الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

بە دەم رێگاوە گوڵچنین

چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کتێبی یەکەم
بەرگی دووەم

www.nawshirwanmustafa.org

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛ چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

کتێبی یەکەم – بەرگی دووەم

الدار العربية للعلوم ناشرون ش.م.ل
Arab Scientific Publishers, Inc. S.A.L

2015 زاینی

ISBN: 978-614-01-1607-8

به بێ پرسی نوسەر لە چاپدانەوە و کۆپیکردن و لە بەرگرتنەوەی قەدەغەیە

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
الدار العربية للعلوم - ناشرون
بناية الريم، شارع ساقية الجنزير، عين التينة، ص ب 5574–13
بيروت–لبنان
تەلەفون: 785107–785108–786233–860138–(9611+)
فاكس: 786230 (9611+)
پۆستی ئەلەکترۆنی: asp@asp.com.lb

نوسەر: نەوشیروان مستەفا ئەمین
دیزاینەر: Houssein Atwe
بەرگ: Ali Kahwaji

ناوەڕۆک

سەرەتا 11
وشەوانی 13

کورد و هاوسەرگیری 17
هاوسەرگیری ناوخۆیی 19
هاوسەرگیری ناوخۆیی - دینی: 19

حەیران و چەند دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی 25
جوگرافیای حەیران 28
بابەتی سەرەکی 28
باج ئەستێنی ماچان 30
خوشکی نیە بیدا بە ژن 32
ژن هەڵگرتن 32
گەفی هەڵگرتن 34
هەڵگرتنی بە زۆر 35
هەڵگرتن بۆ دور 36
تەڵاقدانی زۆرەملێ 37
ژوانی نهێنی 38
حەزکردن لە ژنی بە مێرد 39
تووک - دوعای شەڕ 41
لایەنی ئەدەبیی حەیران 43

تاکی کورد و ڕێچەڵەک 45
یەکەم، بنەماڵەی سادات 47
دوەم، بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی میرایەتیە کوردەکان 47
سێیەم، بنەماڵەی شێخانی تەریقەت 49
چوارەم، بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان 50
خێڵی کوردی و ناو 53
ژن و ناوی عەشیرەت 53
ناوی کەس و نازناوی خێڵەکی 54

ڕایەڵەی پێوەندی خزمایەتی خێزانی کوردی 55

ڕایەڵەی پێوەندی خێڵایەتی لە ناو کۆمەڵگای کوردی دا 67
ئێلی جاف (بە نمونە) 69
گەڕانەوە بۆ مێژو 69
سەرەتای دەرکەوتنی ئێلی جاف 70

دابەشبونی ئێلی جاف 72
ڕێچەڵەکی بەگزادەکانی جاف 72
جاف و باشوری کوردستان 73
پێکهاتەی ئێلی جاف 74
کورد و گۆران 75
هۆزەکانی جاف 75
طایفەکانی جافی بابان: 76
پێوەندی بەگزادە و هۆزەکانی جاف 77
ریچ لە هەواری سەرۆکی ئێلی جاف دا 78
شێوەی ژیانی جاف 80
ناونانی منداڵ 85
ترس و ترساندن 85
کۆچەری و راووڕوت 86
جاف و زیانیی 88
خێڵەکیی کۆچەر و جوتیاری گوندنشین 89
جاف و دین 89
حەج و جاف 89
جاف و میرایەتی ئەردەڵان 90
گۆڕانی پێوەندی پاتریارکی بۆ دەرەبەگی 93

خێڵی کوردی لە سایەی دەسەڵاتی عوسمانی دا 103
هەمەوەند (بە نمونە) 105
والیی بەغداد لە سلێمانی 106
شەڕ بۆ تۆڵەسەندن 111
لەشکرکێشیی هاوبەش 112
شەڕ بۆ پاراستنی داڵدەدراو 112
چارەنوسی جوامێرئاغا 113
موشیرئاوا 114
غەدری ئیرانی 114
ناوبانگی هەمەوەند 115
هەمەوەند و بابان 116
جەنگی روسی - عوسمانی 117
کورد و غەزا 118
ساڵی برسیمە 119
پشێوی لە سلێمانی 120

گوندنشینی کوردی لە سایەی دەسەڵاتی قاجاری دا 123
هەورامی (بە نمونە) 125
حکومەتی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە (1284 - 1319 ک) 127
ڕۆژنامەی زەورا و هەورامان 130
نازناوی ئیرانی 133

رایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی لە کۆمەڵگای کوردی دا 135
خۆشناو (بە نمونە) 137
گوندی خۆشناو 137
ڕێچەڵەکی بنەماڵەی میر 138
دیواخانی میر: ناوەندی فەرمانڕەوایی 139
مزگەوت و مەلا 140
خۆراک 142
پیشەی دەست 143

رایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی لە کۆمەڵگای کوردی دا 147
میراودەلی (بە نمونە) 149
سەرگەرمی میراودەلی 154

رایەڵەی پێوەندی رۆحی لە تەریقەتی نەقشبەندی دا 157

مەولانا خالید بە نمونە 159
-1- خالیدی لاو 161
خالید و شیعر 163
خالید و مەدحی میرەکانی بابان 164
خالید و مەرسیە 167
خالید و سەیران 169
خالید و وەرزش 170
خالید و زمانی کوردی 171
-2- خالیدی حاجی (1220 - 1224 ک) 174
حەجنامە 175
-3- خالیدی سەحرانەوەرد (1224 - 1226 ک) 185
-4- خالیدی پیری تەریقەت (1226 - 1230 ک) 200
تەریقەتی نەقشبەندی 201
هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشا 203
-5- مەولانا لە سلێمانی (1230 - 1236 ک) 207
سەرچاوەی داهاتی مەولانا 208
کارێزی وڵوبە 209
مەولانا و کتێب 214
خالید و تۆری پێوەندی رێکخراوەیی 217
پەیکەری رێکخراوەیی تەریقەت 218
کێشەی ناوخۆی تەریقەت 221
بیری تیۆلۆجی مەولانا 221
مەولانا و هەوڵی رێکخستنەوەی ناوماڵی بنەماڵەی بابان 222
ناکۆکی شێخ مارف و مەولانا 225
-6 -خالیدی ئاوارە (1236 - 1242 ک) 228
کۆچی مەولانا بۆ بەغداد 228
مەولانا لە بەغداد (1236 - 1238 ک) 229

دوایین سەردانی کوردستان... 230
مەولانا لە شام (1238 - 1242 ک).. 242
کێشەی ناوخۆی تەریقەت 243
خانەقای سلێمانی 244
ئاوارەیی و نۆستالجیا 245
سەردانی فەلەستین و حەج.. 247
مردنی مەولانا 248
بەهائوڵا لە سلێمانی 255
ئاینی بابی و بەهایی... 257
بەهائوڵا لە سلێمانی.. 259
بەهائوڵا و کەسایەتیەکانی سلێمانی... 259
ئاشکرابونی لە سلێمانی 260
ئاشکرا بونی لە سەرگەڵو 260
ئاشکرابونی لای کەسوکاری.. 261
بەهائوڵا و زانایانی کورد 262

سەرەتا

ئێستا ساڵی 1435 ی کۆچی‌ی مانگیە.
ئێستا ساڵی 2014 ی زایینیە.

دەوڵەتی عوسمانی ساڵی 1891 بۆ سازدانی هێزی کورد دژی روسیای قەیسەری و دژی گەلی ئەرمەنی، فەوجەکانی حەمیدی، لە خێڵەکانی کورد دروست کرد و، دەیان هەزاری بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەکانیانەوە بە سەرۆکایەتی ئاغا و بەگ و خان و شێخەکانی خۆیانەوە کۆ کردەوە و، هاویشتنیە مەیدانی جەنگەوە.

دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق لە سیەکان و چلەکانی سەدەی بیستەم دا توانی بە هەمان شێوە، بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە هەزاران کورد، شان بە شانی جەیشی عیراق، رێک بخا و بیان کاتەوە بە گژ شۆڕشی کوردا.

حیزبی بەعس پاش نزیکەی سەد ساڵ لە دەوڵەتی عوسمانی و، پاش زیاتر لە پەنجا ساڵ لە دەوڵەتی هاشمی، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم دا توانی بە هەمان شێوەی جاران، زیاتر لە سێ سەد و پەنجا فەوجی میلیشایی بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە دروست بکا و، سەدان هەزار کورد چەکدار بکات، لە شەڕی ئیران دا بە کاریان بهێنێ و، لە هەمان کات دا بیان کاتەوە بە گژ شۆڕشی کوردا.

ئێستاش بە هەمان نازناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە، بە هەمان نازناوی گوند و شار و ناوچەوە، سەدان رۆشنبیر، نوسەر، شاعیر، رۆژنامەنوس رۆژانە لاپەڕەی گۆڤار و رۆژنامەکان رەش ئەکەنەوە. کەسایەتیە سیاسیەکانیش لە ناو سەرکردایەتی حیزب و، لە ناو وەزارەت و سەفارەت و پارلەمان دا، لە کۆڕە سیاسی، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری، رۆژنامەوانیەکان دا، ململانێی نازناوی خێڵەکی و ناوچەیی ئەکەن. تەنانەت لە هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی هەرێم دا چەند کەسایەتیەک کە بۆ سەرۆکایەتی هەرێم رکابەری یەکتریان ئەکرد، هەر یەکەیان هەڵگری نازناوی خێڵ یا ناوچەیەک بون.

لێرەدا چەند پرسیارێ دیتە پێشەوە:

بۆچی هەتا ئێستاش ئەم گرێیە: گرێی خێڵ، گوند، ناوچە، لە دەرونی مرۆڤی کوردا ئەوەندە کاریگەرە، ئەوەندە جێگەی شانازیە خۆی پێوە هەڵ بکێشێ؟

بۆچی ئەوەندەی ئینتیما بۆ گوندەکەی، شارەکەی، ناوچەکەی ئەی وروژێنێ ئەوەندە ئینتیما بۆ نیشتمانەکەی - کوردستان نای خرۆشێنێ و، ئەوەندەی ئینتیما بۆ تیرەکەی، هۆزەکەی، خێڵەکەی ئەی جوڵێنێ ئەوەندە ئینتیما بۆ نەتەوەکەی - کورد نای بزوێنێ؟

بۆچی حیزبەکان مەکتەبی کۆمەڵایەتی‌یان دامەزراندوە بۆ بەلاداخستنی کێشەی کۆمەڵایەتی ئاڵۆز و خوێناوی لە کاتێک دا دەزگای قەزایی "پیشەیی" هەیە.

ئەم چەند وتارە هەوڵێکی سەرەتاییە بۆ بەشداری لە وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەدا.

وشەوانی

ئێستا کە تۆژینەوەی کۆمەڵایەتی - سۆسیۆلۆجی و ئەنترۆپۆلۆجی، ئیتنۆلۆجی، ئیتنۆگرافی... لە گەشانەوەدایە و، بەردەوام بەرەو پسپۆڕیی قوڵتر ئەڕوا، بە تایبەتی کە لە هەندێ لە زانکۆکانی کوردستان دا بەشی کۆمەڵناسی کراوەتەوە. پێویستە لە نوسینی کوردیەیش دا ئەو سەرمایە زمانیەی هەیەتی سەرلەنوێ بە پێوانەی زانستی دابەش بکرێن و، هەر وشەیەک بخرێتە خانەی بەکارهێنانی تایبەت بە خۆیەوە.

لە ئاخاوتنی ئاسایی دا دەستەواژەی عەشیرەت، خێڵ، ئێل، عێل، تایەفە، تیرە، قەوم، قەبیلە، هۆز... بە تێکەڵوپێکەڵی بەکار ئەهێنرێ. هەروەها لە زمانی نوسین دا هێشتا چەمک و مەعنای ئەم دەستەواژانە لە تۆژینەوەی کۆمەڵایەتی دا بە وردی دیاری نەکراون، بە تایبەتی چونکە باسی لەو بابەتە لە زمانی کوردی دا نەبوە یان دەگمەن بوە. لەم بابەتانە دا هەوڵێ دراوە بۆ لێکدانەوە و دانانی جۆرێ لە ریزبەندی وشەکان لە پەیکەرەی کۆمەڵایەتی ئەو گروپانە دا.

عەشیرەت: دەستەواژەی عەشیرەت بە هەمو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی وتراوە، گەورە بوبێ یا بچوک، ئەگەر خێزانێکی فراوان بوبێ یا یەکگرتنی چەند هۆزێ، کە هاوخوێنی، یا هاوشوێنی، یا هاوقازانجی لە ژێر ناوێکی هاوبەش دا کۆی کردبنەوە. لە بنەڕەت دا وشەیەکی عەرەبیە هاتۆتە زمانی کوردیەوە. لە زمانی کوردی دا بە شێواوی بە کار هێنراوە بەڵام لە زمانی عەرەبی دا بۆ چەمکێکی دیاریکراوی یەکەیەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو بە کار هێنراوە.
هەمان وشەی "عەشیرەت" و "عەشائیر" بۆ کۆکراوەکەی لە زمانی فارسی و هەندێ زمانی تردا بە کار هێنراوە و ئێستاش بە کار ئەهێنرێ.

ئێل: کە لە سەر زمان بۆتە عێل و خێڵ، لە بنەڕەت دا وشەیەکی تورکی مەغۆلیە. مەغۆل، بۆ گەل، کۆمەڵێ خەڵک، گوێڕایەڵی کەسێ بۆ گەورەکەی، بە کاریان هێناوە.

لە زمانی فارسی و هەندێ زمانی تردا بە کار هێنراوە و ئێستاش بە کار ئەهێنرێ. چەند دەستەواژەی تری لێ کەوتۆتەوە، لەوانە:

ئێلی: گوێڕایەڵی.

ئێلخان: بە سەرۆکی ئێل وتراوە.

ئێلچی: بە نێردراو، سەفیر وتراوە.

ئێل، هاتۆتە زمانی کوردیەوە، لە باتی وشەی عەشیرەت بە کار هێنراوە. هەندی جار لە گۆکردن دا بۆتە عێل. عێلی مرادی، نازناوە بۆ عەشیرەتی جاف. وەلی دێوانە لە شیعرێکی دا لە دەلیل ئەپرسێ: "کۆچ خێڵخانەی ئێلی جاف نەدیت/ سەرداری ڕەندان سەوڵی ساف نەدیت؟" پیرەمێردیش ئەڵێ: "نەکەرۆز گەڕام وادی بە وادی/ جێگە و نزرگەی ئێلی مورادی". لە وشەی ئێلەوە چەندین وشە و دەستەواژە داتاشراوە، لەوانە:

ئێلجاڕی: بریتیە لە سازدانی گشتی هەمو ئەندامانی ئێلەکە بۆ ئەنجامدانی کارێکی گەورە، بە تایبەتی کۆکردنەوەی لەشکری ئێلەکە بۆ پەلاماردانی دوژمنی ئێلەکە، بە کار هێنراوە.

ئێلات: کۆکراوەی ئێلە. کۆمەڵێ عەشیرەت. مەولەوی ئەڵێ: "داخ پەی تۆ! چ تەور، بێ ڕەحمی کریان/ ئێلات پەی ئێلاخ، باز، ئێزنش دریان."

ئێلاخ: هەواری کوێستانەی ئێل.

خێڵ: هەمان وشەی ئێلە، لە سەر زمان گۆکردنی گۆڕاوە، بە هەمان مەعنا بە کار ئەهێنرێ. وەلی دێوانە ئەڵێ: "هەی دەلیلەی ڕەم هەردە و هەڵەت گێڵ/ هەی سەرداری پۆل تەتارانی خێڵ." هەر ئەو ئەڵێ: "مەر نمەزانی لێلاویت لێڵەن/ ئەی ماوا و مەسکەن گوزەرگەی خێڵەن. یۆرتی چەراگەی خێڵی جافانەن/ جای عەیش و نەشات عەنبەر نافانەن." هەروەها مەولەوی ئەڵێ: "جە قەتارەی خێڵ دیدە سیاوان/ باقی هەوارگەی گەرمیان ئاوان". کەسێکی تر کە لە هەوارەکەی بێزار بوە بە گلەییەوە وتویەتی: "ئەو وەختەم زانی ئاخرم شەڕ بو/ خێڵم ئاوێتەی خێڵی سەگوەڕ بو". خێڵ خراوەتە وشەسازیەوە، وەکو:

خێڵخانە: خانەی خێڵ. مەولەوی ئەڵێ: "ئیمشەو مەینەتان نە دەرون جەمەن/ خێڵ خانەی کەیفم پڕ جە ماتەمەن."

خێڵی حەمە: گوندێکە لە شارەزور.

کانی خێڵ: گوندێکە لە شارباژێڕ.

بانی خێڵان: گوندێکە لە ناوچەی دەربەندیخان، یەکێ بوە لەو وێستگایانەی کە ئێلی جاف، لە گەرمیان و کوێستان دا بارگەیان لێ خستوە.

خێڵ بەرەو ژور: نیشانە بوە بۆ جوڵانی خێڵ لە بەهاردا بەرەوە کوێستان.

خێڵ بەرەو خوار: نیشانە بوە بۆ جوڵانی خێڵ لە پایزدا بەرەوە گەرمیان. پەندێکی کۆن ئەڵێ: "خێڵەوخوار و خێڵەوژور/ بزنە بەلە و جاجمە سور".

سەرخێڵ: سەرئێل، سەرۆکی عەشیرەت. مەولەوی ئەڵێ: "گێج مدۆ دەرون چەنی نێش، ئامان!/ بەڵام هەی سەرخێڵ نەوتول نەمامان". دیسان مەولەوی ئەڵێ: "جەورەکەی سەرئێل خەم بێ شومارەن/ خێڵ خانە بەرپێچ تا خێڵ ئەو خوارەن". لە ناو هەندێ لە عەشیرەتەکانی موکریان دا لە باتی سەرخێڵ وشەی "مەزن" بە کار هاتوە.

خێڵ: لەم چەند بابەتەدا لە باتی عەشیرەتی عەرەبی و (tribe) ی ئینگلیزی بە کار هێنراوە.

هۆز: کۆمەڵێ خەڵکە لە سۆنگەی هاوشوێنی یا هاوقازانجی لە ژێر ناوێکی هاوبەش دا کۆ بونەتەوە. مەرج نیە هەمو ئەندامانی هۆزەکە لە نەوەی یەک باپیرە بن و، هاوخوێنیی پێکیانەوە ببەستێ. ئەشێ لە چەند خێزانی جیاواز و لە چەند باپیرەی جیاواز بن.

وشەی هۆز لە چەندین بابەتی فۆلکلۆری دابە کار هاتوە. بە گاڵتەوە لە ژنێکیان پرسیوە چەند شوی کردوە و چەند جار هەڵگیراوە ئەویش بە گاڵتەوە وتویەتی: "نۆ لەم هۆزی، نۆ لەو هۆزی، نۆ لە هۆزی برایمە قۆزی، نۆ لە بەر هەتاو خۆیان ئەدۆزی. دەستم لە هەویرە، هەر ئەوەندەم لە بیرە!". پێشینان وتویانە: "کە من کەوتمە دەرۆزە، ئەم هۆزە نا ئەو هۆزە". بۆ پۆشینی جلی ئاسایی و جلی کار وتویانە: "ئەم بۆ ناو هۆز، ئەو بۆ ناو کۆز".

وەلی دێوانە یەکێ لە شیعرەکانی بەمجۆرە دەس پێ کردوە: "بێزیای هۆزان.../ ها بیم وە مەجنون بێزیای هۆزان. ئەگەر وە دۆزام، بەیان دڵسۆزان/ مەگەر نە هەردەی نەجدم بدۆزان." لە شیعرێکی تری دا کە لە گەڵ سەنگی هەواران ئەدوێ، ئەڵێ: "تۆ جە داخی کێ سوفتە و سۆزانی/ پەسمەندەی هەوار کامین هۆزانی؟"

تیرە: کۆمەڵێ خەڵکە هاوخوێنیی بە یەکیانەوە ئەبەستێ، هەمویان نەوەی یەک باپیرەن. ڕەنگە چەند بەرەبابێ بن، بەڵام ڕاست یا وەهمی، هەمو خۆیان بە نەوەی یەک پیاو ئەزانن و خۆیان بە خزمی یەکتری دائەنێن.

وشەی "تیرە"، جگە لە کورد، لە ناو کۆمەڵگا خێڵەکیە ئیرانیەکان دا، بە تایبەتی لە ناو فارس و لوڕ دا بۆ هەمان مەبەست بە کار ئەهێنرێ.

بەرەباب: چەند خێزانێکن لە یەک باوک کەوتونەتەوە. هەمویان ناوی باوک و باپیری خۆیان بە دروستی ئەزانن و کەسوکاری خۆیان بە چاکی ئەناسن. مەرج نیە هەمویان لە یەک دایک بو بن، ڕەنگە باب چەندین ژنی هێنابێ و بەری چەندین دایک بن، بەڵام مەرجە بەری یەک باب بن.

بنەماڵە: خێزانێکی فراوانە، خاوەن ناونیشانە و ناسراوە لە ناو کۆمەڵ دا و خۆی بە خانەدان و بەڕێز ئەزانێ.

خێزان: بچوکترین یەکەی کۆمەڵایەتیە پێک دێ لە یەک پیاو (مێرد، شو) و یەک ژن، لە گەڵ مناڵەکانیان لە کوڕ و کچ. پیاوێک ئەگەر زیاتر لە یەک ژنی هەبو ئەشێ بە یەک خێزان زیاتر دابنرێ.

تێبینی:

الدکتور شاکر خصباک: الاکراد، بغداد - 1972.

خەسباک، لەم کتێبەی دا لە لاپەڕەکانی 350 - 352 دا هەوڵی داوە ئەم دەستەواژانە شی بکاتەوە. جگە لە لێکۆڵینەوەکانی خۆی هەندێ قسەی توێژەری پێش خۆی باس کردوە.

کورد و هاوسەرگیری

لە ناو کوردا دین، مەزهەب، زاراوەی زمان، عەشیرەتی جیاواز هەبون. هەر دینە و هەر مەزهەبەی بە پێی یاسا و رێساکانی خۆی هاوسەرگیری کردوە. بەڵام لە ناو هەر یەکێ لەمانەدا رێوشوێنی جیاواز هەبوە. رەگی هەندێ نەریتی هاوسەرگیری ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زو.

هاوسەرگیری ناوخۆیی

بنەماڵەیەک، بەرەبابێک، تیرەیەک، هۆزێک، عەشیرتێک، مەزهەبێک، دینێک کە تەنیا لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازی بکەن، لە دەرەوەی گروپەکەی خۆیان ژن نەهێنن و ئامادە نەبن ژن بدەن بە پیاوی گروپێکی تر. پێی ئەوترێ "هاوسەرگیری ناوخۆیی". بە پێچەوانەوە هاوسەرگیری ئەگەر کۆسپی دینیی، مەزهەبی، خێڵایەتی، نەتەوەیی لە رێ دا نەبێ، کچ و کوڕ بتوانن لە دەرەوەی خێزان، بنەماڵە، بەرەباب، هۆز، تیرە، خێڵ، دین، مەزهەب، نەتەوەکەی خۆی، شو بکات و ژن بهێنێ، پێی ئەوترێ "هاوسەرگیری دەرەکی". لە کوردستان "هاوسەرگیری دەرەکی" دەگمەن و "هاوسەرگیری ناوخۆیی" سیستەمی هەرە باوی ژنوژنخواخی بوە کە ئەویش چەندین جۆری هەبوە، لەوانە:

هاوسەرگیری ناوخۆیی - دینی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - خێڵایەتی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - شێخایەتی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - چینایەتی.

هاوسەرگیری ناوخۆیی – دینی:

نمونە: 1

هاوسەرگیری ئیزیدی

پێڕەوانی ئۆلی ئیزیدی، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری ئەکەن. نە ژن ئەدەن بە پیاوێکی نەئیزیدی و نە ژن لە خەڵکی نەئیزیدی ئەهێنن. بە پێچەوانەی ئەمەوە توشی گرفتی دینی ئەبن، رەنگە لە دینەکە دەر بکرێن. توشی گرفتی کۆمەڵایەتی ئەبن، لە ناو خەڵکەکەی خۆیان دا بە چاوی سوک سەیر ئەکرێن.

ئیزیدی لە ناو باوەڕدارانی ئۆلەکەی خۆیشیان دا، پێڕەوی هاوسەرگیری ناوخۆیی ئەکەن. فرەژنی و هاوسەرگیری لە نێوان خزمی نزیک دا رێگە پێدراوە. کۆمەڵی ئیزیدی پێکهاتوە لە چەند چینی دینیی - کۆمەڵایەتی (کاست)، لە سەرەوە بۆ خوارەوە: میر، پیر، شێخ، مورید. چینی مورید پێکهاتوە لە کوچەک، قەوال، فەقیر.. ئەم چینانەش لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازی ئەکەن و بۆیان نیە لە دەرەوەی چینەکەی خۆیان

هاوسەرگیری بکەن. هاوسەرگیری ناوخۆیی - چینایەتی بە واتای چینی میر لە نـاوخۆی دا و چینـی شـێخ لە ناو خۆی دا و چینی مورید و چینەکانی تر هەر یەکە لە ناو خۆیدا هاوسەرگیری ئەکا، بۆ نمـونە پیاوێـک لە چینی فەقیر بۆی نیە لە گەڵ کچێ یا ژنێ یا بێوەژنێ لە چینی ئەمیر، شێخ، قەوال.. هاوسەرگیری بکا.

فرەژنی لە ناو ئیزیدی دا ڕێگە پێدراوە.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 2

هاوسەرگیری یارسانی

پێڕەوانی ئاینی یارسان (کاکەیی)، لە ناو خۆیان دا هاوسـەرگیری ئەکەن. فرەژنـی و هاوسـەرگیری لە نێوان خزمی نزیـک دا ڕێـگە پێـدراوە. هاوسـەرگیری کـاکەیی تـا ڕادەیەکـی زۆر هاوشـێوەی هاوسـەرگیری ئیزیدیە. کۆمەڵی کاکەیی پێکهاتوە لە چەند چینی دینیـی - کـۆمەڵایەتی (کاسـت)، لە سـەرەوە بـۆ خـوارەوە: سەید (کە بە پیـر دائەنـرێ)، مـام (کە بە دەلیـل دائەنـرێ)، بـاوە، ئـۆمی... ئەم چینـانەش لە نـاو خۆیـان دا ژنوژنخوازی ئەکەن و بۆیان نیە لە دەرەوەی چینەکەی خۆیان هاوسەرگیری بکەن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 3

هاوسەرگیری مەسیحی

پێڕەوانی دینی مەسیحی، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری ئەکەن، فرەژنی لە ناو ئەوان دا ڕێگەپێدراو نیە.

نمونە: 4

هاوسەرگیری ئیسلامی

هاوسەرگیری لە دینی ئیسلام دا جیاوازە. لە ڕوی تیۆریەوە هەمو موسوڵمانێ سەرەڕای جیاوازی زمـان و نەتەوە و ناوچە و ڕەنگ، چـین، بـۆی هەیە هاوسـەرگیری لە گەڵ هاودینەکـانی بکـا، هاوسـەرگیری لە گەڵ خزمە نزیکەکانی، ئامۆزا، پورزا، خاڵۆزا... بکـا. بـۆی هەیە چـوار ژن بهێنـێ. پیـاوی موسـوڵمان بـۆی هەیە هاوسەرگیری لە گەڵ ژنی ناموسڵمان بکا، بەڵام ئـافرەتی موسـوڵمان بـۆی نـیە هاوسـەرگیری لە گەڵ پیـاوی ناموسوڵمان بکا. لە ناو موسوڵمانیش دا مەزەبی جیاواز هەیە. ئەگەرچی ڕێسایەکی ئیسلامی نیە ڕێ بگرێ لە هاوسەرگیری نێوان ژن و پیاوی مەزەبە جیاوازەکان، بەڵام سـوننە و شـیعە، کە دو مەزەبـی دینـی ئیسـلامن، هاوسەرگیری لە گەڵ یەک ناکەن، ئەگەر بیکەن لە ناو خزم و هاومەزەبەکانیان دا پەسند نیە.

نمونە: 5

هاوسەرگیری ناوخۆیی – شێخایەتی

لە کوردستان سەدان خێزان و بنەمـاڵە هەن خۆیـان بە نەوەی مـحەمەد، پـێغەمەری ئیسـلام، دائەنـێن. خۆیان بە سەید یا شێخ ئەناسێنن. پێیان وایە لە بەر ئەوەی خوا پێغەمەری لەوان هەڵبـژاردوە، ڕەگەزی ئەوان بەرزترە لە ڕەگەزی خەڵکی ئاسـایی، بـۆیە ئەبـێ پارێزگـاری پـاکی و بەرزی ڕەگەزی خۆیـان بـکەن. لە نـاو خۆیان دا ژن و ژنخوازی ئەکەن. هەتا بۆیان بکـرێ ژن بە ژن و خزمـی پـلەی یەکەمـی خۆیـان لە ئـامۆزا و پورزا و خاڵۆزا ئەهێنن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 6

هاوسەرگیری ناوخۆیی – مەزەبی

دینی ئیسلام دابەش بوە بە سەر چەندین مەزەبی سەرەکی و لە ناو مەزەبەکانیشدا چەندین لقی لێ جیا بۆتەوە. مەزەبی سەرەکی سوننی و شیعیە. مەزەبی سوننی پێکهاتوە لە شافیعی، حەنەفی، حەنبەلی، مالیکی، شیعەش پێکهاتوە لە دوانزەئیمامی و زەیدی... لە پاڵ ئەم مەزەب و لقانەدا هەندێ لقی تر هەن کە رەنگە لە هەندێ پرس دا لە گەڵ مەزەبێ هاوڕا بێ و لە پرسەکانی تردا لێی جیاواز بێ.

ئافرەتی شیعە بە دەگمەن دراوە بە پیاوی سوننە و، هەروەها بە پێچەوانەشەوە. ئەگەر هاوسەرگیریەکی لەو جۆرە کرا بێ کەسوکاری ژن و پیاوەکە و هاومەزەبەکانیان بە جۆرێکی ئاسایی رەفتاریان لە گەڵ نەکردون.

نمونە: 7

هاوسەرگیری ناوخۆیی – خێڵایەتی

پێکهاتەی بەشێکی گەورەی کۆمەڵگای کوردی خێڵە. خێڵەکان بە زۆری کۆچەر بون. سەرچاوەی ژیانیان ئاژەڵداری بوە و، هەندێکیان نیشتەجێ بون سەرچاوەی ژیانیان کشتوکاڵ بوە. لە هەردو جۆرە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دا پلەی جیاواز هەبوە. لە ناو خێڵەکان دا: سەرۆک، مەزن، گەورە، ئاغا، بەگ، کوێخا... هەبوە، پلەی کۆمەڵایەتی و ئابوری ئەم توێژانە بەرزتر بوە لە پلەی کۆمەڵایەتی خێڵەکیە ئاساییەکان، بەو پێیە پلەکانی هاوسەرگیریش لە ناو خێڵەکەدا جیاواز بوە. پیاوانی پلەکانی سەرەوە لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازییان کردوە هەروەها بۆیان هەبوە ژن لە پلەکانی خوارەوەش بهێنن، بەڵام ئەوانی خوارەوە بۆیان نەبوە ژن لە توێژەکانی سەرەوە بهێنن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن رەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 8

هاوسەرگیری ناوخۆیی – چینایەتی

لە ناو شار و گوندەکان دا، لە ناو دانیشتوانی جێگیردا، کە دابەشبونی کار و پیشە و، لە ئەنجامی ئەوەش دا دابەشبونی پلە و پایەی کۆمەڵایەتی، تەنانەت دابەشبونی گەڕەک و کۆڵانی تێدا دروست بوە، چینی ئابوری - کۆمەڵایەتی دروست بون. سەردەمێ پیشەی ئازاد و خاوەنێتی موڵک و کار و، سەردەمێ کارمەندی حکومەتی و هاووڵاتی ئاسایی جیاواز بون. ئافرەتی چینەکانی خوارەوە دراوە بە پیاوی چینەکانی سەرەوە، بەڵام ئافرەتی چینەکانی سەرەوە نەدراوە بە پیاوی چینەکانی خوارەوە. ئەگەر هاوسەرگیریەکی وەها روی دابێ کێشەی لێ دروست بوە. زۆر جار ئەو ئافرەتە لە لایەن ماڵە باوانیەوە ئافەرۆز کراوە، پەیوەندی کۆمەڵایەتییان لە گەڵ بڕیوە.

نمونەی ئەمە لە گێڕانەوەی هەندێ سەرگروشتە و چیرۆک و بەیتە کوردیەکان دا دوبارە بۆتەوە.

لە "بەیتی مەم و زین" دا لە گفتوگۆیەکی خاتو زین و کارەکەرەکەی دا بە رونی دیارە: "مەلک رەیحانیان دەرکرد بو، بانگیان کردەوە. مەلک رەیحان بازیبەندی لە قۆڵی خۆی کردەوە، لە پێش پایە زینی دانا، کوتی: ئەمن چی دی قەرەواشیە ناکەم. پایەزین کوتی: لە بەر چی؟ کوتی: پایە زین، ئەتۆ دەچیە شەوگەردییە، ئەمن نابەی. خاتون زین کوتی: ئەمن چومە کوێ؟ کوتی: ئەمشەو هەمو شەوێ چویە شەوگەردییە، ئەمنت بۆ نەبرد دەگەڵە خۆت؟ کوتی: جا تۆ بۆ زیز دەبی؟ ئەگەر هاتن قەرارمان بێ ئاغا بۆ

من، نۆکەر بۆ تۆ! ئەو قەرارەیان پێکەوە کـرد." *(ئوسـکار مـان: تـوحفەی مـوزەفەرییە، عەلـی نـانەوازادە، هەولێـر - 2013: 97)*

لە بەیتی "مەحمەڵ و برایم" دا جیاوازی چینایەتی لە کێشەی ناکامیی هاوسەرگیری دڵـدار و دڵخـوازدا ڕەنگی داوەتەوە. مەحمەڵ و برایم دو شوانی خاوەن مێگەلی گەورە بون. نیشتەجێی ئەشکەوت بون. برایم بە ئاگاداری دایکیان بڕیار ئەدا ژن بـۆ مەحـمەڵ بهێنـێ. لە ڕێـگەی هـاتوچۆی بـازاڕەوە بـۆ فرۆشـتنی ئـاژەڵ، ناسیاوی و ئاشنایەتی لە گەڵ خاتو پەریزادی کچی گەورەی ناوچەکە پەیدا ئەکـا. مەحـمەڵ و پەریـزاد حەز لە یەکتری ئەکەن. باوکی پەریزاد کە لە چینی سەرەوەی کۆمەڵگا بوە کچی خۆی نـادا بە "کرمـانج" کە لە چینـی خوارەوەی کۆمەڵگا بون. پەریزاد ڕەدوی مەحمەڵ ئەکەوێ. باوکی پەریـزاد ئەمە بە سـوکایەتی و ئـابڕوچونی خۆی دائەنێ. لەشکر ئەنێرێتە سەر مەحمەڵ و برایم. هەردوکیان لە شەڕێکی خوێناوی دا ئەکـوژرێن. پەریـزاد بە گیراوی ئەهێننەوە بۆ لای باوکی، لە سەر تکا و پاڕانەوەی پیاوماقوڵەکانی لە بـاتی ئەوەی بیکـوژن، وەکـو سەگ لە چێشتخانەی ماڵەکەیان دا بە دەسبەسەری فڕێی ئەدەن. پەریزاد، بێ ئەوەی باوکی لێ ئاگادار بکەن، لە مەحمەڵ ئاوس بوە. پاش مانگێ بە سکێ دو کوڕی ئەبێ. سەرەتا ئەیان شارنەوە. پاشان بە ناوی باوکیان و مامیانەوە ناویان ئەنێن مەحمەڵ و برایم. بەیتەکە بە ڕوداوێکی تراجیدی کۆتایی دێ. *(ئۆسکار مان: 296)*.

نمونە: 9

هاوسەرگیری ناوخۆیی – خزمایەتی

یەکـێ لەو نەریتـانەی کە بـاو بـوە و ئاینەکـانی ئیسـلام و ئێزیـدی و یارسـان ڕێـگەی پـێ داوە، هاوسەرگیری نێوان خزمی نزیک بە تایبەتی ئامۆزاکان، خاڵۆزاکان، پورزاکـان، بـوە. بگـرە هەنـدێ جـار تـا ئامۆزا هەبوبێ ڕێگە نەدراوە ئافرەتەکە بدرێ بەکەسێکی تر. بۆ شییان و شایستەیی، ئامۆزا یەکەمین بوە. بۆ ئەوەی بە تەواوی ببەسترێنەوە و هیچ جۆرە ئازادیەک بۆ هەڵبژاردنی هاوسەر، نە بۆ کچەکە و نە بۆ کوڕەکە، نەهێڵـرێتەوە. هەنـدێ جـار لە گەڵ لە دایکبونیـان دا لە یەکتـری مـارەکراون. شـوکردنی ئـافرەت بە پیـاوی بنەماڵەیەکی تر بۆتە هۆی دابەشبون و بردنی زەوی و سامانی بنەماڵەکە بۆ بنەماڵەیەکی تـر. بـۆ ئەوەی ئەوە ڕونەدا، سامان و میرات، لە ناو هەمان بنەماڵەدا بمێنێتەوە، پێڕەوی نەریتی هاوسەرگیری خزمایەتی کراوە.

چەندین گۆرانی "دوێت مـام" بە کرمـانجی و گـۆرانی "ئـامۆزا گیـان" بە سـۆرانی: "ئـامۆزا تـۆ بـالا بەرزی/ ئامۆزا تۆ بۆ من فەرزی!/ نیشانەن بۆ پێداگری لە سەر ئەم جۆرە دڵداری و هاوسەرگیریە.

بەیتی "لاس و خەزاڵ" لە سەر هاوسەرگیری ئامۆزایی دارێژراوە. دو پیاو، دو برا بون، مناڵیان نەبوە، لە خوا پاڕاونەتەوە مناڵیان بداتێ. یەکێکیان کوڕ و ئەوی تریان کچی بوە، هەر کە لە دایکبون لە یەکیان مـارە کردون. لاس بە دەزگیرانەکەی ڕازی نەبوە، شەیدای ئافرەتێکی تر بـوە. لە تـاوا مەڵبەنـدەکەی خـۆی بە جـێ هێشتوە. بۆ ئەوەی لە دڵخوازەکەی نزیک بێ بۆتە نۆکەری باوکی. هەر لە سـەر ئەو، خـۆی بە کوشـتن داوە. *(ئۆسکار مان: 154)*

بەیتی "شێخ فەرخ و خاتو ئەستێ" کە دڵداری و دڵخوازیەکی ئەفسـانەیی هەڵبەسـتراوە ئەویـش هەر لە سەر هاوسەرگیری ئامۆزایی دارێژراوە.

هاوسەرگیری ناوخۆیی لە سەر بنەمای خزمایەتی لە ناو چەندین گەلی تردا هەبوە. تەنـانەت بنەمـاڵەی شاکانی بەریتانیا پێڕەوی هەمان نەریتیـان کـردوە و، ژنوژنخوازیـیان لە نـاو خۆیـان دا: لە نێـوان ئـامۆزا، پورزا، خاڵۆزادا، کردوە.

نمونە: 10

ژن بە ژن

ژن بە ژن یەکێ بوە لە شێوە باوەکانی هاوسەرگیری ناوخۆیی. لە ناو هەمو دین و مەزەب، لە ناو هەمو خێڵ و هۆز و تیرە و بەرەباب و بنەماڵەکانی کوردستان دا، هاوسەرگیری لە سەر بنەمای ژن بە ژن نەریتێکی پێڕەویکراو بوە.

پیاوێ کە ویستبێتی ژن بهێنێ ئەبو لە بەرامبەردا ئافرەتێک: خوشکی، یا ئامۆزای، یا خزمێکی نزیکی، کچی خۆی، هەندێ جار دایکی، بدایە بە لایەنی بەرامبەر. ژن لە خێزانی گوندنشین و لە خێزانی کۆچەردا هەمیشە دەستی کار بوە، بەشێکی گرنگی کارەکانی خێزانەکەی لە بواری ئاژەڵداری و کشتوکاڵ و پەروەردەی مناڵ و کاروباری ناوماڵ دا کراوە. شوکردنی ئافرەتەکە بە پیاوی بنەماڵەیەکی تر دەستێکی کاری کاریگەری لەم بنەماڵەیەدا کەم کردۆتەوە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ژنێکیان لە لایەنی بەرامبەر وەرگرتوە.

ژن بە ژن بە چەند رێگا کراوە:

ئەگەر ئافرەتی هەردولا لە تەمەنی شوکردن دا بونایە ئەوا لە یەک ئاهەنگ دا هەر لایە بوکی خۆی بردوە و لە نیوەی رێگەدا هەر لایە بوکەکەی خۆی بەوی تر سپاردوە و، بوکەکەی خۆی وەرگرتوە.

ئەگەر ئافرەتی لایەکیان لە تەمەنی شوکردن دا بوایە و ئافرەتی لاکەی تر هێشتا مناڵ بوایە یا لە تەمەنی شوکردندا نەبوایە، گەورەکە ئەگوێزرایەوە بەڵام گچکەکە لە باوک یا برای کچە گوێزراوەکە مارە ئەکرا، بۆ ئەوەی ببەسترێتەوە و نەتوانێ شو بکا یا بدرێ بە شو، لە سەر "گەورە بە گچکە" رێک کەوتون، مارە کراوە تا گەورە بون، ئەوسا ئەویش یا ئەگوێزرایەوە بۆ مارەبڕەکەی یان ئەبو لە لایەن پیاوێکی ترەوە هەڵبگیرایە. هەڵگر بۆی نەبوە هەڵگیراو بباتە ماڵی خۆی یا ماڵی باوکی، بەڵکو ئەبو بیباتە ماڵی کوێخا، ئاغا، شێخ، یا یەکێ لە دەسەڵاتدارە ناسراوەکانی ناوچەکە. ئەویش بۆی تێ بکەوێ "مەسڵەت" ی بۆ بکا. پاش رێککەوتنی هەردولا، لای مەلا مارە بکرێ و، بگەڕێتەوە سەر ژیانی ئاسایی.

هەندێ جار لە بەرامبەر یەک کچ دا دو کچ و پارە بەوی تر دراوە.

تەڵاق بە تەڵاق

هەمو جار ژن بە ژن سەری نە گرتوە. هەندێ جار "ژن بە ژن" پێش ئەنجامدانی، یاخود دوای ئەنجامدانی بە "تەڵاق بە تەڵاق" کۆتایی هاتوە. لایەکیان پەشیمان بونەتەوە، یاخود ژنی لایەکیان تۆراوە یا دەستی لە مێردەکەی بەرداوە. یاخود لایەکیان بە ژنەکە رازی نەبوە یا دەری کردوە، ئەوسا لە بەرامبەردا لاکەی تریش "رەفتاری هاوشێوە" ی لە گەڵ ئەوان کردوە، ژنەکەی تەڵاق داوە یان کەسوکارەکەی خۆی زۆریان لێ کردوە بگەڕێتەوە ماڵە باوانی.

پەراوێز

1 . تێبینی: لەم وتارەدا وشەی "ئافرەت" بۆ ڕەگەزی مێیینە بە گشتی، وشەی "کچ" بۆ ئافرەتێ کە هێشتا شوی نەکردوە، وشەی "ژن" بۆ ئافرەتێ کە شوی کردوە، بە کار هێنراوە.

2. دەستەواژەی "هاوسەرگیری" بۆ "marraige"، "هاوسەرگیری ناوخۆیی بۆ "endogamy"، "هاوسەرگیری دەرەکی" بۆ "exogamy"، "تاک هاوسەری" بۆ "monogamy"، "فرە هاوسەری" بۆ "polygamy"، "ژن هەڵگرتن" بۆ "bridekidnapping"، "چینی دینی - کۆمەڵایەتی" بۆ "caste"، بە کار هێنراوە.

بۆ کەسێ بیەوێ زانیاری زۆرتر وەربگرێ لە سەر ئەم دەستەواژانە ئەتوانێ لە هەر فەرهەنگێکی سۆسیۆلۆجی دا بۆیان بگەڕێ.

3. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر چینە دینیەکانی ناو ئاینی یارسان بڕوانە:

محەمەد ئەمین هەورامانی: کاکەیی، (بەغداد - 1984) (ل 21 - 38)

بوار نورەدین: ڕەدووکەوتن لە کەلتووری کوردیدا، (سلێمانی - 2005). دەربارەی چینە دینیەکانی ئۆلی ئیزیدی (ل 210)، دەربارەی چینە دینیەکانی ئاینی کاکەیی (185 - 186).

حەیران و
چەند دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی

فۆلکلۆری کوردی، بە هەمو بەشە جیاوازەکـانیەوە، رۆڵێکـی کـاریگەری هەبـوە لە سـەر دروسـتکردنی کەسایەتی مرۆڤی کورد، لە سەر لێکدانەوەی دیاردە سروشتیەکان، وەرگرتنی دیاردە کۆمەڵایەتیەکـان، راهـاتنی لە سەر خو و رەوشت و هەڵسوکەوتی ناو خێـزان و دەوروبەرەکەی، بە تـایبەتی لە سـەردەمێک دا کە هێشـتا رۆڵــی دەزگاکــانی پەروەردە - دایەنــگە، خوێنــدنگە، زانســتگە، رۆڵــی دەزگــا فەرمیەکــانی حکــومەت - بەڕێوەبەرایەتی، کارگێڕی، دادگا، رۆڵی میدیا - رۆژنامە، رادیۆ، تەلەفزیۆن.. نەبوە یا لاواز بوە.

مرۆڤـی کـورد لە ژێـر کـاریگەری دایـک و بـاوک و ئەنـدامانی خێـزانەکەی دا بـوە، ئینجـا ژیـنگە کۆمەڵایەتیەکەی ئەگەر گوند یا خێڵ یا شار بو بێ. لە ناو خێزانەکەی خۆی دا فیری قسە و زمـانی ئاخـاوتن بوە، لە ناو خێزانەکەی خۆی دا زانیوێتی دینەکەی چیە. لە ناو خێزانەکەی دا ئاشنا بوە بە نەریتە کۆمەڵایەتیە باو و رێگەپێدراوەکان. لە ناو خێزانەکەی خۆی دا گوێی لە گێـڕانەوەی سەرگروشـتە و چیـرۆک و بەیـت و بالۆرە و گۆرانی بوە. لە ناو خێزانەکەی دا فێری پەندی پێشینان بوە و هەواڵی رابوردوان و، باسی مانـگ و رۆژ و ئەستێرە، باسی گیانداری کێوی، باسی کارەساتی سروشتی لافاو و بومەلەرزە و وشکەساڵی و هێرشی سون و کوللە و پەتای تاعون و لەرزوتای... بیستوە.

فەرهەنگی کۆمەڵایەتی لە نەوەیەکەوە گوێزراوەتەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر و، نەوەی نـوێ لاسـایی نەوەی پێش خۆی کردۆتەوە. ئەشێ سیستەمی هاوسەرگیری کوردی و شێوە جیاوازەکانی، دیاردەی ژن بە ژن و، ژن هەڵگرتن، دەستێکەلاوکردنی ژێربەژێری کـچ و کـوڕ و، ژن و پیـاو، لەم چوارچێـوەیەدا لێـک بـدرێتەوە. ئەو نەریتانە پێش ئەو، لە لایەن باووباپیرانیەوە، پێڕەوی کـراون، بە میـرات بـۆ ئەم مـاونەتەوە ئەمـیش پێـڕەوی کردون و، ئەوانی هاوزەمانی خۆی و دوای خۆی راهێناوە پێڕەوی بکەن.

توێژەری کـورد لە رابـوردودا بـایەخێکی ئەوتـۆی بە کـۆکردنەوە و لێکـۆڵینەوەی فۆلکلـۆری کـوردی نە داوە. رۆژهەڵاتناسەکان لەم بوارەدا دەسپێشـخەری و، کـاری گرنگیـان کـردوە. لەوانە: ئەلیکسـاندەر ژابـا، ئۆسکار مـان، باسـیلی نیکیتـین. هەنـدێ لە دەقـی بـابەتە فۆلکلۆریەکـان بە هـۆی ئەوانەوە تۆمـار کـراون و پارێزراون. هەر ئەو کەرەستەیەش، بۆ ئەوان، بۆتە سـەرچاوەی سـەرەکی لێکـۆڵینەوەی زمـانەوانی و هەنـدێ لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری کۆمەڵگای کوردی.

نوسەری کورد لە نیوەی دوەمی سـەدەی بیسـتەمەوە هەنـدێ بـایەخی داوە بە کـۆکردنەوەی فۆلکلـۆر، ئەویش بە شێوەیەکی زانستی و سیستەماتیک نەبوە، کاری یەکتەنی و پچڕپچڕ بوە.

حەیران، بەشێکە لە فۆلکلۆری کوردی. جۆرێکە لە گۆرانی تـایبەت بە هەنـدێ خێڵـی گەورەی کـورد و، هەنـدێ نـاوچەی کوردسـتان. حەیـران وەکـو ئـاواز و وەکـو تێکسـت، نەبـۆتە گـۆرانیەک لە سـەر ئاسـتی سەرانسەری کوردستان بناسرێ و بگوترێ و ببیسترێ.

ڕەنگە بۆ یەکەم جار لە پەنجاکانی سەدەی ڕابوردودا لە بەشی کوردی ئیستگەی ڕادیۆی بەغدادەوە بڵاو کرابێتەوە و، یەکەم کەس کە بە دەنگ لە ڕادیۆ و بە نوسین دەقەکانی بڵاو کردبێتەوە ڕەسوڵ بێزار گەردی بوبێ. *(رسول بێزار گەردی، بژار، بەغداد - 1957)*. دوای ئەو لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەم دا لە لایەن هەندێ حەیرانبێژەوە لە سەر شریت تۆمار کراوە و، هەندێ دەقی لە کتێب دا نوسراوەتەوە و، هەندێ نوسەر و مۆسیقاری هەولێری هەندێ بابەتیان لە سەر نوسیوە.

دەقی حەیران، بە تایبەتی ئەوانەی لە زمانی حەیرانبێژە میللیەکانەوە تۆمار کراون، کەرەستەیەکی گرنگ و دەوڵەمەندن بۆ لێکۆڵینەوەی زۆر لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی. بە تایبەتی لە ناو ئەو خێڵ و تیرە و هۆز و، لەو ناوچانەدا کە حەیران یەکێ بوە لە هۆیەکانی دەربڕینی بیروبۆچون و، ئاوات و ئازارەکانیان و، تا ئەندازەیەکی زۆر نواندنەوەی نەریتە باوەکانی ناو کۆمەڵەکانیان.

ئێستا چەند کتێبێ نوسراون و بڵاوکراونەتەوە تەرخان کراون بۆ باسی حەیران. هەریەکێ لەو کتێبانە، زۆر و کەم، چەند دەقی بڵاوکردۆتەوە، سەرەڕای ئەوەی بە گشتی حەیرانەکان تازەن و، هەندێکیان نوسەرەکان خۆیان دایانناون، ناوەرۆکی حەیرانەکان بە پێی تێگەیشتنی خەڵکی ئەم سەردەمە گونجێنراون و هەندێ لە بابەتە هەستیارەکانی لێ دەرهێنراون. بۆیە لێرەدا کتێبێ کراوە بە سەرچاوەی باسەکە کە:

یەکەم، دانەری کتێب، دەقی حەیرانەکانی لە زمانی چەندین حەیرانبێژەوە نوسیوەتەوە وەکو ئەوان وتویانە، نەک وەکو ئەو ویستویەتی.

دوەم، خۆی هیچ حەیرانێکی تازەی دانەناوە تێکەڵاوی حەیرانە کلاسیکیەکانی کرد بێ.

ئەویش بریتیە لە کتێبی "ئەحمەد بەحری: گەنجی سەربەمۆر، بەشی یەکەم، (دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم - سلێمانی)

جوگرافیای حەیران

بە خوێندنەوەی دەقی حەیرانەکان دا ئەشێ سنوری بڵاوبونەوەی وەکو سەرزەمین و وەکو کۆمەڵ دیاری بکرێ.

لە دەشتی هەولێر: لە قەراج، کەندیناوە، شەمامکەوە دەس پێ بکرێ بەرەو شاری هەولێر، بەرەو بەستی شەرغە و بەستۆرە، بەرەو شەقڵاوە و ڕانیە، قەڵادزێ، بەرەو سۆران و چۆمان و برادۆست، بەرەو قەندیل و سپیرێز بەرەو سەردەشت و خانە و شنۆ، بەرەو موکریان، یاخود بە پێچەوانەوە لە موکریانەوە بەرەو دەشتی هەولێر.

ئەم سنورە هەروەک پانتاییەکی فراوانی ئەرز ئەگرێتەوە کە پڕە لە چیا و گرد و کانی و سەرچاوە، لە دەقی حەیرانەکان دا ئەوەندە ناویان هاتوە هەندێ جار بە سەر بیرۆکەی گۆرانیەکە دا زاڵ بوە.

هەروەها پانتاییەکی فراوانی ژیانی دەیان خێڵی گەورە و پچوکی گرتۆتەوە، مامەش، مەنگوڕ، پیران، بڵباس، ئاکۆ، زەرزا، گەورک، سوێسنی، گەردی، دزەیی، زراری، خۆشناو، سورچی، هەرکی، کە جاران بە زستانان نیشتەجێ و بە بەهاران و هاوینان و پایزان کۆچەر بون، لەو ناوچەیە دا گەرمیان و کوێستانیان کردوە و، ناوی عەشیرەتەکان و هەندێ لە گەورەکانیان و، جوانە ناودارەکانیان و تایبەتمەندییەکان باس کراوە.

بابەتی سەرەکی

کەسایەتیە سەرەکیەکانی حەیران بریتین لە:

- کچێ حەز لە کوڕێ ئەکا.
- کوڕێ حەز لە کچێ ئەکا.

- ژنێکی بە مێرد حەز لە پیاوێکی تر ئەکا.
- پیاوێکی چڵێس، چاو ئەبڕێتە ژنی بە مێردی پیاوێکی تر.
- شۆفارێ کە دوزمانی ئەکا و ئەبێتە باعیسی دو دڵان.
- قاسیدێ پەیامی خۆشەویستی یا کات و شوێنی ژوانی دڵدار و دڵخواز بە یەک ئەگەیەنێ.
- دەسەڵاتدارێ کە پەنای بۆ ئەبرێ مەسڵەتەکە بکا.

بابەتی سەرەکی حەیران دڵداریە. بابەتەکانی تری، بە تایبەتی راو، ستایشی شێخێ یا ئاغـایەک، شـەڕ و لەشکرکردن کە تێکەڵاوی کراون، لاوەکین.

دەربڕینی دڵداریەکەیان سادە و ئاشکرایە. خۆشەویسـتیەکی دنیـایی بـێ پەردە و بـێ پـێچ و پەنـا و شاردنەوەیە. باسی بەسەربردنی شەوە بە ماچوموچ و راموسان و دەسلەملان. باسی رابواردنە بە دەسبردن بۆ سنگ و مەمک گوشین و، تێرکردنی ئارەزو و ویستی جوتبون.

سـەیر ئەوەیە ئەم دڵـدارانە، ئەگەر بـۆ گـاڵتەش بـێ، بەڕێـزەوە نـاوی یەکتـری نـابەن. کـچ بە خۆشەویستەکەی ئەڵـێ: "هەتـیمە حەیـران" و، کـوڕ بە خۆشەویسـتەکەی ئەڵـێ: "کچەتـیمە حەیـران". ژن بە مێردەکەی ئەڵێ: "مێردە گولە".

ئەم دڵداریە بە مرازگەیشتنی تێ دایە، هەروەک بەیەکنەگەیشتنیشی تـێ دایە. بابەتەکـانی هەڵگـرتن و رەدوکەوتن، پێکگەیشتن و دەسلێکبەردان ئەگرێتەوە.

هۆکانی پەیوەندی بریتیە لە کەسی سێیەم: "پێناو" یا "قاسید"، کە لە نێوان هەردولادا بـێ، قسـەکانیان بەیەک بگەیەنێ و سەرەنجام وا بکا لە جێیەک کۆ ببنەوە و بە یەک بگەن.

هەندێ لە خێڵەکان کۆچەر بون هاوینان چونەتە کوێستان و پایزان گەڕاونەتەوە گەرمیـان. پـێ ئەچـێ کوێستان شوێنێکی لە بار بوبێ بۆ دڵداری و بە یەک گەیشتن. دڵداریەکەیان کورت خایەن بوە. چەند مانگی هاوین ماوەی مانەوەی کوێستان بوە. کاتێ خێڵ بەرەوخوار بۆتەوە توشی "دەسـلێکبەردان" بـون، بە تـایبەتی ئەگەر خەڵکی یەک گوند و ناوچە نە بوبن.

ناوەرۆکی حەیران بە کۆمەڵێ ناوی کوردەواری رازێنراوەتە، خشڵی خۆرازاندنەوەی ژنـان، جلـوبەرگی قەشـەنگی نـاوچە جیاوازەکـانی کـوردەواری، ناوهێنـانی سروشـتی مەڵبەنـدەکە، گـوڵی رەنگـاورەنگی وەرزە جیاوازەکانی ساڵ، دیمەنی کەپری هاوینە، کۆچ و کۆچبار، خانوی دەسەڵاتدار، ئەمانە جوانیەکی تایبەتی‌یان بە گۆرانیەکە بەخشیوە.

لە هەندێ حەیران دا ئاماژە بۆ هەندێ بابەت کراوە، ناکرێ وەکو رێکەوت یان حاڵەتێکی تایبەت سەیر بکرێن، بەڵکو لە بەر ئەوەی هەمان بابەت لە سەر زمـانی چەنـدین حەیرانبێـژ و، لە چەنـدین کـات و شـوێنی جیاواز دا، دوبارە بونەتەوە، ئەشێ وەکو دیـاردەی کـۆمەڵایەتی لێـک بـدرێنەوە، وەکـو: دڵـداری و دڵخـوازی نێوان پیاو و ژن لە دەرەوەی چوارچێوەی ژنـومێردایەتی و هاوسـەرگیری، هەڵگـرتن و رەدوکەوتنـی ژنـی بە مێرد، تەلاقدانی زۆرەملێ، داوای دەستێکەڵاوکردنی ژێربەژێر، کە ئەمانە لە گەڵ رێکخـراوەی بەهـا بەرزەکـانی دینەکانی ئیسلام، مەسیحی، ئیزیدی، یارسان.. و، لە گەڵ رێکخـراوەی بەهـا بەرزەکـانی قـانونە دانراوەکـانی دەوڵەتەکانی ناوچەکە، کە بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان لایەنەکانی هاوسەرگیری دانراون، ناگونجێن.

حەیران لە بـۆنە گشـتیەکان و لە دیواخـانی ئاغـا و بەگ و دەسرۆیشـتوانی کـۆمەڵ دا، بە ئامـادەیی ژمارەیەکی زۆری ژن و پیاوی ئاستی جیـاوازی کـۆمەڵایەتی و دینـی و هۆشـیاری، بە دەنگـی بەرز وتـراوە، کەچی ئەم جۆرە بابەتانە بە ئافەرین و دەسخۆشی لە حەیرانبێژەکە تێ پەڕیوە. گوێ نە دراوەتە ئەو نـاکۆکیە ئاشکرایەی لە نێوان ناوەرۆکی حەیرانەکە و بەها کۆمەڵایەتیەکان دا هەبوە.

هەڵگرتنی کچێ کە هێشتا شوی نە کرد بێ، یا بە "گچکەیی" مارەی بڕا بێ و نە گوێزرا بێتەوە، ئەگەر کەسوکاری، بە پێچەوانەی ئارەزوی خۆیەوە، زۆری لێ بکەن، بیدەن بە کابرایەکی نەویستراو، هەر نەیسە بەڵام پیاوێک و ژنێک کە بە گرێبەستی "شەرعی"، یا "قانونی"، پێکەوە بەستراون و، بە دوای خۆی دا بەسترانەوەی ئەخلاقیی هێناوە، چۆن ڕێی بە خۆی داوە ماڵ بە شپرزەیی و منداڵ بە سەرگەردانی بە جێ بهێڵێ؟ دوای پیاوێکی تر بکەوێ، هەم پیاوەکەی خۆی - مێرد، هەم پیاوەکەی تر - هەڵگر، هەم ژنەکە - هەڵگیراو، هەم کۆمەڵگاکە قبوڵی کرد بێ و، بە نەریتێکی ئاسایی وەری گرت بێ، سەرۆکی خێڵ، یا کوێخای گوند، یا پیاوماقوڵی ناوچەکە، بە هاوکاری پێشەوای دینی - مەلا، ئەم گرفتە ئاڵۆزەی خاو کرد بێتەوە، خێزانێکی هەڵوەشاند بێتەوە و، خێزانێکی نوێی پێک هێنا بێ؟

نەریتە کۆمەڵایەتیەکان، کە پاشماوەی سەردەمی زۆر کۆنن و لە ناو ئەم کۆمەڵگایانەدا، ماونەتەوە و لە نەوەیەکەوە گوێزراونەتەوە بۆ نەوەی دوای خۆی، بە کارێکی کۆمەڵایەتی ئاسایی ژمێردراون، لە بەر ئەوە ڕەگ داکوتراوتر و بەهێزتر بون لە بەها دینی و قانونی و کۆمەڵایەتیەکان، بۆیە لەو ناوچانەدا کە ئەم کردەوانە رویان داوە بە "مەسلەت" کۆتاییان هاتوە، نەک بە تێکچون و پەلاماردان.

باج ئەستێنی ماچان

نمونە: 1

عەوڵای کاولان ئەڵێ:

برا وەرە لە پەرێزێ، لە پەرێزە جۆیە
ئەمن ڕەنگم زەرد دەبوو دەگەڵ هەوهەوی دە پالان، خرمە خرمی دە داسان، بە خودای پایز تێکۆیە
شەرت بێ بە شەرتی دە خودای، ئەمن دەست هەڵنەگرم لە بەژنێ باریک، هەتا وەکوو ئەوێ ڕۆژێ حەزرەتەکەی قابیس دێتە خوارێ لە عاسمانێ حەوتەمین،
چۆکانم لە سەر سینگی دادەدا، بە ڕۆحێم دەکاتەوە نیسکۆیە
سەد بریا لە بری دە خودای بایە ئەمن خەرج ئەستێنێ ماچان بام:
لە چارۆکە سپی دە مەنگوڕان، لە کەراس ڕەشی دە مامەشان، لە کۆچکە بە سەری دە گەورکان، لە کڵاو بە سەری دە محاڵیان، لە شەدە بە سەری دە بانەییان، لە خەزێم شۆڕی دە پژدەریان، لە بەرۆک بە دراوی دە سوێسنیان، لە بێورە بێوران، لە کاولە دووکانێ، لە شل و ملی دە سەردەشتیان، بە عام هەموو نوێژی نیوەڕۆیە.
(ئەحمەد بەحری، گەنجی سەربەمۆر: 217)

نمونە: 2

فەقێ رووزە ئەڵێ:

دەڵێم: بریا خەرج ئەستێن و باج ئەستێنێکی ماچان بام:
لە سەر شیوی موکریان، لە نێو عێلی زودک و زوراریان، لە سەر کۆچکەدرووی دە شۆڕان، لە سەر حەوزی شێخاڵی، لە بێورە بێوران، لە بن بییە دووکانان، لە سەر شل و ملی سەردەشتیان، بەڵان خۆشە هەمو ئێوارانت گرتبایەوە ئامان نێزەڕۆیە.

(بەحرێ: 173)

نمونە: 3
ڕەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

ئەرێ کیژۆڵێ دە سەت خۆزێ ئەمن گوڵێک بام لە گوڵی دە هەڵاڵێ
شین ببام لە تیلەی کوێستانی قەندیلی مامەکۆیان، بەرابەر قەسری، لە سەر گـۆمی قووچی قەزەنی، ڕەندۆڵی زەرزایان، بەرانبەر و پێشاوپێش بە کاولە گرژاڵێ
ئەمما ماچ و شەوڕامووسانم لە کوێ پێ خۆشن؟
لە تانج بە سەری دزەییان، لە لفکەشۆڕی گروێسیان، لە کڵاوزرێ شۆڕیان، لە نێـو کیژی بێورە و بێوران، لە شەنگەبێری باسـتاوێ و پـاگردان، لە بـن پـانکۆڵێ دە ڕەشماڵێ.

(بەحری: 190)

نمونە: 4
حەمە کوێری بێژوێ ئەڵێ:

دە وەرە براینە، هەورێکی هێنا لە من گەوارە گەوارە،
ئەوە گەواری شینە، لە من تەڕ دەکا مەغڵەت و مەغڵەتان، کلـکەی گـوێزێ، سـەری دارەبزمارە،
سـەر و کەلـلەی شـەنگەبێرییان، بـاغەڵ شـۆڕێ دزەییـان، مەشـرەف خۆشـی هەولێرییان، مەمک خڕی کۆییان، دەربەند و دەربەندان، شار و دوکـانی قەڵادزێ، چارۆکەسپی مەرگێ، کۆچکە بە سەری پژدەرییان، پشتێند شلوملی ئالانی، پایز و بەهاران، لە سەر ڕێیە عێلێ کۆچی کۆچبارە.

(بەحری: 193)

نمونە: 5
قادر زاڵە ئەڵێ:

ئەوڕۆ ماڵە بابی بەژنێ باریک هەڵیاندەدا لە قووچی قەفڵانان، بەرەو کەونەلاجانێ
خۆزێ لە خۆزێ دە ئیمانداران ئەمن خەرج ئەستێنێ ماچان بام:
لە گومبەزی سوڵتان عەبدوڵڵای عەرەبی، کلکەی حوسێنی غازی، لە دەرکی قەڵاتـی کاولە هەولێرێ، لە مزگەوتی مەلا جامی، حەمامی پووتی، شەقڵاوێ ڕەنگـین، سـەر کانی کاولە سەقاوێ.

(بەحری: 154)

نمونە: 6
کەریم ئالانی ئەڵێ:

ئەمن ئاشقم بە شل و ملێ ناسک بە دراوێ
پاشپانیە خڕێ، داوودەلینگ جوانێ، بووکی کاکلاغای گلۆڵانێ،
چەند جوانە ئێواران دێتەوە لە سەر ڕێی سەراوێ، چەند بە خان و مانی.
(بەحری: 225)

خوشکی نیە بیدا بە ژن

هەندێ جار کوڕ ئەگەر خوشکی نەبوبێ ژن بە ژنی پێ بکا تا کۆتایی تەمەنی بە ڕەبەنی ماوەتەوە. یاخود ناچار بوە لە ناوچەکەیان دا ئافرەتێ بدۆزێتەوە، کچ بێ یا ژن رازی بکا هەڵیبگرێ، پاشان بەرامبەر "شیربایی" بە پارە مەسلەتی بۆ کراوە، یان ئەگەر نەیتوانی بێ مەسلەت بکا، کابرا لە گەڵ ئافرەتەکە سەری خۆی هەڵگرتوە بە یەکجاری ڕۆیشتوە بۆ ناوچەیەکی دور کە دەستی کەسوکاری کچ/ ژنە هەڵگیراوەکەی پێ نەگات.

نمونە: 1
ڕەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

دەڵێم: کیژۆڵێ! ئەوڕۆ ئێواری زەینی خۆم لە بۆ دەدایە ناوەندی عاسمانێ،
ئەستێرێک هەڵدەهات لە لای کاولە یەمەنێ
ئەمما کۆ و تەرازوو و حەوتەوانە گەلێک دوورن، دە چ پکەمێ نایگەنێ
ئەرێ کیژێ! پەرچەمت سۆرە مەینێ دە خەنێ
وەسێتە لە پاش من، ئەوان جووتە زەرمەمێ دە باغەڵێت دە دەست کەس مەنێ
هەتا لە بۆ خۆم دێم کەپرێکت لە بۆ ساز دەکەم، لە سوێسنێ، هەلالێ، بەیبوونێ،
لە سوورەگوڵێ، پەرژین لە ڕەشەڕەیحانێ، لە گوڵی دە کاولە مەوتەنێ
ئەمما من چ خوشکی لە دای و باب شک نابەم،
ئەوێ کەڵەگەتێ، بەژن بارێکێم، بە ماڵی دنیایە نادەنێ
ئەمما ئەمن چەندم حەیف و خەفەتی لەوێ کەونە دنیایە دەکوژن لە بۆ وان:
گەورەکچی دە مەزنە مالان، ئەگە شەوێ دە سێباری نیوەشەوێدا، کەلەکە و
کەلەکان دەگۆڕن و، ئاخان دەخۆنەوە بە تاقی تەنێ.

(بەحری: 190)

ژن هەڵگرتن

ئەو دڵداریەی لە حەیران دا باس کراوە و لەوانە بوە بە هاوسەرگیری کۆتایی هاتبێ شێوەکانی جیاواز بوە لەو جۆرە "هاوسەرگیری ناوخۆیی" یانەی کە باو بون. ئەم جۆرەیان ڕەنگە راستتر وابێ بە "هاوسەرگیری دەرەکی" دابنرێن، لەوانە:

- هەڵگرتنی کچی مارەنەکراو.
- هەڵگرتنی کچی مارەکراوی نەگوێزراوە.
- هەڵگرتنی کچی مارەکراوی گوێزراوە.
- هەڵگرتنی ژنی شوکردوی بێ مناڵ.
- هەڵگرتنی ژنی شوکردوی مناڵدار.

لە ناو ئەو عەشیرتانەدا ژن هەڵگرتن و ڕەدوکەوتنی ژن و مەسلەت نەریتێکی باوی هاوسەرگیری بوە. ڕەنگە ژن و پیاوەکە هاوخوێن، یا هاوتیرە و هاوخێڵ، تەنانەت هاودینی یەکتری نە بوبن.

ئافرەتەکە کە رەدوی پیاوەکە کەوتوە و پیاوەکە هەڵی گرتوە:

- ئەشێ کچێ بوبێ بە شو نە درابێ و، بۆ خزمێکی نزیکی خۆی یا بۆ کەسێکی دیاریکراو نـاودێر نە کرابێ.
- ئەشێ کچێکی مـارەبڕاو بـو بـێ لە پیاوێـک بەڵام لە بەر کەمـی تەمەنـی یـا هەر هـۆیەکی تـر نە گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی مارەبڕەکەی و هەر لە ماڵی باوک یا برای ما بێ.
- ئەشێ ژنێکی بە مێرد بوبێ گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی زاوا بەڵام هێشتا مناڵی نە بوبێ.
- ئەشێ ژنێکی بە مێرد بوبێ گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی زاوا بەڵام مناڵێ یا چەند مناڵێکی هەبوبێ.
- پیاوەکە/ کوڕەکە، بە نهێنی دور لە چـاو و ئاگـاداری کەسـانی پێوەنـدیـدار لە گەڵ کـچەکە/ ژنەکە رێک کەوتوە کە بڕۆن و پەنا بەرن بۆ ماڵی کەسێکی دەسەڵاتدار وەکو: میر، کوێخـا، ئاغـا، بەگ. لە ماڵەکەی ئەودا خۆیان حەشار بدەن و پاش ماوەیەک ئاشکرای بکەن و، خاوەن مـاڵی پەنـادەر کەوتۆتە پێوەندی لە گەڵ ماڵی هەڵگیراوەکە بۆ ئەوەی "مەسڵەت" یان بۆ بکەن و پێکیان بهێنـنەوە و هەڵگر و هەڵگیراو بگەڕێنەوە ناو گوند، ناوچە، عەشیرەتەکەی خۆیان.
- مەسڵەت، کە ئەبو بە پێکهاتن و رازیبونی هەردولا تەواو ببێ، بە چەند جۆر کراوە:
- پیاوی هەڵگر کچ/ ژنی داوە بە پیاوی ژنهەڵگیراو لە گەڵ هەندێ پارە یا دارایی.
- کچـێ کە مـارە کـرا بـێ و نە گـوێزرابێتەوە نـرخەکەی کەمتـر بـوە لە ژنێکـی بە مێـرد کە گوێزرابێتەوە.
- ژنێکـی گـوێزرابێتەوە و مێـردی هەبـوبێ و منـاڵی نە بـوبێ نـرخەکەی کەمتـر بـوە لە ژنێکـی گوێزرابێتەوە و مناڵی هەبوبێ،
- ژنێکی گوێزرابێتەوە و مێردی هەبوبێ و مناڵی هەبوبێ و تا مناڵی زۆرتر بوبێ گرانتر کەوتوە لە سەر پیاوی هەڵگر.

گرانبونی پەیژەیی نرخی هەڵگیراو بە گوێرەی گوێزرانەوەی ژن و نە گوێزرانەوەی، هەبون و نەبـونی منـاڵ، کەمـی و زۆری ژمـارەی منـاڵ، گەڕاوەتەوە بـۆ ئەوەی کـابرای ژنهەڵگیـراو، لە بەر ئەوەی مناڵەکـانی بە سەردا بە جێ هێڵراوە، هەتا مناڵی زۆرتر بوبێ، ئەرکی زۆرتر بوە و، ژنی دوەمـی بە زەحمەتتـر پـێ رازی بوە.

کەسێکی کە هەڵگیراو براوەتە ماڵەکەی لە بەر پیاوچاکی و بە خـۆڕایی داڵـدەی هەڵگیـراوی نە داوە و مەسڵەتی بۆ نەکردون، لە کرێی داڵـدەدانی هەڵگیـراوەکە و، ئەنجامدانی"مەسـڵەت" مکەدا چەردەیەک پـارەی لە هەڵگر یا لە کەسوکاری هەڵگر سەندوە.

هاوسەرگیری کە لە ئەنجامی هەڵگرتن دا تەواو بوە بە بێ زەماوەن تێ پەڕیوە و، پێویسـتی نە کـردوە زاوا خزم و ناسیاوەکانی بانگ بکا بۆ گێڕانی ئـاهەنگی شـایی و بەزمـی هەڵپەڕکـێ و نـان خـواردن. زاوای کەمدەرامەت ئەو "مەسرەف" ەی لە کۆڵ بۆتەوە، بوک بە بێدەنگی گوێزراوەتەوە بۆ ماڵە تازەکەی.

هەڵگرتن نەریتێکی تایبەت نیە بەم خێڵە کـوردانە. زۆر لە گەلانـی قافقـاس بـۆ هاوسـەرگیری هەمـان نەریتی کۆمەڵایەتی‌یان پێڕەوی کردوە و تا ئێستاش پێڕەوی ئەکەن، لەوانە: چیچانی، داغستانی، کازاخستانی، بەشێکی ئازەربایجان.

گەفی هەڵگرتن

نمونە: 1
خلە دەرزی ئەڵێ:

...
ئەوجار حەیران دە بڵێ سەت جاران کوڕ گاز دەکا: بابە من چ پکەم ئێـواران بە تەنێم خەو نایە
دە زووو لە بۆم بڕۆن لە بۆ کن مەلایان، ریش سـپییان، کەیخودایـان، پـارەزۆران، زۆرداران، بۆم بچنەوە کن بـابی نـازدار حەیرانـێ، هەنـدێکم بـۆ بـکەن تکـایە، هێندێکم بۆ تێکەون بە ماڵی دنیایە
پێی بڵێن بە بابی خەزێم شۆڕێ: ئەگەر دەمداتێ بەژنێ باریک و زەندێ بە بازن گەلێ گەلێکم پێ چاکە، دەنـا بێیـتە سـوێند و قورعانـان هەڵیـدەگرم، سـەفەرێکی دەکەم هەروەکی ناسر و ماڵماڵان لە بۆ کن خەلیفەکەی بەغدایە.
(بەحری: 199)

نمونە: 2
عەلی کەردار ئەڵێ:

ئەوڕۆ ئەوە کاکینە بە ڕۆژ هەراسانم، بە شەوێم خەو نایە
ئەوە بۆم بڵێن بە کەیخودایان، بە دەوڵەمەندان، پیاوماقووڵان، بـۆم بچـنەوە کـن بابی خەزێم شۆڕێ، هەندێکیان بۆم پکەنەوە تکایە، هەنـدێکیان بـۆم تـێکەون بە ماڵی دە دنیایە
خـۆ مـن سـوێندم خـواردوە ئەگە خەزێـم شـۆڕم نە دەنـێ، پیلـی دەگـرم، چـووکەڵە سەفەرێکی دەگەڵ دەکەم، وەکوو ناسر و ماڵماڵان بۆ کن خەلیفەکەی ماڵ لە بەغدایە.
(بەحری: 162)

کوڕی حەیران هەڕەشەی کـردوە کە ئەگەر کـچەکەی بە مـاڵی دنیـا و بە رجـا و تکـای پیاومـاقوڵانی ناوچەکە نە دەنێ هەمان ڕێگەی ناسر و ماڵماڵ ئەگرێ. بەیتی "ناسر و ماڵماڵ" هێنانەوەی نمونەی ئەم بەیـتە جۆرێکە لە هەڕەشەیەکی راستەقینە. "چوکەڵە سەفەرێک"، کە حەوت ساڵی خایاندوە، کردوە بۆ لای "خەلـیفەی بەغدایە"، ئەوسا گەڕاوەتەوە و، دڵخوازەکانیان بە زۆر سەندوە.

ناسر و ماڵماڵ دو گەنجی خاوەن ڕان و لەوەڕگا بون کەسێکی لە خۆیان بە دەسەڵاتتر لێی داگیر کـردون کە سێ کچی هەبوە، ناسر حەز لە خاتون تەوریز و ماڵماڵ حەزی لە خاتو ئەسمەر کـردوە. خوازبێنیـیـان کـردوە نە یان داونەتێ. داوایان لە کچەکان کردوە هەڵیان بگرن. کچەکان رازی نەبون ڕەدویان بـکەون. بەڵکـو داوایـان لێ کردون بڕۆن پلەوپایەی کۆمەڵایەتی بە دەس بهێنن ئینجا بچـنەوە خوازبێنیـیـان. لە بەرامـبەر دا پەیمانیـان لە گەڵ بەستون، جگە لەوان شو بە کەسی کە نەکەن و، تا ئەوان ئەگەڕێنەوە چاوەڕێیان بن.

ناسر و ماڵماڵ سەری خۆیان هەڵگرتوە. ران و کوێستانەکەیان بە جـێ هێشـتوە. شـاران گەڕاون تـا ڕێگەیان گەیشتۆتە بەغداد. لە بەغدا کاریـان کـردوە نە یـان توانیـوە هـونەری خۆیـان بنـوێنن و، سـەرنجی گەورەی بەغداد رابکێشن. تا شاری بەغداد لە لایەن شـێخێکی عەرەب و خـێڵەکەیەوە گەمـارۆ دراوە. بـون بە نۆکەری گەورەی شاری بەغداد. بەغداد و دەسەڵاتی گەورەی بەغداد کەوتۆتە مەترسیەوە. شەڕ قەوماوە. چەنـد

جاریَ هێزی گەورەی بەغداد شکاوە. تا ناسر و ماڵماڵ وەکو دو پاڵەوانی هەڵکەوتو بۆیان چونەتە مەیدانی شەڕەوە. پاڵەوانەکانی شێخی عەرەبیان کوشتون و، شێخەکەیان بە دیل گرتوە و بردویانە بۆ گەورەی بەغداد. گەورەی بەغداد لە گەڵ شێخ پێکهاتوە پەیمانی ئاشتی بەستوە. لە پاداشتی ئەم سەرکەوتنەدا ویستویەتی ناسر و ماڵماڵ خەڵات بکا. ئەوانیش داوایان لێ کردوە خاوەنێتی شوێن و لەوەڕگاکەی خۆیان و دەسەڵاتدارێتی ناوچەکەیان پێ بسپێرێ. گەورەی بەغداد ئەو فەرمانەی بۆ دەر کردون.

ناسر و ماڵماڵ بە سەرکەوتویی و سەربەرزی و، بە پلەوپایەی فەرمیەوە دوای حەوت ساڵ دوروڵاتی گەڕاونەتەوە مەڵبەندی پێشوی خۆیان. لەو ماوەیەدا خاتون تەورێز بە زۆری هەڕەشەی باوکی دراوە بە کابرایەکی تر کە بۆتە شوانی مێگەلەکانی و کوڕێکی لە خاتون تەورێز بوە.

بۆتە شەڕ لە نێوان ناسر و ماڵماڵ و دەسەڵاتداری ناوچەکە کە باوکی دڵخوازەکانیان بوە، باوکیان کوشتوە، شوانەی مێردی خاتو تەورێز و کوڕەکەیان کوشتوە. لە دوای ئەم روداوە خوێناوییانە ئینجا بە دڵخوازەکانیان شاد بون. *(توحفەی موزەفەرییە: 177 - 209)*

هەڵگرتنی بە زۆر

دڵدار بە ئاواتی خواستوە ئەگەر بۆ چەند رۆژێکیش بێ هێندەی میری سۆران دەسەڵاتی هەبوایە. بۆ ئەوەی بچێتە سەر ماڵی دڵخوازەکەی بە زۆر لە مێردەکەی داگیر بکا. میر محەمەد، دوایین میری سۆران (؟ - 1838)، لە سەردەمی میرایەتیەکەی دا، بێ بەزەیی بوە. بۆ جێگیرکردنی ئارامی و ئاسایشی وڵاتەکەی و، جێبەجێکردنی شەرعی ئیسلام، زەبروزەنگی زۆری نواندوە. ترس و تۆقاندنێکی بێ ئەندازەی لە ناو سنوری قەڵەمرەوەکەی دا بڵاو کردۆتەوە. سەری بە ناحەز و نەیار دانەواندوە یا لە ناوی بردوە. کەس نەی وێراوە سەرکێشی یا سەرپێچی لە فەرمانەکانی بکا. لەشکرکێشیەکی گەورەی کردۆتە سەر شەنگار و مەڵبەندی ئیزەدیەکان. زۆری پیاوەکانی کوشتون. ژن و منداڵەکانی گرتون و بە دیلی هێناونیەتیەوە بۆ رەواندز، دابەشی کردون بە سەر جەنگاوەرەکانی و بە سەر خێزانی دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکەی دا. *(بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە، بڕوانە: حوسێن حوزنی، مێژوی میرانی سۆران، چاپخانەی کوردستان، 1962)*

نمونە: 1

قادر دریازی ئەڵێ:

ئەمن دەڵێم: حەیران ئەورۆ دەربەند لە کاکی خۆ بە تاقە
دیسان دەڵێم: برواینە ئەمن زەینی خۆ دەدەمەوە کوێستانی دە عەزیم، شین دەبێتەوە لە گوڵی دە سوور، ناوەڵڵا بە عام گوڵە مێلاقە
بریا خۆزێ لە خۆزێداری دە دنیایە، من سێ رۆژانم حوکمی میرە کوێرەی رەواندزێ بە دەست با، ئەمن چووبامەوە سەر گولە کوڵەی دە گولەمێردان، بە حوکمی خەنجەرێ، پێم فڕیدابانەوە هەر سێک تەڵاقە.

(بەحری: 220)

نمونە: 2

مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕینە هەولێرۆک لە من بە تاقە
ئەمن لە بۆت دەچنم سوێسنە، هەڵاڵە، بەیبوونان، لە نواڵان وردە مێلاقە

کوڕینە چەند خۆشە حوکمی وەزیرە کوێری ڕەواندزێت پـێ بـێ، پچـیەوە سـەر گولەکی دە گولەمێردان، بە حوکم لێی وەرگرێوە هەر سێک تەلاقە.

(بەحری: 170)

هەڵگرتن بۆ دور

نمونە: 1

عەولا گوڵناز ئەڵێ:

ئەوە بەستۆک لە بەر تەلانی

نازداری ماڵان ڕاوەستاوە: لە کۆشکان، لە پەنجەران، لە شانشـینان، دوودەریـان.

ناوەڵلا نازێ دەکا بە تای کەتانی

ئەمن سوێندخۆرم دەگەڵ بەژنێ باریک. ئەمە دەستی خۆمـان پێـک دەگـرینەوە، دەچینەوە سەر چاکان، سەر پیران، سەر شەخسان، ناوەڵلا سەر مەرقەدی شـێخی بورهانی

ئەگەر لەوێمان مەخسود حاسڵ بوو چاکە، دەنا ئاوا دەبینەوە ئەودیـو، دەبیـنەوە بە ڕەعیەتی ئەلمانی.

(بەحری: 156)

نمونە: 2

مەحمەڵ ئەڵێ:

ئەوڕۆکانە ئاشقم بە ناسکی ناسک بەدەنێ، قەد بە کەمبەرە

مل بە هیزارێ، قۆڵ بە بازنێ، پەنجە پڕ لە ئەنگوستیلە

دەیکـوت مـاڵم خەرا بـوو وەڵـلا بەژنـێ باریـک مەڕۆ، ئەمـن لە بیسـت و دوو عەشیرەتانی هەڵدەگرم، ئاوای دەکەم لە دیوی ئێرانێ

مەسڵەتێم بۆ پکەن بە زەبری دە پـوولێ، بە حـوکمی دە لیـرێ، بە تێسـکۆڵێ دە تفەنگێ، بەڵام مەسڵەتیان لە بۆ کردم چاکە، دەنا پیلـی بەژنـێ باریـک و نـازدار حەیران دەگرم دەڕۆمە خوارێ، لە بۆ شارەکەی بازیانێ.

(بەحری: 158)

نمونە: 3

مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕینە! ڕۆژ دێتە دەرێ پڕیشکان داوێ،

شـــۆق و شـــەبەقی خـــۆی دەدا: لە کۆشـــکان، لە پەنـــجەران، لە دوودەریـــان، لە شانشینان، زینگۆڵەی دە خۆی داوێ لە بریقەی دە قەتڵاوێ

کوڕ دەڵێ: بەژنێ باریک هەڵدەگرم، دەیبەمە ماڵە میرانی ئەحمەدبەگی، بۆم دەکـا مەسڵەتێ، ماڵی لە شەقڵاوێ.

(بەحری: 168)

نموونە: 4
عەلی کەردار ئەڵێ:

...
ئەوە کوڕ دەیکوت:
ئەمن ماڵە خۆم کەنگێ بە ورد و وێرانی دەدی؟
ئەگە دوێنێ ئێوارێ خەزێم شۆڕیان بۆ گولەی ماڕز باب دەڕازاندەوە
شێعەبدوڵڵای تەقیلەسپی دەنگم ناتگاتێ، بۆ تۆم هاوارە.

(بەحری: 162)

تەڵاقدانی زۆرەملێ

لە هەندێک حەیرانی تردا ئەگاتە رادەی ئەوەی کە بە زۆر بچێتە سەر مێردەکە لە ژێر هەڕەشەی تفەنگ یا خەنجەردا ناچاری بکا دەس لە ژنەکەی هەڵبگرێ و تەڵاقی بدا بۆ ئەم.

نموونە: 1
خلە دەرزی ئەڵێ:

ئەرێ حەیران دەوەرە لۆت نەمێنم سەت جاران دەربەند لە من بە ملکە
بیتوێنێ رەنگین لە منی ماڵ وێران و خانە خەرابێ دیارە بە دەلاقە
جا من چ پکەم لە گەرمێنانم سوور دەبوونەوە سوورەگوڵە
ناوەڵڵا لە کوێستانێ دە رەنگینم وە دەر دەکەوتن گوڵووکە مێلاقە
ئامن حەیفێک و پێنسەد و بیست و دوو مخافەتێ
دە وێ بەژن بارێکێم دەکوژن
پار ئەو وەخت و هەندەران لە ماڵە بابی کۆنە یار و دۆستەکەی خۆم بوو
ئەوساڵ لە ماڵە گولەکی دە مێردان لە من بە مارە و تەڵاقە!

(بەحری: 200)

نموونە: 2
محێدین پێنج قیت ئەڵێ:

ئەوڕۆ حەیران رەندۆڵی زەرزایان لە من بە تاقە
لە سەر کێلەشینی سامرەندان، قەندیلی مامەکۆییان، سپی رێزی غەیلانیان، مـۆڵی بەرانان، قووچی قەزەنێ، سەری سەفینێ، لە من شین دەبـن هەڵاڵە و بەیبـوون و سوێسنە، نا بە خوڵای لە باغانم شین دەبن گوڵووکە مێلاقە
ئەوە حەزلێکردنی خەڵکی دەگەڵ کیژۆڵێ چاردە ساڵ و مەمـک نەهـاتوون، ئەوە ئی منی دڵ بە گەردێ دەگەڵ ژنێکە بە مارە و تەڵاقە
دەبا دەست بەمە تفەنگێ، بە حوکمی تفەنگێ جانبێزار، بە گـولێکی دە سـەگبابان فڕێ دەمەوە هەر سێک تەڵاقە.

(بەحری: 204)

لە هەمو ناوچەکانی کوردستان و، لە ناو هەمو کۆمەڵەکان دا هەمیشە ژنهەڵگرتن بە "مەسلەت" کۆتایی نەهاتوە، بەڵکو گرفتی کۆمەڵایەتی گەورەی لێ کەوتۆتەوە. لە هەندێ ناوچەدا بنەماڵەی هەڵگیراو، هەڵگرتنی کچ / ژنەکەی خۆیان بە سەرشۆڕییەکی گەورە داناوە. هەندێ جار بۆتە هۆی ناکۆکی درێژخایەنی نێوان کەسوکاری هەردو لایەن، هەڵگر و هەڵگیراو و، کوژرانی چەندین کەس.

بەیتی "خەج و سیامەند" چیرۆکی یەکێ لەو هەڵگرتنانە ئەگێڕێتەوە کە بە ئەنجامێکی تراجیدی تەواو بوە. خەج و سیامەند ئامۆزا و دڵخواز و دڵداری یەکتری بون. باوکی خەج، لە بەر هەر هۆیەک بوبێ، ئامادە نەبوە خەج بدا بە سیامەندی برازای. سیامەند خەج هەڵئەگرێ بە جوتە رو ئەکەنە چیایەکی سەخت. خەج حەوت برای هەبون. کە ئەبیستن خوشکەکەیان هەڵگیراوە هەست بە سەرشۆڕی ئەکەن، بۆ ئەوەی ئەو ریسواییە بسڕنەوە شوێنیان ئەکەون بیان دۆزنەوە و بیان کوژن. سەرەنجام، خەج و سیامەند، بۆ ئەوەی بە زیندویی نەکەونە دەست بکوژەکانیان لە بەرزایی شاخەکەوە بە دوای یەک دا هەردوکیان خۆیان هەڵئەدێرن و ئەمرن. *(بەحری: 302)*

ژوانی نهێنی

لە زۆر حەیران دا کەسێتی پیاوی کورد و کەسێتی ژنی کورد، وەکو نادڵسۆز و ناپاک بەرامبەر پەیوەندیەکانی ناو چوارچێوەی هاوسەرگیری پیشان دراوە. پیاو چاوی بڕیوەتە ژنی پیاوێکی تر و هانی ئەدا بۆ دەستێکەلاوکردنی ژێربەژێر و، ژن پیاوێکی تری جیا لە مێردەکەی خۆی هان ئەدا بۆ جێ ژوانی نهێنی و بۆ سەرجێگەی خەوتنی خۆی. لە بەر ئەوەی مێردەکەی بە کارێک لە ماڵ دور کەوتۆتەوە بێت و کەڵک لەو هەلە وەربگرێ بۆ ئەوەی لە گەڵی رابوێرێ.

نمونە: 1
مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕینە بای دێ شەماڵە
لە سەرانم هەورە، بایە، لە دامێنان بەری داوە، ساماڵە
کیژ دەڵێ: جوابێکم لە بۆ بەرنەوە کوڕە حەیرانێ ئەوڕۆ دوو رۆژە، گولەکی دە گولەمێردان، چۆتە کاروانی، بێ دەستەگوڵی خۆی بوەشێنێ، کەلێن بەتاڵە.
(بەحری: 169)

نمونە: 2
نەناسراو ئەڵێ:

...
کیژ دەڵێ: ئەمن چ پکەمێ بۆ قاسیدێکی بە بەقا! بمگاتێ ئەوڕۆ ئێوارێ، دوو دانە رۆژە گولێکی گولەمێردان لە ماڵێ نیە، هەی بابە چ پکەمێ، بە خوای کەلێن بەتاڵە.
(بەحری: 214)

نمونە: 3
نەناسراو ئەڵێ:

...
کیژ دەڵێ: چ پکەمێ لە بۆ قاسیدێکی بە بەقا بینێرمەوە کن کوڕەتیو حەیرانێ

ئەورۆ دوو دانە رۆژە، گــولێکی گــولەمێردان، پیســەکی دە پیــاوان، لە مــاڵێ نییە. دەبـا بـێ، بە دەسـتی چـۆپەم بگـرێ شـەمامە و شـەمامێ بـاغەڵێ، بـڵا دە حەدووسەدی نیوەشەوێدا، دەستی راستەم لە بۆ شل کا، بیهاوێتەوە سەر کەزیـلەی دە نێولانێ.

(بەحری: 210)

نمونە: 4

نەناسراو ئەڵێ:

...

کیژ دەڵێ: ئەمـن چ پکەمـێ لە بـۆ قاسـیدێکی بە بەقـا! بینێـرمەوە کـن هەتـیمە حەیرانێ، ئەوە دوو رۆژە، گولێکی دە گـولەمێردان، لە مـاڵێ نـیە. بە خـوای جـێ ژوانی من و هەتیمە حەیرانێ چۆڵە.

(بەحری: 211)

نمونە: 5

رەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

ئەوە کیژ دەڵێ: چ پکەم لە بۆ قاسیدێکی گەلێ گەلێ بە متمان!
دەینێرمەوە کن کورە حەیرانێ خۆم، دە حەدە حەدی نیوەشەوێدا، دەسـتی خـۆی باوێتەوە سەر گۆیە دە خەنـجەرێ، خـۆ بە خـودای ئەمـن چ پکەمـێ لە مـاڵی دە مێردانە، هەڵناگرمەوە حەسرەتێ، تەشەنێ، ئای تەشەن و غەمان.

(بەحری: 188)

نمونە: 6

حەمە کوێری بێژوێ ئەڵێ:

کیژ گاز دەکا دەڵێ: غەمان دامەگرە وەکی قەت بە غەمان پێک نایە
تو خوڵا وەرە لاقانم بنێ کۆشێ، رامووسە خاڵی روومەتێ، دەست بدە لە شەمامە و شەمامەرەنگینی باغەڵێ، تەماشا کە شابالی برۆیە
دنیا ژین و مردنە، دەچینە کاولە غەریبایەتی، نەوەکـی تـۆ نەبیـنمەوە، تـو خـوڵا وەرە گەرنێ تۆم لێ بێ ئازا.

(بەحری: 192)

حەزکردن لە ژنی بە مێرد

یەکـێ لەو بابەتـانەی لە نـاو زۆر لە حەیرانەکـان دا وتـراوە و لە دەمـی زۆرێـک لە حەیرانبێژەکـان دا دوبـارە بـۆتەوە حەزکردنـی پیـاوە لە ژنـی بە مێـرد و حەزکردنـی ژنـی بە مێـردە لە پیـاوێکی تـر جـگە لە هاوسەرەکەی خۆی. لە هەندێکیان دا داوای لێ ئەکا مێـردەکەی بە جـێ بهێڵـێ و رەدوی ئەو بـکەوێ، یـان بە پێچەوانەوە ژنەکە داوا لە پیاوەکە ئەکا هەڵی بگرێ.

نمونە: 1
ڕەسوڵی نادری ئەڵێ:

ئەوە بەستۆڕ لە من بەستۆڕە، بەستۆڕ بە تاقە
لە سەری بەستۆڕێ، بە قوڕ گیراو، سوور دەبوون سومبل و گیابەنـد و خـاوە، لە دامێنی گوڵووکە مێلاقە
حەزلێکردنی دۆست و برادەران لە کیژی مەمک نەهاتووە، ئی من لە ژنی بە مێرد و تەڵاقە.

(بەحری: 182)

نمونە: 2
حەمەڕەسوڵی سۆفی مینە ئەڵێ:

خۆ من دەڵێم ئەوە دەربەندی بە قوڕێ گیراو لە من بە تاقە
سەری لە من بە قۆنگرە، بنی لە من بە دەلاقە
لە کوێستانەکەی گەرمێنێ و گەرمەسـێرێ، لە مـن شـین دەبـونەوە هەڵاڵـێ، بەیـوونێ، سوورەگوڵێ، ئەوە لە زۆزانەکەی دە عەزیم لە من شین دەبوونەوە گوڵە مێلاقە
ئەو ساڵەکانە، حەوت ساڵی ڕاستە، حەز دەکەم لە بەژنێ باریک، ئەمـان لە مـن بە مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 164)

نمونە: 3
دەربەند ئەوساڵ لە منی ماڵ وێران گەلێک بە تاقە

لە داوێنانی دێنە دەرێ گوڵووکە مێلاقە
بەژنــێ باریـک، پـارەکەینێ ئەوان دەمـانە، یـارکۆڵی خـۆم بـوو لە مـاڵە بابـان، ئەوساڵ، لە ماڵێ گولێکی دە گولەمێردان، بە مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 179)

نمونە: 4
حەمەڕەسوڵی سۆفی مینە ئەڵێ:

ئەوە کیژ گاز دەکا: هەتیوە ماڵ وێران!
هەتا ئەمن کیژ بووم دە ماڵی دە باوان، ئەتۆ هـیچ حەول و تەقەلات لە دوای مـن نەدەدا. ئەو ساڵەکانە، ئەمن حەوت ساڵە داوم کەوتۆتەوە داوێکی دە گـولەمێردان، هەر بە ماڵی دنیایەم دڵ لێ بەر نادا.

(بەحری: 165)

نمونە: 5
نەناسراو ئەڵێ:

کیژۆڵێ دەربەند لە من بە تاقە
ئەوە لە سەر کوێستانان شین دەبو گیابەند، لە گەرمێنێ گەرمەسێرم دەپشکووتن گوڵە مێلاقە

ئەوە حەزلێکردنی خەڵکان، لە کیژی مەمک نەهاتوو، چ پکەمێ؟ ئی من لە ژنـی بە مێرد و، مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 215)

نمونە: 6
نەناسراو ئەڵێ:

...

کیژ وەڵامێکی بۆ دەنارده هەتیو حەیرانێ:
دەبا بێ هەڵمگرێ لە گولەکەی دە گـولەمێردان، پیسـەکەی دە پیـاوان، یـان ئەوێ پایزێ دەستەکەی خۆم لێ بەردا.

(بەحری: 210)

تووک – دوعای شەڕ

لە حەیران دا، کاتێ پەیوەندی کچ و کوڕ ڕێـگە نـادرێ بە هاوسـەرگیری ئاسـایی کۆتـایی بـێ. کچـی دڵخواز و کوڕی دڵدار ناتوانن بە یەک بگەن و خێزانێکی نوێ پێـک بهێـنن، دو شـێوەی جیـاوازی ڕەفتـاری کۆمەڵایەتی لێ کەوتۆتەوە:

پیاو، کە دڵخوازەکەی نە دراوەتێ هەڕەشەی کردوە، کە ئەگەر بەماڵی دنیا یـا بە تکـای پیاومـاقوڵان دڵخـوازەکەی نە دەنـێ، هەڵـی بگـرێ بـۆ وڵاتێکـی دور لە مەڵبەندەکەی خـۆی، ئەمە یـاخیبونی پیـاوەکە لە دەسـەڵات و بێبـاکی لەوەی چـی ئەقەومێ، دەر ئەخا.

ژن، کە ڕێگەی نە دراوە لە گەڵ دڵدارەکەی بە یەک بگەن، تووک، دوعـای شـەڕی کردوە لە سەبەبەبکارەکەی، ئەگەر دایک و باوک بوبێ یان دوزمان و شـەیتان و شـۆفار، ئەمە، خۆبەدەسـتەوەدانی ئـافرەتەکە بە دەسـەڵات و ڕازیبـونی بە چارەنوسی خۆی دەرئەخا،

جۆری تووکی ئافرەت ڕەنگدانەوەی شێوەی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی ئەو سـەردەمەی قارەمانەکانی حەیرانەکە بوە:

- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای کشتوکاڵیە، کە کار بە گاجوت کراوە و، بەرهەمەکەی برنج و گەنم بوە.
- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای ئاژەڵـداریە، کە زاووزێی ڕانەکەی بە بەران و، ژیانـدنی مـێگەلەکەی لە وەرزی نەمانی لەوەڕ دا بە قۆری گیای وشککراوە بوە.
- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای نیشتەجێیە، کە زستان بۆ گێڕانی سـەربانەکەی لە کـاتی بـاران و، بـۆ ماڵینی بەفر لە کاتی بەفربارین دا، پێویستی بە لاوی بەتوانا بوە.
- هەندێکی تر لەو دوعایانە هەڵگرتنی ژنی کابرای سـەبەبکاری بە ئـاوات نەگەیشـتنەکەی بـوە، کە بـۆتە هـۆی تێکچـونی شـیرازەی خێـزان و سـەرگەردانی منداڵەکـانی و، پەشـێوانی کاروبـاری ناوماڵەکەی..
- هەندێکی تر لەو دوعایانە کەنەفتبونی جەستەیی بون، کە توشی هەرکەسێ بـوبێ بـوە بە بـارێکی گرانی چارەقورس بە سەر کەسوکارەکەیەوە، دەردی قێزەونی گـولی بـوە، کە دوچـاری هەرکەسـێ

بوبێ لە کۆمەڵگا دورخراوەتەوە، یا توشبونی دەردی کوشندەی تاعون بوە کە هەمویانی لە ناو بردوە.

دوعاکان لە ناخی دڵێکی پڕ لە قینی کەسایەتیەکی تێکشکاوەوە دەرهاتون، بێبەزەییانە و لە کاتی گیرابونی دا کاریگەر و ماڵوێرانکەر و کوشندە بون. بەڵام کاری لە دڵی رەقی باوک و برای نەکردوە.

نمونە: 1

فەقێ رووزە ئەڵێ:

...

دەڵێم: رەبی خودایە! هەر کەسێکی دەبێتە باعیزی دوو دڵان، کوێر بێ لە چاوان، لاڵ بێ لە زمانی، زەرەند بێ لە دەستان، بە مەرەدی میرانی چێ، هەمو لەشی داوەشێ، بیگێڕن بێرە و بە وێدا.

(بەحری: 175)

نمونە: 2

مەحمەڵ ئەڵێ:

کچەتیو حەیران دەڵێ: هەچ کەسانێکی مەنع بێ، دوودڵان لێک بکا، رەبی بەهارانی گای دە بەر نیری بمرێ، جستانان جحێڵی سەربانی، پایزانی قۆری سوتاو، ژن هەڵگیراو، تەمەنا دەکەم لە خودای تەبارەک: رەنج بە خەسار بێ.

(بەحری: 159)

نمونە: 3

رەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

...

ئەمن دەڵێم: هەرکەسانێ بەدگۆیی من و نازدار حەیرانی لە بەرە!

دە رەبی بەهاران گای جووتی مرێ، هاوینان ئێستری بەر باری، پایزان بەرانی نێو مەڕی، جستانان قۆری سووتاو بێ، ژن هەڵگیراو بێ، کوڕ مردوو بێ، لە بۆ قیامەتێ کۆست کەوتە و ئاخ هەڵکێش، دڵ بە غەم و رەنج بە خەسار بێ.

(بەحری: 188)

نمونە: 4

عەلی کەردار ئەڵێ:

ئەورۆ ئەوە کیژ دەڵێ:

...

رەبی خودایە دایک و بابم خوداگیرم بن، پێناودارم بن رۆژی بازاڕی قیامەتێ، ئەگە نەیانهێشت هەتیوە لاوەکەم، ئەوشۆکانە، لە سەر سینگ و مەمکۆڵەم پکەم بە میوانە.

(بەحری: 163)

نموونە: 5
مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕ دەڵێ: خوێنی بەژنی باریکم سەتە، دوو سەتە
...
لە خوداوەنــدی میــری مەزن دەکەم تەڵبــێ گــولەکی دە گولەمێردانــت بمــرێ،
هەتاوەکوونێ لەبۆخۆم دەگەڵ بەژنێ باریک دەگرمەوە دەستەی دەستباری
...
کوڕینە کێژ دەڵێ:
بابە کۆستکەوتوو بی، قەت کەست نەمێنێ
ئەگە برینجی پچێنی داڕووجانی بێنێ، ئەگە گەنمی دەچێنی زیزانەی بێنێ،
مەمدەوە بە پیرێکی لەوانی بێ ئیختیـاری حەفتاسـاڵە، ئەگە دە سـێباری شـەوێدا
پشتا خۆم پێ هەڵدەکڕێنێ.

(بەحری: 170)

نموونە: 6
خلە دەرزی ئەڵێ:

چاوەکەم ئەمن دوعایەکی دەکەم ئەنگۆ وێکڕا بڵێنەوە ئامین!
دەک رەبــی ئەو کەســانەی لە مــابەینی دوودڵانــدا دەکەن شــەیتانی و شــۆفاری،
دووزمانی، ئەوەڵی بەهارانی بمرێتەوە گاجووتی بەر نیری، پایزانی بمرێ بەرانی
نێو مەڕی، جستانانی بمرێ جحێڵی سەربانی، سواری تــاعوونی دە مــاڵی کەوێ،
لە سەر بەردی سەخرەتوڵڵایە، ئیمان دەرنەباتەوە لە بەر شەیتانی لەعین.
(بەحری: 199)

لایەنی ئەدەبیی حەیران

هەرچەندە وا باوە دەقی حەیرانەکان لە دەمی کەسانێکی نەخوێندەوار یا نیمچەخوێنـدەوار بیسـتراوە، بەڵام لە روی داڕشتنەوە ئەشێ بە دەقێکی ئەدەبی – هونەری دابنرێ.

زۆری حەیرانەکان لە سێ بەند پێکهاتوە. سەربەند، ناوبەنـد، پاشـبەند، کەمێکـی چـوار و پێـنج، هەمـو بەندەکان سەرەڕای کورت و درێژیی‌یان بە قافیەیەکی هاوئاواز پێکەوە بەستراون، یەکێتی بابەتیان تێ دایە و، مەبەستی بەندەکان بە یەکەوە بەستراون و یەکتری تەواو ئەکەن.

ئەگەر بە پێوانەی عەروزی عەرەبی شی بکرێنەوە، ناکرێ حەیران بە شیعر دابنـرێ. بەڵام ئەگەر گـوێ نە درێتە تەفعیلەی عەروزی عەرەبی و، بە تەرازوی رەگەزەکانی تری شیعر، بە تایبەتی بیرۆکەی حەیـرانەکە و، وێناکردنی بابەتەکانی و، سۆزی دەرونیی دانەرەکەی و، ئاوازی وشە و ئاهەنگی رستەکانی، کێشانە بکـرێ، لە ریزی شیعرە سەرکەوتوەکانی زمانی کوردی دا دائەنرێن. داڕشتن و هۆنینەوەی فۆلکلۆری کوردی، بە تایبەتی حەیران و لاوک و ستران و بەیتی کوردی، کە یەکێ بـوە لە تایبەتمەنـدیەکانی فەرهەنگـی کـوردی، رەنـگە لە داڕشتن و هۆنینەوەی لاوژە دێرینەکانی سەردەمی سـۆمەری و ئـاکەدی و بـابلی و ئاشـوری نزیکتـر بـێ تـا عەروزی عەرەبی.

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی حەیران بڕوانە:

- ڕسول بێزار گەردی: بژار، بەغداد - 1957.
- هەندرێن خۆشناو: خەرمانەی تەمەن (سەرجەم بەرهەمە بڵاوکراوەکانی هونەرمەنـدی گەورەی کـورد ڕەسـوڵ بێزار گەردی)، هەولێر - 2012.
- جەمیل سنجاوی: حەیران و چەند بۆچونێکی تر، هەولێر - 2010.
- حاجی سەعدوڵلای شێخانی: گۆرانی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، هەولێر - 2013.

تاکی کورد و ڕێچەڵەک

عەرەبی خێڵەکی بە درێژایی زەمان ڕێچەڵەک "نەسەب" ی خۆی بە لاوە گرنگ بوە. بـە سـەدان کتێـب لە سەر "ئەنساب" ی عەشیرەت و قەبیلەکانی عەرەب نوسـراوە. هەنـدێکیان ڕێچەڵـەکی خۆیـان تاسـەر ئـادەم و حەوا ژماردوە. بۆ ڕونکردنەوەی ڕێچەڵەکی خۆیان و سەلماندنی ڕەسەنایەتی خۆیان، لە زمـانی عـەرەبی دا، لە کۆنـەوە کۆمـەڵێ دەسـتەواژەیان بـە کارهێنـاوە، مەعنایـەکی دیـاریکراو ئەبەخشـن، لەوانـە: عائلـة، اسـرة، بطن، فخذ، عشيره، قبيلة، کە هەریەکەیان نیشانەیە بۆ جێگەی گروپـێ لـە پلـەی یەکـەمی پـەیژەی کۆمەڵایـەتی دا تـا دوایـین پلـەی سـەرەوەی عەشـیرەتەکە. *(بـۆ ئاگـاداری زیاترلەربـارەی ڕێـچەڵەک و، پەیـژەی ڕێکخـراوەی کۆمەڵایەتی قەبیلە و عەشیرەت لای خێڵە عەرەبیەکانی عیراق، بڕوانە: عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الاول، بغـداد - 1937. (ص 37 - 114))* نوسینەوەی ڕێچەڵەک و گەڕانەوە بۆ دۆزینەوەی ناوی باووباپیر، باوک بـە دوای باوک دا تا کوڕەکانی نوح، وەکو عەرەب کردویەتی لە لای کورد، جگـە لـە چەنـد گروپێکـی دیـاریکراو، ئـەو گرنگیەی نەبوە و ئەو بایەخەی پێ نە دراوە. لە ناو کوردا ئەوانەی ڕێچەڵەکیان بـە لاوە گرنـگ بـوە، بریتـی بون لە:

یەکەم، بنەماڵەی سادات

کە نەوەی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامن یا خۆیان بـە نـەوەی ئـەو دائـەنێن. سـاداتی کـورد چەنـدین "شەجەرە" یان هەیە، هەروەها چەندین کتێبی ئەنسابیان نوسیوە. هەندێک لەو شەجەرەی ئەنسابانە لە کۆتـادا ئەگەڕێنەوە سەر حەسەن و هەندێکیان ئەگەڕێنـەوە سـەر حسـەینی کـوڕانی عـەلی کـوڕی ئـەبو تالیـب. دوای ئەوانیش بە پێێ ناوی کوڕەکانی ئەوان و ئیمامەکانی شیعە ئەبن بە چەند لقێکـەوە، لەوانـە نـەوەی جەعفـەری سادق، موسای کازم، ئیمام هەمزە...

دوەم، بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی میرایەتیە کوردەکان

ئەم بنەماڵانە بـۆ ئـەوەی ڕەوایـەتی بـدەن بـە دەسـەڵاتی میراتیـی خۆیـان، هەریەکـەیان ڕێچەڵـەک و بنجوبناوانی خۆیان بردۆتەوە سەر کەسێ یا بنەماڵەیـەکی فـەرمانڕەوای کـۆن. گەشـتێ بە نـاو شـەرەفنامەدا (1596 ز) کە ئاماژەی بۆ ڕێچەڵەکی بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستان کردوە و، لەوانەیە زۆریانی لە زمـانی خۆیانەوە نوسی بێ، هەریەکەیان ڕێچەڵەکی خۆی بردۆتەوە سەر کەسێ یـا بنەمـاڵەیەکی خـانەدان، ئەشـێ بە چەند جۆرێ پۆلێن بکرێن:

نمونە: 1

خەلیفەکانی عەباسی

لەوانە: فەرمانڕەوایـانی هەکـاری، *(شـەرەفنامە: 233)* ئامێـدی، (257) فەرمانڕەوایـانی چەمشـکەزەک، (343) ئەمانە ڕێچەڵەکی خۆیان بردۆتەوە سـەر خەلیفەکـانی عەباسـی و، فەرمانڕەوایـانی مەرداسـی، (359) حاکمی کلیس بنجوبناوانی خۆیان گێڕاوەتەوە بۆ سەر ئیمـام عەباسـی مـامی پـێغەممەر، (414). شـەرەفخان خۆی گومانی لە سەر راستیی و دروستیی ڕێچەڵەکی ئەم بنەماڵانە دروست کردوە، بە زمانی هەندێ شـارەزاوە وتویەتی گۆیا یەکێ لە باپیرەکانیان ناوی عەباس بوە، بۆیە بە خۆیان ئەڵێن عەباسی.

نمونە: 2

خەلیفەکانی ئەمەوی،

لەوانە: فەرمانڕەوایــانی ســلیمانی (ســلێڤانی) خۆیــان بەنەوەی مەروانــی حیمــار دانــاوە، (472). فەرمانڕەواکانی مەحمودی خۆیان بە نەوەی مەروانی داناوە، (557).

نمونە: 3

قارەمانەکانی ئیسلام

فەرمانڕەوایانی جزیرە بنەچەی خۆیـان بـردۆتەوە سـەر خالیـدی کـوڕی وەلیـد، سـەحابەی پـێغەممەر (272). میرانی جزیرە شارەزای مێژو نەبون، چونکە خالید نەوەی نێرینەی لێ نەکەوتـۆتەوە. ئەبـو بـنەچەی خۆیان ببردایەتەوە سەر کەسێ کە نەوەی لێ کەوتبێتەوە.

نمونە: 4

میللەتی عەرەب

لەوانە: بنەماڵەی زەرقی، (438) و، هۆزی دونبولی، (569) بـنەچەی خۆیـان بـردۆتەوە سـەر عەرەبـی شام و، حاکمی سۆران بۆ سەر عەرەبی بەغدا، (484).

نمونە: 5

شا و سەرکردە مێژوییەکانی ئێران

لەوانە: میرانی بدلیس خۆیان بردۆتەوە سەر جاماسـبی کـوڕی فەیـروز پێنجەمـین کیسـرا، (680) و، فەرمانڕەوایانی ساسۆن خۆیان بە نەوەی شـاکانی ساسـانی لە رەگەزی کیسـراکانی ئێـران، (380) دانـاوە. گەورەکانی کەلهوڕ خۆیان بە وەچەی گیوی گودەرز، (592) و، میرانی سویدی بە وەچەی بنەماڵەی بەرمەکـی، (458) داناوە.

شەرەفخان بنچیـنەی فەرمانڕەوایـانی ئەردەڵان دەگێـڕێتەوە سـەر رەسـەنی خونکـارانی دیـاربەکر، کە ئەوانیش لە نەتەوەی ئەحمەدی کوڕی مەروانن، (195). بەڵام مەئمون بەگی کوڕی بـێگەبەگ، کە خـۆی یەکـێ بوە لە میرەکانی ئەردەڵان، لەو یادداشتەدا کە بۆ سوڵتانی عوسـمانی نوسـیوە ڕێچەڵەکـی خۆیـانی بـردۆتەوە سەر ئەبو عوبەیدەی جەڕاح و ئیمـام عەبـاس *(منکرات بیگە بیگ: 18)* و، کەچـی هەنـدێ لە مێژونوسـەکانی ئەردەڵان بردویانەتەوە سەر ئەردەشیری بابەکان *(مستورە: 14)*. بەڵام سانەکانی هەورامـان خۆیـان بە نەوەی ئەسفەندیار *(ئیمۆنس: 141 ع)* لە قەڵەم داوە.

سێیەم، بنەماڵەی شێخانی تەریقەت

هەندێ لەم بنەماڵانە، ئەگەرچی نازناوی شێخیان نوسـاندوە بـە نـاوی بنەماڵەکانیانـەوە بـەڵام "سـەید" واتـە نەوەی کوڕانی عەلی نە بون، بەڵکو بە هۆی مانەوەی زۆریان لە سەر بەرماڵ بۆ نوێژ و خواپەرسـتی نـاوی شـێخیان وەرگرتوە. بەم جۆرە شێخانە وتراوە: "شێخی بەرماڵ". بۆ ئیرشاد و راکێشانی مورید و مەنسـوب، بـۆ پێگەیانـدنی خەلیفە و دەروێش و سۆفی، شێخانی تەریقەتی قادری "تەکیە" و شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی "خانەقا" یان هەبوە.

نمونە: 1

بنەماڵەی بارزانی

کە بە هۆی تەریقەتی نەقشبەندیەوە نازناوی شێخایەتی‌یان بە دەس هێناوە، سەری بنەماڵەکـەیان لـە شـێخ عەبدوڕەحمانەوە، کە نیشتەجێی بارزان بوە، دەس پێ ئەکا. شێخ عەبدوڕحمان دوای ئەوەی تەریقەتی لە شـێخانی نـەهری وەرگرتـوە، بۆتـە شـێخی تەریقـەتی نەقشـی و، خـاوەنی مەدرەسـە و خانـەقا. دوای مردنـی ئەو شـێخ عەبدوسەلام جێگەی گرتۆتەوە. شێخ عەبدوسەلام خێزانی ناوک و، دوای ئەو کوڕ و نەوەکانی خێزانـی فـراوان و بەرەبابیان پێک هێناوە. شێخانی بـارزان لـە نـاو خێڵـەکانی نزیکـی خۆیـان دا، بـە تایبـەتی تیرەکـانی نـزاری، بەرۆژی، شیروانی، دۆڵەمەڕی، گەردی، هەرکی بنەجێ... نفوزی دینیی - کۆمەڵایەتی‌یان پەیدا کردوە. نفوزەکـەیان لە تەریقەتەوە بۆتە باوەڕێکی مەزهەبی و، لایەنگرەکانی لە بەرامبەر هەڕەشەی خێڵـەکانی دەوروبـەریان دا بونەتـە خێڵێکی یەککگرتو. لە ململانێ لە گەڵ خێڵەکانی دراوسێ‌یان و، لە گەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی دا، بە چەک بـەرگری‌یان لە خۆیان کردوە و بونەتە خێڵێکی یەککگرتوی چەکدار. دەسەڵات و نفوزی بنەماڵەی بارزانی نـە لـە سـەر بنـەمای هاوخوێنیە و نە لە سەر بنەمای زەویداری، بەڵکو لە سەر بنەمای باوەڕی دینیە.

نازناوی بنەماڵەکە لە گوندی بارزانەوە داکەوتوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی بنەماڵەی بارزانی بڕوانە: پی ڕەش، بارزان وحرکة الوعی القومی الکردی، 1980.

نمونە: 2

بنەماڵەی نەقشبەندی،

کە بە هۆی تەریقەتی نەقشبەندیەوە نازناوی شێخایەتی‌یان بـە دەس هێنـاوە، سـەری بنەماڵەکـەیان لـە فەقێ عوسمانی کوڕی خالید ئاغاوە، کە نیشتەجێی گوندی تەوێڵە بوە، دەس پـێ ئـەکا. فـەقێ عوسـمان دوای ئەوەی تەریقەتی لە مەولانا خالید وەرگرتوە، بۆتە شێخی تەریقـەتی نەقشـی و، خـاوەنی مەدرەسـە و خانـەقا، بۆتە شێخ عوسمانی سیراجەدین. ناوکی خێزانەکەیان لەم شێخەوە دەس پێ ئـەکا. کوڕەکـانی شـێخ عومـەری زیائەدین و شێخ محەمەدی بەهائەدین هەریەکەیان خێزانی ناوک و خێزانی فـراوان و بـەرەبابیان پێکهێنـاوە. سەرەنجام بنەماڵەی شێخانی نەقشبەندی لێ پەیدا بوە. بنەماڵەی شێخانی نەقشبەندی لـە نـاو خێـڵ و تیـرەی جیاواز و لە ناوچەی جیاواز دا خەلیفە و مورید و سۆفی‌یان هەبوە. بەڵام نەبۆتە خێـڵ، دەسـەڵات و نفوزیـان بەشێکی بە هی نفوزی مەعنەوی - روحانی بوە، بەشێکی بە هۆی زەویداری بوە.

نازناوی بنەماڵەکە لە ناوی تەریقەتەوە داکەوتوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی بنەماڵەی نەقشبەندی بڕوانە: بە زمانی فارسی: کاتب الاسرار ملا حامـد بیسـارانی، سیری در ریاض المشتاقین، به تصحیح و مقدمه و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سپهرالدین. 1386.

تەرجومەی ئەم کتێبە بە عەرەبی: نزهـة فـی ریـاض المشـتاقین، تقـدیم وترجمـة واعـداد: عبداللـه مصـطفی صـالح وعبداللطیف مولود عبدالکریم، سلیمانی - 2012.

مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، یادی مەردان، بەرگی یەکەم و دوەم.

نمونە: 3
بنەماڵەی تاڵەبانی

کە بە هۆی تەریقەتی قادریەوە نازناوی شێخایەتی‌یان بە دەس هێناوە، سەری بنەماڵەکەیان لە مەلایەکی خێڵی زەنگنەوە، کە نیشتەجێی گوندی تاڵەبان بوە دەس پێ ئەکا. مەلا مەحمود دوای ئەوە تەریقەتی لە شێخ ئەحمەدی هندی وەرگرتوە، بۆتە شێخی تەریقەتی قادری و، خاوەنی مەدرەسە و تەکیە، مەلا مەحمودی زەنگنە و کچێکی میر ئیسماعیلی زەنگنە خێزانی ناوکیان پێکهێناوە. خێزانی ناوک بۆتە خێزانی فراوان و بۆتە چەند بەرەبابێ لە کەرکوک و کۆیە و کفری، بەڵام نەبۆتە خێڵ. دەسەڵات و نفوزی بنەماڵەی تاڵەبانی بەشێکی بە هۆی نفوزی مەعنەوی- رۆحانی و بەشێکی بە هۆی زەویداریەوە بوە.

نازناوی بنەماڵەکە لە گوندی تاڵەبانەوە داکەوتوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بنەماڵەیە بڕوانە:

(ادمۆندس: 245). هەروەها:

د موکەڕەم تاڵەبانی، دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی.

د نوری تاڵەبانی، جەزبەی عیشق، دیوانی شێخ عەبدوڕەحمانی تاڵەبانی.

شێخ رەزا مێژوی بنەماڵەکەیانی لە شیعرێکی خۆی دا گێڕاوەتەوە، سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە:

خودا حەز کا کە رۆژێ بەندەیەکی خۆی بکا خۆشنود
لە ڕێگەی دورەوە بۆی دێ، بە پێی خۆی، شاهیدی مەقسود

بەم بەیتەش دوایی پێ هێناوە:

رەزاش لەو نەسلەیە، ببیەخشە یا رەب، کە قەت نابێ
گوڵی بێ خار و بەحری بێ بوخار و ئاگری بێ دود.

چوارەم، بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان

بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان، بە زۆری، لە ڕێگەی چیرۆکێکی راست یا هەڵبەستراوەوە، بنەچەی خۆیان گێڕاوەتەوە سەر کەسێکی ئازا و بەهێز و ژیر کە بە هۆی برا و خزمەکانیەوە، بەرەبابێکیان پێک هێناوە، دەستی گرتوە بە سەر شوێنی ژیان و دانیشتوەکانی دا.

نمونە: 1
خێڵی شێخ بزەینی

ئیدمۆنس لە زمانی ئاغاکانی شێخ بزەینیەوە ئەم چیرۆکەی دەربارەی بنجوبناوانی خێڵەکەیان گێڕاوەتەوە:

"شێخ بزەینی نەوەی چوار بران بە ناوەکانی: حەسەن ئاغا، مەحمود ئاغا، حاجی حەمزە، مەلا عەباس. باوک یا باپیری ئەم چوار کەسە شێخێکی خواپەرست بوە، دەروێشێکی زۆری هەبوە. رۆژێکیان بە سواری ئێسترێ لە گەڵ یەکێ لە نۆکەرەکانی دا بە دەشتێک دا رابوردوە کۆمەڵێ جەردە ڕێیان پێ گرتوە. شێخ بە دارەکەی دەستی بە توندی لە ئێسترەکەی داوە تا خێرا بکا. هەر جارێ کە داری لە ئێسترەکەی داوە کۆمەڵێ زەردەواڵە لە گوێی ولاخەکەیەوە دەر هاتون بە

جەردەکانیـەوە داوە. جـەردەکان دەشـتەکەیان پـڕ کـردوە لـە هـاوار و ناڵـە. نۆکەرەکەی کە ئەوەی دیوە بۆ ئەوەی شێخ هان بدا زیاتر لە ئێسترەکەی بدا بـە فارسی وتویەتی: "شیخ بزن، شیخ بزن!". واتە "شـێخ لێـدە! شـێخ لێـدە!" نـاوی شێخ بزەینی لەمەوە نراوە لەو خێڵە."

(ئیمۆنس، وەرگێڕانی فارسی: 48. وەرگێڕانی عەرەبی: 41)

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

المحامی عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثانی، منشورات الشریف الرضی، بغداد - 1947. (ص 161 - 163)

العشائر الكردیة، ترجمە و علق علیە: فؤاد حمەخورشید. بغداد - 1979. (ل 111 - 116) ئەم کتێبە تەرجومەی راپۆرتێکی کە دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز "دائرة الحاکم المدنی فی العراق" نوسیوێتی بە ناونیشانی: ملاحظات عن عشائر کردستان الجنوبیە (بین الزاب الکبیر ودیالی)، بغداد - 1919.

نمونە: 2
خێڵی هەرکی

نیکیتین لە زمانی یەکێ لە هەرکیەکانەوە ئەم چیرۆکەی دەربارەی بنجوبناوانی خێڵەکەیان گێڕاوەتەوە:

"باپیرە گەورەی بنەماڵەی فەرمانڕەوای هەرکی لە کەسـێکەوە دەس پـێ ئـەکا نـاوی بابـەکر بـوە. بابەکر پیاوێکی ئازا بوە لە هیچ نەترساوە، بە تەنیا دەرەقـەتی بیسـت کـەس هـاتوە. دوژمنایـەتی هەبوە لە گەڵ میر زەینەدینی میری شەمزینان. پیاوەکانی میری روت کردۆتەوە. جارێکیان بیسـت کەس لە پیاوەکانی میر بۆسەیان بۆ ناوەتەوە بەڵام ئەم هەر بیستی کوشتون و روتی کردونەتـەوە چەک و کەلوپەلەکانی لە دو ئێستر بار کردوە بردویەتی راستەوخۆ چوە بۆ خێوەتەکەی میر.

میر نیازی راسەقینەی خۆی دەرنەبڕیوە. بەخێرهاتنی کردوە. وتویەتی پیاوەکـانی مـن لـە ژن بـێ دەسەڵاتتر بون تۆ پیاوێکی هەژار و ئازای ئەمەویێ لە لای من بمێنیتەوە و پیاوێکی وەکو تۆ ببێتە سەرۆکی نۆکەرەکانم. بابەکر بە دڵنیاییەوە ماوەتە و نوستوە بەو هیوایەی بۆ رۆژی دوایـی بچـێ خێزانەکەی بهێنی. شەو لە خەودا داویانە بە سەریا گرتویانە چوارپەلیان بەستۆتەوە.

بۆ رۆژی دوایی هێناویانە بیکوژن کۆتوپێوەندیان لێ کردۆتەوە. پڕی کردوە بە خەنجـەری یـەکێ لـە پیاوەکانی میردا. میر پشتی بە دارێکەوە بوە وا بەهێز خەنجەرێکی لـە سـکی میـر داوە لـە پشـتیەوە دەرچوە نوکی خەنجەرەکەی چەقیوە بە دارێکا، کە رای کێشاوە تەنیا دەسکەکەی بە دەستیەوە هـاتوە، دەمی خەنجەرەکەی لە لەشی میر و دارەکەدا ماوەتەوە. چـەکی پـێ نـەماوە گیراوەتـەوە داوای کـردوە پێش کوشتنی رێگەی بدەن وەسێت بۆ کوڕەکانی بکا رێگەیان پێ داوە وتویەتی:

یەکەم، دەمی خەنجەر لە مشتۆکەی مەبەستن ئەگەر تاقی نەکەنەوە.

دوەم، با هەر یەکێکتان چوار ژن بهێنێ تا وەچەتان زۆر بێ و تۆڵەم بسێنن

سێیەم، هەرگیز گوێ لە قسە شیرینەکانی بەگزادەی شەمزینان، خێزانی فەرمانڕەوا، مەگرن.

بابەکر چوار کوڕی هەبوە: مەندۆ، سەیدۆ، سەرهات، مام شێر. خێڵی هەرکی لە سـێ بـرای یەکـەم، لـە مەندۆ تیرەی مەندان، لە سیدۆ تیرەی سەیدان، لە سەرهات تیرەی سەرهاتی کەوتۆتەوە."

(نیکیتین: 202)

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی خێڵی هەرکی بڕوانە:

العزاوی: 2/ 134 - 136.

العشائر الكردیة، ترجمە و علق علیە: فؤاد حمەخورشید. بغداد - 1979. (ل 70 - 73)

نمونە: 3

خێڵی دەلۆ

مستەفا نەریمـان لە زمـانی پیـاوە پیرەکانیـانەوە ئەم چیـرۆکەی دەربـارەی بنجوبنـاوانی خێڵەکەیـان گێڕاوەتەوە:

"هۆزی دەلۆ تا دەوروبەری ساڵی 1850 ی ز لە هەرێمی سـەنگاودا بـوە. هـیچ بەڵگەیەکـی ئەوتۆمـان دەربارەی نیشتمانی پێش سەنگاوی هۆزی دەلۆمان دەست نەکەوتوە، تەنها ئەوە نەبێت دەمـاودەم لە پیـاوە بە تەمەنەکانی ئەم هۆزە بیستراوە کە دەلۆ لە بەرەبابی دە شۆڕە سواری هۆزی بڵباس بـون و لە سـەر سـنوری ئیران و عوسمانیەکان لە نێوان سنە و قەڵاچوالان دا، بژێوییان ئەکرد و مەترسـییان خسـتبوە سـەر سـنوری هەردو دەوڵەتەکەوە.

جارێکیان کۆمەڵە ڕێگرێک ڕێ بە کاروانێکی بازرگانی ئەگرن کاتێ ئەم دە برایە بەو هەواڵە ئەزانن لە چەتەکان ئەچنە پێشەوە داوایان لێ ئەکەن دەست لە بازرگانەکان هەڵگرن ئەوان بەمە قایل نـابن، دە بـراکەش پەلاماریان ئەدەن و کاروانەکەیان لە چنگ دەرئەهێنن و ڕەوانەی موڵکی بابانی ئەکەنەوە، میـری بابـان کە بە نەبەردی و جەنگاوەری ئەم دە برایە ئەزانێت زۆر ڕێزیان ئەگرێت و هەرێمی جامڕێزی نـاو سـەنگاویان پـێ ئەبەخشێت کە ئەکەوێـتە نێـوان شـاخەکانی ئاجـداغ و بەرگەچ ەوە لە ڕۆژئـاوای زنجیـرە شـاخی قەرەداغـی ناوچەی سەنگاو. پەنجا سـاڵێکی بە سـەردا تـێ ئەپەڕێـت وەچەی ئەم دە بـرایە ئەم ئاواییـانە دائەمەزرێـنن: بەرگەچ، مەسۆیی، عەینکە، کارێزە، ترشاوە، باجگە، پێنج ئەنگوست. لە ناو ئەم گوندانەدا باجگەیان شـوێنێکی ئیستراتیجی هەبوە کەوتۆتە سەر لـوتکەی چیـای ئاجـداغ و پارێزگـاری ڕێـگەی کـاروانی نێـوان بەغـداد - سـلێمانی یـان تیـا کـردوە. کاروانسـەراکەیان لە گەروی سـەنگاو بـۆ حەسـانەوەی بازرگـان و قەتـارچی و ڕێبوارەکان دروست کردوە هەروەها لەو باجگەیەدا خەرج و باجیان لە قەتار و کاروانەکان وەرگرتوە." *(مستەفا نەریمان، شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ، ل 78 - 78)*

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی خێڵی دەلۆ:

العشائر الكردية، ترجمه و علق عليه: فؤاد حمەخورشيد. بغداد - 1979. (ل 44 - 48)

العزاوي: 2/ 171 - 173.

کەسانی ئەم چوار توێژە کۆمەڵایەتیە:

سادات، میرایەتیەکان، شێخانی تەریقەت و سەرانی خێڵەکان و، هەندێ توێژی تر شانازی بە ڕێچەڵەکی خۆیانەوە ئەکەن بۆ ئەوەی ڕەوایەتـی بـدەن بەو دەسـەڵاتەی کە باووباپیریـان لە نـاو کـۆمەڵ دا، لە یەکـێ لە بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری دا هەیان بـوە و، ئەمـان بە میـرات بۆیـان مـاوەتەوە و ئەیـانەوێ بە زیندویەتی بیهێڵنەوە، بە لایانەوە گرنگە چونکە:

سەید، ڕەوایەتی دەسەڵاتەکەی لە پێغەمەری ئیسلامەوە وەرگرتوە. خوای گەورە گەردونی لە بەر خاتری محەمەد خوڵقاندوە و، هەمو موسوڵمانێ لە شایەتمان دا ئەڵێ: "لا اله الا الله محمد رسول الله". ئەم پیـرۆزیەی محەمەد وای لە نەوەکانی کردوە کە وەکو "ئـالی مـحەمەد" لە پـلەی کـۆمەڵایەتی بەرزتـر دا خۆیـان لە خەڵکـی ئاسایی بە شەریفتر و بەو هۆیەوە بە خاوەن مافی دەسەڵاتداری دابنێن.

میر، ڕەوایەتی دەسەڵاتی لە باپیرەی وەرگرتـوە، کە لە سـەردەمی دێـرین دا شـا یـا یەکـێ لە قارەمـانە جەنگیە هەڵکەوتوەکان بوە. شا لە سەردەمی کۆن دا بە هەڵبژێردراوی خوا دانراوە بۆ حوکمڕانی خەڵـک، ئەو ڕەوایەتیەی بۆ دەسەڵاتداری لەوەوە بە میرات، وەکو نازناوێکی کۆمەڵایەتی: خان، بەگ، ئاغا، بۆ ماوەتەوە، کە نیشانە بوە بۆ خانەدانێتی و بەرزی پلەی ئەو کەسە لە چاو خەڵکی ئاسایی دا.

شێخ، ڕەوایەتــی دەســەڵاتی لە کەســی یەکەمــی بنەماڵەکەیــانەوە وەرگرتــوە. شــێخی یەکەم لە ئەنجــامی خواپەرستی دا خەڵکی لە خۆی کۆ کردۆتەوە و، لایەنگرەکانی بە گێڕانەوەی کەرامات و مەناقیبی، ژورئاسایی، شێخەکەیان جۆرێ لە پیرۆزییان بۆ ئافراندوە. شێخ، نازنــاوێکی کــۆمەڵایەتی بــوە، لە نــاو خەڵــک دا بەڕێــز سەیر کراوە. ئەو ڕێزە دوای چەند نەوەیەک بۆتە دامەزراوەیەکی بەردەوام و، کوڕ و نەوەکــانی ئەو ڕێزەیــان بە میرات بۆ ماوەتەوە.

سەرخێڵ، ڕەوایەتی دەسەڵاتی لە هێز و توانای خــۆیەوە وەرگرتــوە. ســەرخێڵ پێویســتی بەوە نەبــوە ڕێچەڵەکی خۆی بگێڕێتەوە بۆ سەر شایەکی ئیرانــی یــا عەرەبــی، تــا کەســانی دەوروبەری دەســەڵاتەکەی ئەو قوبوڵ بکەن، بەڵکو پێویستی بەوە بوە هێزی خۆسەپاندن و ژیرایەتی بەڕێوەبردنی هەبێ.

هەندێ تێبینی

جگە لەم چەشنە گروپانە، خەڵکی ئاسایی پرسی ڕێچەڵەک و بنجوبناوانی مێژویی خێزان، بنەماڵــە، عەشــیرەتەکەی بە لاوە گرنگ نەبوە، یا هەر بیری لێ نەکردۆتەوە. تا ئێستا نوسراوێکی تایبەتی کە خێڵێکی کورد مێــژوی خــۆی گێڕابێتەوە لە بەر دەس دا نیە.

خێڵی کوردی و ناو

ناوی عەشیرەتی کوردی، بە پێی ڕەوتی مێژویی دروستبونی هەر عەشیرەتە ئەگۆڕێ، جیاوازە:

یەکەم، هەندێکیان بە ناوی کەسێکەوەیە کە ڕەنگە باپیرە گەورەی ڕاستەقینە یان خــەیاڵیی ئــەو گروپــە بێ، لەوانە: میراودەلی، نورەدینی، بابامیری، وەلەدبەگی،

دوەم، هەندێکیان بە ناوی جێ، گوند، ناوچەوەیە، لەوانە: بارزان - بارزانی، زێبار - زێباری، هــەرکی - هەرکی، ساڵەیی، شوان

سێیەم، هەندێکیان بە ناوێکەوەیە کە ئێستا مەعناکەی یا بنجە زمانەوانیەکەی گوم بوە، لەوانــە: جــاف، مامەش، مەنگور، بڵباس، ئاکۆ... ئەم ناوانــە هەرچەنــد لێکدانــەوەیان بــۆ بکــرێ، هێشــتا ناگەنــە مەبەســتێکی سەلمێنراو.

ژن و ناوی عەشیرەت

لە ناو خێڵەکانی کوردا هەندێ لە تیرە سەرەکیەکانی مەنگوڕ بە ناوی ئافرەتەوە بوە. تایەفەی مــروەت، تایەفەی ئامان، تایەفەی زێڕین، تایەفەی شەم، تایەفەی زین. *(ابراهیم افخمی، قیام ملا خلیل و رد فرمــان رضــا خــان، انتشارات محمدی، سقز، تابستان 68، ص 70)*

ئەمە جێگەی تێ ڕامانە. ڕەنگە ئەمە لە سۆنگەی ئەو کوشتارەوە بــێ کــە ســەرانی مــەنگوڕ لــە مەراغــە دوچاری بون. ساڵی 1197 ک باپیر ئاغا و سەرانی مەنگوڕ و پیــاوە جەربــەزەکانیان بــە نــاوی دەعوەتــەوە بانگ کراون بۆ شاری مەراغە و، بۆ میوانداری دابەشیان کــردون بــە ســەر ماڵــەکان دا. لــە کــاتی نوســتن دا خانەخوێیەکان میوانەکانی خۆیــان کوشــتون. مــەنگوڕ زۆری پیاوەکانیــان، بــە تایبــەتی گــەورەی بــەرەباب و تیرەکانیــان کــوژراون، ژنــەکانیان مــاون، بــەڕێوەبردنی کاروبــاری بــەرەباب و تیرەکــەیان و پــەروەردەکرنی مناڵەکانیان گرتۆتە ئەستۆ. بەم بۆنەیەوە پیاوانی تازەپێگەیشتوی مەنگوڕ کە سەرلەنوێ خێزانیــان پێکهێنــاوە و بەرەباب و تیرەکەیان دروست کردۆتەوە، بە ناوی دایکیانەوە ناسراون.

لە کوردەواری دا شتێکی ئاسایی بوە پیاوێ کە مرد بێ یا کوژرا بێ، لەو کاتەدا منالێکی کوڕ لە سکی هاوسەرەکەی دا بوبێ، دوای لە دایکبونی بە ناوی باوکیەوە ناونرابێ و، تا گەورەش بوبێ لە باتی باوکی هەر بە ناوی دایکیەوە ناسرابێ. دو کەس لە گەورەپیاوەکانی کورد حاجی مستەفا پاشای یاموڵکی و، جەنەراڵ شەریف پاشای خەندان، نازناوەکانیان لە نەنکیانەوە: یا موڵکی و خەندان، بۆ ماوەتەوە.

ناوی کەس و نازناوی خێڵەکی

کەسێکی سەر بە خێڵێکی دیاریکراو کە نازناوی خێڵەکە هەڵئەگری (یائی نەسەب) ناخرێتە سەر ناوی خێڵەکە بەڵکو تەنیا ناوی عەشیرەتەکە خراوەتە دوای ناوەکەی بەلام (یائی ئیزافە) خراوەتە دوای ناوی کەسەکە. وەکو: مەحمود پاشای جاف، هەمزە ئاغای مەنگوڕ، قەرەنی ئاغای مامەش، مامەند ئاغای ئاکۆ، سمکۆی شکاک

مەگەر ناوی عەشیرەتەکە خۆی یائی پێوە نیشانە بێ بۆ ناوی شوێن یا ناوی باپیرە گەورە، وەکو: بایز ئاغای گەردی، حاتەم ئاغای زراری، فارس ئاغای زێباری، عەباس ئاغای میراودەلی.

بەلام ئەوەی کە ناوی شوێن بێ و خرابێتە سەر ناوەکە یائی خراوەتە سەر وەکو خەڵکی ئەو شوێنە، تەنانە ئەگەر ئەو شوێنە ناو بێ بۆ عەشیرەتیش، وەکو: زێباری، پشدەری هەروەکو شێخ عوبەیدولای شەمزینی، مەولانا خالیدی شارەزوری، وەفایی سابلاخی، ئەولقادری پاوەیی.

ناوی هەندێ خێڵ بە زیادکردنی پاشگری (ەتی، یەتی، ایەتی) بۆتە ناوی مەڵبەندی ژیانی خێڵەکە، وەکو: خۆشناو - خۆشناوەتی، ئاکۆ - ئاکۆیەتی، مەنگوڕ - مەنگوڕایەتی، زراری - زرارەتی.

ڕایەڵەی پێوەندی خزمایەتی خێزانی کوردی

ئەوەندەی مێژوی کورد لە بیری بێ، خێزانی کوردی، وەکو خێزانی زۆر گەلی تری دنیا، کە لە سەر بنچینەی هاوسەرگیری پیاو و ژن دروست بوە، هەم خێزانێکی ناوک بوە، هەم خێزانێکی فراوان.

خێزانی ناوک بوە، چونکە پێکهاتوە لە پیاوێک و یەک ژن یا زیاتر لە یەک ژن و، مناڵەکانیان. پیاوی کورد ئەگەر بۆی لوا بێ زیاتر لە ژنێکی هێناوە. هەمو دینە باوەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی: ئیسلام، ئیزیدی، یارسان، ڕێگەی "فرە - ژنی" یان بە پیاو داوە، بەڵام ڕێگەی "فرە - مێردی" یان بە ژن نە داوە. گرێبەستی نوسراو یا زارەکی هاوسەرگیریی پیاو و ژنەکە لە لایەن پێشەوا دینیەکانەوە: مەلا لە ئیسلام، پیر لە ئیزیدی، باوە لە یارسان، ئەنجام دراوە.

فرە - ژنی لە لایەکەوە نیشانەی دەسەڵات و توانای دارایی و کۆمەڵایەتی پیاوەکە بوە، لە لایەکی ترەوە هۆیەکی گرنگ بوە بۆ زیادکردنی سەرچاوەی مرۆیی خێزانەکە چ بۆ کار و بەرهەمهێنان، چ بۆ شەڕ و دەسەڵات. هەندێ جاریش بۆ گرێدانی هاوپەیمانێتی بوە لە نێوان سەرۆکی خێڵێک لە گەڵ خێڵێکی تر.

نازناوی پلەی کۆمەڵایەتی لای پیاوی کورد گرنگیەکی گەورەی هەبوە. بەرزی و نزمیی پایەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی پیشان داوە لە ناو کۆمەڵگادا. ئەمەش لە پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە.

وتویانە: "بە خۆم بڵێن ئاغا، بە ژنەکەشم بڵێن ئاغاژن".

هەروەها وتویانە: "من ئاغا و تۆ ئاغا، کێ بەڕەمان بۆ ڕاخا؟" ئاغا ئەگەر هەژار و نەداریش بوبێ، نە زەوی هەبوبێ نە ڕانەمەڕ نە سامانی زۆر، لە باری سایکۆلۆجیەوە هێشتا هەر خۆی لە پلەی کۆمەڵایەتی دا بە بەرزتر داناوە لە خەڵکی ئاسایی.

هەندێ لە نازناوەکان کە نیشانە بون بۆ بەرزیی پلەی کۆمەڵایەتی کەس یا خێزانەکە، وەکو ناوەکانی پاشا، میر، ئاغا، بەگ، کوێخا، شێخ، سەید، لە باووباپیرەوە بە میرات بۆ خاوەنەکانی ماوەتەوە. ئەمانە خۆیان بە خانەدان و وەجاخزادە داناوە.

وتویانە: "وەجاخزادە بە ئیشارە، ناوەجاخ بە کوتەک".

هەروەها وتویانە: "وەجاخزادە هانینی گرانە، ڕاگرتنی ئاسانە". دەستەواژەکانی وەجاخزادە و ناوەجاخ کۆمەڵگایان کردوە بە دو بەشەوە کە یەکێکیان توێژەکانی چینی سەرەوەی کۆمەڵگا، دەسەڵاتدار و دەوڵەمەن، بون و، ئەوانی تریش توێژەکانی چینی خوارەوەی کۆمەڵگا، ژێردەستە و هەژار، بون.

هەندێکی تری نازناوەکان کە ئەویش نیشانە بون بۆ بەرزیی ڕێژەیی پلەی کەس یا خێزانەکە، وەکو ناوەکانی مەلا، میرزا، وەستا، بە ڕەنج و ماندوبونی خۆیان بە دەستیان هێناوە.

وتویانە: "نە کوتەک لە گەڵ ئاغایان، نە شەرع لە گەڵ مـەلایان". واتـە ئاغـا زەبروزەنگـی هەیـە بـە شـەڕ چاری ناکرێ و مەلاش چونکە شارەزایی هەیە لە شەرع دا، بۆ دانانی ڕێوشوێنی پێکهاتن بەربەرەکانی ناکرێ.

نازناوی لەوانەش خوارتر وەکو فەقێ، خەلفە، گرنگی تایبەتی هەبوە بۆ هەڵگرەکەی. تەنانـەت، هەنـدێ کەس، ئەگەر هیچ نازناوێکی لەو بابەتانەی نەبوبێ هەوڵی داوە پارە کۆ بکاتەوە بچـێ بـۆ حـەج، بـۆ ئـەوەی نازناوی حاجی بخرێتە پێش ناوەکەی. چونکە ئەوەی هیچ کام لەو نازناوانەی نەبوبێ لە پلەی کۆمەڵایـەتی دا لە خوار چین و توێژەکانی ترەوە سەیری کراوە.

هەندێ کەس بە تەنیا یەک نازناو دانەکەوتوە، هەوڵی داوە چەند نازناوێ ریز بکا وەکو حاجی مەلا شـێخ فلان، حاجی مەلا سەید فلان، حاجی فلان بەگ، حاجی مەلا... ئاغا، بەوەش ریزی لە ناو کۆمەڵ دا زیادی کردوە.

لە بەرامبەر ئەو نازناوانەدا کە نیشانە بون بۆ بەرزیی ڕێژەیـی پلـەی کۆمەڵایـەتی کەسـەکە، لـە لایـەن چینی دەسەڵاتدارەوە ناوو ناتۆرە لە هەندێ کەس و خێزانی ئاسایی یان نەویستراو داهێنراوە بۆ نیشـاندانی جیاوازی چینایەتی نێوان خۆیان و ئەوان.

وتویانە: "لە گەڵ ئەسڵان هەمو فەسڵان، لە گەڵ نائەسڵان بە هیچ فەسڵان".

هەروەها وتویانە: "لە گەڵ نائەسڵان مەچۆرە کایە، رەنجی چەند ساڵەت ئەچێ بـە زایـە". مەبەسـت لـە ئەسڵان ئەوانەن کە لە باووباپیرەوە خاوەنی ناوی زل بون و نائەسڵ ئەوانە بون کە هەژار و بێ ناوونیشانی کۆمەڵایەتی بون.

هەروەها وتویانە: "بەچکە گەدا مەخەرە تەما، بە چڵێ کەما، دێتە سەما".

هەروەها وتویانە: "حاکم بە قسەی گەدا خەڵک ئەگرێ، بـەڵام بـە تکـای ئـەو کـەس بـەر نـادا". گـەدا سواڵکەر و دەرۆزەکەر بوە، مەبەستیان ئەوە بوە کەسی هەژار زو لە خۆی بایی ئەبێ، ئەتوانێ زیان بە خەڵک بگەیەنێ، بەڵام ناتوانێ بە کەڵکی خەڵک بێ.

دەروێش، کە نیشانە بوە بۆ موریدەکانی شێخانی تەریقەتی قادری و سۆفی، بۆ موریـدەکانی شـێخانی تەریقەتی نەقشبەندی، بۆ ئەو کەسانەی کە هیچ نازناوێکی کۆمەڵایەتیـیان نـەبوە، قـەڵغانی پاراسـتن بـون لـە دابڕانی ناوو ناتۆرەی ناشیرین بە سەریان دا.

گۆڕانی هەلومەرجی ئابوری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، لە ئەنجامی شەڕێک دا کە لایەک بە سـەر لایـەک دا زاڵ بوبێ، یا لـە ئـەنجامی قـەیرانی ئـابوری دا هەنـدێ نـابوت و هەنـدێ دەوڵەمـەن بـوبن، گـۆڕانی پایـەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی بە دوادا هاتوە.

وتویانە: "کەس بو بە ناکەس، ناکەس بو بە کەس، قەدیم وەجاخان دەرچون رەنج عەبەس".

هەروەها وتویانە: "هەواڵ بەرن بۆ میران، کارەکەر کارەکەر مەگیران

... وەرزێر وەرزێر مەگیران".

هەبونی نازناوی کۆمەڵایەتی لە پرۆسەی هاوسەرگیری و خوازبێنی دا بـۆ رازیبـون یـا رەتکردنـەوەی ماڵی بوک، هەروەها بۆ رازیبون یا رەتکردنەوەی زاوای تازە، خاوەنی نازناو چ بۆ ژنهێنان بوبێ بۆ خۆی یـا بۆ کوڕەکانی و، چ بۆ بە شودانی کچەکانی بوبێ، کاریگەریـیان هەبوە.

نەریتی نازین بە نازناوی کۆمەڵایەتیەوە تا ئێستاش لە ناو کوردا باوی مـاوە. ئەگـەر جـاران هەنـدێ نازناو گرنگ بوبێ و ئێستا گرنگی کەم بوبێتەوە، هێشتا نازناو نرخی کۆمەڵایەتی گرانی هەیە، لە پـاڵ ئـەو نازناوە نەریتیـیانەدا، زنجیرەیەک نازناوی تازە کە پێشـکەوتنی کۆمـەڵگا خوڵقاندویـەتی، گرنگیـان پەیـدا کردوە، وەکو پلەی خوێندنی زانکۆ دکتۆر، پارێزەر، ئەنـدازیار، ئەفسـەر... خـاوەنێتی کۆمپانیـای بازرگـانی، وەزیفەی بەرزی حکومەتی...

ژن دوای ئەوەی شوی کردوە بە پیاوێک، ئەگەر پیاوەکەی لە پلەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز دا بوبێ، وەکو پاشا، میر، کاربەدەستێکی بەرزی حکومەت، سەرۆکی خێڵێکی گەورە، بە خانم ناو براوە. ئەگەر پلەیەکی تایبەتی کۆمەڵایەتی، یا پیشەیەکی دیاری هەبوبێ، نازناوی مێردەکەی وەرگرتوە. کە یەکێ بانگی کردوە، لە باتی بە ناوی خۆیەوە بانگی بکا، ناوی پلە یا پیشەی مێردەکەی پێوە نوساندوە وەکو: ئاغا - ئاغاژن، کوێخا - کوێخاژن، مەلا - مەلاژن، مامۆستا - مامۆستاژن، وەستا - وەستاژن. بەڵام ئەگەر کەسێکی ئاسایی بوبێ بە دادە مەنیج، یا خەجیج، باجی ڕێحان، ئایشێ خان... بانگ کراوە.

ژن دوای گواستنەوەی و جێگیربونی لە ناو ماڵی مێردەکەی دا، کاتێ کەوتۆتە سەر ڕاپەڕاندنی کاروباری ناوماڵ پێی وتراوە کابان (کەیبانو). ئەگەر پیاوەکە لە ژنێ زیاتری هەبوبێ خێزانەکە فرەکابان بوە، کابانەکان بون بە هەوێی یەکتری و، منداڵەکانی هەر یەکێکیان بە هەنەزای ئەو یا ئەوانی تر. ئەگەر لە ناو یەک ماڵ دا پێکەوە ژیابن، ئەگەر کەسایەتی سەرگەورەی خێزانەکە بە هێز نەبوبێ، هەمیشە کێشەی ئاشکرا یا نهێنی لە نێوان کابانەکان دا دروست بوە. بە زۆری حەزیان لە چارەی یەکتری نەکردوە. کاریان لە یەکتری تێکداوە. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "ئاشی فرە وەستا، گوندی فرە کوێخا، ماڵی فرە کابان، وێران ئەبێ".

هەروەها وتویانە: "شیوی زۆر کابان، یا سوێرە یا بێ خوێیە".

هەروەها وتویانە: "خانوی فرە کەیبانو، خۆڵی تا ئەژنۆیە"، چونکە ژنەکان کە بەرپرسی ڕاگرتنی پاکی و خاوێنی ماڵەکە بون، لە ڕقی یەکتری و، بۆ ئەوەی شێواویی ماڵەکە بە سەر یەکتری دا بهێنن، کەسیان ماڵەکەیان نەماڵیوە و پاک نەکردۆتەوە.

خێزانی کوردی هەمیشە لە هەوڵی زیاد بون و پەرەسەندن دا بوە.

باوک، پیاو، کچ و کوڕی هەبوە. ئەگەر لە ژنێ زیاتری هەبوبێ، ژنەکان هەوێی یەکتری بون. بۆ منداڵی هەوێ باوەژن (زڕدایک) بون، هەر ژنە کچ و کوڕی خۆی هەبوە و، منداڵی هەوێکانی باوکخوشک و باوکبرای منداڵەکانی ئەم بون، بەڵام هەنەزای خۆی بون و ئەم زڕدایکی ئەوان بوە. منداڵەکان کە لە دایکی جیاواز بون زڕبرا و زڕخوشکی یەکتری بون. کەم وا بوە خۆشیان لە چارەی یەکتری هاتبێ.

بەرزی و نزمی پلەی کۆمەڵایەتی ژن لە ناو خێزانەکەدا کاری لە سەر مێرد و لە سەر منداڵەکانی هەبوە. هەم ژنەکە نزیکتر بوە لە پیاوەکەیان، هەم منداڵەکانی خۆیان بە لە پێشتر زانیوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "کچەتیمی گەلالان، بونە کابانی مالان".

هەروەها وتویانە: "نە خانەی سەرشیو، نە ئاغاژنی کچەتیو". لە دەستەواژەی کچەتیو (کچەتیم) مەبەستیان کچی خێزانێکی هەژار یا بنەماڵەیەکی ئاسایی بوە.

هەروەها وتویانە: "باوکمان برایە، بەڵام من چکێ لە تۆ وەجاخزادەترم".

هەروەها وتویانە: "برام نەبێ لە دایە، قەت گریانم بۆی نایە". ڕەنگە ئەم پەندانە بە تەوسەوە وترابن، بەڵام ڕەنگدانەوەی ئەو دۆخە کۆمەڵایەتیە بون.

لە ناو کۆمەڵگایش دا هەمان جیاوازی ڕەنگی داوەتەوە. ژنیش بۆ ئەوەی بە چاوی کەمتر یا نزمتر لە پلەی هاوەڵەکانی سەیری نەکرێ، حەزی کردوە نازناوێکی کۆمەڵایەتی هەبێ.

بۆیە وتویانە: "بمنوێنن بە جلی گایە، پێم بڵێن ژنی ئاغایە".

هەروەها وتویانە: "بمنوێنن بە جلی تانجی، پیم بڵێن ژنی حاجی".

لە ناو کوڕانی خێزانەکەدا کوڕە گەورە جێگەیەکی تایبەتی هەبوە. براکانی کە لەو بچوکتر بون، لە خوار ئەوەوە دانیشتون. کاری بەردەس برابچوک کردویەتی. ئەوە نەریتێکی پێڕەویکراو بوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "نە برابچوک بی، نە ماڵت لە پاینی ئاوایی بێ". چونکە برابچوک ئەرکی زۆری خزمەتی ناوماڵ، بە تایبەتی لە کاتی هاتنی میوان دا، کەوتۆتە سەر شان.

دوای مردنی باوک، سەرگەورەی خێزان، کوڕی گەورە جێگەی گرتۆتەوە، ئەگەر خوشک و برای منداڵی هەبوبێ، ئەرکی پەروەردە و گەورەکردنیان، بە شو دان و ژن بۆ هێنانیان، کەوتۆتە ئەستۆی ئەو.

ئافرەتێ، کچ بوبێ یا ژن، کە ڕاگیراوە بۆ خزمەتی ماڵ و خێزانەکە، پێی وتراوە کارەکەر. کە بۆ بەخێوکردن و پەروەردەی منداڵ بوبێ پێی وتراوە دایەن. کارەکەر لە پلەی کۆمەڵایەتی دا نزمتر لە پلەی ژنی ئاسایی سەیری کراوە.

بۆیە وتویانە: "بە کارەکەر بڵێیت خانم، کاسە و کەوچک ئەشکێنێ".

هەروەها وتویانە: "بە خانمانە ئەیکەن و بە کارەکەرانە ئەیڕێژن".

پیاوێ، سەڵت بوبێ یا خێزاندار، کە ڕاگیراوە بۆ خزمەتی ماڵ و خێزانەکە پێی وتراوە خزمەکار، کە بۆ شەڕ و ترساندن بوبێ پێی وتراوە پیاو، کە بۆ پەروەردەکردنی منداڵ بوبێ پێی وتراوە لەلە. کە بۆ کۆکردنەوەی مڵکانە بوبێ پێی وتراوە سەرکار. کە بۆ کرێکاریی کاتی بوبێ لە کێڵگە یا لە باخ دا پێی وتراوە سەپان یا ڕەنجبەر.

خێزانی ناوک بە تۆڕێکی فراوانی خزمایەتیەوە بەستراوەتەوە بە کۆمەڵێ خەڵکی ترەوە، کە بە کەسوکار دانراون. هاوسەرگیری ناوخۆیی ڕێگەی سەرەکی دروستکردن و پاراستنی خزمایەتی بوە. خزم گرنگیەکی زۆری هەبوە بۆ خورتی و لاوازی پایەی خێزانەکە لە ناو کۆمەڵگاکەی دا. بە تایبەتی لە کۆمەڵگایەک دا کە دەسەڵاتی دەوڵەتی تێدا لاواز یا هەر نەبوبێ. چەندین چیرۆک و پەندی پێشینان لەو بارەیەوە هەن:

وتویانە: "برا لە پشت برابێ، مەگەر قەزا لە لای خوا بێ".

هەروەها وتویانە: "خزم گۆشتت بخوا ئێسقانت ناشکێنێ". ئەم پەندە جگە لەوەی خزم و بێگانەی لە یەکتری جیا کردۆتەوە، یەکێ بوە لە هۆکانی پێویستیی ڕاگرتنی ڕایەڵەی خزمایەتی.

براکانی ناو خێزانی فراوان زۆر جار نەیان توانیوە پێکەوە هەتاسەر پارێزگاری قازانجی هاوبەش بکەن. یەکێکیان هەستی بە نابەرامبەری کردوە بۆ ئەوەی برایەتیەکەیان تێک نەچێ، ڕێک کەوتون لە سەر دابەشکردنی بەرژەوەندیەکانیان.

بۆیە وتویانە: "برامان برایی، کیسەمان جیایی".

بە پێچەوانەی خزمی باشەوە خزمی خراپ بوە بە کێشەیەکی گەورە بۆ خێزانەکە. هەرچی خراپەیەکی کردبێ، بە تەنیا لە سەر خۆی حساب نە کراوە، بەڵکو لە سەر هەمو خێزانەکە، بنەماڵەکە، بەرەبابەکە حساب بوە. هەمویان تێوە گلاون. تەنانەت ئەگەر کەسێکی کوشت بێ، هەمو خزمەکانی لە تۆڵەی تاوانەکەی ئەودا، لە ژێر هەڕەشەی کوشتنەوەدا بون.

بۆیە وتویانە: "خزمی خراپ وەکو گونی قوڕ وایە، بیبڕی ئەتکوژێ، نەیبڕی حەیات ئەبا".

ئەرکی ژن قورس بوە. ڕاپەڕاندنی کاروباری ماڵ لە ئەستۆی ژن دا بوە. ماڵی بێ کابان شپرزە و بێ سەروبەر بوە. لە لادێکان دا ژن بەشداری لە کار و بەرهەمهێنانی خێزانەکەی دا کردوە، بە تایبەتی لە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری دا.

بۆیە وتویانە: "ئیشی ژنان بیستوچوارن، هەر نان و هەویر دیارن".

ئەرکێکی گرنگی ژن پەروەردەکردنی منالْ بوە. یەکەم فێرگـەی منـاڵ، مـاڵی خۆیـان و ناوخێزانەکـەی خۆیان بوە. یەکەم مامۆستاش دایک بوە. قسەکردن، خـو و رەوشـت، جـۆری هەڵسـوکەوت، تەنانـەت دیـن و مەزهەب، لە دایکەوە فێر بوە.

بۆیە وتویانە: "دایە ببینە دوێتە بخوازە".

هەروەها وتویانە: "بەختی دایک جیازی کچە". ئەگەر دایک شـوی بـە پیـاوێکی بـاش کردبـێ و، لای مێردەکەی و لە ناو خێزانەکەی خۆی دا رێزی هەبوبێ، ژنێکی سەلار و تێگەیشتو بـوبێ، پێگـەی کۆمەڵایـەتی کچەکەیشی بەهێز بوە، کەسی هاوشانی خۆی هاتوە داوای کردوە.

دایکی منالْی شیرەخۆر توانیوێتی چەندین خیـزان پێکـەوە گـرێ بـدا. جگـە لـە بـاوکبرا و دایکبـرا، شیربرا هەبوە. کوڕی دو خێزانی جیاواز کە شیری یەک ژنیان خواردبێ بون بە شیربرا (هاوشـیرە). کـچ و کوڕی دو خێزانی جیاوازیش ئەگەر شیری یەک ژنیان خواردبێ، ئەوانیش بون بـە خوشـک و بـرای شـیری (هاوشیرە). ئیتر بۆ هاوسەرگیری بە یەکتر نەشیاون، بەڵام میراتی یەکتریان پێ نەبراوە.

پێوەندی مێرد (شو) لە گەڵ باوک و دایکی خۆی بـەردەوام بـوە. پێوەنـدی ژنەکـەی لـە گـەڵ بـاوکی مێردەکەی بۆتە پێوەندی بوک و خـەزور و لـە گـەڵ دایکـی مێردەکـەی بۆتـە پێوەنـدی بـوک و خەسـو. بـۆ منالْەکانی بون بە باپیر (باوەگەورە) و داپیر (نەنک).

پێوەندی ژن لە گەڵ باوک و دایکی خۆی بەردەوام بوە. ئەو پێوەندیە بـۆ مێردەکـەی بۆتـە پێوەنـدی زاوا و خەزور و بۆ دایکی بۆتە پێوەندی زاوا و خەسو و، بۆ منالْەکانی بون بە باپیر و داپیر. منالْـەکان بـۆ ئەوان بون بە کچەزا (نەوە).

پێوەندی نێوان دایکی کوڕ (خەسو) لە گەڵ هاوسەری کوڕەکەی (بوک) لە گێڕانەوەی فۆلکلـۆری دا بـە خۆش باس نە کراوە. کەچی پێوەندی دایکی کچ (خەسو) لە گەڵ هاوسەری کچەکەی (زاوا) بـە خـۆش بـاس کراوە. خەسو هەمیشە رەخنەی لە بوکەکەی گرتوە، ئیشی زۆری پێ سپاردوە، لێـی تـوڕە بـوە، لـە کاتێـک دا ستایشی زاواکەی کردوە، ویستویەتی نازی بکێشێ و دڵی رابگـرێ. ئەمـەش لـە هەنـدێ پەنـدی پێشـینان دا رەنگی داوەتەوە.

چیرۆکی "بانێکە و دو هەوا"، لەو جیاوازیەوە داکەوتوە کە دایک لە نێوان زاواکەی (مێردی کچەکەی) و بوکەکەی (ژنی کوڕەکەی) دا کردویەتی.

بەڵام باوک پێی وابوە بە هۆی کوڕەکەی و بوکەکەی و نەوەکانی ئەوانەوە لە سەردەمی ژیانی خۆی دا پایەی بەرز ئەبێ و، لە دوای مردنیشی وەجاخی بە رۆشنی ئەمێنێتەوە، خێزانەکەی بەردەوام ئەبێ. ئەمەش لـە هەندێ پەندی پێشینان دا رەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "بە هەزار زاوا ماڵم نابێ ئاوا". چونکە بە هۆی کچەکـەی و زاواکـەی و نـەوەکانی ئەوانـەوە ناوی خێزانەکەی و بەرەبابەکەی بەردەوام نابێ، بەڵکو کوێر ئەبێتەوە.

هەروەها وتویانـە: "خـودا بـدا مـەرگم، زاوا نـەکا بـەرگم". مەبەسـتی ئـەوە بـوە پێویسـتی دارایـی و دابینکردنی ژیانی نەکەوێتە دەس زاواکەی، مردنی پێ خۆشتر بوە لەوەی بکەوێتە ژێر منەتی زاواکەی.

براکانی مێرد بۆ ژنەکە بون بە شوبرا (هێوەر) و ژنەکانیان بە هێوەرژن و منالْەکانیان بە هێـوەرزا و، بۆ منالْەکانی بون بە مام، منالْەکانی بون بە برازای شوبرا و بون بە ئامۆزا (پسمام و دوێتمام) ی یەکتری.

خوشکەکانی مێرد بۆ ژنەکە بون بە دش و بۆ منالْەکانی بون بە پور (میمک، پلک)، منالْەکانی بون بـە خوشکەزا (خوارزا) ی دش و بون بە پورزا (میمزا) ی یەکتری.

دش حەزی لە چارەی براژنەکەی نە کردوە. براژنەکەش حەزی لە چارەی دشەکەی نەکردوە. بەربەرەکانی یەکترییان کردوە. ئەمەش لە پەندی پێشینان دا رەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "هەرچی دشێکی لە گەڵ دایە، درەوشێکی لە پێ دایە".

هەروەها وتویانە: "هەرکەس دشی لە دێ دایە، درەوشێکی لە پێ دایە".

براکانی ژن بۆ مێردەکە بون بە ژنبرا و بۆ منداڵەکانی بون بە خاڵ (لاله) و منداڵەکانی هەردولا بون بە خاڵۆزا و پورزای یەکتری.

خوشکەکانی ژن بۆ مێردەکە بون بە ژنخوشک و بۆ منداڵەکانی بە پور و منداڵەکان بون بە پورزای یەکتری.

مێرد ئەگەر ژنەکەی مردبێ و منداڵی لەو ژنە هەبوبێ و، ژنێکی تری هێنابێ. ژنەکە بۆ منداڵەکان بۆتە باوەژن و منداڵەکان بۆ ژنەکە بونەتە زڕکوڕ و زڕکچ.

ژن ئەگەر مێردەکەی مردبێ بۆتە بێوەژن. ئەگەر منداڵی لە پیاوە مردوەکە هەبوبێ، شویەکی تری کردبێ، پیاوەکە بۆ منداڵەکان بۆتە باوەپیارە (زڕباوک) و منداڵەکان بۆ پیاوەکە بونەتە زڕکوڕ و زڕکچ.

زڕ، واتە بێبەر، داری گوێز ئەگەر بەر نە گرێ پێی ئەڵێن زڕگوێز. بەم ناوەوە چەندین گوند ناو نراوە. نوساندنی زڕ بە ناوی باوک و دایک و کوڕ و کچەوە، بە جۆرێکی مەجازی هەمان مانا ئەبەخشێ. کوڕێ یا کچێ کە لە شویەکی تر، واتە لە باوکێکی تر بوبێ و لەو باوکە نەبێ، باوکەکە پێی وا بوە ئەو منداڵە بۆ ئەو خێر ناداتەوە. منداڵەکان کە زانیویانە ئەو پیاوە باوکیان نیە ئەوانیش پێیان وا بوە ئەو باوکە وەکو منداڵی خۆی بایەخ بە مان نادا. باوکەکە زڕباوک (باوەپیارە) و منداڵەکانیش زڕکوڕ و زڕکچ بون.

خێزانی باوک - ژن و مێرد و، خێزانی تازە پێکهێنراوی منداڵەکانی - کوڕ و بوکەکانی، کچ و زاواکانی، لە گەڵ نەوە (کوڕەزا و کوڕەزازا) کانی، رەنگە هەمویان لە یەک خانو دا پێکەوە ژیا بن. یان هەمویان لە یەک دێ دا، یان لە یەک گوندا ژیا بن. باوک - باپیرە، یا دایک - داپیرە، ئەگەرچی پیر و بە ساڵا چوش بوبن و، لە تەمەنی کارکردن دا نەمابن، لە بەر ئەوەی دەوری کاریگەریان هەبوە لە ئامۆژگاری و پەروەردە و چارەسەرکردنی کێشەکانی ناو خێزان دا، بە کۆڵەکەی ماڵ ناو براون. گەلێ جار کێشە لە نێوان بوک و خەسودا دروست بوە، پەندی: "بوکێ گوێت لێ بێ، خەسو لە گەڵ تۆمە!" نیشانەی پێکەوەژیانی خێزانی باوکانە و خێزانی بەچکەکانێتی.

هەبونی ئەو هەمو ناوە لە پێوەندی لە گەڵ خێزان و بنەماڵە و بەرەباب دا نیشانەیە بۆ بایەخدانی کورد بە راگرتنی پێوەندی خزمایەتی لە سەر بنچینەی هاوخوێنی و، نیشانەیە بۆ دیاریکردنی پلەی خزمایەتی و ناسینی پلەی نزیکیی بایۆلۆجی‌یان لە یەکتری، بە تایبەتی بۆ دیاریکردنی رادەی حەرام و حەلاڵ لە کاتی هاوسەرگیری دا.

خێزان فراوان بوە، لە باوک چەندین کوڕ کەوتۆتەوە، رەنگە بەری یەک دایک یان بەری چەند دایکێ بوبن، بەڵام لە یەک پشت بون، ئەوانیش خێزانی تازەیان دروست کردوە. هەر یەکەیان بوە بە خێزانێکی ناوک، ئەوانیش کە زیادیان کردوە و فراوان بون، بە دو شێوەی جیاواز پەرەیان سەندوە:

شێوەیەکیان، پەرەسەندنی خێزانی فراوان بوە بەرەو دروستبونی بنەماڵەیەکی دیاریکراو بە ناوی باپیرە گەورە، گوند، تەریقەت، پیشە یا بە ناوی بنەماڵە فەرمانڕەواکانی میرایەتیەکانی سەدەی نۆزدەوە ناسراون. خاوەنێتی زەوی و تێکەڵاوی‌یان لە گەڵ دەسەڵاتی فەرمانڕەوا بناغەی هێزە کۆمەڵایەتیەکەیان بوە. نفوزی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوری‌یان هەبوە، بەڵام نفوزی خێڵەکی‌یان نەبوە، ئەگەر هەیشبوبێ لاواز بوە.

شێوەکەی تریان، پەرەسەندنی خێزانی فراوان بوە بەرەو دروستبونی چەند بەرەبابێ، کە هەریەکەیان بە ناوێکی تایبەتیەوە ناسراون، ئیتر ناوەکە چ ناوی باوکەکە بوبێ یا هی دایکەکە یا ناوی گوندەکەیان. هەر لە رەوتی ئەو پەرەسەندنەدا چەند بەرەبابێ کە هەمویان لە یەک باوک کەوتونەتەوە، بە ناوێکی ترەوە، بون بە تیرەیەک. چەند تیرەیەک پێکەوە، بە ناوێکی ترەوە، بون بە هۆزێک و، چەند هۆزێک، مەرج نەبوە هەمویان لە یەک پشت بوبن، پێکەوە، بە ناوێکی ترەوە، یەکێتیەک (فیدراسیۆنێک) یان پێک هێناوە، بون بە خێڵ (عەشیرەت) ێک. بنەماڵەیەکیان، کە لە هەمویان بە دەسەڵاتتر یا کۆنتر یا خانەدانتر بون، یا نزیکتر بون لە فەرمانڕەوایانی سەردەم، سەرۆکایەتی‌یان کردون و، لە بەرامبەر داوودەزگاکانی حکومەت دا لە باتی خێڵەکە ئەمان نوێنەرایەتی‌یان کردون. پێوەندی نێوان خێزانی یەکە بچوکەکان لە سەر بنچینەی هاوخوێنی و، پێوەندی نێوان یەکە کۆمەڵایەتیەکان لە سەر بنچینەی ڕێچەڵەکی هاوبەش و قازانجی ناوکۆیی لە مانەوە و پێکەوە ژیان لە سنورێکی جوگرافی دیاریکراودا، بناغەی هێزە کۆمەڵایەتیەکەیان بوە. لە پاڵ نفوزی سیاسی و ئابوری دا، نفوزی خێڵەکی‌یان هەبوە، توانیویانە هەندێکیان هەزاران و، هەندێکیان سەدان کەس، لە کاتی پێویست دا، ساز بدەن.

خێڵ، لە ژێر ناوێکی گشتی دا بۆ هەمو هۆز و تیرە و بەرەباب و خێزانە جیاوزەکان، کۆبونەتەوە. خێڵ، رەوەند یا نیشتەجێ بوبێ، رێکخراوەیەکی کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگیی ناوکۆیی‌یان هەبوە. هەمویان بە یەک زمان (یەک لەهجە) ئاخاوتون، بەشی زۆریان لە سەر یەک دین (مەزەب) بون، فەرهەنگێکی هاوبەشیان هەبوە، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری‌یان کردوە، ناوچەیەکی دیاریکراوی ژیان و چالاکی ئابورییان هەبوە، لە بەردەم کەس و گروپ و خێڵەکانی دەوروپشتیان دا، پێکەوە بەرپرس بون، بە ئاشتی یا بە شەڕ، پارێزگاری لە بەرژەوەندی خێڵەکەیان و داکۆکی لە ناووناوبانگی بکەن.

لە سەردەمی عوسمانی دا سوڵتان عەبدولحەمید، لە سەر شێوەی یەکە جەنگیەکانی قازاخی روسی، سودی لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بەرەباب و تیرە و هۆز و خێڵەکانی کورد وەرگرت بۆ دروستکردنی یەکە خێڵەکیە جەنگیەکانی ئاڵای حەمیدی (1891) کە هەتا یەکەمین جەنگی جیهانی بەردەوام بون.

لە دوای کۆتایی هاتنی یەکەمین جەنگی جیهانیەوە کە ئینگلیز عیراقی داگیر کردوە و، بۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکە عیراقی دابەش کردوە بە سەر سیانزە یەکەی کارگێڕی دا، لەوانە: لیواکانی سلێمانی، کەرکوک، موسڵ، هەروەها هەولێریشیان کردۆتە لیوایەک. لەو کاتەوە ئیتر دەسەڵاتی حکومەت: کارگێڕی (مودیری ناحیە، قایمقام)، پۆلیس، دادگا.. بە شێنەیی خزاوەتە ناوچەکەوە. دەسەڵاتی ئینگلیز سەرەڕای ئەوەی کە ئیشی بە قانونەکانی سەردەمی عوسمانی کردوە، خۆیشی بۆ بەڕیوەبردنی کاروباری ناوچە خێڵەکی و دێهاتیەکان نیزامێکی تایبەتی هێناوە کە پێشتر لە ئەفغانستان جێبەجێ کردوە.

دەسەڵاتی ئینگلیز و دوای ئەویش دەسەڵاتی پاشایەتی - هاشمی لە عیراق دا هەوڵی زۆریان داوە، سیستەمی خێڵایەتی زیندو بهێڵنەوە و بیچەسپێنن لە بەر ئەوە چەندین هەنگاوی کارگێڕی، قانونی، سیاسی، ئابوری‌یان بەو ئاڕاستەیەدا ناوە، وەکو:

یەکەم، قانونی دعاوی عەشائیری.

دوەم، قانونی تەسویەی ئەرازی کە زۆری زەویوزاری کوردستانی داوە بە سەرانی خێڵەکان.

سێیەم، بەڕێوەبردنی زۆری ناوچەکانیان بە سەرۆکی خێڵەکان سپاردوە و، دایان مەزراندون بە مودیر لە کاتێک دا هەندێکیان نەخوێندەوار یا کۆلکەخوێندەوار بون.

چوارەم، کە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق دانراوە گەلێ لە سەرانی خێڵەکان بە دەستێوەردان و پشتیوانی داوودەزگاکانی حکومەت، بەرامبەر بە دڵسۆزی‌یان بۆ حکومەت، کراونەتە ئەندامی پارلەمانی عیراق.

سیستەمی دەرەبەگی و سیستەمی خێڵایەتی بە شێوەیەکی سەرەتایی دواکەوتو، کە مافی جوتیاری لە بەر چاو نەگرتبو، بە پێی قانونە کارپێکراوەکانی عیراق درێژەی هەبوە تا شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 قەوما. حکومەتی شۆڕش قانونی ئیسلاحی زەراعی دەرکرد. قانونەکە زۆرتر لـەوەی قـازانجی ئـابوریی پێشـکەوتنی کشتوکاڵی لە بەر چاو گرتبێ، مەبەستی سیاسـی هـەبوە. مەبەسـتی قانونەکـە هەڵتەکانـدنی بناغـەی ئـابوریی سیستەمی دەرەبەگی بوە، بە تایبەتی کە لە سەر بنچینەی کەمکردنەوەی خاوەنێتی زەوی، دانـرا بـوە. قـانونی تازە ئەگەرچی چەند جارێ هەموار کراوە و، سیستەمی دەرەبەگی تا ئەندازەیەکی زۆر هەڵتەکاند و، دەسـەڵاتی سەرۆکی عەشیرەتەکانی کەم کردەوە. بەڵام رایەڵەی پێوەندی خزمایەتی دێرینەی نێوان بنەماڵە و بەرەبابەکان، رایەڵەی پێوەندی دێرینەی خێڵایەتی هاوناویی نێوان سەرۆکایەتی خێڵ و ئەندامانی تیرە و هۆزە جیاوازەکانی خێڵەکە (نیشتەجێ و رەوەند)، رایەڵەی پێوەندی دێرینەی خێڵایەتی نێوان زەویدارانی پێشـو (میـر و ئاغـا و بەگ و شێخ) و جوتیارەکان (کرمانج و مسکێن و گۆران)، بە شێوەیەکی تر بەردەوام بو.

حکومەتەکانی عیراق لە سەرەتای دامەزرانیەوە (1921 ز) بـۆ سـەرکوتکردنی بزوتنـەوەی چەکـداری کورد پێڕەوی هەمان تاکتیکی عوسمانی کردوە. لە سـۆنگەی دوژمنایـەتی خێڵـەکی و ناکۆکیـە کۆمەڵایـەتی و ئابوریەکانی نێوان خێڵەکانی کوردەوە، لە بـەرەباب و تیـرە و هـۆز و خێڵـی کـورد هێـزی نیمچـە سـەربازی "غەیرەنیزامی" لێ دروست کردون. لە شەسـتەکانی سـەدەی بیسـتەم فورسـان سـەلاحەدین و، لـە هەشـتاکانی سەدەی بیستەم دا، لە جەنگەی گەرمبونی جـەنگی عیـراق - ئیـران و، لـە گەرمـەی پەرەسـەندنی چالاکیـەکانی پێشمەرگەکانی کوردستان دا، حکومەتی بەعس "فەوجی خەفیف" و "فەوجی دیفاعی وەتەنی" لە سەر بنچینـەی سازدانی پیاوە شەڕکەرەکانی تیرە و هۆز و خێڵـەکان، بـە سـەرکردایەتی سـەرۆکەکانی خۆیـان و، بـە نـاوی خێڵـەکانی خۆیانـەوە، یەکـەی سـەربازی لـێ دروسـت کـردن. دوای راگـوێزانی دانیشـتوانی گونـدەکان بـۆ ئۆردوگای زۆرەملێ و، شکانی عیراق لە جەنگی عیـراق - ئیـران و، لـە جـەنگی خـەلیجی دوەم دا و، لـە دوای راپەڕینی خەڵکی کوردستان و ئازادکردنی (ئـازاری 1991)، ئـەم یەکـە سـەربازییانە هەڵوەشـان و، لـە گـەڵ ئەوەش دا پێوەندی کۆمەڵایەتی، سەربازی، سیاسی، ئـابوری، خێڵایـەتی نـاو فەوجـەکان شـیرزەیی تێکـەوت. "خێزانی ناوکی" ما، بەڵام "خێزانی فراوان" وەکو چوارچێوەی پێکەوەژیانی کۆمەڵایـەتی جـارانی گونـدەکان، تیرە و هۆز و خێڵ وەکو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی تەبا و پتەو، لە یەک ترازا.

تێبینی:

دەستەواژەی "خێزانی ناوک" بۆ "nuclear family"، و"خێزانی فراوان" بۆ "extended family"، بە کار هێنراوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر خێزانی کوردی لە باری سەرنجی زانایەکی عەرەبەوە، کە لەو بوارەدا لێکۆڵینەوەی مەیدانی کردوە، بڕوانە کتێبی: الدکتور شاکر خصباک: الاکراد دراسة جغرافیة اثنوغرافیە. (بغداد - 1972) ص 453 - 479.

بەشێ لە پەندە کوردیەکانی لەم بابەتەدا بە کار هێنراون لەم سەرچاوەیە وەرگیراون: شێخ محەمەدی خاڵ، پەندی پێشینان، (سلێمانی - 2007)

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی جۆری بەڕێوەبردنی ناوچەکانی کوردستان لە لایەن حاکمە سیاسیەکانی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیزەوە، دو لە حاکمەکان خۆیان یادداشتەکانیان نوسیوە، بڕوانە:

بە زمانی عەرەبی: های: سنتان فی کردستان، ترجمة فؤاد جمیل، الجزء الاول (بغداد - 1973)، الجزء الثانی (بغداد - 1973)

بە زمانی عەرەبی: ادمونس: کرد وترک وعرب، ترجمة جرجیس فتح الله، (بغداد - 1971)

بە زمانی فارسی: ادمونس: کرد وترک وعرب، ترجمە ابراهیم یونسی، (تهران - 1367)

ڕایەڵەی پێوەندی خێڵایەتی
لە ناو کۆمەڵگای کوردی دا

ئێلی جاف (بە نمونە)

بەشی یەکەم:

گەڕانەوە بۆ مێژو

لە دوا قۆناغەکانی تەمەنی دەوڵەتی عەباسی دا، کە دەسەڵاتی ناوەندی لاواز بـوە، لـە کـەنارەکانی ئـەم ئیمپراتۆرە فراوانە لاوازەدا، ئەمارەتی ناوچەیی و فەرمانڕەوای ناوچەیی دروست بون، تـا ئەنـدازەیـەکی زۆر سەربەخۆ بون، هەر بە ناو سەر بە خەلیفەی عەباسی و بەغدادی پایتەخت بـون. لـە نـاو ئەوانـەش دا هەنـدێ ئەمارەتی کوردی.

هێرشی مـەغۆل و روخـانی دەوڵـەتی عەباسـی، داگیرکردنـی ناوچەکـە، لـە نـاو ئـەوەدا سەرانسـەری کوردستان، لە لایەن خێڵە تورکمانە گەورەکانی ئـاق قۆینلـو و قـەرە قۆینلـو، مێـژوی ناوچەکـە و کـوردی تـا ئەندازەیەکی زۆر ئاڵۆز و تاریک کردوە. باسی کورد لە ناو روداوەکان دا باسێکی سەرەکی نیە، بـە زۆری لـە پەراوێزی روداوەکان دا ئەخوێنرێتەوە. رەنگە تەنیا مێژو کە بۆ باسی کورد تەرخان کرا بێ، شـەرەفنامە بـێ، کە ئەشـێ بـۆ لێکۆڵینـەوەی دۆخـی سیاسـی، ئـابوری، کۆمـەڵایـەتی، کـورد و ئـەمارەت و خێڵـەکانی وەکـو سەرچاوەیەکی تایبەت بە مێژوی کورد کەڵکی لێ وەربگیرێ.

دروستبونی دەوڵەتی عوسمانی لە سەر بنچینەی ئایدیۆلۆجی سوننی و پەلهاویشتنی بـۆ دەسـگرتن بـە سەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا و، دوای ئەو دروستبونی دەوڵەتی سەفەوی لە سەر بنچینەی ئایدیۆلۆجی شیعی، هەمو ناوچەکەی کردە مەیدانی شەڕێکی بەردەوام. کوردستان کەوت بوە ناو چەقی ئەم مەیدانـەوە. هاوزەمـان لە گەڵ دروستبونی ئەم دو دەوڵەتەدا، لە کوردستان چەندین ئەمارەت زیندو بوبونەوە و، چەندین خێڵ خۆیـان رێک خست بوەوە. هیچ یەکێکیان نەی توانیوە ببێتە ناوکی دەوڵەتێکی بەهێز و سەربەخۆ لـە نێـوان ئـەم دو دەوڵەتەدا. بەڵکو بە گوێرەی تەرازوی هێز لە نێوان سەفەوی و عوسمانی دا هەر یەکەیان دڵسۆزی و ملکـەچی

خۆی بۆ یەکێکیان دەربڕیوە.

جاف یەکێک بوە لە گەورەترین عەشیرەتەکانی کـورد. پێکهـاتوە لـە چەنـدین خێـڵ و هـۆز و تیـرەی گەورە و بچوک، زۆری رەوەند و کەمێکی نیشتەجێ، لە ناوچەیەکی فراوانی کوردسـتان دا لـە نێـوان جەبـەل حەمرینی خواروی کوردستان و چیای ئاویـدەری سـنە لە رۆژهەڵاتـی کوردسـتان دا لـە نـاو رەشـماڵ دا بـە ئاژەڵداری ژیاون.

بە دریژایی سەدەکانی هەژدە و نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناوچەکانی سـنوری عوسـمانی و ئیرانی دا ساڵیان بە سەر بردوە. سنوری ئەو دو دەوڵەتە بە هێڵ و کێڵ دیاری نـەکراوە. "تەبەعیـەت" ی زۆر لەو خێڵانەش کە لە ناوچە سنوریەکان دا ژیاون دیار نەبوە. خێڵەکان هەندێکیان هەر نەیـان زانیـوە سـنوری ناودەوڵەتی چیە، چونکە بە دریژایی سـەدان سـاڵ لـە هـەردو دیـوی سـنور هـەبون و، هەنـدێکی تریـان بـۆ خۆپەڕاندنەوە لە دانی باج و سەرباز، هەر جارەی خۆیان سەر بەلایەکیان داناوە. ئەگەر ئیران تەنگی پێ هـەڵ چنی بن خۆیان بە "رەعیەت" ی عوسمانی و، ئەگەر عوسمانی تەنگی پێ هەڵچنی بن خۆیان بـە "رەعیـەت" ی ئیرانی ژماردوە. خێڵەکانی سنور هەندێ جار بونەتـە هـۆی گـرژی پێوەندیـەکانی نێـوان هـەردو دەوڵـەت و، پێکادانی چەکداری لە نێوان کاربەدەستانی سنورەکان دا خوڵقاندوە.

سەرەتای دەرکەوتنی ئێلی جاف

باسی ئێلی جاف لە شەرەفنامەدا (1005 ک/ 1596 ز) نە کراوە. بۆ یەکەم جار ناوی ئێلی جاف لـە پەیمانی زەهاودا هاتوە (1049 ک/ 1639 ز). ناشێ ئەم ئێلە کـە فیدراسـیۆنێکی گـەورەی چەنـدین ئێـل و هۆز و تیرە بوە لە ناوچەیـەکی فراوانـی سەرسـنوری دو زلهێـزی ناوچـەیـی دا ژیـاوە کتـوپڕ لەوسـەردەمەدا دروست بو بێ، ئەبێ پێشینەیەکی مێژویی درێژی هەبو بێ. هەندێ لە مێژونوسان ئەی گێڕنەوە بۆ سەر ئێلـی جاوان، کە لە سەردەمی عەباسیەکان دا ئێلێکی گەورە بون و، لـە جـوانرۆوە تـا شـاری حیلـەی ئێسـتایان بـە دەستەوە بوە. *(د. مستەفا جەواد، هۆزی لە بیرکراوی گاوان، وەرگێڕانی هەژار، بەغداد - 1973.)*

نەبەردی چاڵدێران (2 رەجەبـی 920 ک بەرامـبەر 23 ی ئـابی 1514 ز) کـە خێڵـەکانی کـورد بـە قازانجی عوسمانی بەشداری شەڕەکە بون، بو بە سەرەتای دابەشبونی ناوچەکە، لە سەر ئەرز، بە سەر ئـەو دو دەوڵەتەدا. ئیتر ئەمارەتە کوردیەکانیشی کرد بە دو بەشەوە. بەشێکیان بونە بەشـێ لـە سـەرزەمینی ئێـران و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئیرانی و، بەشـێکی بـوە بەشـێ لـە سـەرزەمینی عوسـمانی و کەوتـە ژێـر دەسـەڵاتـی عوسمانی.

پەیماننامەکانی زەهاو

نادر شا (1159 ک/ 1764 ز) کە لە دوای شەڕە قورسەکانی نێوان ئەم دو هێزە بەستراون، سـنوری ئەم دابەشبونەیان هەرگیز وەکو هێڵێکی دیـاریکراو لـە سـەر نەخشـە و بـە دانـانی کێـل و نیشـانە جیـا نـە کردۆتەوە، بەڵکو لە سەر بنچینەی ناوچـە و شـارەدێ و قـەڵا بـوە، خێڵـەکانی سـنور، رەوەنـد و نیشـتەجێ، بەرامبەر بە هەندێ باجی ساڵانە هاتوچۆیان تێدا کردوە، زۆر جار ئەوان بونەتـە مایـەی کێشـە و نـاکۆکی و شەڕ. تا گفتوگۆکـانی ئـەرزرۆم بـە رێککەوتننامـەی یەکـەم (1238 ک/ 1823) و رێککەوتننامـەی دوەمـی ئەرزرۆم (1263 ک/ 1847 ز) کۆتایی هات و پاشان کۆمیتەی دیاریکردنی سنور دانرا.

پەیمانی زەهاو ئەگەرچی هێڵی سنوری نێوان هـەردو دەوڵـەتی نـە کێشـاوە، بـەڵام ناوچـەکانی قـەڵـەمڕەوی هەردوکیانی، بە ناو دیاری کردوە. لە پەیمانی زەهاو دا کە گۆیا پەیمانێکی دو قۆڵی بوە لە نێوان ئێـران و عوسـمانی دا، تەنیا بەڵگەیەک لە بەر دەس دایە کە وەکو پەیمانێکی یەکلایەنەی عوسمانی نوسراوە بـۆ راگـەیانـدنی سـەلماندنی

ڕێکەوتنەکە بە لایەنی ئێرانی. بە پێی ئەو پەیمانە بەمجۆرە سنوری قەڵەمڕەوەکانی خۆیان دیاری کردوە:

"لە سنوری لای بەغداد و ئازربایجان دو شوێن بەناوی جەصان و بەدرە هی ئێمە بن، قەسەبەی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بێ، شاخەکەی نزیکی بۆ ئەولا بێ، میلباشی بۆتە سنور. دەرەتەنگ و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی زیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەزرەتی هومایونیی ئێمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیر کە بە لوتکەی شاخەوەیە وێران بکرێ، ئەو گوندانەش کەوتونەتە ڕۆژئاوای قەڵای وێرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێننەوە و ئەو گوندانەش ئەکەونە ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای قەڵای زەڵم هەر شوێنێکی بڕوانێ بە سەر قەڵای ناوبراو دا لە لایەنی هومایونیی ئێمەوە زەوت کراوە، قەڵای هەورامان لە گەڵ گوندەکانی دەوروبەری بۆ لایەنەکەی تر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور. قزڵجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مەریوان و دەوروبەری هی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کاول بکەن."

لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی ڕۆژگاری بەستنی ئەم پەیمانە و ناوەرۆک و ئەنجامەکانی دەری ئەخەن:

یەکەم: لە کاتی نوسینی پەیمانی زەهاو دا بنەماڵەی سەفەوی حوکمی ئێرانی کردوە و، دوای ئەوان بنەماڵەی ئەفشار، زەند، ئینجا قاجار، بە دوای یەک دا حوکمیان کردوە. لە سەردەمی هەمویان دا هەم جەنگی خوێناوی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا قەوماوە، هەم پەیمانی ڕێککەوتن مۆر کراوە، بەڵام لە هەمو سەردەمەکان و لە هەمو گفتوگۆکان و لە هەمو ڕێککەوتنامەکان دا ناوەرۆکی پەیمانی زەهاو کراوە بە بنچینە. زەهاو کە شوێنی کۆبونەوە و ڕێککەوتنی نوێنەرانی هەردو دەوڵەت بوە، شارێکی کوردنشین بوە لە نێوان کرماشان و خانەقین دا. لەو سەردەمە دا و لە ئێستاش دا مەڵبەندی ژیانی چەندین ئێلی کورد بوە لەوانە بەشێ لە هۆزەکانی ئێلی جاف.

دوەم: تەرازوی هێزی هەردو دەوڵەت ڕۆڵی سەرەکی هەبوە لە داڕشتنی ڕێککەوتننامەکان دا و لە دیاریکردنی سنوری ئێران و عوسمانی دا. لەوەدا گوێ نەدراوەتە پرسی نەتەوەیی، خێڵایەتی، دینی، مەزەبی دانیشتوانی ناوچەکە. لە بەر ئەوە دیاریکردنی سنور بۆتە هۆی دابەشکردنی قەڵەمڕەوی میرایەتیەکانی کورد و مەڵبەندی ژیانی ئێلە گەورەکانی. قەڵەمڕەوی ئەم میرایەتیانە یان کەوتونەتە ناو یەکێ لەم دو دەوڵەتە، یان بەشێکی بەر ئەو دابەشکردنە کەوتوە. دوای ئەم پەیمانە ئیتر ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە یەکجاری بۆتە بەشێکی ئێران، لەوانە میرایەتیەکانی ئەردەڵان و موکریان کەوتونەتە ژێردەستی دەوڵەتی ئێران و، باشور و ناوەندی کوردستان بۆتە بەشێکی عوسمانی، لەوانە میرایەتیەکانی بابان و سۆران کەوتونەتە ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی. ئێلە گەورەکانی کوردیش بە درێژایی ئەو سنورە دابەش کراون بە سەر هەردو دیوی سنورەکەدا، لەوانە ئێلی جاف.

سێیەم: بە پێی ئەو دابەشکردنە زەمینیەی لە پەیمانی زەهاو دا لە سەری پێک هاتون، بەدرە، جەسان، مەندەلی، دەرەتەنگ و دەرنە (نزیک خانەقینی ئێستا)، قەڵای زەڵم (نزیک خورماڵی ئێستا) و گەردنەی چەقان (نزیک سەید سادقی ئێستا) و قزڵجە (نزیک پێنجوینی ئێستا) کەوتۆتە بەری عوسمانی. قەڵای هەورامان (نزیک پاوەی ئێستا) و مەریوان، قوتور (نزیک ورمێی ئێستا) و ماکۆ کەوتۆتە بەری ئێران.

دەرنە و دەرەتەنگ کەوتونەتە سنوری میرایەتی باجەڵان. قەڵای هەورامان و مەریوان کەوتونەتە سنوری میرایەتی ئەردەڵان. قەڵای زەڵم و چەقان و قزڵجە، کە پێشتر سەر بە میرایەتی ئەردەڵان بون،

کەوتونەتە سنوری میرایەتی بابان.

چوارەم: بە پێی ئەو دابەشکردنە ئێلاتیەی لە پەیمانی زەهاودا لە سەری پێک هاتون، تەبەعیەتی هۆزەکانی زیادینی و هارونی لە ئێلی جاف بۆ عوسمانی دیاری کراوە. لە بەرامبەردا تەبەعیەتی هۆزەکانی پیرە و زەردویی بۆ ئیران ساخ کراوەتەوە. دیارە ئەم هۆزانە لەو سەردەمەدا گەورە و گرنگ بون بۆیە لە پەیمانێکی وەها گرنگ دا ناویان هاتوە. بەڵام ئێستا هۆزێک بە ناوی زیادینی و هۆزێک بە ناوی پیرەوە نا ناسرێن. ڕەنگە ئەم دو هۆزە لە بەر هەر هۆیەک بێ پوکابنەوە و تێکەڵاوی تیرە و هۆزی تر بو بن. هارونی و زەردویی هەردوکیان تا ئێستاش لە ریزی هۆزەکانی جاف دا ئەژمێردرێن.

دابەشبونی ئێلی جاف

پەیمانی زەهاو لە سەردەمی حوکمی شا سەفی سەفەوی (1038 - 1052 ک/ 1629 - 1642 ز) و سوڵتان مورادی عوسمانی (1021 - 1049 ک/ 1612 - 1640 ز) دا بەستراوە. ئێلی جاف، کە فیدراسیۆنێکی گەورەی کۆمەڵێ خێڵ و تیرە و هۆزی کۆچەر بوە، دوای ئەم پەیمانە ئیتر دابەش بوە بە سەر هەردو دەوڵەت دا. بەشێکی لە کرماشانەوە تا سنە کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئیرانەوە و، بەشێکی لە خانەقینەوە تا پێنجوین کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەوە. بەشی ئیرانی بە ناوی جافی جوانڕۆ و بەشی عوسمانی بە ناوی جافی مرادیەوە ناسراون.

جافی مرادی ئەو هۆزانەی جاف بوە کە لە ئەنجامی پەیمانی زەهاو دا کە لە سەردەمی سوڵتان مرادی عوسمانی دا مۆر کراوە "تەبەعیەت" ی عوسمانی‌یان پێ بەخشراوە. بۆ جیاکردنەوەیان لە جافی جوانڕۆ نازناوی مرادی‌یان دراوەتێ.

مەڵبەندی ژیانی جافی مرادی کەوت بوە ناو قەڵەمڕەوی میرایەتی بابانەوە. میرایەتی بابان یەکێ بوە لەو میرایەتی‌یانەی سەر بە ولایەتی بەغداد و لە ڕێگەی وەزیری بەغدادەوە ئەویش سەر بە بابی عالی بوە. ئێلی جاف یەکێ بوە لە سەرچاوەکانی هێزی مرۆیی شەڕکەرانی میرایەتی بابان.

مێژوی دێرینی ئەم ئێلە تا ڕادەیەکی زۆر تاریکە، چونکە لە کاتی خۆی دا، نە لە لایەن کەسێکی خۆیانەوە و نە لە لایەن مێژونوسانی ترەوە نە نوسراوەتەوە. باسی ئەم ئێلە، لە ڕێگەی مێژوەکانی ئەردەڵانەوە، لە سەردەمی یەکێ لە سەرۆکەکانیەوە دێتە ناو روداوەکانی ناوچەکەوە کە ناوی زایەر بەگ (ظاهر) بوە.

ڕێچەڵەکی بەگزادەکانی جاف

بەگزادەکانی جاف، وەکو بنەماڵەیەکی دیار لە روداوەکانی ناوچەکەدا، لە سەردەمی پیاوێکەوە دەس پێ ئەکا کە ناوی زایەر بەگە. زایەر بەگ بە باپیرە گەورەی هەمو بەگزادەی جاف و، بە دامەزرێنەری یەکێتی تیرە و هۆزە جیاوازەکان دائەنرێ کە ئێلی جافی مرادی‌یان پێک هێناوە.

زایەر بەگ، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە، لە روداوێک دا کوژراوە. هۆی کوژران و شێوەی کوژرانەکەی لە سەرچاوە جیاوازەکان دا بە سێ چیرۆکی جیاواز ئەگێڕدرێنەوە:

چیرۆکی یەکەم،

سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، وشکە ساڵی بوە. قاتوقڕی لە سنە و دەوروبەری بڵاو بۆتەوە (1155 ک). نادر شا لە سنە، بنکەی میرایەتی ئەردەڵان، دانەوێڵەی بۆ لەشکرەکەی خۆی عەمار کردوە. خان ئەحمەد،

والی ئەردەڵان، دانەوێڵەی عەمارەکانی دەرهێناوە دابەشی کردوە بە سەر خەڵک دا. نادرشا ناردویەتی بۆ دانەوێڵە هەڵگیراوەکەی. خان ئەحمەد لە ترسی سزای نادر شا ئەردەڵانی بە جێ هێشتوە، هەڵاتوە روی کردۆتە خاکی عوسمانی. لە ڕێگەی هەڵاتن دا توشی زایەر بەگ بوە. زایەر بەگ نە کەوتۆتە تەکی، یان گوێڕایەڵی نە کردوە، یان وەکو پێویست بە پیریەوە نە چوە و رێزی لێ نەگرتوە بوە بە شەڕیان. زایەر بەگی کوشتوە. *(مستورەی کوردستانی، مێژوی ئەردەڵان، د. حەسەن جاف و شکور مستەفا کردویانە بە کوردی. بەغداد - 1989. ل 97). هەروەها (خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان، لب تواریخ، از انتشارات کانون خانوادگی اردلان، تهران - مهر ماه 2536. ل 42 - 43)*

چیرۆکی دوەم،

بە پێی گێڕانەوەی ئیدمۆندس، زایەر بەگ لە گەڵ نزیکەی سەد رەشماڵ لە جوانڕۆوە کۆچی کردوە یا هەڵاتوە بۆ بانی خێڵان (نزیک دەربەندیخانی ئێستا) لە کەناری رۆژئاوای روباری سیروان. لەم شوێنە کێوی قەرەداخ بە لای روبارەکەدا لێژ ئەبێتەوە کە لە قەڵەمرەوی بابان دا بوە.

بە پێی لێکدانەوەی ئیدمۆندس وردترین مێژو (1186 ک / 1772 ز) کە ئەحمەد پاشا میری بابان بوە لە قەڵاچوالان، پاشا بە روی خۆشەوە زایەر بەگی وەرگرتوە. بەڵام دوای ماوەیەک بە راستی یان بە ناڕاستی زایەر بەگی بە بەرپرسی تاڵان و جەردەیی گروپێکی چل کەسی زانی کە لەو ناوچەیەدا دەستیان دابویە. لە سەر ئەوە ئەویان بە بارمتە گرت تا ئەو گروپە خۆیان بە دەستەوە بدەن. قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ ئەم گروپەی، کە ئاسایشی گشتی‌یان شیواند بو، گرت و کوشت. بەڵام ئیتر بۆ رزگارکردنی باوکی درەنگ بو، چونکە پاشای هەڵەشە ئەوی کوشت بو. کوشتارگای چل جەردەکە لە نزیک بانی خێڵان بە گۆڕی کورگەل ناسراوە. گۆڕی زایەر بەگ لە دزیایشە کە لە هەمان ناوچەدایە. پاشای بابان گوندی دزیایشی لە تۆڵەی ئەو ستەمەی لە زایەر بەگی کردبو داوە بە قادر بەگی کوڕی. *(ئیدمۆندس: 155 - 158)*

چیرۆکی سێیەم،

کەریم بەگ هاتنی زایەر بەگ بە جۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە: "تیکرار لە پاش مودەیەکی زۆر کە تەسادوفی زەمانی زاهیر بەگ و تاهیر بەگ ئەکا، ئەولادی یار ئەحمەد بەگی کوڕی سەیفوڵا بەگی کوڕی سەید ئەحمەد بەگی رەئیسی ئێلی جافن. زاهیر بەگ و تاهیر بەگ لە جوانڕۆ، کە جاف زۆر ئەبن و زیادی نفوسیان ئەبێ، زاهیر بەگ بە خۆی و چوارسەد ماڵ لە تەک خانە بەگ دا، کە باوکی گەورەی بەگزادەی وەڵەد بەگیە، دێنە بانی خێڵان." *(کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی دکتۆر حسەن جاف، بەغداد - 1995. ل 147 - 148)* تاهیر بەگ، لە بەر هەر هۆیەک بو بێ هەر ئەو زەمانە رۆیشتوە بۆ شام و لەوێ جێگیر بوە، نەگەڕاوەتەوە.

کەریم بەگی جاف باسی کوژرانی زایەر بەگ ناکا بەڵکو نوسیوێتی ساڵی 1165 بە رەحمەتی خوا چوە و گۆڕەکەی لە فەقێ جنەیە.

جاف و باشوری کوردستان

دەشتی شارەزور، کە ئێستا سەید سادق ناوەندەکەیەتی، ناوچەیەکی بە پیت و پڕ لە شەخەڵ و، لەوەڕگای فراوان بوە. بەڵام مێشولەی مەلاریا کە بە زمانی ناوچەکە "هورە" ی پێ وتراوە و نەخۆشی مەلاریا کە بە زمانی ناوچەکە "لەرزوتا" ی پێ وتراوە، بەڵایەکی کوشندە بوە. هەمو ساڵێ ژمارەیەکی زۆر مناڵی کوشتوە. نە ڕێگەیەکیان بۆ لەناوبردنی مێشولەکانی زانیوە و نە چارەیەکیان بۆ نەخۆشیەکەی دۆزیوەتەوە.

هاوینان هەرزاڵەیان کردوە لە سەری خەوتون و شەوان بۆ ئەوەی مێشولە لە خۆیان دور بخەنەوە تەپاڵەیان سوتاندوە، بە دوکەڵەکەی ویستویانە هوڕە دور بخەنەوە. بۆ چارەسەری نەخۆشەکانیشیان پەنایان بردۆتە بەر شێخ و مەلا نوشتەیان بۆ بنوسێ، یا لەرزوتایان بۆ ببڕێ. مەلایەک بە دەم خوێندنی سورەتێکی قورئانەوە پەڕۆیەکی سەوزی گرێ داوە، تا لە خوێندنی سورەتەکە بۆتەوە پەڕۆکە چەند گرێیەکی تێ کەوتوە. ئەو پەڕۆیە کراوەتە دەستی نەخۆشەکەوە، گوایە بەوە لەرزوتاکەی ئەپەڕێ. لە بەر ئەوە گوندەکانی کەم و دانیشتوانی کەم بون. چەندین هۆز و تیرەی جیاوازی تێدا بوە لەوانە: بڵباس، کەڵوڕ، مەنمی، گەلاڵی. زۆرتر لە وەرزی زستان دا بۆ مانەوە و لە وەرزی بەهاردا بۆ لەوەڕخۆری بە کاریان هێناوە. ناوچەکە ئەو سەردەمەی بنکەی حوکمڕانی ئەردەڵان لە قەڵای زەڵم بوە، بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی ئەردەڵان و، دوای لەشکرکێشیەکانی عوسمانی و گوێزانەوەی بنکەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵان بۆ قەڵاکانی حەسەناوا و پاڵنگان و سەرەنجام بە یەکجاری بۆ سنە، ناوچەکە بەیەکجاری بۆتە بەشێکی سەرزەمینی عوسمانی و، قەڵەمڕەوی میرایەتی بابان.

دوای هاتنی زایەر بەگ و جاف بۆ ناوچەکە نەخشەی دیمۆگرافی - خێڵەکی دانیشتوانی ناوچەکە گۆڕاوە. قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ، بیانوی بە دانیشتوانی خۆجێیی و کۆچەرەکانی ناوچەکە گرتوە. لە چەمی شلێر (نزیک پێنجوینی ئێستا) پەلاماری داون و، وەکو دەماودەم گێراویانەتەوە، چوارسەد کەسی لێ کوشتون. ئەگەر ژمارەکە پێوەنانیشی تێدا بێ گەورەیی قەوارەی کوشتارەکە دەرئەخا. بەو هۆیەوە هۆزەکانی ناوچەکە هەندێکیان پەرەوازە بون، بە یەکجاری کۆچیان کردوە بۆ شوێنانی تر، ئەوانی ماونەوە، بە تایبەتی هۆزی گەورەی گەلاڵی، دەسەڵاتی بەگزادەی جافیان قوبوڵ کردوە. تێکەڵاوی ئەو فیدراسیۆنە گەورەیە بون کە بە ناوی ئێلی جافی مرادیەوە دەرکەوتوە.

زایەر بەگ دو کوڕی لە پاش بە جێ ماوە:

سلێمان بەگ و قادر بەگ.

پێکهاتەی ئێلی جاف

ئێلی جاف لە دوای جیاکردنەوەی سنوری دەسەڵاتی ولایەتی ئەردەڵان و میرایەتی بابان، بون بە دو بەشی سەرەکیەوە: جافی جوانڕۆ و جافی مرادی.

جافی جوانڕۆ، پێک هاتوە لەو هۆز و تیرە و بەرەبابانەی لە سنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێران دا، سەرەڕای گۆڕانی زنجیرەی بنەماڵەی شاهەکانیان، ماونەتەوە. سەر بە ئەمارەتی ئەردەڵان بون، والی ئەردەڵان سەرۆکەکانی دیاری کردون. زۆری ئەمان نیشتەجێ بون، کەمێکیان رەوەند بون. سەرۆکایەتی جافی جوانڕۆ و جۆری پێکهاتەی خێڵایەتی‌یان جیاواز بوە لە جافی مرادی.

جافی مرادی، پێک هاتوە لەو هۆز و تیرە و بەرەبابانەی لە سنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دا، ماونەتەوە. سەر بە ئەمارەتی بابان بون، سەرۆکایەتی ئێل لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە، هەروەها سەرۆکایەتی هۆز و تیرەکان لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە. سەرۆکی ئێل سەرۆکایەتی هۆز و تیرەکانی خۆی سەلماندوە و، پاشای بابان سەرۆکایەتی گشتی ئێلەکەی سەلماندوە. زۆری ئەمان رەوەند بون، کەمێکیان نیشتەجێ بون. پێکهاتەی خێڵایەتی‌یان جیاواز بوە لە جافی جوانڕۆ.

ئێلی جاف کە پێک هاتوە لە یەککگرتن (فیدراسیۆن) ی چەندین هۆزی جیاواز، بە چەندین ناوی جیاواز و، بە چەندین پێکهاتەی جیاوازەوە، هەرگیز ئیدیعای نە کردوە کە هەمویان لە یەک باپیرەن و، ڕیچەڵەکی هاوبەشیان هەیە و، هاوخوێنی بە یەکیانەوە ئەبەستێ. بەڵکو هەمیشە، هەر هۆزەیان خۆی بە جیا لە

هۆزەکانی تر زانیوە. بەڵام لە ژێر ئاڵای بنەماڵەی بەگزادەدا کە نەوەی کەسێ بون بە ناوی زایەر بەگ (ظاهر بگ) ەوە کۆبونەتەوە و گوێڕایەڵی فەرمانی سەرۆکەکەی و ڕێوشوێنەکانی ئەو بون.

بەگزادەی جاف، لە گەڵ هیچ کام، لە هۆز و تیرەکانی، کە ئێلی جافیان پێک هێناوە، خزمایەتی هاوخوێنییان نەبوە و، ژنوژخوازیشییان نەکردوە. هیچکام لە هۆزە سەرەکییەکانی جاف نەوە و وەچەی ئەوان نەبون، بەڵکو هەریەکەیان هۆز یا تیرەیەکی سەربەخۆ بون.

ئێلی جاف لە ناو خۆی دا جۆرێ لە سیستەمی حوکمڕانی هەبوە. لە ناوچەکەدا حکومەتێکی ئۆتۆنۆم بوە، بەڵام حکومەتێکی ڕەوەند بوە. زۆریان کۆچەر بون، هەمو ساڵێ گەرمیان و کوێستانیان کردوە، کەمێکیان نیشتەجێ بون.

جاف بە پێی بەهێزی و لاوازی سەرۆکایەتییەکەی گەورە بوە یان بچوک بۆتەوە. گەورەبونەکەی بەوە بوە هەندێ هۆز و تیرەی تری هاتۆتە پاڵ و، لاوازبونی بەوە بوە هەندێ هۆز یا تیرەی لێ تەکیوەتەوە.

کورد و گۆران

ئێلی جاف کۆمەڵگای دێهاتی لە باری سەرنجی خۆیەوە بە سەر دو چینی کۆمەڵایەتی دا دابەش کردوە، کورد و گۆران:

ئێلی جاف، بەگزادەکانی و هۆز و تیرە سەرەکییەکانی، بە خۆیان وتوە کورد. خۆ بە کورد دانانی جاف و ئەوانی تر بە گۆران و غەوارە ئاماژە نەبوە بۆ ناسنامەی نەتەوەیی ئێلی جاف بەڵکو ئاماژە بوە بۆ کۆچەری بون و ڕەوەندایەتی. لای ئەوان خێڵەکێتیی و نیشتەجێبون پێوەری سەرەکی دابەشکردنی پایەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵ بوە. گۆیا پیاوی خێڵەکی، جەنگاوەرێکی ئازا و ئازاد بوە، بە پێچەوانەوە نیشتەجێ، کابرایەکی ترسنۆکی ملکەچ بوە.

گۆران، بە هەمو جوتیار و گوندنشینەکانی گەرمیان و شارەزور و مەریوانی، سەرەڕای جیاوازی ڕێچەڵەکی هۆز و خێڵەکانیان وتوە گۆران.

لە پلەی کۆمەڵایەتی دا جاف خۆی لە گۆران بە بەرزتر داناوە. لە ناو خۆیشی دا بەگزادە لە سەروی تەلاری کۆمەڵایەتی ئێلەکەدا بوە، هۆز و تیرەکانی جاف لە خوار پلەی بەگزادەوە بون. جگە لە هۆزی گەڵاڵی کە سەرۆکی تیرەکانیان نازناوی "ئاغا" یان پێوە بوە، هیچ کام لە هۆز و تیرەکانی تر نازناوی بەگ یا ئاغایان پێوە نەبوە.

هۆزەکانی جاف

هۆزەکانی جافی مرادی هەریەکەیان ناوی تایبەتی خۆی هەبوە، کوێخا و دەمڕاستی تایبەتی خۆی هەبوە، سوارە و پیادەی خۆی هەبوە، هەواری زستانە و بەهارە و هاوینە و پایزە و ڕێگای دیاریکراوی تایبەتی خۆی بۆ گەرمیان و کوێستان، هەبوە.

کەریم بەگی جاف کە خۆی لە بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم دا سەرۆکی ئێلی جاف بوە و، "تەئریخی جاف" ی نوسیوە، چەردەیەکی باش زانیاری لە سەر هۆز و تیرەکانی جاف باس کردوە. بۆ ڕونکردنەوەی ڕێکخراوەی خێڵەکیی ئێلی جاف، ئەو دەستەواژەکانی: عەشیرت، ئێل، تایەفە، فیرقە، کۆمەڵی بە کار هێناوە. هەمو هۆزە سەرەکییەکانی بە "طایفە" و، تیرەکانی هەندێ جار بە "فیرقە" و هەندێ جار بە "کۆمەڵ" و، سەرۆکی هۆز و تیرەکانی بە "گەورە" ناو بردوە و تێکڕای ئێلەکەی دابەش کردوە بە سەر "گەڕیاو" و "دانیشتو" دا.

دەربارەی ناوی هۆزەکانی ئێلی جافی جوانڕۆ و جافی مرادی نوسیوێتی:

"بەیانی عەدەدی طایفەکانی جاف لە ئێران و لە کوردستانی بابان دا کە داخڵی عێراقە. ئەم عەشیرەتە بە عومووم پێیان ئەڵێن جاف و، ئەم طایفانە ئیسمیان ئەمەیە:

طایفەکانی جافی بابان:

ئیسمی فیرقە: مکایەڵی، شاتری، ڕۆغزادیی، تەرخانی، باشکی، هـارونی، صـەدانی، کەمـاڵەیی، بەداخـی، عەمەلە، عیسایی، گەڵاڵی، نەورۆڵی، یەزدانبەخشی، وەڵیی، نەژوێنیی، مەسۆدی، شێخ ئیسـماعیلی، صـۆفی وەنـد، تاووگۆزیی، میراوڵیی، پشتماڵە، سمایل عوزێری، بێسەریی، چووچانیی، تیلەکۆ.

ئەم چەند طایفە لە جافەکانی ئێران جـوێ بـونەوە و هـاتوونە شـارەزوور و خـاکی بابـان کە داخڵـی عێراقە و، طایفەکانی جاف کە لە ئێران ماوەتەوە ئەمەیە کە ئەینوسم:

قوبادی، باوەجانی، ئیمامی، یەناخی، قادرمیروەیسی، طایشەیی، کۆییک، نێرژی، دەروێشی، وەڵەدبەگـی، دەلەژێری، کۆکۆیی، زەردویی، عەلی ئاخەیی، پەپڵی، تاووگۆزی، دوڕویی، کوێرەکی." *(کەریم بەگ: 124)*

چەند تێبینیەک:

یەکەم: ناوی ئەم هۆزانە یەک جۆر نین. ئەگەرچی هەنـدێکیان خۆیـان لێکدانـەوەی جۆراوجـۆری بـۆ ئەکەن بەڵام قسەکان هیچ بنەمایـەکی زانسـتی - زمـانەوانی، مێژویـی، بـەجێ و بـاوەڕپێکراویـان نیـە. هـیچ بەڵگەیەکی مێژویی نوسراو لە بەر دەس دا نیە کە ئەو ناوانە لە چیەوە داکەوتون. ئاخۆ ناوەکان هـی بـاپیرە گەورەیانە، یا هی یەکەم گەورەی دەسەڵاتداریان بوبێ، کە ڕەنگە باپیرەیان نە بو بێ، بەڵام کۆی کردونەتـەوە، هی شوێن یا هی پیشەکەیان بوە.

بە ڕواڵەت ئەشێ ناوەکان بۆ چەند خانە پۆلێن بکرێن:

- هۆز بە ناوی کەسایەتیەوە وەکو: هارون - هـارونی، میکائیـل - مکایـەڵی، ڕوخ زاد - ڕۆغزایـی، کەماڵەیی (کەمالەیی)، بداخ - بداخی، ئیسماعیل عوزێری، شێخ ئیسماعیلی.
- هۆز بە ناوی شوێنەوە وەکو: گۆمەیی، گەڵاڵی، شینکی.
- هۆز بە ناوی پیشەوە: کافرۆشی، شوانکارە، عەمەلە، شاتری، تەرخانی.

هێشتا چەند ناوێ ئەمێنێتەوە کە ناچێتە هیچ کام لەم پۆلێنەوە، لەوانە: ناوی جاف، نەورۆڵی، باشکی، سەدانی...

شاتری: شاتر (شاطر) بەوانەیان وتوە کە لە نێوان ناوەندی دەسەڵات و شوێنەکانی تـردا پۆسـتەیـان هێناوە و بردوە. بەڵام هۆزی شاتری، ئەگەر لە بنەڕەت دا ئەمە پیشەیان بو بێ، ئەوەندەی بەشێ بون لە جافی مرادی ئەو کارەیان نەکردوە و لە لایەن هیچ دەوڵەت و میرایەتیەکەوە ئەو کارەیان پـێ نەسـپێردراوە، بـەڵکـو خاوەن ئاژەڵ بون. ئاژەڵدارییان کردوە.

شوانکارە: خێڵێکی گەورە بون. ئەمارەتێکی گەورەیان لە ناوچەی فارسی ئێران دامەزرانـدوە. سـەدان ساڵ فەرمانڕەوا بون چی گەیاندونیەتیە ئەم ناوچەیە و چی لە ژێر ئاڵای جاف دا کۆی کردونەتەوە؟

گەڵاڵی: گەڵاڵی هۆزێکی کۆنی دانیشتوی ناوچەکە بـوە. "معجـم البلـدان" لـە ریـزی خێڵـە گـەورەکانی شارەزوردا ناوی بردون. بەڵام دیارە ڕوداوەکانی ڕۆژگار پەرەوازە و لاوازی کردون.

دوەم: هەمو هۆزێکی ئێلەکە پێکهاتوە لە تیرە و بەرەبابی جیاواز. مەرج نیە هاوخوێن و هاوڕێچەڵـەک بو بن، بەڵکو قازانجی هاوبەش و هەندێ جار دوژمنی هاوبەش پێکەوەی بەستون. بەرەبابێکی لاوەکی ڕەنگە بە هۆی نە بونی لەوەڕگا، یان بەهۆی دوژمنایەتی لە گەڵ تیرەیەکی لە خۆی بەهێزتر، بەمـەوە نیشـت بێتـەوە، پاش ماوەیەک بوە بە بەشێ لە هۆزەکەی و، ڕەنگە پێچەوانەکەیشی ڕوی دابێ.

بۆ وێنە هۆزی شاتری کە یەکێ لە هۆزە سەرەکیەکانی پێکهێنەری فیدراسـیۆنی جـاف بـوە، پێـک هـاتوە لـە چەندین تیرەی جیاواز، لەوانە: میروەیسی، پیـروەیسـی، کـەرەموەیسـی، وەڵـی، یوسـف جـانی. ڕەنگـە ئـەم تیرانـە ڕێچەڵەکی هاوبەشیان نـە بـوبێ، بـەڵام قـازانجی هاوبەشـیان هـەبوە، پێکـەوە کۆچیـان کـردوە، هـەواری هاوبـەش،

لەوەڕگای هاوبەش، هێزی خۆپاراستنی هاوبەش، کۆمەڵێ دەمڕاستی هاوبەشیان هەشبوە. لە بەر ئەوە یەکەیەکی کۆمەلایەتی پتەویان هەبوە، هەندێ تیرەی لاواز بۆ خۆپاراستن داویانەتە پاڵ ئەمان. ئەمانیش بۆ خۆبەهێزکرن لە خۆیان گرتون. بە تێپەڕینی زەمان تێکەلاوی یەکتری بون و بون بە بەشێ لە تیرەکە و، هەمان ناویان هەڵگرتوە.

سێیەم: هەندێ لەم هۆزانە دوای دابەش بونی جاف بە سەر مرادی و جوانڕۆیی دا لە سنوری ئێران دا بە هەمان ناوەوە ماونەتەوە. هەرچەندە لەوانەیە خۆیان بە خزمی یەکتری دابنێن، بەلام بون بە دو پێکهاتەی خێڵەکی جیاواز، بە یەک ناوەوە. جگە لە ناوی هۆزەکە لە هەردو دیو هەندێ گوند و شوێنی هاوناوی یەکتریان ئاوا کردۆتەوە.

بۆ نمونە هۆزی شێخ سمایلی بەشێکیان بە هەمان ناوەوە لە ئێرانن بەشێکی تریان لە شارەزوری عیراقن. بون بە دو هۆزی جیاواز. بەلام ئەو شێخ سمایلەی کە ئەوانی بە ناوەوە ناو نراوە کێ بوە؟ نە خۆیان ئاگاداریەکی باوەڕپێکراویان بە دەستەوەیە، نە مێژوی نوسراویش هیچی لە سەر وتوە.

هەروەها هۆزەکانی تیلەکۆ، زەردویی، کە لە هەردو دیو هەبون.

پێوەندی بەگزادە و هۆزەکانی جاف

پێوەندی نێوان بنەماڵەی بەگزادەی جاف و هۆز و خێڵەکانی و، پێوەندی نێوان سەرانی جاف و ئەندامانی ئاسایی جاف لە سەر بنچینەی هاوخوێنی نە بوە، هەروەها لە سەر بنچینەی زەویداریش نە بوە. سەرانی جاف تا سەردەمی مەدحەت پاشا خاوەنی زەوی نە بون. دەرامەتی ئەوان لە بەروبومی زەوی و کشتوکاڵەوە نە بوە، ئەندامانی هۆز و تیرەکانی جاف جوتیار نە بون تا کار لە زەوی زەویدارەکان دا بکەن و باجی زەوی - دەرەبەگیی بدەن بە سەرۆکەکانیان. سەرچاوەی داهاتی هەمو ئێلی جاف بە بەگزادە و خێڵەکی ئاساییەوە، ئاژەڵداری بوە. هەر کەسەیان بەشی خۆی، کەم یا زۆر، ئاژەڵی هەبوە. لەوەڕگاکان ئەوەی هی خۆیان بوە هاوبەش بوە و، ئەوەی هی خۆیان نەبوە بە کۆمەڵ پوشانەیان داوە بە خاوەنەکانی. پێوەندی نێوان بنەماڵەی سەرۆکایەتی و سەرۆک و ئەندامانی خێڵەکان لە سەر بنچینەی هاوقازانجی - پەتریارکی بوە.

"تەنزیمات" ی عوسمانی کە بۆ چاکسازی لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت دا دانرا بو، درەنگ گەیشتە ناوچە دورەکانی پایتەخت، یەکێ لەو ناوچانە کوردستان بو. میرایەتیە کوردیەکان ئیتر لە کوردستان کۆتایییان هات بو، دەسەلاتی فەرمانڕەوایی لە دەس کاربەدەستانی تورک دا بو. تورک نەیتوانی بو ئەو بۆشاییە کارگێڕی، دارایی، سیاسیەی میرایەتیەکان بە جێیان هێشت بو، پڕ بکاتەوە. سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا دوای ئەوەی بو بە والیی عیراق سەردانی سلێمانی کرد و سەرانی هەندێ لە خێڵە گەورەکانی بینی، هەندێ لە سەرانی خێڵی هەمەوەندی لە سێدارە دا و، سەرانی جاف، بە تایبەتی محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی کوڕی کەیخوسرەو بەگی بینی، نەیتوانی لە گەڵیان پێک بێ، لە سەر نیشتەجێکردن و لە سەر سەربازگیری و لە سەر باجگیری. عومەر پاشا زۆر نە مایەوە لێخرا و والیەکی تری لە جێ دانرا.

ئێلی جاف لە روی ژمارەوە گەورەترین ئێلی ناوچەکە بوە، لە روی مەڵبەندی ژیانەوە روبەرێکی فراوانی لە ژێر دەس دا بو. بۆیە والیەکانی عوسمانی لە هەوڵی بەردەوام دا بون بۆ راکێشانی ئەم ئێلە بە لای خۆیان دا.

پشتماڵە

یەکێ لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی دەسەلاتی بنەماڵەی بەگزادە، پشتماڵە بوە. ماڵی سەرۆکەکانی ئێل، کە نەوەی زایەر بەگ بون، لە دەوار دا ژیاون، بەلام دەوارەکەیان هەمیشە لە هەمو دەوارەکانی تری ئێلەکە رازاوەتر و گەورەتر بوە. بۆ ئەوەی لە ناو هەمو رەشماڵەکان دا دیار بێ و بناسرێتەوە بە "ماڵە گەورە" ناو

براوە. ماڵە گەورە لە دیوی ناوەوە بە چیغ و قاڵی نایاب دابەش کراوە. چەند بەشێکی بۆ ژیانی تایبەتی خێزانی سەرئێل، ژنەکانی و کوڕ و کچەکانی. بەشەکانی تری ماڵەکە شوێنی دانیشتن و کۆبونەوەی ریشچەرمو، دەمڕاست و سەرۆک (رەئیس) ی هۆز و تیرەکان بوە. شوێنی گفتوگۆ و بڕیاردان بوە لە هەمو ئەو پرسانەی پێوەندیyیان بە ژیانی ڕۆژانەی ئێلەکە و کێشەکانی و، ڕێگەی خێڵەوخوار و خێڵەوژور و، پێوەندیەکانی لە گەڵ خێڵەکانی دراوسێ و، کاربەدەستانی حکومەتی ناوچەیی و ناوەندی و، کۆکردنەوەی بەرکەوتی سەرۆکایەتی ئێل لە داهاتی ئەندامانی هۆز و تیرەکانی جاف.

ئەوەی ماڵە گەورەی پاراستوە و دەسەڵاتەکەی بە سەر تەواوی ئێلەکەدا سەپاندوە پشتماڵە بوە. ئەم نەریتە لە سەردەمی زایەر بەگەوە پێڕەوی کراوە. سەرۆکی ئێل لە هەر هۆز و تیرەیەکی جاف دە تا بیست خێزانی هەڵبژاردوە کە بە شێوەیەکی هەمیشەیی هاوسەفەری ماڵە گەورە بن. ژمارەیان گەیشتۆتە 500 - 600 ماڵ. ئەوانەی هەڵی بژاردون پیاوەکانیان کەسانی چالاک و جەربەزە بون، لە ناو کۆمەڵەکانی خۆیان دا بە ئازایەتی و چاونەترسی ناسراو بون. دابینکردنی ژیانی خێزانەکانی پشتماڵە و دابینکردنی چەک و تفاقی جەنگی و ئەسپی سواری لە ئەستۆی سەرئێل دا بوە. وەکو هێزێکی تایبەتی و ئامادە لە بەر دەستی سەرۆکی ئێل دا بون. ئەرکی پشتماڵە بریتی بوە لە:

- پاراستنی سەرئێل و بنەماڵەکەی و ماڵ و دارایی.
- پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی ئێلەکە و، پاراستنی ئاسایشی دەرەکی ئێلی جاف لە دەستدرێژی ئێلەکانی تر.
- جێبەجێکردنی بڕیارەکانی سەرئێل و تەمێکردنی هەرکەس و هەر تیرەیەک کە سەرکێشی کرد بێ.
- کۆکردنەوەی بەرکەوتی سەرۆکایەتی ئێل لە داهاتی ئەندامانی ئێلەکە.
- بەشداری لە لەشکرکێشیەکانی ئێلەکە چ لە سەر داوای میرەکانی بابان و چ لە سەر داوای والیەکانی عوسمانی.

قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ وەچەی لێ نەکەوتۆتەوە.

سلێمان بەگی کوڕی زایەر بەگ دو کوڕی لێ کەوتۆتەوە:

کەیخوسرەو بەگ و قادر بەگ. سلێمان بەگی باوک، قادر بەگی کوڕی بە ناوی مامەیەوە ناو ناوە.

ریچ لە هەواری سەرۆکی ئێلی جاف دا

کەیخوسرەو بەگی کوڕی سلێمان بەگی کوڕی زایەر بەگ هاوزەمانی مەحمود پاشای بابان بوە. لە ڕۆژانی سەردانی ریچ دا بۆ کوردستان (1820 ز) بۆ بەخێر هێنانی ریچ لە سلێمانی بوە و، هەر لەوێ ریچ و هاوسەرەکەی بانگهێشت کردوە لە هەوارگەکانی جاف دا میوانداریyیان بکا، ریچ لە ڕۆژی 20 ی ئابی 1820 دا سەردانی کردوە. بەمجۆرە باسی پێشوازیەکەی گێڕاوەتەوە:

"ئەوەندەی نەبرد، توشی چوار لە سەرکردەکانی بەگ بوین، هەمویان قۆز و سوارچاک بون، پەڕی شینەشاهۆیان بە سەروپێچەکانیانەوە کرد بو، فەرشیشیان بە ژێر ئەسپەکانیانەوە دادوری بو، گوڵنکەی زەردیان پێدا شۆڕ ببونەوە.

لە نۆ و نیودا گەیشتینە هەوارەکەی کەیخوسرەو بەگ، کە دو میلێک لە خوار زەریاچەکەوە بو. پێش ئەوەش بگەینە هەوارەکەی، بەگ خۆی، بە سواری ئەسپە جوانەکەیەوە بە پیرمانەوە هات بو، بە ڕاستی جوانترین ئەسپێک بو، کە چەند ساڵێکی زۆر دەبو ئەسپی وام نە دی بو، هەر سێ کوڕەکەی و محەمەد بەگی برازای و قادر بەگی سەرۆکی پێشوی جافیشی لە گەڵ بون. کەیخوسرەو بەگ دڵی لەو کاتە خۆشتر بو کە لە

سلێمانی دیبوم. جلوبەرگێکی پۆشتەشی لە بەردا بو، پاڵتۆیەکی ئەستەموڵی بە سەردا کرد بو، قۆپچەکانی زێـڕ بون، ئەوەندەی تر شەنگ و شۆخی کرد بـو، کـوڕە گەورەکەیشـی، کە لاوێکـی یەکجـار جـوان و شـۆخ بـو، جلێکی وەک ئەوەی باوکی بە سەر کراسێکی نایاب دا لە بەر کرد بو، ئاورێشـمی ئەوروپـایی ڕێ ڕێ بـو، بە زیو چنرا بو، دەستەیەکی سوارەی جافیش بە سەروسیمای جوانیانەوە لە تەک بەگ دا بون. ئیتر تا گەیشتنە هەوارەکە، لاوەکان جریدبازییان دەکرد و بەهرەی خۆیان دەنواند. *(ریچ: 180)*

وەلی دێـوانە هاوزەمـانی کەیخوسـرەو بەگ بـوە. وەلـی لەو شـیعرەدا کە بـۆ ئەوی نوسـیوە و داوای کۆمەکی لێ کردوە بە دەنگیەوە بچێ شەمی بۆ بخـوازێ، لە خوێنـدنەوەی شـیعرەکەدا دەسـەڵات و دەبـدەبەی دەزگای سەرۆکایەتی کەیخوسرەو بەگ دەرئەکەوێ.

خوسرەو خەیاڵێ

ئای پەی خانخاسێ، خوسرەو خەیاڵێ

ساحێب سپا و سان، دارا ئیقباڵێ

موهەیا نە گەنج خەزێنە و لاڵێ...

(دیوانی وەلی دێوانە: 41 - 42)

کەیخوسرەو بەگ (؟ - 1244 ک)، پێنج کوڕی لە پـاش بـە جـێ مـاوە: سـلێمان بـەگ، قـادر بـەگ، عەبدوڵا بەگ، محەمەد بەگ، عەبدوڕەحمان بەگ.

سلێمان بەگ جێگەی باوکی گرتۆتەوە.

عەبدوڵا بەگ (؟ - 1245 ک) لە شەڕێک دا لە گردەگڕوی، نزیک شـاری سـلێمانی، لـە ریـزی هێـزی بابان دا دژی هێزی ئەردەڵان، بە گەنجی کوژراوە.

قادر بەگ چوە بە دەنگ هەندێ لە تیرەکانی جافەوە کـە کەوتبونـە بـەر هێرشـی هێـزی ئێرانـی، لـەو ئاڵۆزیەدا ئەویش بەر گوللەی وێـڵ کەوتـوە کـوژراوە (؟ - 1248 ک). مەولـەوی "مەرسـیە" ی بـۆ نوسـیوە. *(دیوانی مەولەوی: 371. هەروەها 357)*

سلێمان بەگ کە سەرۆکایەتی ئێلەکەی لە ئەستۆ دا بوە دوای کوژرانی قادر بەگی برای بـە مـاوەیـەکی کورت ئەویش مردوە (؟ - 1248 ک). لەو کاتەدا محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی برایان تەمـەنی شـانزە ساڵ بوە. هەندێ لە خزمەکانی، لە بەرەبابێکی تری بەگزادەی جاف کە خاڵوانی ئەحمەد پاشـای بابـان بـون، چاویان بڕیوەتە جێگەکـەی. بە یـارمەتی پاشـای بابـان ویسـتویانە سـەرۆکایەتی جـاف لـە دەس بنەماڵـەی کەیخوسرەو بەگ دەر بهێنن خۆیان سەرۆکایەتی ئێلەکە بگرنـە دەسـت. *(کەریم بەگ: 155)* محەمـەد بـەگ و دەسوپێوەندەکانی کۆچیان کردوە بۆ ناوچەی سنە. بەڵام والی ئەردەڵان بە دەنگیانەوە نەچوە. بـە ناچـاری گەڕاونەتەوە بۆ نزیک بەغداد. والـی بەغـداد ناوچـەی قزرابـات (شـاری سـەعدیەی ئێسـتا) ی بـۆ تـەرخان کردون. دوای سێ ساڵ لە گەڵ پاشای بابان ئاشت بونەتەوە و گەڕاونەتەوە ناوچەکەی خۆیان. پێ ئەچـێ لەو کاتەوە ئیتر پێوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوان سەرانی ئێلی جاف و والیەکانی بەغدادا دروست بوبێ.

مردنی کەیخوسرەو بەگ و دانانی سلێمان بەگ لە جێگەی بـاوکی، دیسـان مردنـی ئـەو و دانیشـتنی محەمەد بەگی برای لە جێگەی ئەو، هاوزەمان بوە لە گەڵ کێشـە ناوخۆییـە خوێناویـەکانی پاشـاکانی بابـان: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، عەبدوڵا پاشا و، ڕاکێشـانی دەسـتی ئێـران و عوسـمانی چەنـد جـارێ بـۆ نـاو قەڵەمڕەوی بابان و، هاوزەمان بوە لە گەڵ دوا سـاڵەکانی تەمـەنی میرایـەتی بابـان. سـەرانی ئێلـی جـاف لەم کەینوبەینەی نێوان میرەکانی بابان خۆیان دور ڕاگرتوە.

بەشی دوەم:

شێوەی ژیانی جاف

جاف، وەکو ئێلە ڕەوەندەکانی تری کورد، دوای لەوەڕاندنی ئـاژەڵـەکانیان کـەوتون. کـابرای کۆچـەر هەلومەرجی ژیانی خۆی بە پێی هەلومەرجی پێویستی ژیان و بەخێوکردنی ئاژەڵەکەی ڕێک خستوە. لە بەهار دا کە لە گەرمیانەوە بەڕێ کەوتوە بە دوای لەوەڕەوە بوە بۆ ئـاژەڵەکـەی، لـە هـەواری ئێسـتا کـە گیـا بـەرەو تەواوبون چوە گوێزاوێتیەوە بۆ هەواری داهاتو، بەمجۆرە لە جوڵان دا بوە، لـە گـەڕانـەوەش دا هـەمان شـتی کردوە. لە هەوارێکەوە گواستویەتیەوە بۆ هەوارێکی تر، نەک لە بەر ئەوەی کەشی ئەوێ بۆ گوزەرانی خۆی و خێزانەکەی خۆشتر و لە بارتر بوە، بەڵکو لە بەر ئەوەی بۆ مێگەلەکەی باشتر بـوە. پیـاوی کۆچـەر لـە بـاتی ئەوەی ئاژەڵەکەی بۆ خزمەتی خۆی بە کار بهێنێ خۆی لە خزمەتی ئاژەڵەکەی دا بوە. ئەم تێگەیشتنە ئێلەکەی توشی چەندین کێشەی گەورە کردوە.

ماڵی کۆچەر

خێڵ لە شوێنێک دا جێگیر نەبوە، وەکو لادێیی - گوندنشین، لە خانودا نە ژیاوە، نە بەستراوەتەوە بە گوندەوە، نە بەستراوەتەوە بە ڕەز و باخ و کشتوکاڵەوە. دیلی سنوری دێ نە بوە. لـە ڕەشـماڵ دا ژیـاوە، بـە ئاسانی جێگۆڕکێ کردوە. هەرکات ویستویەتی ڕەشماڵەکەی پێچاوەتەوە، ران و ڕەوەکەی داوەتە پێش خۆی و ڕۆیشتوە. شارەزای ڕێگەوبان، چیا و چەم، ناوچـەی جیـاواز، تیـرە و تایەفـەی جیـاواز بـوە. کۆچـەر، بـە پێچەوانەی گوندنشینەوە، هەلی زۆرتری هەبوە بۆ جیابونەوە و یاخیبون.

ڕەشماڵ، لە باتی چادری ئێستا بە کار هێنراوە. پێـک هـاتوە لـە چەنـد تەختـەیـەکی چنـراو لـە مـوی ڕێسراوی بزنی ڕەش. پانیی هەر تەختەیەکی نزیکەی نیو مەتر و درێژیی چەند مەترێ بوە. چەند تەختەیەک بە بەن و سوژن بە یەکەوە دوراوە و، دیرەگێ لە ناوەڕاستی دا لە سەر چەند ئەسـتونێ بـە بـەرزی دو مـەتر هەڵ دراوە، چوار دەوری بۆش بوە بە چیغ دیواری دەرەوەی گیراوە و دیوی ناوەوەی دابەش کراوە. لـە هـەر چوار لایەوە بە پەت و سنگ بە ئەرز دا داکوتراوە.

ڕەشماڵی سەرۆکی خێڵ گەورەتر بوە لە هی خێڵەکی ئاسایی. گەورەیی و پچوکی ڕەشماڵ بـە ژمـارەی ئەستونەکانی دیاریکراوە. بچوکترینیان سێ ئەستون و گەورەکەیان دوانزە ئەستون یا زیاتر بوە.

رەشماڵ، لە ناو رەوەندەکان دا ناوی جۆراوجۆری هەبوە وەکو: سیاماڵ، سیایانە، دەوار، کوین، تاوڵ.

وەلی دێوانە لە یەکێ لە شیعرەکانی دا رو بە خۆشەویستەکەی ئەڵێ: "هەی عەنبەرین خاڵ، سۆسەنی کلاف/ هەی خانی خاسان سیاماڵی جاف".

هەر ئەو، شەمی خۆشەویستی بەمجۆرە بانگ کردوە: "شای سیایانان،...،/ شۆخی شیرین شەوق، شای سیایانان/ شەمی شفابەخش، شادی پەروانان/ دەلیلەی قەتار دیدە قەترانان".

مەولەوی لە سەر سیاماڵ وتویەتی: "گۆشەی سیاماڵ هۆرداو دیاوە/ چون مانگ نە گۆشەی هەور سیاوە".

بەڵام شێخ رەزا، کە شارنشین بوە، لە سەر دەوار وتویەتی: "کارێ کە فیراق و خەمی دوریت بە منی کرد/ سەرما بە هەتیو یا بە دەواری شڕی ناکا".

ئاژەڵداری

ئائژەڵ بریتی بوە لە مەڕ و بزن. ئاژەڵ بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە و، لە وەرزی تێکبەردان و زاین و بڕینەوەی خوری دا بۆنەی تایبەتی هەبوە.

وڵاخ بریتی بوە لە گا و مانگا و کەر و ئیستر. ئەویش بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە.

- ئەسپ و ماین، ئەویش بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە.
- زمانی ئاژەڵداری لە ناو جاف دا زمانێکی دەوڵەمەند بوە.
- جاف جگە لە ئاژەڵ چەندین گیانداری تری راگرتوە:
- گا، بۆ گواستنەوەی بار لە هەوارێکەوە بۆ هەوارێکی تر.
- ئەسپ، بۆ سواری و رمبازێن و هاتوچۆ.
- پەلەوەر، بۆ هێلکە و خواردن.
- سەگ، بۆ پاراستنی ران لە گورگ و، بۆ پاسی ماڵ لە دز.
- تانجی، بۆ راوی مەل، بە تایبەتی پۆڕ، و کەروێشک و ئاسک.
- تولە، بۆ راوی بەراز.

سەگ، ئەگەرچی بە گڵاو دانراوە، بە رۆژ شوان لە گەڵ رانەکەی بردویەتی بۆ لەوەڕگا و شەو لە گەڵ رانەکە هاتۆتەوە بۆ نزیکی رەشماڵی خاوەنەکەی. دوژمنی گەورەی ئاژەڵ گورگ بوە. گورگ ئەگەر کەوت بێتە ناو رانەوە، بە خواردن یا بە کوشتنی تەنیا مەڕێ دانەکەوتوە، بەڵکو چەندی فریا کەوت بێ ملی مەڕەکانی شکاندوە و کوشتونی. سەگ بۆیە راگیراوە رانەکەی لە گورگ پاراستوە و، ئەگەر توانی بێتی گورگەکەی راو ناوە یا پەلاماری داوە بیخنکێنێ. زۆر جار یەکێکیان ئەوی تری کوشتوە یا هەردوکیان بە سەختی بریندار بون. لە گەڵ ئەوەی سەگ ئەم کارە گرنگەی پێ ئەنجام دراوە هەر بە گڵاو دانراوە. هەرچەند دەمی بەر دەفرێ یا شتێ کەوت بێ، بە گڵاویان لە قەڵەم داوە، بۆ ئەوەی گڵاویی دەر بکەن بە قوڕی سور "بیسمیل" یان کردوە. سەگی نێر پێی وتراوە گۆڵ و ئەگەر بە تەمەن بوبێ گەماڵ و سەگی مێ دێڵ و بەچکەکانی توتەڵە. هەمو رۆژ کە نانیان بۆ خواردنی خۆیان برژاندوە، بۆ خۆراکی سەگ "گێتکە" یان برژاندوە.

ئەم گیاندارانە بە جۆرێ تێکەڵاوی ژیانی خەڵک بون لە سەدان پەندی پێشینان و لە دەیان چیرۆکی فۆلکلۆری دا بونەتە بابەتی سەرەکی و، بونەتە بەشێ لە فەرهەنگی زمان. بۆ نمونە: بۆ جیاکردنەوەی دەنگی گیاندارێ لە گیاندارێکی تر بۆ هەر دەنگە ناوێکی تایبەتی لێ نراوە. وتویانە: مەڕ ئەباڕێنێ، بزن ئەقاڕێنێ، گا ئەبۆڕێنێ، ئەسپ ئەحیلێنێ، کەر ئەزەڕێ، سەگ ئەوەڕێ، گورگ ئەلورێنێ، رێوی ئەواقێنێ، پشیلە ئەمیاوێنێ، کەڵەشێر ئەقوقێنێ، مر ئەگارێنێ، چۆلەکە ئەجریوێنێ، هەڵۆ ئەچریکێنێ...

کەلوپەلی ناوماڵ

کۆچەر بۆ ئەوەی بە ئاسانی ماڵ و کەلوپەلەکانی بار بکا و بگوێزێتەوە بێ ئەوەی بشکێ، زۆری دەفر و کەلوپەلەکانی لە پێست، خوری، مو، دار و تەختە دروست کردوە:

- لە پێستی ئاژەڵ: مەشکە، بۆ ژەندنی ماست.
- لە پێستی مەڕ: هیزە، بۆ هەڵگرتنی ڕۆن و دۆشاو، هەمانە، بۆ هەڵگرتنی شتومەکی وشک.
- لە پێستی بزن: کوندە، بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە، پێشینان وتویانە: "کەر لە کوێ کەوتوە، کوندە لە کوێ ڕژاوە؟"، جەوەندە، بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە لە کوندە پچوکتر بوە.
- لە موی بزن: ڕەشماڵ و گوریس.
- لە خوری: لباد (تەحتی) بۆ دانیشتن و نوستن لە سەر ئەرز ڕاخراوە. کەپەنک، شوان کە بە شەو لە کەژ ماوەتەوە بۆ خۆ پاراستنی لە باران و سەرما لە بەری کردوە، پێشینان وتویانە: "لە پاش باران کەپەنک".
- لە بەنی ڕێسراوی خوری و مو: بەن، تێر، هۆڕ، جەواڵ، چنراوە. ئەمانە هەم بۆ پاراستن و هەڵگرتنی شتومەک لە ناو ڕەشماڵەکەدا هەم بۆ گواستنەوەی لە هەوارێکەوە بۆ هەوارێکی تر لە پێویستیەکانی خێزانەکە بون:

گوریس، بۆ پێچانەوەی کەلوپەل و بارکردن. پێشینان وتویانە: "کەر و جەواڵ و گوریسم داوە، بۆ سوژنێک و تاڵێ بەن کارەکە تێک نادەم"، هەروەها وتویانە: "گوریس بە یەک لۆنە نەهاتەوە، ئینجا نۆرەی دو لۆنەیە".

جەواڵ، دەفرێکی یەکتایی بوە لە بەنی ڕەنگاوڕەنگی خوری و مو دروست کراوە دانەوێڵەی تێ کراوە. پێشینان وتویانە: "ئەوی لە مشک بێ جەواڵ ئەدڕێ". هەروەها وتویانە: "تا نەچێتە جەواڵ نابێ بە ماڵ".

هۆڕ، دەفرێکی دوتایی بوە لە بەنی ڕەنگاوڕەنگی خوری دروست کراوە بۆ باربردن، دەرگاکەی لە سەر باری پانی بوە.

تێڕ، دەفرێکی دوتایی بوە لە بەنی ڕەنگاوڕەنگی خوری دروست کراوە بۆ باربردن، جیاوازی لە گەڵ هۆڕ، دەرگاکەی ئەم لە سەر باری درێژی بوە.

جاف بۆ گواستنەوەی ڕەشماڵ و کەلوپەلەکانی بە زۆری گای بە کار هێناوە. لە کاتی ڕۆیشتن دا بۆ پاراستنی منالی بچوک، کاری کۆرپە و بەرخی ساوا، خراونەتە ناو تای تێڕەوە.

خورج، جۆرێک بوە لە تێڕ.

خۆراک

خواردنی جاف بە زۆری نان و بەرهەمی شیری ئاژەڵ بوە.

نان ڕۆژانە کراوە. نانکردن ئیشی ژنی ماڵ بوە. ئارد بە بێژنگ بێژراوەتەوە. کەپەکی لێ جیاکراوەتەوە. کەپەک بۆ خواردن دانراوە بۆ ئەسپ و گا و مانگا. ئاردەکەی لە تەشت دا لە گەڵ ئاو شێلراوە، بۆ ئەوەی هەڵ بێ، ئەگەر ئاردەکەی بێ پێز بو بێ، هەویرترشی تێ کراوە. دوای شێلانی ماوەیەک هێڵراوەتەوە ئەوسا پڕ بە مشت گونکی لێ براوە. بە دەست و تیرۆک لە سەر پنە (دەرخۆنە) بە تەنکیی پان کراوەتەوە. بۆ برژاندن دراوە بە سەر ساجی داخ دا. نان لە سەر ساج برژێنراوە.

لە شیری ئاژەڵ چەند جۆر خۆراک بەرهەم هێنراوە:

پەز (مێ)، لە دوای زانی، ڕۆژی سێ جار دۆشراوە. بەیانی و نیوەڕۆ و ئێوارە. شیرەکەی لە مەنجەڵ (قازان) دا کۆ کراوەتەوە. کراوە بە ماست.

ماست، شیر بە شەو تا پلەیەکی دیاریکراو کوڵێنراوە. هەوێنی تێ کراوە. سەری داپۆشراوە. بۆ بەیانی مەیوە بوە بە ماست. ماست، دوای ئەوەی ئاوی تێ کراوە ڕۆژانە بە مەشکە ژەندویانە، کەرە و دۆی لێ جیا کراوەتەوە.

دۆ، چەوری تێدا نەماوە. بە نانەوە خوراوەتەوە. بۆ ئەوەی تامی خۆش بێ فەریکە قەزوانی تێ کراوە.

دۆکوڵیو، دۆ یا ماست تێکەڵاو کراوە لە گەڵ برنج یا ساوەری کوڵاو، پێکەوە لە سەر ئاگر کوڵێنراون. بۆ خۆشکردنی تامەکەی هەندێ جار گۆشت یا گیای کێوی تێ کراوە.

کەرە، بەشێکی بە ڕوتی یان لە گەڵ هەنگوین، دۆشاوی ترێ، گەزۆ، خورما خوراوە. بەشەکەی تری لە سەر ئاگر قاڵ کراوە بۆتە ڕۆنەزەنگ و لە هیزەدا هەڵگیراوە.

ڕۆن، هەندێکی بۆ لێنانی چێشت و هەندێکی بۆ فرۆشتن دانراوە.

شیرێژ، دۆی خەست کراوە.

کەشک، دۆ لە سەر ئاگر کوڵێنراوە تا خەست بۆتەوە ئەوسا کراوە بە سەلک لە بەر هەتاو هەڵخراوە تا وشک بۆتەوە.

دۆینە، دۆ و بروێش تێکەڵاو کراوە. لە سەر ئاگر کوڵێنراوە تا خەست بۆتەوە. کراوە بە سەلک لە بەر هەتاو هەڵخراوە تا وشک بۆتەوە.

پەنیر، لە شیری کوڵاو و هەوێن، کە بە زۆری ڕێخۆڵەی ئاژەڵ بوە، دروست کراوە. بە تازەیی کراوە بە سەلک و خوراوە، بەشێکی لە پایزدا کراوەتە پێستەوە هەڵگیراوە بۆ زستان.

فرۆ، شیری مەڕ، بزن، مانگا، لە سێ ڕۆژی هەوەڵی دوای زاین دا کەمێ گەرم کراوە و خوراوە.

زەماوەند

ئافرەتی جاف بە هۆی سروشتی ژیانی خێڵایەتی و بەشداری لە کاروباری ڕۆژانەدا تا ئەندازەیەکی زۆر سەربەستی تێکەڵاوبونی هەبوە لە گەڵ پیاوانی هۆزەکەی. ژن ڕوپۆشی نە پۆشیوە. کچ و کوڕ یەکتریان ناسیوە. لە هاوسەرگیری دا ئامۆزا بۆ ژنهێنان و شوکردن لە پێش بوە. ژن بە ژن لە ناو هۆزەکانی ئێلی جاف دا شتێکی ئاسایی بوە. هەندێ جار هاوسەرگیری، بە تایبەتی ژن بە ژن، لە نیوان دو تیرە یان دو هۆز دا ئەنجام دراوە، بە مەبەستی دروستکردنی خزمایەتی و هاوپەیمانی. ژنهەڵگرتن و ڕەدوکەوتنی پیاو روداوێکی دەگمەن بوە. ئەگەر ڕوی دابێ مایەی سەرشۆڕی و ریسوایی هەردو خێزان بوە. ئەگەر دەستیان پێیان گەیشتبێ بە کوشتن شۆردویانەتەوە. بنەماڵەی بەگزادە کچیان نە داوە بە غەیری بەگزادە بەڵام ژنیان لە غەیری بەگزادە هێناوە.

خێزان ژنی بۆ کوڕەکەی هەڵبژاردوە. سەرەتا ژنان چون بۆ خوازبێنی. ئەگەر کەسوکاری کچ رازی بو بن ئینجا پیاوان چون بۆ خوازبێنی. ئەگەر رازی بو بن شەکراویان خواردۆتەوە و شیرینیان دابەش کردوە بە سەر دۆست و ناسیاوەکانیان دا. دوای مارەکردنی، زەماوەندی گویزانەوەیان گێڕاوە. هەردو ماڵ، ماڵی هەردو زاوا، خزم و دۆست و ناسیاوەکانیان بانگ کردوە بۆ بەشداری لە ئاهەنگی گوێزانەوە دا. دەهۆڵ و زوڕنا لی دراوە. هەڵپەڕکێ کراوە. کچ و کوڕ، ژن و پیاو، بە جیا و بە ڕەشبەڵەک بەشداری هەڵپەڕکێ بون. هۆرە گۆرانی تایبەتی ئێلی جاف بوە. دەمەو ئێوارە سوارەکانی هەردولا خۆیان ئامادە کردوە. بوک سوار کراوە و تارای بە سەردا دراوە. تیپی سوارە بوکیان بە سواری لە گەڵ خۆیان بردوە. لە نیوەی ڕێگا هەردو

تیپ بە یەک گەیشتون. دوای ماوەیەک خۆنواندن بە ڕمبازێن و نەڕە و هەرا بوکـەکانیان گۆڕیوەتـەوە. هـەر لایەک بوکی خۆی بردوە زاوا لە چاوەڕوانی‌یان دا بوە. بوک ژنێکی لە گەڵ بوە فێری کـردوە شـەوی یەکـەم چۆن ڕەفتار لە گەڵ مێردەکەی بکا. پیاوەکە برازاوای لە گەڵ بوە فیری کردوە شەوی یەکـەم چـۆن ڕەفتـار لـە گەڵ بوک بکا.

شەو بوک و زاوا چونەتە پـەردەوە. لـە دەرەوە بـەربوک و بـرازاوا و هەنـدێ لـە خـزم و دۆسـتەکان چاوەڕێ بون. هەر کات زاوا ئیشەکەی تەواو کرد بێ هاتۆتـە دەرەوە بـە تفـەنگ یـا بە دەمانچـە گوللـەیـەکی تەقاندوە. ئەوە نیشانەی سەرکەوتنی زاوا و ڕوسوری کچەکە بوە. بەربوک پەڕۆی خوێنـاوی وەکـو بـەڵگـەی کچێتی بوک بردۆتەوە بۆ ماڵی باوک. زەماوەن کۆتایی هاتوە، یان ئەگەر ماڵی زاوا زەنگـین بـو بـێ شـایی چەند ڕۆژێ درێژەی کێشاوە.

مەولەوی تـێکەڵاو بـوە لە گەڵ بەگـزادە و گەورەپیاوەکـانی جـاف دا. چەنـد قەسـیدەیەکی بە بـۆنەی زەماوەندی جیا جیاوە هۆنیوەتەوە، ڕەنگە خوێندەواری ئەم سەردەمە لە ڕێگەی ئەو شیعرانەوە هەندێ دیمەنی شایی و هەڵپەڕکێ و گۆرانی ئەو سەردەمە و خشڵ و خۆڕازاندنەوەی ژنانی بێتە بەرچاو، لەوانە:

یەکێ لە شیعرەکانی بە بۆنەی ژنهێنانی مـەحمود پاشـاوە دانـاوە، سـەرەتاکەی بەمـە دەس پـێ ئـەکا: موبارەکت بۆ بەزم نەو وە خەیر/ توخوا تەنخوای من خاس خاس بکەر سەیر. *(دیوانی مەولەوی: 391)*

شیعریکی تری لە وەسفی شاییەکی تردا هۆنیوەتەوە سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئـەکا: نامـەی نـەفتینت یەک ڕۆ باد ئاوەرد/ کڵپەی بڵێسەی کورەم زیاد کەرد. *(دیوانی مەولەوی: 411)*

مناڵبون

مناڵ دیاریەکی بەنرخی خوایی بوە، هەرچەند زۆر بو بێ بۆ باوک هێزێکی گەورە بوە بۆ شەڕ و کار و پایەی کۆمەڵایەتی و دەسەڵات لە ناو خێزانەکانی تردا. بەڵام منـاڵ زۆری مـردون. هەنـدێ جـار ژن کـوڕی نەبوە، پیاوەکە بۆ ئەوەی کوڕی ببێ ژنی تری هێناوە.

لە ناو جاف دا نە پزیشک و نە خزمەتی تەندروستی نە بون. منـاڵ لە ژێـر سەرپەرشـتی مامـان دا لە دایک بوە. مامان ژنێکی نەخوێندەوار، بێ ئاگـا لە کاروبـاری تەندروسـتی و پـاک و خـاوێنی، بەڵام خـاوەن ئەزمون بوە. مامان ناوکی مناڵەکەی بڕیوە و، ئاگاداریی زەیستانەکەی کردوە.

زۆری مناڵی نەوزاد لە تەمەنێکی کەم دا مردون. یان زەیستانەکە بە سەر منـاڵەکەوە مـردوە. خێـزانەکە هۆی مردنەکەیان بە زۆری گێڕاوەتەوە بۆ هەندێ باوەڕی ناڕاست. بۆ مردنی مناڵەکەیان پێیان وا بوە شـەوە گرتویەتی و بۆ مردنی زەیستانەکە پێیان وابوە هاڵ کوشتویەتی. بـۆ پارێزگـاری لە زەیسـتاکە و منـاڵەکەی شەوارەیان بۆ گرتوە.

باوەڕیان وابوە، هاڵ، ژنێکی درێژە دڵـی زەیسـتاکە دەرئەهێنـێ ئەی بـا بـۆ سـەر کـانی و ئـاو، ئەی شواتەوە و ئەی خوات. ئەگەر پیاوەکان ئاگایان لێی بێ هاڵ ناتوانێ دزە بکا بۆ ناو ماڵەکە و ئەو کارە بکـا، یـا تەنـانەت ئەگەر دزەشـی کـرد ئەگەر پیاوەکـان فریـا بـکەون بچـنە سـەر کـانیەکە و بە خەنـجەر ئـاوەکە بشەڵەقێنن، زەیستانەکە لە مردن ڕزگاری ئەبێ.

بۆ مناڵیش باوەڕیان وا بوە، شەوە، ژنێکی ڕەش و ڕەشپۆشی نەزۆکە، منـاڵی نـابێ، بەڵام منـاڵی زۆر خۆش ئەوێ. هەر کە مناڵێکی تازە لە دایک ببێ خۆی ئەگەیەنێتێ. مناڵەکە ئەکاتە باوەشی لە خۆشەویستی دا ئەوەندە هەڵی ئەگوشێ تا شین ئەبێتەوە و ئەخنکێ.

بۆ ئەوەی ئەو کارەساتانە ڕو نەدەن، هەر کە مناڵ لە دایک بوە، قورئانێ ئەگەر هەبو بێ، یا پارچەیەک نانیان لە ژێر سەری مناڵەکە دا داناوە، باوەڕیان وا بـوە ئەوە شـەوە ئەترسـێنێ ئیتـر نـاوێرێ لـێی نزیـک

بکەوێتەوە. هەر بۆ پارێزگاری لە مناڵەکە و زەیستانەکە تا حەفتەیەک شەوانە ماڵەکەیان بە قەڵەبالغی، ژن و پیاو، خزم و دۆستی خێزانەکە لە ماڵەکە دا ماونەتەوە بۆ ئەوەی نە هاڵ و نە شەوە نەوێرن توخنی ماڵەکە بکەون. لە گەڵ ئەمانەش دا زەیستان هەر مردوە و مناڵ مردوە، چونکە هۆی تەندروستی هەبوە بۆ مردنیان نەک هاڵ و شەوە.

ناونانی مناڵ

پاش حەفتەیەک باوکی نەوزادەکە، ئەگەر لەو نزیکانە هەبو بێ، مەلایەک و چەند کەسێکی لە دۆست و ناسیاو بانگ کردوە بۆ ئاینی ناونانی مناڵەکەی. دوای نانخواردنی نانی ئێوارە مەلاکە بە ئامادە بونی میوانەکان بانگی "ئیسلامیی" بە گوێی مناڵەکەدا داوە، ناوی ناوە و ئیتر مناڵەکە بەو ناوەوە ناسراوە. لە نزیکترین هەل دا "دەلاک" خەتەنەی کردوە.

ئەوەی جێگەی تێبینیە لە ناو جاف دا ناوی "حەمە" کە کورتکراوەی ناوی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامە و، "وەیس" کە ناوی پیاوچاکێکی ئەفسانەییە، بۆ فەڕ و پیرۆزی، لە گەڵ زۆر ناودا لێک دراوە، بۆتە ناوێکی دوانە. حەمە خراوەتە پێش ناوەکە، وەکو: حەمە کەریم، حەمە رەحیم، حەمە عەزیز، حەمە سەعید، حەمە رەشید.. وەیس خراوەتە دوای ناوەکە، وەکو: حەمە وەیس، با وەیس، شا وەیس، عەلی وەیس، مراد وەیس، میر وەیس، پیر وەیس، ئاغا وەیس... تەنانەت هەندێ لەم ناوانە بۆتە ناوی بەرەباب و تیرەکانیان.

سەرەڕای ناوی راستەقینەی خۆیان و نازناوی هۆز یا تیرەکەیان، چەند جۆرێ ناو و ناتۆرە خراوەتە پاڵ هەندێ لەم ناوانە:

- جۆرێکیان لە بەر نازداری و خۆشەویستی کەسەکە بوە.
- جۆرێکی تریان لە بەر لاساری و بەدرەفتاری، بە قسەی خۆیان لە بەر بێفەڕی، ناتۆرەیان داوەتە پاڵی.
- جۆرێکی تریان لە بەر کەمئەندامی، شەلی، گۆجی، کوێری، لاڵی، کەچەڵی، خێلی، ناتۆرەی پێوە نوسێنراوە.
- هەندێکی تر کە باوکی مردوە بە ناوی دایکیەوە ناوبانگی دەرکردوە.
- هەندێکی تریش کە چونەتە سەر تەریقەتی قادری یا نەقشی بە پێی پلەی پێوەندییان لە گەڵ شێخەکەیان دا پێشناوی: خەلیفە، سۆفی، دەروێش، دێوانە، خراوتە پێش ناوەکانیانەوە. ئەمەش پاراستونی لە ناتۆرەی خراپ.

ترس و ترساندن

یەکێ لە بابەتە سەرەکیەکانی پەروەردەی مناڵ لە ناو خێزانی کورد دا لە لایەن دایک و باوکەوە ترس و ترساندن بوە. مناڵ فێر کراوە لە خوا، لە قەبر و قیامەت بترسێ، لە پاڵ ئەوەدا راهێنراوە لە جنۆکە و شەیتان، لە دێو و درنج، لە خێو و تاپۆ، بترسێ. راهێنراوە لە شەوی تاریک، لە شوێنی چۆڵ، لە قسن و گۆڕستان بترسێ، راهێنراوە لە گورگ و چەقەڵ، لە مار و دوپشک، لە سەگ و پشیلە، لە مارمێلکە و مشک، بترسێ. راهێنراوە لە لافاو و رەهێڵە، لە هەورەتریشقە بترسێ. راهێنراوە لە کارمەند و فەرمانبەری حکومەت، لە پۆلیس و سەرباز، لە شێخ و سەید، لە بەگ و ئاغا، لە کوێخا و گزیر بترسێ.

بە گشتی کورد سڵی لە گۆڕستان کردوە، بە تایبەتی لە شەو دا، سامی هەبوە نەیان وێـراوە هـاتوچۆی پێدا بکەن. هەر لە بەر ئەوە دەرەختی گۆڕستانی نە بڕیوە و داری ئەوێی بۆ سـوتاندن بـە کـار نـە هێنـاوە. گۆڕی پیاوچاک لای جافی کۆچەر جۆرێ لە پیرۆزی هەبوە. هەمو جار کە گەرمیان و کوێستانیان کردوە یـان مەترسی شەڕ و تالانی کەوت بێتە سەر هۆزەکە، کەلوپەلی زیادە کە بە ئاسانی بۆیان نە گوێزرا بێتەوە، یان لە ڕۆیشتن دا پێویستیان پێی نە بوبێ، لە گۆڕستانێ لە تەنیشت گۆڕی پیاوچاکەوە دایان ناوە. بـە زۆری ئـەو کەلوپەلە پارێزراو بوە، کەم وابوە دەستی تێوە درا بێ.

پرسە

یەکێ لە نەریتەکانی جاف پرسەی مردو بوە.

ئێلی جاف بە درێژایی ڕێگەی خێڵەوژور و خێڵەوخوار، لـە هەنـدێ جێگـە گۆڕسـتانی تایبـەتی خـۆی هەبوە، کە یەکێکیان مردوە لە نزیکترینیان ناشتویانە. یەکێ لە گۆڕستانەکانیان لە گەرمیان لە گونـدی سـەیـد خەلیل و یەکێکی تریان لە شارەزور لە سەید سادق بوە. ئایینی پرسەی بەگزادەی جاف و سەردار و سەرۆکی هۆزەکان جیاواز بوە لە هی جافی سادە. جافی سادە بە شێوەیەکی ئاسایی، بە پێی ئایینی ئیسلامی، بە خاک سپێردراوە و پرسەیەکی ئاسایی بۆ دانراوە. بەڵام:

قوڕیان بۆ سەرۆک و سەردارەکانیان پێواوە، لە بەردەم شـوێنی دانـانی پرسـەکە دا پێخوێیـەک قـوڕ گیراوەتەوە، هەرکەس چو بێ بۆ بەشداری لە پرسەکەدا نەختێ قوڕیان داوە لە شانی. چەنـد ڕۆژێ ئـەم قـوڕە بە جلەکانیەوە ماوەتەوە، وەکو نیشانەی خەمگینیی پرسەداری.

کۆتەڵیان بۆ سەرۆک و سەردارەکانیان گێڕاوە، ئەسپی مردوەکەیان هێناوە جلوبـەرگ و چـەکوچۆڵ و کەرەستەی شەڕ و ڕاوی کابرای مردویان کردۆتە بەری قەوارەیەکی دارین و بە سواری ئەسپەکەیـەوە بـە نـاو خێڵەکە دا بە دەم لاوانەوە و گریان و لە خۆدانەوە گێڕاویانە. بە درێژایی ڕۆژانی پرسە ئەم نەریتـە بـەردەوام بوە.

مەولەوی لە یەکێ لە مەرسیەکانی دا کە بە بۆنەی کوژرانی کـوڕی یەکـێ لە پیـاوە ناسـراوەکانی جـافەوە دایناوە، ئاماژە بۆ کۆتەڵەکەی ئەکا، ئەڵێ: "پەنهانەن سیمای سیمین وارەکەت/ شێوەی کۆتەڵەن یادگارەکەت."

پێ ئەچێ ئەم نەریتە لە ناو هەندێ شـوێنی تـری کـوردەواری دا بـاو بـو بـێ. سـالم لە لاوانـدنەوەی ئاغایەکی شێوەکاڵ دا، هەم باسی قوڕپێوان ئەکا، هەم باسی کـۆتەڵەکەی ئەکـا، ئەڵـێ: "بـو بە زێبـی کۆتەڵـت ساتیرەکەی پادشای ڕۆم/ بۆ نەبەم لەم حەسرەتە ئەنگوشتی حیرەت بۆ دەهان." *(دیوانی سالم: 90 - 91)*

قوڕپێوان و کۆتەڵ دو نەریتن لە گەڵ لێکـدانەوەی ئیسـلام بـۆ ژیـان و مـردن نـاگونجێن، ئەشـێ ئەم دو نەریتە هی پێش ئیسلام بێ لە ناو هەندێ لە خێڵاتی کورد دا بە زیندویی مابێتەوە و پارێزگارییان لێ کرد بێ.

کۆچەری و ڕاووڕوت

کـابرایەکی ڕەمەکـی جـاف، وەک هەر کـۆچەرێکی تـری کـورد، دینـداریی لە دزی و جەردەیـی جیـا کردۆتەوە. توانیوێتی هەم دیندار بێ، بە مەعنای بەجێهێنانی فەریزەکانی نوێژ و ڕۆژو و حەج، لە هەمان کـات دا دزی و جەردەیی و ڕاووڕوتیش بکا. کۆچەر دزیی ماڵانی بە زیرەکی و جەردەیی ڕێگاوبانی بـە ئازایـەتی و ڕوتکردنەوەی کاروانی بە دەسکەوت زانیوە. لە ناو هەندێ تیرەدا هەرکەس نەیتوانی بێ دزی و جـەردەیـی بکا، کچیان نەداوەتێ، چونکە بە کابرایەکی دەستوپێ سپی و بێدەسەڵاتیان داناوە کە لە لێقـەومان دا نـاتوانێ خێزانەکەی بژێنێ.

کۆچەر بە هەر لایەک دا تێپەڕی بێ ئەگەر هەلێکی بۆ هەڵکەوت بێ، ڕێبوارێ روت بکاتەوە، یا دزی لە ماڵی گوندیەک بکا، کەرێ، ئەسپێ، مەڕێ لە تیرەیەکی تر، یا لە گوندێکی سەرڕێ، لە گەڵ خۆی ببا، هەلی لە دەست نەداوە. هەندێ جار پیرەکان بە شانازیەوە، نەک بە شەرمەوە، چیرۆکی دزی زیرەکانەی خۆیان یا جەردەیی ئازایانەی خۆیان لە دانیشتنەکانیان دا بۆ کوڕ و نەوەکانیان گێڕاوەتەوە، هانیان داون ئەوانیش چاویان لێ بکەن.

دەماودەم زۆر لەو چیرۆکانە ئەگێڕنەوە. یەکێ لەو کەسایەتی‌یانەی، لە ڕێگەی گێڕانەوەکانی پیرەمێرد و عەلادین سجادیەوە، ناوی چوّتە ناو ئەدەبی کوردیەوە، قسەکانی و کارەکانی بە نمونە بۆ خۆشی نوسراوەتەوە، کابرایەکی رۆغزایی بوە بە ناوی لالە سەرحەدەوە.

ئەگێڕنەوە: "لالە سەرحەدی رۆغزایی تۆبەی کرد بو وازی لە دزی و ڕێگری هێنا بو. رۆژێک لە سەر گردی بێکەسە هەڵیان دا بو. کوڕەکانیشی دەوریان لێ دا بو. رانێکی شارباژێڕی بە وێ دا تێپەڕی، ئەویش بەرماڵی راخست بو لە سەر بەرماڵ نوێژ و تەزبیحاتی ئەکرد. سەیری کرد کوڕەکانی هیچیان لە شوێنی خۆیان نابزون، بە دەم تەزبیحاتەوە وتی: "لا ئیلاهی هی لەڕ نا، سپی بێنن هی رەش نا، بۆ بەرماڵی باوکتانە!" تەماشای کرد کوڕگەل هەر ناجوڵێن. ئینجا چاری نەما وتی: "ئەرێ بێ فەڕینە، کوڕگەل گاییینە، من دەستی شێخکەلم گڵاو کردگە ئێوە چی؟ ئەوە رانی شارباژێڕی لە کەلەکە چو بەو دیوا، خۆ ئەم دیواخانە وە تڕ راناگیرێ!" *(عەلادین سجادی، رشتەی مرواری، چاپی دەزگای سەردەم: 86/1)*

هەروەها ئەگێڕنەوە: "ساڵێک لالە سەرحەدی رۆغزایی ماڵیان لە پێواز ئەبێ تەماشا ئەکا لە دورەوە کاروانێک رەت ئەبێ و کوڕگەلیش هەرکەس لە ماڵی خۆی دانیشتوە و هیچی ناچێ بۆ راووروت، بانگ ئەکا: "ئای هەتیوەل خۆ من تەوەم کردگە ئێوە بۆ دانیشتگن؟ تەماشا کەن ئەو کاروانە بە خوا رەنگوێ کوتاڵ و وشکە و شتی خاسیان پێ وێ!" کوڕگەل لە گەڵ ئەمەیان بیست بە جارێ تاویان دایە سەر کاروان، لالە سەرحەدیش تەسبیحەکەی بە دەستەوە بو هەر زیکری ئەکرد و چاویشی لە کاروانەکە بو.

کوڕگەل گەیشتنە کاروان هەندێ قسەیان کرد ئیتر بە بێ ئەوەی هیچ بێنن راست گەڕانەوە. لالە سەرحەد هات بە پیریانەوە پرسی ئەوە چی بو، بۆچی هەروا گەڕانەوە؟ وتیان: "بە خوا لالە چوین روتیان بکەینەوە کەچی سوێندیان خوارد وتیان خەڵکی قەرەچێوارین و پیاوی شێخین. ئێمەش لە ترسی ئەوە نەوەک شێخ حەسەن توشی موجیزەیەکمان بکات ئیتر وازمان لێ هێنان". لالە وتی: "بڕۆن بڕۆن هەی عەمرتان نەمێنێ، هەتیوێ ئەوەندە بێ فەڕ وێ بپرسێ ئەرێ زوارەکە لە کوێوە دێن، بۆ کوێ ئەچن و پیاوی کێن؟ هەڵوەت ئەوانیش یەژن پیاوی شێخین، رۆحم وە فیای وێ، جارێکی کە وەمجۆرە وە حیزی بچن و بێنەوە سەری ئەو شێخی قەرەچێوارە لێتان قویل ناکەم، هەرچی خراپە پێتان یەژم!" *(رشتەی مرواری: 100/1)*

هەر لە زمانی لالە سەرحەدەوە ئەگێڕنەوە: "یەکێ لە کوڕەکانی چەرچیەک روت ئەکاتەوە. چەرچیەکە ئەچێ بۆ لای لالە سەرحەد بۆ شکات لە دەس کوڕەکەی، داوای لێ ئەکا کەلوپەلە زەوتکراوەکەی بۆ بسێنێتەوە. لەو کاتەدا لالە سەرحەد زۆر پیر و کەنەفت و چاوی کز بوە، لە ژورێکی نزمی تاریک دا، قەندەیەکی درێژی بە دەستەوە ئەبێ، چەرچی سکاڵاکەی خۆی لە لای ئەو کردوە. لالە سەرحەد بانگی کردۆتە پێشەوە بە دەستی چەپ ملی کابرای گرتوە بە دەستی راست قەندەیەکی سرەواندۆتە ملی، وتویەتی: "کەرانباوگاو شوکری خوا بکە، بەس نیە نەکوژراوی!"

کورد بە گشتی لەم بابەتەوە خۆشناو نیە. هەر گەریدەیەک و ڕێبوارێکی بێگانە ڕێگەی کەوتبێتە کوردستانەوە باسی دزیی و ڕێگریی و روتکردنەوە یەکێ بوە لە تێبینیەکانی. تەنانەت هەندێ جار بێگانەکە تا لە ماڵەکەی ئەودا میوان بو بێ ڕێزی لێ گرتوە و دەستی بۆ کەلوپەلەکانی نەبردوە، کە ماڵەکەی بە جێ

هێشتوە و کەوتۆتە ڕێگا، ڕێگەی پێ گرتوە و روتی کردۆتەوە. بە مانە وتراوە: "بە شەو جەردە، بە رۆژ مەردە"، یان خۆی لە گەڵ کاروانەکەدا بوە بەڵام بە نهێنی هەواڵ و زانیاری بۆ دەستە جەردەکانی هاورێی ناردوە. بەمانە وتراوە: "رەفیقی قافڵەیە و شەریکی دزە". هەروەها وتویانە: "لە گەڵ گورگ گۆشت ئەخوا و لە گەڵ مەڕ شیوەن ئەکا." کابرای دز هەمو جار بەخت یاری نەبوە بە سەلامەتی و بە دەسکەوتەوە بگەڕێتەوە هەندێ جار کوژراوە، بۆیە وتویانە: "دایکی دز رۆژێ سنگ ئەخوا، رۆژێ سنگ ئەکوتێ."

بۆ نمونە بڕوانە:

تویژەری روسی، ب. لیرخ: دراسة حول الاکرد، ترجمة: د. عبدی حاجی، دمشق 1992. ص 20.

بازرگانی فەرەنسی، رحلة دوبریه الی العراق (1807 - 1809 م)، ترجمة: الاب د. بطرس حداد، بیت الوراق للنشر 2011. ص 31.

ریچ، لە گەشتەکەی دا چەند جارێ ئاماژەی بەوە داوە، تەنانەت دزی لە کاروانەکەی خۆی کراوە.

مارک سایکس، هۆزەکانی کورد، وەرگێڕان و ئامادەکردنی حسین جاف، بەغداد - 1992. سایکس ئەم کارەی داوەتە پاڵ زوربەی ئەو هۆزانەی لە ئەلبومەکەی دا ناوی هێناون.

لە ناو جاف دا لە ئاخافتن دا هەندێ وشە بە کار هێنراوە ئەشێ لایەنێکی روانینی ئەوان بۆ ژیان دەر ببڕێ، بۆ نمونە:

لە باتی وشەی "کڕین" وشەی "سەندن" بە کار هێنراوە. کابرایەکی جاف هەرچیەکی کڕی بێ و بە هەرچەندێکی کڕی بێ و لە هەرکەسێکی کڕی بێ، نەیوتوە فلانە شتم کڕیوە، بەڵکو وتویەتی فلانە شتم سەندوە. دیارە کڕین جۆرێ لە ڕێکەوتنی ئارەزومەندانەی دولایەنەی تێدایە بەڵام سەندن جۆرێ لە زۆرلێکردنی تێدایە.

هەروەها لە باتی وشەی "هێنان" بۆ نرخی کەلوپەل وشەی "ژیان" بە کار هێنراوە. کابرایەکی جاف هەرچیەکی کڕی بێ بە تەمەنی کاڵاکەی نرخی بڕیوە، لە بەر ئەوە نەیوتوە ئەوەندە ئەهێنێ بەڵکو وتویەتی ئەوەندە ئەژی.

جاف و زیانیی

زیانیی رادانی مێگەل یا گاگەل بوە بۆ ناو مەزرای جوتیارێ یا گوندێ، مەزراکە ئەگەر وشکەدان بو بێ یا تەڕە کاڵ.

زیانیی یەکێ لە کێشەکانی جاف لە گەڵ گوندنشینەکان بوە، بە تایبەتی لە کاتی تێپەڕینی کاروانی ئێلەکەدا بەرەو کوێستان یان لە گەڕانەوەی دا بەرەو گەرمیان لە گەڵ مێگەلەکانیان بە لای ئاوەدانی و کێڵگە و باخی جوتیارەکان دا. هەمو جار کە زیانییان کردوە ناکۆکی لە نێوان رەوەند و نیشتەجێ دا دروست بوە، هەندێ جاریش بۆتە هۆی شەڕ و کوشتنی تێدا قەوماوە.

ئەگێڕنەوە: رانەمەڕی کابرایەکی جاف چۆتە ناو پەڵەگەنمی گۆرانێکەوە. گۆرانەکە داوای لە جافەکە کردوە رانە مەڕەکەی دور بخاتەوە. جافەکە لە وەڵام دا وتویەتی: "گوڵەکەی بگرە با لاسکەکەی بخوا!"

هەروەها ئەگێڕنەوە: رانەمەڕی کابرایەکی جاف چۆتە ناو پەڵەیەک گاڵی گۆرانێکەوە، جوتیارەکە هاواری لە شوانەکە کردوە رانەکەی دور بخاتەوە. جافەکە پێی وتوە: "من رانەکەم دور ناخەمەوە تۆ گاڵەکەت بگوێزەرەوە!"

خێڵەکیی کۆچەر و جوتیاری گوندنشین

خێڵەکی بە چاوی سوک لە گوندیی روانیوە. جوتیاریی بە کاری ترسنۆک و پیشەی بە ئیشـی پیـاوی بودەڵە داناوە، ئەوانی بە عەشیرەت نە ژماردوە. جاف بە خۆی وتوە کورد و بە دانیشتوانی گوندەکانی وتوە گۆران.

هەندێ قسە بە زمانی جافەوە لە سەر گۆران ئەگێڕنەوە گۆیا:

منداڵە جافێ گریاوە، باوکی پێی وتوە: "مەگری، مەگری! بەچکە گۆرانێکت بۆ تێرم گەمەی پێ بکەی!"

لە مانە هەموی سەیرتر، لە گەرمای هاوین دا کابرایەکی جاف گۆرانێکی راگرتوە وتویـەتی: "ئـەبێ بـە پێوە رابوەستی سێبەرم بۆ بکەی من لە بەری دا بخەوم!"

ئەم جۆرە روانینە پێوەندیی نێوان کورد و گـۆران، کۆچـەر و گوندنشـینی، هەمیشـە گـرژ و ناسـاز هێشتۆتەوە. بە چاوی دوژمن سەیری یەکتریان کردوە. زۆر جـار زەرەری گـەورەی لـە بەرهـەمی کشـتوکاڵ داوە.

جاف و دین

هۆزەکانی ئێلی جاف بە گشتی موسوڵمانی سوننی - شافیعی مەزەب بون. لە هاوسەرگیری، ژنهێنان و تەڵاق، مردن و ناشتن و پرسە، دابەشکردنی میرات و کەلەپوردا، پێڕەوییان لە رێوشوێنەکانی دینی ئیسـلامی کردوە. هەندێکیان حەجیان کردوە. تا ئەندازەیەکی زۆر لە ژێر کاریگەریی خورافـات و ئەفسـانە و تـرس لـە دێو و درنج، خێو، ئاڵ و شەوە، جنۆکە و تاپۆ دا بون. ئەوەش لە هەلومەرجێکی وەک ئـەو ژیانـە دا دروسـت بوە کە بە گشتی نەخوێندەوار و بەشی زۆری کاتی خۆیان لە گەڵ ئاژەڵ دا، بە رۆژ لە چۆڵەوانی و بـە شـەو لە تاریکی دا، دور لە ئاوەدانی و ناوەندی زانستی، بە سەر بردوە.

هۆزەکانی جاف، بەشی گەورەی رەوەند بون، بەشێکی کەمی نیوە رەوەند و بەشێکی نیشـتەجێ بـون، بنەیان لە هەندێ لە گوندەکانی مەڵبەندی ژیانی ئێلەکە دا هەبوە. ئەوانەی رەوەند بون، مزگەوت و مەدرەسـە و مەلایان نە بوە. بە رەمەزان بۆ بەرێوەبردنی مەراسیمی رەمەزان مـەلا یـا فـەقێیان راگرتـوە، پێشـنوێژی بـۆ کردون، وەعزی داداون، رابەری تەراوێحی شەوانەی بۆ کردون، بە پێی تێگەیشـتنی خـۆی لـە بیـری ئیسـلام ئامۆژگاری کردون.

بە زمانی جافێکی رەوەندەوە کە مەلایەتی بە لاوە کارێکی بەرێـز بـوە وتویانـە: "گـام بـە بـارەوەیـە، دۆینەم بە دارەوەیە، مەلا کورم فێری مەلایی بکە!"

ئەو بەشەی هۆزەکانی جاف کە نیشتەجێ بون، یان بنـەیـان هـەبوە، مزگـەوت و مەدرەسـە و مـەلایان هەبوە. مەلای ناودار و زانـای گـەورە و شـاعیری رۆمانسـییان تێـدا هـەڵکـەوتوە، لەوانـە: مـەولانا خالیـدی نەقشبەندی، خانای قوبادی، مەلا وەڵەد خان، وەلی دێوانە، نالی.

حەج و جاف

لە ناو کەسایەتیەکانی جاف دا لە کۆنەوە کە ناو ئەهێنرێن بە سەدان حاجییان تێدایە. حـەجکردن لـە سەردەمێک دا کە بە پێ و بە کاروان لە کوردستانەوە رۆیشـتون بـۆ مەکـە و مەدینـە لـە حیجـاز، سـەفەرێکی ئاسان نەبوە. حەجکردن جگە لەوەی فەریزەیەکی دینیی بوە، ئەوانەی توانای داراییان هەبوە بە پێویسـتیان زانیوە بیکەن، لە هەمان کات دا نیشانەیەک بوە بۆ بەرزبونەوەی پلەی کۆمەڵایەتی کەسەکە لە ناو تیرەکـەی و

هۆزەکەی دا، بە تایبەتی بۆ ڕاوێژ پێ کردن و پرسوڕا و سولح. بۆ ئەوەش وەکو حاجی بناسرێتەوە، خەڵک ڕێزی حاجی لێ بگرێ، هەمیشە سەرپێچێکی زەرد "کەشیدە" ی بە سەری خۆیەوە بەستوە یا کردویەتی بە پشتێن.

دەیان چیرۆکی خۆش لە سەر حاجیانی جاف ئەگێڕنەوە. هەندێکی روداون و هەندێکی هەڵبەستراون. بەڵام هەمویان سادەیی کابرا و بێ ئاگایی لە دنیای دەرەوەی ئێلەکەی دەرئەخەن.

ئەگێڕنەوە: "کابرایەکی میروەیسی جارێک ئەچێ بۆ حەج. نەختێ پەلە ئەکات و زو ئەڕوا کە ئەگاتە کەعبە، خێرا پەلامار ئەدا و قوڵفی کەعبە ئەگرێ و ئەڵێ: خوایە بم وە ساقەت خێرا لە خۆم و باوک و دایکم خۆش بوە تا خێڵ بەرۆکی نە گرتگی." *(رشتەی مرواری: 19/4)*

لە زمانی میر لیوا مستەفا یاملکیەوە ئەگێڕنەوە: حاجی مسەفا پاشا وتی: "ئەمیری حەج بوم. بە سەر حاجیەکانەوە ئەگەڕام. سەیرم کرد وا لە بەر کەعبەدا کابرایەکی سوری قەڵەوی ریشسپی کەوتوە، ئاو ئەکەن بە سەریا. بە جلوبەرگەکەیا زانیم کوردە. چوم بە لایەوە. ئەو ساڵەش حەج کەوت بوە مانگی تەموزەوە گۆشتی کاڵ ئەخرایە سەر لمەکە ئەبرژا. کابرا چاوی بەرز کردەوە هەناسەیەکی درێژی هەڵ کێشا. لە پاشا سەری بەرز کردەوە و روی کردە ئاسمان وتی: "ئەرێ خوا! تۆ بۆچ چاوت نەبو لەو دەشتی گەلگەی ئاوداری هەوا فێنکەدا ماڵ بۆ خۆت دروست کەی؟ ئەمە شوێن بو تۆ ناوتەوە؟ ئەگەر جارێکی تر روم کردەوە ئەم شوێنە بزانە من کوڕی خلک نیم." وتی: "لە پاشا پێم وت کابرا ناوت چیە و خەڵکی کوێیت؟" وتی: "حاجی قادری رۆغزایی." گەلگە، دەشت و گردێکە لە لای پێنجوین. *(رشتەی مرواری: 79/1)*

هەر لە زمانی ئەوەوە ئەگێڕنەوە: "کابرایەکی کورد ساڵێک ئەچێ بۆ حەج. لە کاتی تەوافا جامانەکەی لێ ئەدزن. حاجی مستەفا پاشا وتی وا رێ کەوت بو من لە پشت ئەو کابرایەوە بوم، گوێم لێ بو هەر ئەیوت: "بینایی چاوان! ئەمجارە هاتم بۆ خزمەتت فەرموت جامانەکەم بدزن. ئەگەر جارێکی کە منت لێرە چاو پێ کەوت بفەرمو هەرچی دەمودگانم هەس بیشکێنن بە سەر یەکا." *(رشتەی مرواری: 21/4)*

جاف و میرایەتی ئەردەڵان

هەڵوێستی والیەکانی ئەردەڵان و کاربەدەستەکانی مەریوان و جوانرۆ لە جافی مرادی دۆستانە نەبوە. بەشێ لە هەوار و لەوڕەگا هاوینەکانی جافی مرادی کەوت بوە ناو خاکی ئێرانەوە. ئەو سەردەمە پێوەندی ناودەوڵەتی هێشتا لە ئاستێکی دیپلۆماسی و قانونی ئەوتۆدا نەبوە، هاتوچۆی ئێلات لە نێوان ئێران و عوسمانی دا بە جۆرێ رێک بخات، لە باتی ئەوەی کێشەی سیاسی و ناکۆکی قانونی لێ دروست ببێ، قازانجی ئابوری لێ بکرێ. رەنگە سەرانی ئێلی جاف و، سەرانی هۆزەکانی نەیان زانی بێ رێککەوتننامەی ناودەوڵەتی چیە و، دەرەنجامە پێوەندیدارەکانی بەوانەوە چیە. ئەو زەمانە خێڵەکان بە گشتی دەسەڵاتی حکومەتی‌یان وەکو دوژمن سەیر کردوە، چونکە سودێکی ئەوتۆیان لێ وەرنەگرتوە، بە پێچەوانەوە حکومەت هەمیشە بۆ سەندنی باج و گرتنی سەرباز چۆتە سەریان.

جافی مرادی، لە دوای پەیمانی زەهاوەوە پێوەندی هاولاتیبونیان لە گەڵ دەوڵەتی ئێران نەماوە، بەم پێیە نە رەعییەتی ئێران بون، نە هی والیی ئەردەڵان. بەڵکو ئەوان ئیتر رەعییەتی دەوڵەتی عوسمانی بون و، پێوەندی‌یان لە گەڵ میرایەتی بابان هەبوە. سەرانی جاف هاتوچۆی میرەکانی بابانیان کردوە لە قەڵاچوالان و دواتر لە سلێمانی. باجیان بەوان داوە و لە لەشکرکێشیەکانی ئەوان دا بەشداری‌یان کردوە. هۆی سەرەکی دوژمنایەتی لە گەڵ جافی مرادی لەوەوە دەستی پێ کردوە، بەڵام والیەکانی ئەردەڵان کێشەکەیان لە رەگەزی سیاسی روت کردۆتەوە، خستویانەتە قاڵبی سکاڵای خەڵک لە گەیاندنی زیانیی بە ئابوری کشتوکاڵی ناوچەی

مەریوان و جوانرۆ و بانە. جاف خاوەنی ران و رەوەی گەورە بون و زەنگین بـون. زۆر جـار کاربەدەسـتان چاویان بڕیوەتە سامانەکەیان. جاف خۆیشی لە کۆچوڕەوەکانی دا بیانوی بە دەستەوە داوە. هـەر ئەوەشـیان کردوە بە بیانو بۆ رێگرتن لە هاتن و، بۆ تاڵانکردنی رەوە و رانـەکانیان و گرتنـی پیـاو و خێزانـەکانیان و سەپاندنی سزای سەخت. مێژوەکانی ئەردەڵان لەم بارەیەوە چەندین روداو ئەگێڕنەوە، لەوانە:

ساڵی 1206 ک لە سەردەمی ئەوڕحمان پاشای بابان دا، والی ئەردەڵان چەند گوندێکی لە مـەریوان، کە وەکو ئەوان نوسیویانە، لە ساڵانی رابوردو دا خەڵکی شارەزور و بابان داگیریان کردوە و تیـا نیشـتەجێ بون، تاڵان کردوە و سوتاندوە و، چەند کەسێکی لە بەگزادە "شرورەکان" ی کوشتوە و هەندێکی لـێ بـە دیـل گرتون. هەواڵی ناردوە بۆ ئەڕەحمان پاشا کـە ئیتـر رێگـە نـادا ئێلـی جـاف و رانـەکانی پـێ بنێنـە خـاکی کوردستانەوە.

ئەو ساڵە ئێلی جاف نە چونەتە ناوچەی مەریوان. بەشی زۆریان لە شارەزور ماونەتـەوە. تـەنیا 200 ماڵ لەوانەی خزمیان هەبوە لە مەریوان لە گەڵ ران و رەوەی جاف بـۆ لـەوەڕخـۆری چونەتـە کوێسـتانەکانی ئەوێ. خانی ئەردەڵان داوێتی بە سەریان دا مێگەلەکانی زەوت کردون و خێزانەکانی بە گیراوی بردۆتە شاری سنە، هەر چەند خێزانێکی دابەش کردوە بە سەر بنەماڵەیەکی سنەدا. *(میرزا شکرالله سننذجی فخر الکتاب. تحفەی ناصری در تاریخ وجغرافیای کردستان، امیر کبیر، تهران - 1366. ص 175 - 176)*

هەروەها ساڵی 1236 ک ئێلی جاف کە چۆتە کوێسـتانەکانی ئـەردەڵان، ئـەمانوڵا خـان بـە بیـانوی ناکۆکی نێوان مەحمود پاشا و عەبدوڵا پاشای بابانەوە گۆیـا بـە هانـدانی ئـەوان ئێلـی جـاف "شـەرارەت و هەرزەگی" یان کـردوە، پەلاماری داون هەندێکی لێ کوشتون و هەندێکی لێ گرتون و نزیکەی دو "کـرور" ران و رەوە و دارایی جافی لێ زەوت کردون. هەر بەو بۆنەیەوە هێرشی کردۆتە سەر شارەزور تا نزیکی سلێمانی تاڵان کردوە. وەبا لە هێزەکەی دا بڵاو بۆتەوە ئینجا کشاوەتەوە. *(تحفەی ناصری: 193)*

والیەکانی ئەردەڵان هەڵوێستیان لە جافی جوانڕۆش دۆستانە نەبوە.

ساڵی 1170 ک والی ئەردەڵان بە ناوی راو و شکارەوە سەرانی ئێلی جافی جوانڕۆی بانـگ کـردوە بۆ لای خۆی، خەسرەو بەگ و میـر عەلـی سـوڵتان کە گەورەی جـاف بـون هەردوکیـانی کوشـتوە. *(تحفەی ناصری: 150 - 151)*

تەنانەت بۆ سوکایەتی پێ کردن ساڵی 1247 والی ئەردەڵان هێزی ناردۆتە سـەر بـارام بـەگ، ئێـل بەگی جافی جوانڕۆ، خۆی و کوڕەکانی و چەند دەمڕاستی جافیان گرتوە. بارام بەگ و چـوار لـە کوڕەکـانی دارکاری کردوە ئینجا هێناویانە سەگێکی رەشیان بە پەت بەستۆتەوە بە ملیەوە و بە ناو شاردا گێڕاویـانە. بە پاڕانەوە و تکای گەورەپیاوەکانی سنە و جوانڕۆ دوای ئەوەی چوار هەزار تمەنی لێ سەندوە، ئینجا بـەرەڵای کردوە. *(تحفەی ناصری: 206 - 207)*

لە سیستەمی دەرەبەگایەتی دا خاوەنێتی زەوی، سەرچاوەی بەرهەمی ئابوری بوە. جۆری پێوەندی ئاغا و جوتیاری دیاری کردوە. لە بەر ئەوەی زەوی موڵکی ئاغا بوە جوتیار لە موڵکی ئـەودا کـاری کـردوە، ئاغـا توانیوێتی بە ئارەزوی خۆی مەرجەکانی بە سەر کابرای جوتیار دا بسەپێنێ و، تا ئەندازەیەکی زۆر ئازادی و بەرهەمی لێ زەوت کردوە.

لە سیستەمی خێڵایـەتی دا خـاوەنێتی ئـاژەڵ، سـەرچاوەی بەرهـەمی ئـابوری بـوە. جـۆری پێوەنـدی سەرۆک و خێڵەکی دیاری کردوە. لە بەر ئەوەی هەمو ئاژەڵی خێڵ موڵکی سەرۆک نەبوە بە تەنیا، بەڵکو هـەر یەک لە ئەندامانی خێڵەکـە، کـەم و زۆر ئـاژەڵـی خـۆی هـەبوە، سـەرۆک نـەی توانیـوە بـە ئـارەزوی خـۆی مەرجەکانی بە سەر ئەندامانی خێڵەکەی دا بسەپێنێ و، ئازادی و بەرهەمی لێ زەوت بکا.

بنەماڵەی دەرەبەگ بە چاوی رەعییەت - مسکێن، کرمانج، گۆران، سەیری جوتیارەکانی کردوە، بێگاری پێ کردون، چەوساندونیەتیەوە، بە زۆر گوێڕایەڵی و ملکەچیی بە سەردا سەپاندون، بەڵام بنەماڵــەی ســەرخێڵ بە چاوی هاوعەشیرەت سەیری ئەندامانی خێڵەکەی کردوە، نــەی توانیــوە ســوکایەتی‌یان پــێ بکـا و، بــە زۆر گوێڕایەڵی و ملکەچی‌یان بە سەردا بسەپێنێ.

بەشی سێیەم:

گۆڕانی پێوەندی پاتریارکی بۆ دەرەبەگی

ساڵی 1258 ک دەوڵەتی عوسمانی "ئەرازی قانوننامەسی" دەرکردوە. بە پـێی ئەم قـانونە بـۆ یەکەم جار سـەرەتای "تـاپۆ" یـان هێنـاوەتە بـواری خـاوەنێتی زەویـوزارەوە. عوسـمانیەکان لە جێبەجێکردنـی ئەم قانونەدا چەند مەبەستێکیان هەبوە لەوانە:

یەکەم، نیشتەجێکردنی ئێلە کۆچەرەکانی عەرەب و کورد و، ناچارکردنیان بۆ گۆڕینی شێوەی ژیانیـان لە ئاژەڵداری و حوشترداریەوە بۆ کشتوکاڵ.

دوەم، بۆ ئەوەی بیانهێننە ژێر دەسەڵاتی حکومەت و، داهاتی حکومەت زیاد بکـا و بتـوانن سیسـتەمی سەربازگیری جێبەجێ بکەن.

ئەم قـانونە گۆیـا بەشـێ بـوە لە ئەنجامـدانی ئەو چاکسـازیە سیاسـی، کـارگێڕی، لەشـکریەی کە بـۆ بەجێهێنانی "تەنزیمـات" دانـراوە. تەنزیمـات، دەوڵەتـانی ئەوروپـایی بـۆ ئەوەی ڕێـگە لە هەرەسـی دەوڵەتـی عوسمانی بگرن بە سەر بابی عالیدا سـەپاند بـو. والیەکـانی بەغـداد تـا سـاڵانێکی زۆر نەیـان توانیـوە هیچ کام لە بابەتە سـەرەکیەکانی، بە تـایبەتی بـاجگیری و سـەربازگیری، جێبەجـێ بـکەن چـونکە سـەرەڕای گەنـدەڵی داوودەزگاکـانی کـارگێڕیی و بەڕێـوەبەرایەتی، سـەرانی ئێلەکـان نە ئەچـونە ژێـر بـاری جێبەجـێ کردنیەوە.

لـە دوای کۆتـایی هـاتنی دەسـەڵاتـی میرایـەتی بابـان و، هـاتنی دەسـەڵاتـی راسـتەوخۆی تـورک، کاربەدەستانی عوسمانی بۆ ئەوەی ئەو بۆشاییە پڕ بکەنەوە، هەوڵیان داوە ئێلە کوردەکـان بە گشـتی و ئێلـی جاف بە تایبەتی بە لای خۆیان دا رابکێشن. بەڵام پێوەندی نێوان ئێلـی جـاف و دەسـەڵاتـی عوسـمانی، تـا ساڵانێکی درێژ بە گرژی و دانەمەزراوی ماوەتەوە.

دەوڵەتی عوسمانی، لە دوای بڵاوکردنەوەی خەتی شەریفی گوڵخانە (1255 ک/ 1839 ز)، بـە نیـازی چاکسازیی زنجیرەیەک "تەنزیماتی" ی دەرکردوە بۆ نیشتەجێکردنی خێڵە کۆچـەرەکان. لـە مـەش مەبەسـتی ئەوە بوە، دەسەڵاتی ناوەندی بچەسپێنێ، سەربازگیری و باجگیری بە جـۆرێکی راسـتەوخۆ لـە ناوچـەکان دا جێبەجێ بکات.

سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا، والیی عوسمانی لە عیراق، لە سەردانەکەی دا بۆ ناوچەی سلێمانی (1274 ک) بە نیازی دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورکی و، هێنانەژێرباری خێڵە کوردیەکانی ناوچەکە، هەندێ لە پیاوە ناسراوەکانی هەمەوەندی کوشتوە. لە گەڵ سەرانی جافیش، بە تایبەتی لە گەڵ محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی کوڕی کەیخەسرەو بەگ گفتوگۆی کردوە بەڵام ڕێک نە کەوتون، خۆیشی لە عیراق دا ئەوەندە نە ماوەتەوە تا بتوانێ برێ لە بڕیارەکانی حکومەت بسەپێنێ.

دوای ئەو مستەفا نوری پاشا (1276 ک)، ئەحمەد تۆفیق پاشا (1277 ک)، محەمەد نامیق پاشا بۆ جاری دوەم (1278 ک)، تەقێ دین پاشا (1284 ک) بە دوای یەک دا هاتون و هەریەکەیان بۆ ماوەیەک بون بە والی، بەڵام هەمویان بە هەمان ئەنجامەوە گەڕاونەتەوە.

ساڵی (1286 ک) مەدحەت پاشا، کە بو بە والی، وەکو والیەکانی پێش خۆی هەوڵی جێبەجێکردنی قانونەکەی دا. دەس کرا بو بە تۆمارکردنی ئەرز بۆ تاپۆ. دەس کرا بو بە فرۆشتنی ئەرزی ئەمیری بە "موزایەدە" بۆ تەفویز لە خۆراسان، خانەقین و کفری.. (عزاوی: 14/8)

مەدحەت پاشا کە هاتوە، ویستویەتی "ئەرازی قانوننامەسی"، بە نیازی هاندانی دانیشتن و نیشتەجێبونی ڕەوەندەکان، جێبەجێ بکا. بۆ یەکەم جار فرۆشتنی زەویوزاری ئەمیری و تاپۆ کردنی هێناوەتە کایەوە. ئەویش لە گەڵ ئێلی جاف نەگەیشتۆتە ڕێککەوتن. محەمەد بەگ، سەرۆکی ئێلی جاف، کۆچی کردوە بۆ ئێران، مەدحەت پاشا لە گەڵ زۆری خێڵە کوردی و عەرەبیەکانی تریش توشی شەڕ و لەشکرکێشی بوە.

ساڵی 1289 ک مەدحەت پاشا لابرا. محەمەد ڕەئوف پاشا لە جێگەی دانرا بە والیی عیراق. ڕەئوف پاشا درێژەی دا بە هەمان سیاسەتی نیشتەجێکردنی ئێلاتی کۆچەر و فرۆشتنی ئەرزی ئەمیری. فرۆشتنی ئەرزەکان بە "موزایەدە" لە ڕۆژنامەی "زەورا" دا بڵاو کراوەتەوە. ئەوسا بە دەگمەن لە ناو ئێلە کۆچەرەکان دا خوێندەوار هەبوە تا ئاگای لە ئیعلانی ڕۆژنامەی زەورا و قازانج و زەرەری "ئەرازی قانوننامەسی" و تۆماری "تاپۆ" بێ.

ساڵی 1290 **ک ڕەدیف پاشا کراوەتە والی.**

ئەم هەمو ئاڵو گۆڕە، لەو ماوە کورتەدا، لە لوتکەی دەزگای کارگێڕیی عیراق دا خۆی نیشانەی نائارامی و دانەمەزراوی بوە.

ئێلی جاف کە لە لایەن عوسمانیەوە گوشاری بۆ هێنراوە ڕوی کردۆتە لەوەڕگاکانی ئێران و کە لە لایەن ئێرانیشەوە تینی بۆ هات بێ ڕوی کردۆتەوە لەوەڕگاکانی عوسمانی. بەمجۆرە خۆی پاراستوە لە شەڕ و پێکادانی چەکدار، هەروەها لە دانی باج و سەرباز. کێشەکەیان بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە.

ساڵی 1285 ک ڕویان کردۆتە ئێران. خەریکی گفتوگۆ بون لە گەڵ کاربەدەستانی سنە. مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) ی کوڕی محەمەد بەگ، لە باتی هەمو ئێلەکەی بەڵێنی داوە بە کاربەدەستانی ئێرانی کە لە کاتی کۆچوڕەوی ئێلەکەیان دا نە هێڵن کەسێ لەوان زەرەر بە دانیشتوانی ئێران بگەیەنێ. *(دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی (1313 - 1271 ه. ق)، گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، جلد دوم، تهران، 1369. سند شماره 338. 11 ربیعی سانی 1285 ه ق.)*

هەروەها دەرباره نامەکاریی نێوان کاربەدەستانی ئیرانی و عوسمانی دربارەی سکاڵا و گازاندە لە جاف، *(سەنەدەکانی ژمارە: 342، 344، 345).*

لەو سەردەمەدا میرایەتی ئەردەڵان نەماوە. کوردستانی ئێران ڕاستەوخۆ لە لایەن کاربەدەستانی دەرباری قاجارەوە بەڕێوە براوە. هەڵوێستی کاربەدەستانی ئیران لە سەردەمی میرایەتی ئەردەڵانەوە لە ئێلی جاف دۆستانە نە بوە. لە لایەکەوە هێزی مرۆیی جاف لە خزمەتی میرایەتی بابانی نەیاری میرایەتی ئەردەڵان

دا بوە، لە لایەکی تریشەوە ئێلی جاف هەمو ساڵێ لە کۆچڕەوی هاوینەدا زەرەر و زیانی زۆریان لە کشتوکاڵ و دارایی دانیشتوانی مەریوان و بانە و سەقز و سنە داوە.

ئێلی جاف سەرەڕای هەردو رێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕۆم و دابەشکردنی ناوچەکە، بەردەوام بون لە سەر خێڵەوخوار و خێڵەوژور. لە گەڵ حکومەتی ئێران، وەکو خۆیان ویستویانە و بەو مەرجانەی ئێران بۆی داناون، پێک نەهاتون، رویان کردۆتەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی.

ساڵی 1290 ک رەدیف پاشا والی عیراق، بۆ ئەوەی ئێلی جاف بهێنێتە ژێر رکێفی دەوڵەتی عوسمانیەوە چەندین پلە و پایەی بەخشیوە بە سەرۆکی ئێل و کوڕ و خزمەکانی، لەوانە:

حەمەبەگی کەیخوسرەو بەگ پلەی پاشا و ئەمیر لیوای دراوەتێ، لە هەمان کات دا دانراوە بە قایمقامی گوڵعەنبەر (خورماڵی ئێستا). گولعەنبەر لەو سەردەمەدا ناوەندی کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکە بوە.

لە هەمان کات دا کوڕەکانی: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ و خزمەکانی: بارام بەگ، قادر بەگ، عەزیز بەگ، محەمەد بەگ... هەمویان پلەی فەرمیيان دراوەتێ، *(عزاوی، العراق بین الاحتلالین، 20/8. ئەویش لە رۆژنامە زەورای وەرگرتوە.)* روتبەی ئەو سەردەمە جگە لە پایەی کۆمەڵایەتی و دەسەڵاتی فەرمی، موچەی مانگانەشی لە گەڵ بوە.

کاربەدەستانی تورک بۆ ئەوەی دەس بگرن بە سەر ناوچەکە و دانیشتوانی دا هەمیشە هەوڵیان داوە ناکۆکی لە ناو بنەماڵە دەسڕۆیشتوەکان دا دروست بکەن و سەرانی ئێلەکان بکەن بە گژ یەکتری دا. هەر بەو شێوەیە گەورەترین ئەمارەتی خواروی عیراق، کە بنەماڵەی سەعدون بوە، بە فیتی والیەکانی عوسمانی، لە سەر نیشتەجێبون و خاوەنێتی زەویوزار، *(بطاطو: 101/1)* کراون بە گژ یەکتری دا. لە گەڵ ئێلی جافیش هەمان کاریان کردوە. *(حنا بطاطو، العراق - الطبقات الاجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام الجمهورية، الكتاب الاول، ترجمة عفيف الرزاز، بيروت - 1995.)*

لە بەرامبەر ئەو پلە و ئیمتیازانەی تورک دابویان بە حەمە پاشا، داواکاریيان لێی هەبوە، بە تایبەتی دەربارەی نیشتەجێبون، ملدان بۆ دانی سەرباز و باج، بە پێی قانونەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

جگە لەو داواکاریيانە هاوزەمان لە کاتی گفتوگۆ لە گەڵ سەرۆکی گشتی ئێلەکە دا، کاربەدەستانی تورک لە بەغداد راستەوخۆ لە گەڵ سەرانی هەندێ لە هۆز و تیرەکانی جاف، بە تایبەتی هەندێ لە سەرانی شاتری و هارونی، جیا لە بنەماڵەی بەگزادە، کەوتونەتە پێوەندی و گفتوگۆ بۆ نیشتەجێ کردنیان. بەشێ لە ئەرزەکانی شارەزوریان وەرگرتوە و، بەڵێنیان داوە نیشتەجێ بن و، خۆیان راستەوخۆ باجی ساڵانە بدەن بە حکومەت.

ساڵی 1290 حەمە پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی نە گەیشتۆتە ئەو رێککەوتنەی خۆی ویستویەتی. لە بەر ئەوە بۆ دەربڕینی نارەزایی لە دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری داوە خۆی و هەمو ئێلی جاف کۆچ بکەن بۆ ئێران. ببن بە "رەعیەت" ی دەوڵەتی ئێران. جاف ئەگەرچی هێزێکی مرۆیی گەورە بوە و، توانای جەنگیی زۆری هەبوە، بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی ریچ لە کاتی پێویست دا هەزار پیادە و سێ سەد سوارەی پێ ساز دراوە، (ریچ، 287) بەڵام هەرگیز نارەزایی خۆی بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی بە چەک دەرنەبڕیوە و، پەنای نەبردۆتە بەر بەکارهێنانی چەک.

لەم کۆچەدا بەشێ لە تیرەکانی شاتری و هارونی لە گەڵی نەچون بۆ ئێران. لە شارەزور ماونەتەوە. لە گەڵ دەسەڵاتی عوسمانی پێک هاتون، خۆیان راستەوخۆ رەفتار لە گەڵ حکومەت بکەن. ئەرزیان لێ وەرگرتون و بەڵێنیان داوە باج بدەن. رۆژنامەی زەورا کە رۆژنامەی فەرمیی ولایەتی بەغداد بوە هەواڵەکەی بە گرنگ زانیوە بۆ تێکدانی یەکێتی ناو ریزی تیرەکانی جاف، بۆیە بەم جۆرە بڵاوی کردۆتەوە:

"بەر گوێمان کەوتوە کەوا سەرۆکەکانی هەردو تیرەی شاتری و هارونی لە هۆزی جاف هـاتون بۆ مەڵبەندەکانی حکومەت بۆ سوپاسگوزاریی تایبەتی بەرانبەر بەو یارمەتی و هەڵاوێـردنەی لە چـاکەی شـاهانەوە پێیـان گەیشـتوە و، بینـا لە سـەر ئەوەی کە داوایـان کـردوە کە لەمەولا ڕاستەوخۆ موراجەعەت بە حکومەت ئەکەن و با لە مەولا مامەڵە لە گەڵ ئەوانیش وەک مـامەڵەی هەمو ڕەعیەتی تر بێ، ئەم داوایەیان لەم بارەوە پەسەند کراوە. جا بۆ ئەوەی کاروبـاری ئەم دو تیـرەیە و دەربڕینـی خسوسـیەتی خۆیـان و کـۆکردنەوەی زەکـاتی ئاژەڵیـان بە ئاگـاداری موتەسەڕیف و قایمقامەکانی ئەو شوێنانە بێ کە ئەمانەیان لێن، فەرمانی پێویست نوسراوە بـۆ موتەسەڕیفیەتی شارەزور و سلێمانی و، فەرمانیش درا بە سەرەکەکانی هەردو تیـرە و زانیـیـان کە شاهی مەزن چ یارمەتی و چاودێریەکی کردون و سوپاسی ئەم مامەڵە و بانگکرانەیـان کـرد کە ڕاستەوخۆ مـوراجەعەتی حکـومەت بـکەن و مامەڵەیـان وەک خەڵکـی تـر لە گەڵ بکـرێ. لە کاتێک دا کە زەویوزار بۆ نیشتەجێکردنی جاف بە خۆڕایی دەدرا، سەرەکەکانی ئەم دو تیرەیە گفتیان دا کە لە بەرانـبەری ئەو زەویـوزارەدا پێیـان ئەسـپێردرێ، شـتێ بە گەنجیـنەی دەوڵەت پێشکەش بکەن. ئەم حاڵەتـانە بەشـێکن لە نیشـانەی دیـار و ئاشـکرای دادپەروەری پیـرۆزی شـاهانە کە هەمـو ڕەعـیەت و خەڵکـی خـوای گرتـۆتەوە. کاربەدەسـتی تـایبەتییش دانـرا بـۆ پیشاندانی ئەو شوێنانەی پێویستن بۆ کشتوکاڵ تێداکردنی ئەم نـاوبراوانە و لە چوارچێـوەی دانی سەنەدی تاپۆدا بە هەر کەس بە ناوی خۆیەوە."

(ڕۆژنامەی زەورا، ژمارە 337 ی 10 سەفەری 1290 ی کۆچی
بەرامبەر 9 ی 4 ی 1873 ی زاینی. لە تەئریخی جاف وەرگیراوە)

ئەمەش تێکدانی یەکێتی ڕیزەکانی ئێلی جاف و، دەرچون بوە لە دەسەڵاتی سەرۆکایەتی ئێلەکە، کە تـا ئەو سەردەمە تەنیا لایەنی دەسەڵاتداری ناو ئێلی جاف بوە بۆ پێوەندی لە گەڵ دەسەڵاتی کـارگێڕی دا، چ لـە سەردەمی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و ئەردەڵان و چ لە سەردەمی دوای دەسەڵاتی ئەوان لە گەڵ حکومەتـەکانی عوسمانی و ئیرانی دا.

هەمو ئێلی جاف، جگە لە هەندێ تیرەی شاتری و هارونی، هەمویان لە گەڵ حەمە پاشا چون بۆ ئیران. حەمە پاشا ڕوی کردۆتە ناوچەکـانی جـوانڕۆ، سـەر بە ولایەتـی سـنە و، نـاوچەی زەهـاو سـەر بە نـاوچەی کرماشان. کەوتۆتە گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئیران. حەمە پاشا خۆی چۆتە تاران و سەردانی ناسـرەدین شای قاجاری کردوە. لەو سەردەمەدا ئیران و عوسمانی هێشـتا پێـک نە هـاتبون لە سـەر دیـاریکردنی هێڵـی سنوری نێوان هەردو دەوڵەت. هەر لایەکیان هەوڵـی داوە بـۆ ئەوەی ئەرزی ئەوی تـر بکەوێـتە نـاو سـنوری وڵاتەکەیەوە، ئێلاتی سنور بە لای خۆی دا ڕابکێشێ. لە نـاو کاربەدەسـتانی ئیرانـی دا دو بۆچـونی جیـاواز هەبوە لە سەر جۆری ڕەفتارکردن لە گەڵ حەمە پاشا و ئێلی جاف:

بۆچونی یەکەم،

فەرهاد میرزا معتمد الدولە، والی سنە و مـامی ناسـرەدین شـا، نـوێنەرایەتی کـردوە. ویسـتویەتی بە مەرجێ داڵدەی جاف بدرێ کە قبوڵ بکەن وەکو هەمو ڕەعیەتەکانی تری ئیران نیشتەجێ بن، واز لە گەرمیـان و کوێستان بهێنن، خەریکی گوندنشینی بن. باج و سەرباز بدەن. بە پێچەوانەوە، ئەگـەر ڕازی نـەبون، داڵـدە نە درێن و ڕێگە نە درێن بێنە خاکی ئیرانەوە بگرە بە زۆر ڕەوانەی خاکی عوسمانی بکرێنەوە. ئێلی جاف لە هاوینان دا بۆ لەوەڕخۆری چونەتە کوێستانەکانی مەریوان و سنە و سـەقز. هەمـو سـاڵێ زیـانیی زۆریـان لە دانیشتوانی ناوچەکە کردوە. خەڵکی ناوچەکە دادوبێدادیان بوە لە دەستیان.

بۆچونی دوەم،

هی هەندێ لە گەورەکاربەدەستی دەربـاری قاجـار بـوە، لەوانە میـرزا حوسـەین خـانی سپاسـالار، کە لایەنگری داڵدەدانی جاف و مانەوەیان بون بە کۆچەری لە ئیران.

کاربەدەستانی دەربار لە چاو کاربەدەستانی سنەدا نەرمتر بون، ویستویانە ئێلی جاف بە لای ئیران دا رابکێشن. بە فەرمانی ناسرەدین شا لە شەعبانی 1290 ک دا حەمە پاشا هـەم نازنـاوی "خـان" ی دراوەتـێ، هەم کراوە بە حاکمی زەهاو. لە داهاتی ناوچەکە کە ئەبو خۆیان کۆی بکەنەوە، موچە بـۆ خـۆی و هەنـدێ لـە بەگزادەکانی خزمی بڕاوەتەوە.

حەمە پاشا لە زەهاو جێگیر بوە. بەڵام مەحمود بەگی کوڕی (دواتر مەحمود پاشا)، لە دیـوی عوسـمانی ماوەتەوە و بەماڵەوە چۆتە بەغداد نیشتەجێ بوە. مەحمود بەگ خۆی پێشتر چەند جـارێ لـە ئێـران بـوە و سەردانی تارانی کردوە و، شارەزای هەڵوێستی ئیرانیەکان بوە بەرامبەر ئێلی جاف.

دوای ئەوەی حەمە پاشـا کراوەتـە حـاکمی زەهـاو، ناسـرەدین شـا ئینجـا سـاڵی 1292 ک موچـەی ساڵانەی بۆ پاشا و خزمەکانی بڕیوەتەوە. بە پێی هەندی لەو بەڵگانە جگە لە پاشا خـۆی، ئـەم بەگزادانـەش موچەی ساڵانەیان بۆ دیاری کراوە:

- قادر بەگی کوڕی حەمە پاشا 200 تمەن.
- مەحمود بەگی کوڕی حەمە پاشا 60 تمەن.
- کەیخوسرەو بەگ 200 تمەن.
- محەمەد ئەمین بەگی ئامۆزای پاشا 60 تمەن.
- محەمەد ساڵح بەگ 40 تمەن.

حەمە پاشا، مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) ی کوڕی ناردۆتە بەغـداد. لە بەغـداد نیشـتەجێ بـوە. مەحمود بەگ کەسێکی خوێندەوار، شـارەزای کاروبـاری دەوڵەت، ئەدیـب بـوە. لە گەڵ شـاعیر و ئەدیبەکـانی هاوچەرخی خۆی، لەوانە: مەولەوی، کاک ئەحمەدی مەجزوب، سـەید فەتـاحی جەبـاری، شـێخ رەزای تاڵەبـانی، پێوەندی دۆستانەی هەبوە. پاشای باوکی بەردەوام پارەی بۆ ناردوە. لە بەغداد هەم خەریکی گفتوگـۆ بـوە لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی، هەم خەریکی کڕینی زەویوزار بوە. تەنـانەت بەشـێ لە کەشـکۆڵەکەی، وەکـو لە پەراوێزەکانی دا نوسیوێتی، لە بەغداد نوسیویەتیەوە. چەند جارێ لە نێوان باوکی و کاربەدەستانی عوسـمانی دا پەیام و راسپاردەی هێناوە و بردوە.

ساڵی 1292 ک عەبدوڕحمان پاشا بۆتە والی. لە سەردەمی ئەم والیەدا پێوەندی نێـوان حەمە پاشـا و سەرانی ئێلی جاف و دەسەڵاتی عوسمانی باش بوە و، ئیتر بە یەکجاری جێگیر بوە.

مەحمود پاشا لە پەراوێزی کەشکۆڵەکەی دا چەند هەواڵێکـی بە زمـانی فارسـی لەو بـارەیەوە نوسـیوە لایەنێکی روداوەکان رون ئەکاتەوە:

لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی دا، لە 17 ی شەوالی 1291 ک دا نوسـیوێتی: کە خـۆی بە مـاڵەوە مـوقیمی بەغدادە باوکی هیجرەتی فەرموە بۆ ئێران. *(کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف، بەرگی دوەم، بنکەی ژین: 190)*

لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی تردا، لە 10 ی رەمەزانی 1291 دا لە بەغداد نوسیوێتی: "خط بماند یادگار: 194"

لە پەراوێزێکی تردا، لە 1292 ک نوسیوێتی: بە ماڵەوە موقیمی بەغداد بوە باوکی هیجرەتـی فەرمـوە بۆ ئێران. داوای لە خوداوەندی عالەم کردوە بە مەرحەمەت ئەو تەفرەقەگیە جەمع بفەرمـوێ. لەم پەراوێـزەی دا باسی نامەیەک و چوار بەیت شیعری مەولەوی ئەکا کە بە تایبەتی بۆ ئەوی نـاردوە. *(کەشـکۆڵ: 244. دیـوانی مەولەوی: 23)*

لە پەراوێزێکی تردا، لە 1292 ک دا نوسیوێتی: لە بەغداد بە ئەمری عەبدوڕحمان پاشا والی بەغداد چوە بۆ زەهاو بۆ لای باوکی. لە گەڕانەوەی دا لە شەکمەیدان لە گەڵ ئەشرەف پاشای موتەسەڕیفی سلێمانی پێکەوە چون بۆ هەڵەبجە. لەوێشەوە چونەتە گوڵپ بۆ سەردانی سەرکار شێخەکەی شێخ محەمەد ئەفەندی. لەوێ لە یەک جیا بونەتەوە ئەشرەف پاشا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی و مەحمود بەگ چۆتەوە بۆ بەغداد. *(کەشکۆڵ: 172)*

سەرەنجام لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی گەیشتۆتە پێکهاتن. قەناعەتی بە حەمە پاشای باوکی کردوە کە بە یەکجاری بگەڕێنەوە بۆ خاکی عوسمانی و، هەموییان گەڕاونەتەوە بۆ شوێنی پێشوی خۆیان. سەرزەمینێکی فراوانیان لە نزیکی مەندەلیەوە تا پێنجوین بە تاپۆ وەرگرتوە. بۆیە بە خۆی و هەمو ئێلەکەیەوە گەڕاوەتەوە دیوی عوسمانی. ساڵی 1958 کە ڕژێمی پاشایەتی روخاوە و ڕژێمی جمهوری "قانونی ئیسلاحی زەراعی" دەرکردوە زۆرایەتی ئێلی جاف جوتیار بون و بەگزادەی جاف، یەکێ لە بنەماڵە زەویدارە هەرە گەورەکانی عیراق بون، پێنجسەد و سیونۆهەزار و سێ سەد و سیوسێ (539333) دۆنم ئەرزیان هەبوە. *(حنا بطاطو 1/ 81)*

حەمە پاشا پیاوێکی هەڵکەوتو بوە. سەرۆکی گشتیی هەمو ئێلی جاف بوە. ئەگەرچی لە گەڵ ئێلەکەی گەرمیان و کوێستانی کردوە، لە سەر قەڵای شیروانە، کە کەوت بوە ناوجەرگەی گەرمیانەوە، کۆشکێکی گەورەی دروست کردوە. زستانان لەوێ ژیاوە. حەمە پاشا، سەرۆکی ئێل، خاوەنی سامانێکی زۆر بوە. خاوەنی ران و رەوەیەکی گەورە بوە. لە هەمان کات دا بازرگانێکی گەورە بوە. شارەزای کاروباری دەوڵەتی بوە.

حەمە پاشا گفتوگۆی سەرانی شاتری و هارونی بە جیا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد و، نەچونی خۆیان و هۆزەکانیان بۆ ئیران، بە هەڵگەڕانەوە و، تێکدانی یەکێتیی فیدارسۆنی دێرینەی ئێلی جاف داناوە. تا ئەو سەردەمە سەرۆکی جاف لە باتی هەمو هۆز و تیرە و بەرەبابەکانی فیدراسیۆنی جاف، نوێنەرایەتی جافی کردوە لە بەرامبەر دەسەڵاتی میرایەتی بابان و کاربەدەستانی عوسمانی و ئیرانی دا. هیچ کام لە سەرانی هۆزەکان بۆیان نەبوە لە پشتی ئەوەوە پێوەندی لە گەڵ هیچ لایەک بکەن. ئەوەی سەرانی شاتری و هارونی کرد بویان، دەرچون بو لەو نەریتە. حەمە پاشا، عەزیزی شاوەیس و هەندێ لە سەرانی شاتری گرتوە. گیراوەکان لە زیندان دا مردون. کەسوکاریان پێیان وا بوە لە زیندان دا دەرمانخوارد کراون و کوژراون. بڕیاریان داوە لە تۆڵەی خوێنی سەرۆکەکەیان دا حەمە پاشا بکوژنەوە و، کوشتویانەتەوە (1299 ک).

کوژرانی حەمە پاشا وێستگەیەکی سەرەکی بوە لە گۆڕینی ژیانی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، ئێلی جاف دا. دوای ئەم روداوە سیستەمی خێڵایەتی - پاتریارکی لە ناو ئێلی جاف دا گۆڕا بەرەو سیستەمی دەرەبەگی - زەویداری.:

یەکەم: سزادانی تیرەی کەرەمەویسی بکوژی حەمە پاشا ئەوەندە سەخت بو، هەموانی چاوترسێن کرد. ئیتر لە ناو ئێلی جاف دا کەسێ یا تیرەیەک نەما پڕکێشی بکا لە فەرمان و ڕێنماییەکانی بنەماڵەی سەرۆک یاخی بێت یان لە پشتی ئەوانەوە پێوەندی لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی یا قاجاری بکا. بنەماڵەی بەگزادەی جاف، بە تایبەتی سەرۆکەکەیان، کە دوای حەمە پاشای باوک، کوڕەکانی: عوسمان پاشا و مەحمود پاشا جێگەیان گرتۆتەوە، نوێنەرایەتی هەمو ئێلەکەیان کردوە لە لای کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت.

دوەم: هەمو زەویوزاری مەڵبەندی ژیانی هۆز و تیرەکانی فیدراسیۆنی جاف و لەوەڕگای رەوە و رانەکانیان، کە لە نزیک خالس و سەعدیە و خانەقینەوە تا هەڵەبجە و پێنجوینی گرتۆتەوە، بە فەرمی کەوتۆتە

دەست بنەماڵەی بەگزادەی جاف و، بە تاپۆ بوە بە موڵکی ئەوان و، ساڵ لە دوای ساڵ تیرە و هۆزە کۆچەرەکان ناچار بون گوند ئاوا بکەنەوە، نیشتەجێ بن، دەس لە ئاژەڵداری هەڵبگرن، خەریکی کشتوکاڵ بن. لە خێڵەکیی رەوەندەوە ئەبون بە جوتیاری گوندنشین، بە تایبەتی کە رێککەوتنەکانی ئەرزڕۆمیش کەوت بونە بواری جێبەجێ کردنەوە.

سێیەم: پێوەندی پاتریارکی - خێڵەکی نێوان سەرۆکی ئێل و ئەندامانی خێڵەکەی لە ئاژەڵداری گەڕۆکەوە گۆڕاوە بۆ پێوەندی نێوان دەرەبەگی - زەویدار و جوتیاری - بێزەوی.

پاشکۆ – 1 –

سەرچاوە

چەندین نوسەر باسی هۆز و تیرەکانی ئێلی جافیان کردوە گرنگەکانیان بریتین لە:

کلۆدیۆس جێمس ریچ، گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان 1820، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە محەمەد حمەباقی، چاپی ئاراس، هەولێر - 2002. (ل 256 - 257)

مارک سایکس، هۆزەکانی کورد، وەرگێڕان و ئامادەکردنی حسێن جاف، بەغداد - 1992. (ل 27).

مێجەر ئی. بی. سۆن، چەند سەرنجێک دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خوارو، لە ئینگلیزیەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، بنکەی ژین، سلێمانی - 2007. (ل 63 - 73)

العشائر الكردية، ترجمه و علق عليه: فؤاد حمەخورشيد. بغداد - 1979. ئەمە تەرجومەی راپۆرتێکە کە دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز "دائرة الحاكم المدنى فى العراق" بە ئینگلیزی بۆ ئەفسەرەکانی خۆی نوسیوە بە ناونیشانی: ملاحظات عن عشائر كردستان الجنوبيه (بين الزاب الكبير وديالى)، بغداد - 1919.

ادموندز، كردها، تركها، عربها، ترجمه ابراهيم يونسى، تهران - 1367. (ص 154 - 171)

ادموندز، كرد و ترك و عرب، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد - 1971. (ص 129 - 143)

باسيلى نيكيتين، الكرد - دراسة سوسيولوجية وتاريخية، ترجمة الدكتور نورى طالبانى، بيروت - 2001. (ص 268 - 272)

واسيلى نيكيتين، كرد و كردستان، ترجمه محمد قاضى، تهران - 1366. (ص 367 - 371)

لە ناو عەرەبی عیراقی دا:

عباس العزاوى، عشائر العراق، الجزء الثانى، بغداد - 1947. (ص 28 - 83)

الدكتور شاكر خصباک، الاكراد - دراسة جغرافية اثنوغرافية، بغداد - 1972. (ص 368 - 378)

----، العراق الشمالى دراسة لنواحيه الطبيعبة والبشرية، بغداد - 1973.

جگە لەمان، لە ناو کوردا

کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی دکتۆر حەسەن جاف، بەغداد - 1995.

محمد امين زکی، تاریخی سلیمانی و ولاتی، بەغداد - 1939. (ل 176 - 186)

حمزه عبدالله، العشائر الكردية، دەسنوس.

پاشکۆ – 2 –

خەتی شەریف گوڵخانە

ساڵی 1255 ک (1839 ز) سوڵتان عەبدولمەجیدی عوسمانی (1823 - 1861 ز) لە کۆشکی گوڵخانە لە بەردەم وەزیر و گەورەکاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی دا راگەیاندنێکی خوێندەوە وەکو سەرەتای دەسپێکردنی "تەنزیمات" بۆ ئەنجامدانی چاکسازی لە داوودەزگاکانی دەوڵەتەکەی دا. مستەفا رەشید پاشا (1800 - 1858 ز)، کە چەند جارێ وەزیری کاروباری دەرەوە و چەند جارێ سەدری ئەعزەم بوە، لە ژێر کاریگەریی سەرەتاکانی شۆڕشی فەرەنسی دا، را گەیاندنەکەی ئامادە کرد بو.

ئەمەی خوارەوە دەقی راگەیاندنەکەیە:

> هەمو دنیا ئەزانێ لە رۆژانی یەکەمی دەوڵەتی عوسمانیەوە، کە سەرەتا بەرزەکانی قورئان و ئەحکامەکانی شەریعەت هەمیشە بە تەواوی پێڕەوی کراون. سەڵتەنەتی بەرزی ئێمە گەیشتۆتە

بەرزترین پلەی هێز و دەسەڵات و، هەمو ئەتباعەکانی گەیشتونەتە خۆشی و ئاسودەیی. بەڵام لە سەدوپەنجا ساڵی رابردودا بە هۆی دژواریی یەک لە دوای یەک و هۆکـاری جۆراوجـۆرەوە، نە شـەریعەتی غەڕا گـوێڕایەڵی کـراوە و نە قـانونە باشـەکان پێڕەوییـان کـراوە. لە ئەنجـام دا، بەهێزیی و ئاسودەیی پێشـو گـۆڕاوە بـۆ لاوازی و کڵـۆڵی. دیـارە هەر وڵاتـێ بە قانونەکـانی شەریعەت حوکم نەکرێ ناتوانێ بمێنێ.

لە رۆژانی یەکەمی جلوسی ئێمەوە لە سەر تەخت، بیـری ئـێمە بە تەنیـا چـوە بـۆ گەشـەپێدانی ئیمپراتۆری و پتەوکردنی ئاسودەیی خەڵک. لە بەر ئەوە، ئەگەر شوێنی جوگرافی ولایەتەکـانی عوسمانی و، پیت و بەرەکەتی ئەرزەکەی و، ژیریی و هۆشی دانیشـتوانی رەچـاو بکـرێ، دەری ئەخا، بە هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی رێگەی گونجاو، ئەنجامی ویستراو، بە یارمەتی خوا، لە ماوەی پێنج یا دە ساڵ دا بە دەس ئەهێنرێ. بۆیە، دڵنیا لە یارمەتی خوا و پشتیوانی پێغەمەرەکـان، وا ئەزانین پێویست و گرنگە لە ئێستاوە تەشـریعاتی نـوێ پێشـکەش بکـرێ بـۆ ئەوەی بگەیـنە بەڕێـوەبەرایەتی کـارای حکـومەتی عوسـمانی و ولایەتەکـانی. بـۆیە سـەرەتاکانی تەشـریعاتی ویستراو بریتیە لەم سێیە:

1. بەڵێندانی دابینکردنی ئاسایشی تەواوی ژیان، شەرەف و، دارایی.
2. سیستەمێکی رێکخراوی خەملاندنی باج.
3. سیستەمێکی رێکخراوی یەکسان بۆ سەربازگیری هێزی پێویست و ماوەی خزمەت.

لە راستی دا لەم دنیایەدا هیچ شتێ نیە لە ژیان و شەرەف بە نرختر بێ. مرۆڤ چەنـدە سروشـتەکەی دژی توندوتیژی بێ، (چۆن) ئەتوانێ رێگری لە خۆی بکا پەنا ببـاتە بەر تونـدوتیژی و، بەوەش حکـومەت و وڵاتەکەی بریندار بکا، ئەگەر ژیان و شەرەفی بکەوێتە مەترسیەوە؟ ئەگەر، بە پـێچەوانەوە، ئاسایشـی تەواوی هەبێ، ئاشکرایە کە دور ناکەوێتەوە لە رێگەکانی دڵسۆزی و هەمـو کردەوەکـانی بەشـدار ئەبـێ لە ئاسـودەیی حکومەت و خەڵک دا.

ئەگەر ئاسایشی دارایی نەبێ، هەمـو کەس بێدەربەسـت ئەبـێ بەرامـبەر دەوڵەت و کۆمەڵگـاکەی، کەس گوێی خۆی ناداتە ئاسودەیی وڵاتەکەی، بە گرفت و پەژارەکانی خۆیەوە سەرقاڵ ئەبێ. بە پـێچەوانەوە، ئەگەر مرۆڤ بەرامبەر داراییەکانی هەست بە ئاسایشی تەواو بکا، ئەوسا خەریک ئەبێ بە کاروبارەکانی خـۆیەوە و، هەوڵی فراوانکردنیان ئەدا و، بۆچون و خۆشەویستی بۆ دەوڵەتەکەی و کۆمەڵگاکەی بەردەوام گەشـە ئەکـا و، بە بێگومان ئەبێتە ئەندامێکی بە کەڵکی کۆمەڵگا..

خەملانـدنی بـاج یەکـێکە لە گرنگتـرین بابەتەکـانی کە ئەبـێ رێـک بخـرێ. دەوڵەت، بـۆ پاراسـتنی قەڵەمڕەوەکەی، دیارە پێویستی بە راگرتنـی سـنورەکانێتی، خەرجـی ئەویـش هەر بە سـەپاندنی بـاج لە سـەر رەعیەتەکانی دابین ئەکرێ. سوپاس بۆ خـوا، ئیمپراتۆریتەکەمـان رزگـاری بـو لە پـاوانکردن، جێبەجێکردنـی زەرەربەخشانەی ئیلتیزام، کە هیچ کاتێ ئەنجامێکی بەرداری نەبـوە. لە بەر ئەوە پێویسـتە لە ئێسـتا بە دواوە، هەمو رەعیەتێکی سەڵتەنەت بە پێی دەسکەوت و کەرەستەکانی بـاج بـدا، بەوەش رزگـاری ئەبـێ لە سـەرانەی ئیزافی. کەواتە پێویستە بە قانونی تایبەتی خەرجیەکانی وڵاتەکەمان و هێزی دەریاییمان دیاری بکرێ.

بابەتە جەنگیەکان، وەکو ئێستا رون کرایەوە لە کارە هەرە گرنگەکانی دەوڵەتە، ئەرکی ناچـاریی هەمـو خەڵکە سەرباز ئامادە بکەن بۆ پاراستنی نیشـتمان بـۆیە پێویسـتە رێنمـایی دابنـرێ بـۆ هەر گروپـێ هەمـو ناوچەیەک تاسیسی بکا بە پێی پێویستیەکانی کاتەکە و، بۆ کـورتکردنەوەی مـاوەی خزمەتـی سـەربازی بـۆ چـوار یـا پێـنج سـاڵ. قـانونێکی وەهـا کۆتـایی دێنـێ بەو رێوشـوێنەی پێشـو کە هێشـتا لە کـار دایە بـۆ

سەربازگیری بێ گوێدانە قەوارەی دانیشتوان، لە هەر ناوچەیەک دا زۆرتـر سـەربازگیری لە هەنـدێ شـوێن و کەمتـر لە هەنـدێ جـێگەی تـر. ئەم کـردەوەیە کشـتوکاڵ و بازرگـانی خسـتۆتە پشـێویەکی زیانبەخشـەوە.. سەرەڕای ئەوەش، ئەوانەی بۆ هەمو تەمەن کراونەتە سـەرباز بـۆ خزمەتـی سـپایی بـۆتە مـایەی نائـارامی و چۆڵبونی وڵات لە دانیشتوان.

بە کورتی، لایەنی کەم ئەم ڕێنماییە دەرنەچێ، دەسەڵات، ئاسودەیی، ئاسـایش، ئاشـتی، نـابێ چـاوەڕێ بکرێ، سەرەتا بنەڕەتیەکان ئەبێ ئەوانە بێ کە لە سەرەوە ژمێردران.

بۆیە، لە ئستا بە دواوە، هەمـو تاوانبەپاڵـدراوێ ئەبـێ ڕێـگە بـدرێ بـۆ گـوێلێگیرانی گشـتی بە پێـی ئەحکامەکانی شەریعەت، دوای لێکۆڵینەوە و پشکنین، بە بێ وتنی حوکمی قانونی نابێ هیچ کەسـێ بە نهێنـی یا بە ئاشکرا یەکێکی کە، بە ژەهر یا بە شتێکی تر، بکوژێ. نابێ هیچ کەس ڕێ بدرێ دەسدرێژی بکاتە سەر شەرەفی کەسێکی تر، هەمو کەس ئەبێ دارایی پارێزراو بێ و بتوانێ بە ئازادی بە بێ ڕێگـری کەسـێکی تـر، جا هەر کەسـێ بـێ، بە گەڕی بخـا. کەسـانی بـێ تـاوانی خزمـی تاوانبـار، لە ئەنجـامی زەوتکردنـی دارایـی تاوانبارەکەدا، نابێ بێ بەش بکرێن لە مافی میرات. ڕەعـیەتە موسـوڵمان و ناموسـوڵمانەکانی سـەڵتەنەتەکەی ئێمە، بێ جیاوازی، سود لە ئیمتیازە ئیمپراتۆریەکانی ئێمە ئەبینن، لە بەر ئەوە ئـێمە ئاسایشـی تەواوی ژیـان، شەرەف، دارایی، ئەبەخشین بە هەمو دانیشتوانی ئیمپراتۆریەتەکەمان بە پێی قانونی باسکراو.

وەکو بۆ خاڵەکانی تر، بڕیارەکان ئەبـێ بە زۆرایەتـی دەنـگ بـدرێن. بـۆ ئەم ئەنجـامە، ئەنـدامەکانی "مەجلیسی ئەحکامی عەدلیە"، ئەگەر بە پێویست زانـرا، ئەنـدامی نـوێی بـۆ زیـاد ئەکـرێ، بەوانەی لە ڕۆژانـی دیاریکراودا بەشدار بن وەزیرەکانی خۆمان و کاربەدەستانی باڵای ئیمپراتۆری، بڕیار ئەدەین، کۆ ئەبنەوە بۆ مەبەستی دارشتنی قانون بۆ ڕێکخستنی ئاسایشی ژیـان و دارایـی و خەمڵانـدنی بـاج. هەرکەسـێ بەشـداری مەجلیس بکا بیروباوەڕ و ئامۆژگاریەکانی بە ئازادی دەرئەبڕێ.

خێڵی کوردی
لە سایەی دەسەڵاتی عوسمانی دا

هەمەوەند (بە نمونە)

لە دوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی خۆجێیی - کوردی لە قەڵەمڕەوی بابان دا، دەسەڵاتی بێگانەی تورکی جێگەی گرتەوە. ئیسماعیل پاشا، جەنەراڵێکی ئۆردوی عوسمانی، دانرا بە یەکەم قایمقامی سلێمانی و، راستەوخۆ بەسترایەوە بە والی بەغدادەوە. لەوە بەدوا تا داگیرکردنی باشوری کوردستان لە لایەن هێزی بەریتانیەوە لە جەنگی جیهانی یەکەم دا هەمیشە قایمقام و دواتر موتەسەرپفەکانی لیوای سلێمانی بە دوای یەک دا هەمو تورک بون. *(بۆزانینی ناوی موتەسەرپفەکانی تورک بڕوانە؛ زکی، تاریخی سلێمانی، ل 202 - 204)*

بە پێی تەشکیلاتی ئیدارىی تورک باشوری کوردستان بەمجۆرە دابەش کرا بو:

- لیوای سلێمانی پێک هات بو لە قەزاکانی: گولعەنبەر (خورماڵ)، بازیان، شارباژێڕ، قەرەداخ، مەرگە، هەڵەبجە.
- لیوای کەرکوک پێک هات بو لە قەزاکانی: رەواندز، ئەربیل، سەلاحیە (کفری)، کۆیە، رانیە.
- لیوای موسڵ پێک هات بو لە قەزاکانی: موسڵ، ئامێدی، زاخۆ، سنجار، دهۆک، ئاکرێ.
- قەزای خانەقین بەسترا بوەوە بە لیوای بەغدادەوە.

(عزاوی، 168/7)

داوودەزگای بابان، سەرەڕای هەمو کەموکوڕیەکانی و، ململانێی خۆبەخۆیان، هەڵگەڕانەوەیان لە دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری و، هێنانی ئوردوی تورک و لەشکری قاجاری بۆ سەر یەکتری، دەسەڵاتێکی کوردی بو، لە لایەن دانیشتوانی ناوچەکەوە قبوڵ کرا بو. بە نەمانی ئەم، بۆشایی دەسەڵات دروست بو. ئەگەرچی شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی و قادری هەلیان بۆ رەخسا کەڵک لەم بۆشاییە وەربگرن، بەڵام هەرگیز نە بە ئەوان و نە بە کاربەدەستانی تورک پڕ نەکرایەوە. ئاسایش کە مەرجی یەکەمی گەشەکردنی ئابوری و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتە، دابین نە کرا.

لە ڕوداوەکانی نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەهەم دا تا یەکەمین جەنگی جیهانی، یەکێ لەو دیاردانەی کە لە ناوچەی سلێمانی، بە تایبەتی سنوری پێشوی میرایەتی بابان دوبارە بۆتەوە، ڕێگری و جەردەیی و ڕوتکردنەوەی کاروان بوە. زۆری خێڵەکانی ناوچەکە بە ئاشکرا یان بە نهێنی ئەم کارەیان کردوە. لە ناو ئەو خێڵانەدا، ڕەنگە لە هەمویان زیاتر باسی هەمەوەند بکرێت.

هەمەوەند، وەکو خۆیان ئەگێڕنەوە، لە "خوداد" ی باپیرە گەورەیانەوە دەس پێ ئەکا کە چوار کوڕی هەبوە بە ناوەکانی ڕەمەزان، ڕەشید، سەفەر و یادگار، کە بون بە ناوکی پێکهێنانی تیرە سەرەکیەکانی ڕەمەوەند، ڕەشەوەن، سەفەرەوەند، چەلەبی بەگزادە.

هەمەوەند، کە نوسەرانی ئیرانی بە "ئەحمەدەوەند" ناویان بردوە، لە چاو هەندێ ئێلی تری ناوچەکەدا بە ژمارە کەمتربون. ڕیچ کە ساڵی 1820 سەردانی سلێمانی کردوە و ئاماری ئێلەکانی ناوچەکەی تۆمار کردوە، ژمارەی ئێلی هەمەوەندی بە 200 خێزان داناوە و، لە ڕیزی ئێلە ڕەوەندەکان دا ژماردونی. بە درێژایی گەشتەکەی لە بەغدادەوە بۆ سلێمانی و لە گەڕانەوەی دا لە سلێمانیەوە بۆ بەغداد، باسی مەترسی هەمەوەندی نەکردوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا ئارام و هێمن بوبن، هیچ کارێکی ئەوتۆیان نەکردبێ بوبێتە هۆی پەشێوانی ئاسایشی ڕێگاکان.

کە میرایەتی بابان ڕوخاوە و عەزیز بەگی بابان ویستویەتی لەشکری عوسمانی بە شەڕ لە سلێمانی دەر بکا (1266 ک)، بەشێ لە هێزەکەی هەمەوەند بوە و، پێ ئەچێ عەزیز بەگ کە دوای شکانی لە ناوشاری سلێمانی کشاوەتەوە بۆ ناوچەی زەهاو، پشتئەستور بوبێ بە هەمەوەند، کە شارەزای ناوچەی زەهاو بون. *(عبدالقادر ابن رستم البابانی، تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم بە: سیر الاکراد، باهتمام محمد رؤوف توکلی، تهران 1366 ش: 169)* عەزیز بەگی بابان سەرەنجام خۆی داوە بە دەست عوسمانیەوە، لە کوردستان دورخراوەتەوە، بەڵام هەمەوەند بە یاخێتی ماونەتەوە. بە دوای ئەوەدا ئیتر بەردەوام لە دۆخی یاخیبون و بەرەنگاری دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی دا بون. دوای ئەم ڕوداوە ئیتر بەردەوام ناوی ئەم هۆزە وەکو فاکتەری نائارامی و پەشێوانی ئاسایشی ناوچەیەکی فراوان، باس کراوە.

هەمەوەند لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نیشتەجێ و جێگیر نەبون. لە نێوان بازیان - خانەقین - قەسری شیرین - کرماشان دا جموجوڵیان کردوە. زۆر جار بۆ ڕاووڕوت و تاڵان پەلیان بۆ ئەم لا و ئەولاش کێشاوە. هیچ نیشانەیەک نیە بۆ ئەوەی کشتوکاڵ یان ئاژەڵداری سەرچاوەی داهات و ژیانیان بوبێ. بەڵکو وەکو شەڕکەری پیشەیی ژیاون. دوای ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزرۆم (1263 ک) یەکێ بون لە هۆکانی تێکچونی ئاسایشی سنور و کێشەی نێوان حکومەتەکانی قاجاری و عوسمانی. چەند جارێ لە ئاستی ناوچەیی هەردو حکومەت و لە ئاستی ناوەندی هەردو دەوڵەت دا بابەتی گفتوگۆی نێوان هەردولا بون. کە هێزی عوسمانی چۆتە سەریان کشاونەتەوە ناوچەی زەهاوی کرماشان لە دیوی ئێران و کە هێزی ئێرانی چۆتە سەریان گەڕاونەتەوە ناوچەی بازیانی نێوان سلێمانی و کەرکوک لە دیوی عیراق. کە ئێران تەنگی پێ هەڵچنیون خۆیان بە "ڕەعیەت" ی عوسمانی و، کە عوسمانی تەنگی پێ هەڵچنیون خۆیان بە "ڕەعیەت" ی ئێرانی داناوە.

والیی بەغداد لە سلێمانی

والیی بەغداد ڕەشید پاشا کە نەخۆش کەوت و مرد تەمەنی لە پەنجا تێ نەپەڕی بو. لە جێگەی ئەو لە ئەستەموڵەوە سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا دانرا بە والیی بەغداد (1274 ک). عومەر پاشا بە ڕێچەڵەک هەنگاری و ناوی میخائیل بوە، لە تەمەنی بیستوهەشت ساڵی دا موسوڵمان بوە، ناوی خۆی گۆڕیوە بە

عومەر. عومەر چۆتە ریزی لەشکری عوسمانیەوە. لە جەنگی قرم دا ئازایەتی زۆری نوانـدوە بـۆیە گەیشـتۆتە پلەیەکی بەرزی سەربازی. عومەر پاشا کە هاتۆتە بەغداد لە گەڵ خـۆی نـزیکەی چـوار هەزار کەسـی هێنـاوە. هەندێکیان لەوانە بون لە جەنگی قرم دا لە گەڵ خۆی بـون. عـومەر پاشـا نێـردراوەتە عیـراق بـۆ سـەپاندنی "سەربازگیری: تەجنیدی ئیجباری". کە ئەوسا پێی وتراوە "عەسکەرنیزام". تەجنیدی ئیجباری بەشـێ بـوە لەو "تەنزیمات" ە کە دەوڵەتی عوسمانی بۆ نوێکردنەوەی خۆی، خەریکی ئەنجامدانی بوە.

سەربازگیری لە ناو خەڵکی عیراق دا، بە تایبەتی لە ناو عەشـائیری عەرەبـی عیـراق دا، زۆر ترسـناک و قێزەون بـوە. رقـی زۆریـان لەم کـارە بـوە و ملیـان نە داوە بـۆ جێبەجێکردنـی. پـێ ئەچـێ عـومەر پاشـا هەوڵی دابێ ئەم ئەرکە بگرێتە ئەستۆ. دوای گەیشتنی بە عیراق، لە بەغدادەوە دەستی پـێ کـردوە. بـۆ ئەوەی کارەکەی ئاسان بکا، پێشەکی پارەی بە سەر زاناکانی بەغدادا بەشیوەتەوە، هەر یەکەیـان بە گـوێرەی پـلەکەی پارەی داونەتێ. ئینجا کۆبـونەوەی پـێ کـردون و فەرمـانەکەی بـۆ خوێنـدونەتەوە. زاناکـان پێشـوازییان لە فەرمانەکە کردوە. بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و پشتیوانیی جێبەجێکردنی فەرمانەکە، کورەکـانی خۆیـان هێنـاوە کردویانە بە عەسکەرنیزام. لە پێش هەمویانەوە محەمەد فەیزی زەهاوی، موفتی عیـراق، کـوڕێکی خـۆی داخـل کردوە. ئەوانی تریش چاویان لەو کردوە. بەوجۆرە لە چەند رۆژێک دا لە بەغـداد نـزیکەی 500 کەسـی کـۆ کردۆتەوە.

سەرکەوتنی کارەکەی لە بەغداد هانی داوە لە ناوچەکانی تریش هەمان کار دەست پێ بکـا. وایزانـی لە شوێنەکانی تریش سـەرکەوتو ئەبـێ. بەڵام ئەوەی لە بەغـداد بـۆی چـۆتە سـەر لە شـوێنەکانی تـری عیـراق روبەروی بەرگری و بەرەنگاری بوە. لە ناو خێڵە عەرەبیەکانی دیالە، حلە، نەجەف، کەربەلا، دیـوانیە، سـەماوە، شامیە دا.. یاخیبون و هەڵاتن و مانگرتن دەستی پێ کردوە. عومەر پاشا لە بـاتی هەوڵـی نوانـدنی نەرمـی و رازیکردن پەنای بردوە بۆ بە کار هێنانی زەبروزەنگ و، لەشکرکێشی یەک لە سەر یەک بۆ سەر ناوچەکان و خێڵەکان. ویستویەتی بە زۆر بیانهێنێتە ژێر باری گوێڕایەڵی. عومەر پاشا زەبروزەنگ و تونـدوتیژیی زۆری بە کار هێناوە و، بۆ هەر ناوچەیەک ژمارەیەک عەسکەرنیزامی دیاری کردوە کە پێویست بوە ئامادەی بـکەن. بەڵام کارەکانی ئەنجامی خواستراوی بە دەس نە هێناوە.

لەو کاتەدا کە ئەمان خەریکی ئەمە بون، ناسرەدین شا بـۆ گەشـتوگوزار سـەردانی سـنەی کـردوە. لەم گەشتەدا زیاتر لە پێنج هەزار کەسی لە گەڵ بوە. خەڵکی سنورەکان گومانی ئەوەیان کـردوە ئێـران گەرەکێتـی کەڵـک لە نائـارامی نـاوخۆی عیـراق وەربگـرێ. عـومەر پاشـا بەرەو سـلێمانی چـوە. تـا ئەو گەیشـتوە شـا گەڕاوەتەوە تاران و مەترسیەکەیان رەویوەتەوە.

عـومەر پاشـا چەنـد رۆژێ لە سـلێمانی مـاوەتەوە. لە سـلێمانیش هەوڵـی داوە "تەجنیـدی ئیجبـاری" بسەپێنێ. ژمارەی عەسکەر نیزامی بۆ هەر یەکێ لە ناوچەکان و خێڵەکان دیـاری کـردوە. بـۆ ئـازوقە و پـارە تەنگی بە دانیشتوانی ناوچەکە هەڵچنیوە، بە زۆر لێی سەندون. بۆ نمونە داوای عەسکەر نیزامی لە شێخ عەلـی عەبابەیلێ، مودیری قەزای گولعەنبەر کردوە، شێخ عەلی بۆ چارەسەر چۆتە بیارە بۆ لای شێخ عوسـمان ترسـی خۆی و پەرێشانی وڵاتەکەی دەربڕیوە. *(ریاض المشتاقین: 335)*

هەندێ لە هەمەوەندی گرتوە و بێ رەزامەندی دەزگاکانی سەروی خۆی ئیعـدامی کـردون. دوای چەنـد رۆژێ بە شەو سلێمانی بە جێ هێشتوە. وا بڵاو بۆتەوە کە چۆتە سەر خێڵی هەمەوەند و جـاف. راسـتیەکەی هەواڵی یاخیبونی هەندێ عەشیرەتی عەرەبـی پـێ گەیشـتوە و بە پەلە گەڕاوەتەوە بەغـداد بـۆ سـەرکوتکردنی ئەوان. بەڵام دوای چەنـد رۆژێ فەرمـانی عەزلـی دەرچـوە (1276 ک). کەمتـر لە دو سـاڵ لە والیەتـی دا ماوەتەوە.

لە بارەی هۆی عەزل کردنیەوە قسەی جیاواز هەیە:
هەندێک ئەڵێن: لە سۆنگەی هەڵواسینی گروپێ هەمەوەنـدەوە بـوە کە بـێ وەرگرتنـی ئیزنـی مەقامـاتی بەرزی دەوڵەتەکەی لە سـێدارەی داون. گۆیـا مەترسـییان هەبـوە کە هەمەوەنـد پەنـا بـۆ ئێـران بـبەن و ببـنە هـاووڵاتی ئیـران. لەو سـەردەمەدا هێشـتا کێشـەی جیـاکردنەوەی ناوچە سنوریەکان و یەکلاییکردنەوەی "تەبەعیەت" ی هەنـدێ لەو خـێڵانەی لە نێـوان ئیـران و عوسمانی دا ناکۆک بون، چارەسـەر نە کـرا بـون. بە پێـی مـادەی هەشـتەمی ڕێککەوتننـامەی ئەرزرۆمی دوەم (1263 ک) ئازادی درا بو بەو خێڵانە یەکێ لەم دو دەوڵەتە هەڵبژێرن. ڕەنـگە هەر بـۆ ئەو مەبەسـتەش بـوبێ لە نزیـک مەریـوان لە گەڵ ئەمـانوڵا خـانی والـی ئەردەڵان یەکترییان دی بێ.

(تحفەی ناصری: 264. حدیقەی ناصری: 198)

هەندێکی تر ئەڵێن: لابراوە لە بەر ئەوەی لە ئەرکەکـانی دا سـەرکەوتو نەبـوە. بە هـۆی بەکارهێنـانی توندوتیژیەوە بەرامبەر خەڵکی عیراق، ناڕەزایی و پشێوی و یاخیبون دژی دەوڵەت زیادی کردوە. بە لابردنـی ئەو، ویستویانە ناوچەکە ئارام بکەنەوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:
الدکتور علی الوردی: لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق، الجزء الثانی، (ص 224 - 232)
عباس العزاوی: تاریخ العراق بین احتلالین، الجزء السابع، (ص 116 - 127)

شوێنی ژیان و جـوڵانی هەمەوەنـد نـاوچەیەکی فراوانـی گرتـۆتەوە کە گرنگـی بازرگـانی، ئـایینی و سیاسی، هەبوە، چ لە باکوری عیراق دا و چ لە نێوان ئیران و عیراق دا، لەوانە:

- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان سلێمانی - کەرکوک
- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان سلێمانی - بەغداد
- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان کرماشان - بەغداد
- ڕێگەی کاروانەکانی زائیرانی ئیرانی لە نێوان کرماشان - پیرۆزگاکانی شیعە لە کـازمیە، سـامەڕا، نەجەف و کەربەلا.

هەمـو ئەم ڕێگـا و شـوێنانە بەردەوام لە ژێـر هەڕەشـەی تـالانکردن، ڕوتکـردنەوە، کوشـتن دا بـون. نەیانتوانیوە بە هێمنی و بە بێ ترسی پەلاماری جەردەی هەمەوەند بە ڕێگاکانی خۆیان دا بـڕۆن. لە بەر ئەوە هەر والیەک بۆ بەغداد دانرابـێ یەکـێ لە خەمەکـانی، دابینکردنـی ئاسایشـی ئەو ناوچـانە بـوە کە مەترسـی هەمەوەندیان لە سەر بوە و، چارەسەری کێشەی سەلامەتی ڕێگـا و بـان بـوە. بـۆیە هەر والـیەک کە دانـراوە هەوڵی چارەسەرکردنی ئەم کێشـەیەی داوە. هەم بە ڕێـگەی "عەفـو" کـردن و قسـەی خـۆش و هەنـدێ جـار دامەزرانـدنیان بە زەفتـیە و ئەفسـەر لە ریـزی هێزەکـانی عوسـمانی دا و، هەم لە ڕێـگەی بەکارهێنـانی زەبروزەنگەوە، لە ڕێگەی لەشکرکێشی گەورە و پەلاماردان و کوشتن و گرتن و ئیعـدام کـردنەوە، بـێ ئەوەی هیچکامیان ئەنجامی ویستراوی دابێ بە دەستەوە.

ساڵی 1274 ک سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا کراوەتە والی بەغداد.

لە کاتی هاتنی دا بۆ سلێمانی هێزی ناردۆتە سەریان چەند کەسـێکی لـێ گرتـون و ئیعـدامی کـردون. بەڵام کێشەکەی بۆ چارەسەر نەکراوە بەڵکو بە سەر خۆی دا شکاوەتەوە.

ساڵی 1286 ک مەدحەت پاشا کراوەتە والی عیراق.

مەدحەت پاشا بە باوکی ئازادیخوازان و بە پێشەوای بزوتنەوەی چاکسازی ناسراوە. یەکێ لە کارەکانی دامەزراندنی چاپخانە و دەرکردنی رۆژنامەی الزوراء بوە. الزوراء، یەکەمین رۆژنامەی عیراق، بە تورکی و عەرەبی لە 5 ی رەبیعولئەوەلی ساڵی 1286 ک هوە دەستی کردوە بە دەرچون. ئەم رۆژنامەیە سەرچاوەیەکی نوسراوی دەستی یەکەمی هەواڵەکانی هەمەوەندە. هەواڵەکانی لە باری سەرنجی حکومەتەوە گێڕاوەتەوە، بەڵام ئەشێ کەڵک لە زانیاریەکانی وەر بگیرێ.

یەکێکی تر لە کارەکانی مەدحەت پاشا هەوڵدان بوە خێڵە کۆچەرەکان نیشتەجێ بکا و بەرەو بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بدا. بۆئەوەی سەرانی خێڵەکان و جوتیارەکان هان بدا، زەوی کشتوکاڵ و لەوەڕگای، بە نرخی هەرزان، بۆ تاپۆ ئەکردن. ئەمەش وەکو سەربازگیری لە لایەن خێڵە کۆچەرەکان و سەرۆکەکانیانەوە بەرەنگاری ئەکرا. پێیان وابو، ئەگەر لە شوێنێک دا جێگیر بن، دەسەڵاتی حکومەت بە سەریانەوە بەهێز ئەبێ، بە ئاسانی ئەتوانرێ راپێچ بکرێن بۆ سەربازی، باجی جۆراوجۆریان لێ بسەنرێ، لە کاتی سەرپێچی دا بە ئاسانی دەستی سزای حکومەتیان ئەگاتێ. لە هەموی گرنگتر لە نیشتەجێ بونی خێل دا دەسەڵاتی سەرانی خێڵەکە و رایەڵەی پەیوەندی ناوخۆی رێکخراوەی خێڵایەتی لاواز و، لە بەرامبەردا دەسەڵاتی کاربەدەستانی حکومەت بە هێز ئەبێ. هەندێ لە سەرانی خێڵەکان تەماع گرتونی زەوی خۆیان و هی شوێنی دورتریشیان بە ناوی خۆیانەوە تۆمار کردوە.

مەدحەت پاشا بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە و رێبڕین لە هەڵاتنی یاخییان بەرەو ئیران، هەندێ قەڵا و بنکەی جەنگی لە سەر سنوری ئیران دروست کردوە. یەکێ لەوانە لە زەنگاباد بوە. بەڵام ئیران بۆ ئەم مەبەستە هاوکاریەکی ئەوتۆیان نەکردوە. ناوچەکە بۆ بەزاندنی سنور بە کراوەیی ماوەتەوە.

مەدحەت پاشا بۆ سەرکوتکردنی هەمەوەند و دانانی سنورێ بۆ دەسدرێژیەکانیان چەند جارێ هێزی ناردۆتە سەریان:

- هێزێک چۆتە سەر محەمەد میکائیل، یەکێ لە سەرانی هەمەوەند. لەو شەڕەدا ئەفسەرێک و دو سەرباز کوژراون. محەمەد میکائیل بە برینداری دەرباز بوە، دواتر مردوە.
- هێزێک چۆتە سەر بەچەی شیرین، یەکێکی کە لە سەرانی هەمەوەند. بەڵام دەرباز بوە.
- هێزێک چۆتە سەر بەچەی ئەمین، یەکێکی کە لە سەرانی هەمەوەند. بەچەی ئەمین و هاوڕێکانی لەو ماوەیەدا کاروانێکیان لە لای خانەقین روت کرد بوەوە. لەم شەڕەدا عەبدوڵا بەگ، سەرۆکی عەسکەری قزرابات (سەعدیە) و سووەیلم لە عەشیرەتی عەرەبیی رەبیعە بریندار بون. بەچەی ئەمین و دو لە پیاوەکانی کوژراون و دو کەسی تر لە پیاوەکانی بە ناوی حەمەڕەش و حەمە ساڵح بە چەکەوە گیراون. شەش ئەسپیان لێ گرتون و تاڵانیەکانیان لێ سەندونەتەوە. گیراوەکان دراون بە دادگا.
- هێزێکی تریش چۆتە سەر تاقمێکی تریان، کە لە دەوری کەرکوک کاروانێکیان روت کردبوەوە. سێ کەسیان لێ گرتون و دراونەتە دادگا.

لە ئەنجامی ئەم هێرشانەدا هەمەوەند ناچار بون ناوچەکە بە جێ بهێڵن رو بکەنە ناوچەی زەهاو لە ئیران کە سەر بە ناوچەی کرماشان بوە.

مەدحەت پاشاش وەکو والیەکانی پێش خۆی توشی هەڵگەڕانەوەی عەشیرەتەکان و شەڕوشۆڕی بەردەوامی نێوان هێزەکانی حکومەت و یاخییانی ئێلەکان بوە، ئەم کێشەیە بە چارەسەرنەکراوی بە میرات بۆ ئەو ماوەتەوە، ئەویش بە میرات بۆ والیەکانی دوای خۆی بە جێی هێشتوە.

کێشەی هەمەوەند یەکێ بوە لە بابەتەکانی گفتوگۆی عوسمانی و ئیرانی.

ساڵی 1289 ک محەمەد ڕەئوف پاشا لە جێگەی مەدحەت پاشا کراوەتە والی‌ی عیراق.

والی عیراق ویستویەتی هەمەوەند تێکەڵاوی هێزەکانی بکا. فەقێ قادری هەمەوەنـد خـۆی بە دەسـتەوە داوە و چۆتە بەغداد. جوکل و ئەمین پاخڕ و هاوکارەکانیان تاوانبـار بـون بە ڕاووڕوت و کوشـتن. بڕیـاری ئیعدامیان درا بو بەڵام والی لێیان خۆش بوە کردونی بە زەبتیە و ئەفسەر.

فەقێ قادر و بەرهەمی زیندان

فەقـێ قـادر، کە لە تیـرەی بەگـزادەی چەلەبـی بـوە، یەکـێ بـوە لە سـەرۆکەکانی هەمەوەنـد. پیـاوێکی خوێندەوار و، لە چاو سەردەمی خۆی دا ڕۆشنبیر و شارەزا بوە. بۆ ئەوەی هەمەوەند هـێمن بکـرێتەوە، وەک ئەڵێن، ماوەیەک کراوەتە سەرپەرشتی بازیان. دوایی گیراوە ماوەیەکی درێژ لە زیندانەکانی بەغداد و موسڵ و کەرکـوک دا مـاوەتەوە. سـەرەنجام لە گەڵ ئـێلەکەی دور خـراوەتەوە بـۆ دەرەوەی وڵات. ئەڵـێن لە بـاکوری ئەفەریقا کۆچی دوایی کردوە.

کۆمەڵێ کتێبی لە سەر بابەتی ئاینی و فەلسەفی: میعراجنامە، درودنامە، پەندنامە، جەنگنـامەی بەهـار و زستان، بە شیعر هۆنیوەتەوە. هەروەهـا شـیعری "ویژدانـی" ی جـوانی هەیە. هەمـو بەرهەمەکـانی بە زاراوی گۆران و بەشێکی لە زیندان دا داناوە. جێگەی پرسیارە کەسێ کە لە ناو ئەو هەلـومەرجە نائاسـاییە ئـاڵۆزەدا ژیابێ، هەلی خوێندنی بۆ هەڵکەوتبێ. لە شیعرەکانی دا پێڕەوی مەدرەسەی ئەدەبیـی گـۆرانی کـردوە. ئەشـێ نوسینەکانی بە ئەدەبی زیندان دابنرێن. لە بەرهەمەکانی دا گلەیی لە بەختی خۆی ئەکـا. ڕەخـنە لە جـوامێر و هاوتیرەکانی تری ئەگرێ. هێرشی توند ئەکاتە سەر داوودەزگاکانی عوسمانی.

لە هۆنراوەیەکی دا وتویەتی:

ئەر جــوامێر مەغــرور، ئەر بــرا بــێ ڕا	ئەر کــاک عەبــدوڵا عەزیــز بــێ تەبــا
ئەر حــاکم نەپــرس، ئەر قەوم نەشــنەوا	ئەر ڕەعــیە ڕەهــزەن نە قەحــت و غەلا
بــێ تەوفیــق حەق، بــێ یەد بەیــزا	چێش مەیۆ جە دەست یەک فەرد تەنیـا
یــونس وار جە قەوم وێــم کەردم فیــرار	بــیم بە قــوت حــوت تــورک دەریابــار
فیرار بیم جە قەوم چـون بەڕە جە گـورگ	نەزانــام جە گــورگ بەدتەر مەبــۆ تــورک (ل 25)

لە هۆنراوەیەکی تری دا لە باسی داوودەزگاکانی عوسمانی دا وتویەتی:

کەس نــیەن واچــۆ مەر چێشــەن گونــاش	هەردەم بە ڕەنگــــێ مەدەری ســــزاش
والــی مــوخەنەس، قومانــدار ئەحــمەق	شێخ عەلی خائیف، دەفـتەردار سەرشـەق
قــازی بەدعەمەل، مــوفتی بــێ کــارە	ڕوشدی بەگ بێ ڕوشد، ئەرکان پەتیارە
مــودەعیی عمــوم زەرفــش خــاڵیەن	ڕەئـــــــیس جەزا لائوبــــــــالیەن
غەیــــر خوداوەنـــد فەرد فەرەیـــادرەس	حەرف خەیر ئەسڵەن نـیەن جە لای کەس (ل 26)

بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر ئەم بابەتە بڕوانە:

فاتح عبدالکریم و عبدالکریم مدرس: کۆمەڵە هۆنراوەکانی فەقێ قادری هەمەوەند، بەغداد.

ساڵی 1290 ک جەردەکانی هەمەوەنـد چـونەتەوە سـەر پیشـە کۆنەکەیـان. والـی هێـزی عەسـکەری ناردۆتە سەریان. کشاونەتەوە بۆ ئیران.

ساڵی 1295 ک قەدری پاشا کراوەتە والی‌ی عیراق.

هەمەوەند لە ئیران گەڕاونەتەوە "دەخالەت" یان کردوە. دەخالەتەکەیان قوبوڵ کراوە. بەڵام ساڵی 1296 ک تاقمێکیان پەلاماری سامەڕایان داوە و، براکەی جوامێر ئاغای هەمەوەند و نەجم عەبدوڵای ئاغای بەیات لە ڕێگەی قزرابات (شاری سەعدیەی ئێستا) کاروانێکیان روت کردۆتەوە.

والیەکانی بەغداد ماوەی درێژ لە ولایەت دا نە هێڵراونەتەوە. دوای محەمەد رەئوف پاشا، عەبدورەحمان پاشا دانراوە (1292 ک)، پاش دو ساڵ ئەم لابراوە عاکیف پاشا لە جێی دانراوە (1294 ک). عاکیف پاشا لابراوە، قەدری پاشا لە جێی دانراوە (1295 ک)، قەدری پاشا لابراوە عەبدورەحمان پاشا بۆ جاری دوەم دانراوە (1296 ک). ئەم لابراوە تەقیەدین پاشا دانراوە (1297 ک).

لە سەردەمی هەمو ئەم والی‌یانەدا باندەکانی هەمەوەند لە جموجوڵ نەکەوتون، بەڵکو بۆ فراوانکردنی سنوری جموجوڵ و دەسدرێژیەکانیان کەڵکیان لە لاوازیی دەسەڵاتی حکومەت وەرگرتوە. بەردەوام بون لە سەر راووڕوت و رێگری و تاڵان. هەمو والیەکیش چەندی پێ کرابێ، لە ڕێگەی لەشکرکێشی و بەکارهێنانی زەبروزەنگەوە یان لە ڕێگەی نواندنی نەرمیی، قبوڵی دەخالەت و چاوپۆشی لە کردەوەکانیان، بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی هەمەوەند درێخییان نەکردوە. بەڵام سەرەڕای کورتی ماوەی مانەوەیان، کێشە و گیروگرفتەکانی عیراق ئەوەندە زۆر و ئاڵۆز بون، نەیان پەرژاوە، ماوەی تەواو و هێزی تەواو و خەرجی تەواو، بۆ ئەو مەبەستە تەرخان بکەن و هاوئاهەنگی جەنگی لە گەڵ کاربەدەستانی ئیرانی بکەن، تا تەقیەدین پاشا بۆتە والی‌ی عیراق.

ساڵی 1297 ک تەقیەدین پاشا لە جێگەی عەبدوڕحمان پاشا دانراوە بە والی‌ی عیراق.

ساڵی 1299 ک والی‌ی موسڵ، محەمەد مونیر پاشا تەنگی بە هەمەوەند هەڵچنیوە، دەخالەتیان پێ کردوە قبوڵی کردوە. بەڵام دەستیان هەڵنەگرتوە لە تاڵان و راووڕوت. وەکیلی والی چوتە سەریان جەزرەبەیەکی توندی لێ داون، هەوڵی گرتنی داون. دیسان جوامێر و هەندێ لە پیاوەکانی هەڵاتون بۆ ئیران.

ساڵی 1301 ک والی‌ی بەغداد تەقیەدین پاشا، موشیر محەمەد فازیل پاشای داغستانی راسپاردوە بۆ راونانی تاقمێ لە هەمەوەند کە بە سەرۆکایەتی بەچەی چاوشین و مەحمود خلە پەزە و حەمەی مام سلێمان لە گەڵ عەشیرەتەکانی جبور و کەرەوی لە نزیک مەندەلی کرد بویان بە شەڕ.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

عباس العزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين، الجزء السابع و الجزء الثامن، (مادة: هماوند فی فهرس الشعوب والقبائل والاسر)

شەڕ بۆ تۆڵەسەندن

هەندێ لە سەرانی زەنگنە بە فێڵ یەکێ لە سەرۆکەکانی هەمەوەندیان کوشتوە. ئەم کارە هەمەوەندی وروژاندوە. لە تۆڵەی ئەوەدا لە خانی ئیبراهیم خانچی (لە ناوچەی کفری) پەلاماری ئێلی زەنگنەیان داوە. زەنگنە لەم شەڕەدا شکاون کشاونەتەوە بۆ شێخ لەنگەر. هەمەوەند شوێنیان کەوتون. زەنگنە بۆ پارێزگاری خۆیان داوای یارمەتی‌یان لە حکومەت کردوە. حکومەت هێزێکی تێکەڵاوی بۆ راونانی هەمەوەند ساز داوە. هێزێک بە سەرکردایەتی عەبدوڵا ئەفەندی خانەقینی کە بریتی بوە لە تابورێک پیادە و 60 سوار و 40 ئێسترسوار و دو تۆپی شاخی چون بۆ شێخ لەنگەر، هێزێکی تریش بە سەرکردایەتی قائیمقامی سەلاحیە کە بریتی بوە لە 750 سوار و 8 ژاندرمە و عەشیرەتی زەند و پاڵانی و هەندێ لە سوارەی تاڵەبانی و باجەڵان. ئەم دو هێزە لە شێخ لەنگەر یەکیان گرتۆتەوە.

هەمەوەند بەرەنگاری ئەم هێزەی کردوە. لە دواوە هەڵی کوتاوەتە سەری. تۆپچی و قوماندانی تـابوری پیادە و هەمو سوارەی سەلاحیە (ناوی ئەوسای کفری بـوە) ی ئەسـیر کـردوە. دوای ئەوەی چەکەکانیـان لـێ سەندون گیراوەکانیان بەرەڵا کردوە. هەمەوەند لە گەڕانەوەدا توشی دو تابور پیادەی تر هاتون کە ئەچون بۆ کەرکوک، هەڵیان کوتاوەتە سەریان و شکاندویانن.

هێزەکـانی عوسـمانی لە کـۆڵ هەمەوەنـد نە بـونەتەوە. لە دوای ئەم روداوانە مەفرەزەیەکـی بەهێـز لە بەغدادەوە بە سەرکردایەتی ئەدهەم پاشا هاتۆتە سەریان. بریتی بوە لە 8 تابور پیادە، ئاڵا و نیوێـک سـوارە، تابورێکی تـۆپچی شـاخی، لە کـۆک تەپە توشـی هەمەوەنـد بـون، لەو کـاتەدا خەریکـی پەڕانـدنەوەی مـاڵ و خێزانەکانیان بون بەرەو ئێران. شەڕێکی قورس روی داوە. هەمەوەنـد گەمـارۆی مەفـرەزەکەی داوە و ئەدهەم پاشا ئەسیر کراوە. ماڵەکانیان دەرباز کردوە، ئەدهەم پاشاش بەر دراوە. هەمەوەنـد کشـاونەتەوە بـۆ زەهـاو. *(زکی: 193)*

لەشکرکێشیی هاوبەش

هەمەوەند، شارەزای تاکتیکی جەنگ بون. هەروەها شارەزای جوگرافیای سروشتی و مرۆیی نـاوچەکە بون، بۆیە لە شەڕەکان دا سەرکەوتو بون. وڵاخ و کەلوپەل و چەکیان گرتـوە. زۆرجـار شـەڕکەری زۆریـان لە هێزەکانی حکومەتی عوسمانی و ئێرانی و لە عەشائیر بە دیل گرتوە. بە دەگمەن وا بوە کەسێکیان لێ کوشـت بن، هەمیشە دیلەکانیان روت کردۆتەوە و ئازادیان کردون. بەڵام تاڵانیەکانیان بە دەسکەوتی خۆیان زانیوە.

هەمەوەند دو ساڵێ لەو ناوچەیەدا مـاونەتەوە. بەڵام لە هەردو دیـوی ئێـران و عوسـمانی دانیشـتوانی ناوچەکەیان بێزار و هەراسان کردوە. هەردو حکومەت رێک کەوتون پێکەوە لەشکرکێشیەکی هاوبەش ئەنجام بدەن بۆ سەرکوتکردنی هەمەوەند.

ئێران هێزەکانی بەمجۆرە ساز داوە: دو ئاڵای هەمەدان، ئاڵای زەنگـنەی کرماشـان، ئـاڵای کولیـایی و گۆران، دو ئـاڵای کرنـد، عەشـیرەتی کەڵهـوڕ، سـنجاوی، ئەحمەدەوەنـدی بیهتـویی، کە بە پـانزە هەزار کەس خەمڵێنراوە.

لە لایەن عوسمانیەوە، بۆ هاوئاهەنگی لە گەڵ هێزەکەی ئێران، هێزێکی گەورە ساز و لە دۆڵی سـیروان مۆڵ دراوە.

هەمەوەند بە خۆیان و خێزانەکانیانەوە کشاونەتەوە نزیک دۆڵـی عەباسـان. خێزانەکانیـان لەوێ قـایم کردوە، چەکدارەکانیان لە حاجیلەر و سەرتاق لە دەشتی بـاجەڵان، پەلامـاری هێزەکـانی ئێرانیـان داوە، چەنـد سەد ئێستریان بە بارەوە لێ گرتون. لەشکری ئێرانیان شکاندوە و هەتا ماهیدەشت راویان نـاون. خۆیشـیان گەڕاونەتەوە بۆ قۆرەتو و قەسری شیرین.

لەشکری تورک گەڕایەوە چونکە عەشائیری مونتەفیک راپەڕی بون. مەترسی شۆڕشـی مونتەفیـک بـۆ سەر عیراق و بەغداد گەورەتر بو لە هی هەمەوەنـد، بەڵام سـەرکردەی هێـزەکەی عوسـمانی لە نـاوچەکەدا بـۆ گفتوگۆ لە گەڵ هەمەوەند مایەوە و، سەرەنجام لە گەڵیان پێک هات بە ئاشتی بگەڕێنەوە شوێنەکانی پێشـویان لە بازیان. *(زکی: 195)*

شەڕ بۆ پاراستنی داڵدەدراو

حەمە پاشا، سەرۆکی گشتیی هەمو ئێلی جاف، بە هەمو تیرەکانیەوە، نیشتەجێ بونی پەسەند نە کـردوە. ویستویەتی بە کۆچەری بمێننەوە. گەرمیان و کوێستان بکەن. بۆ دەربڕینی نارەزایی، تیرەکانی جاف بە کـۆمەڵ

کۆچیان کردوە بۆ نزیک کرماشان. کەرەموەیسی، هۆزێکی پچوکی تیرەی شاتری بوە، کە یەکێ لە تیرە سەرەکیەکانی جاف بوە، ئارەزوی نیشتەجێ بونیان دەربڕیوە و، خۆیان بە جیا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد بۆ نیشتەجێ بون لە شارەزور و، وەرگرتنی زەویەکانی ئەوێ، پێوەندییان لە گەڵ کاربەدەستان دامەزراندوە. لەو کۆچەدا لە گەڵ ئێلی جاف کۆچیان نە کردوە، لە شوێنی خۆیان ماونەتەوە. سەرۆکەکەیان، عەزیزی شاوەیس، پیاوێکی ئازا و سەرکێش بوە. گوێی نە داوەتە فەرمانی حەمە پاشا. کە جاف گەڕاونەتەوە گەرمیان، حەمە پاشا گرتویەتی. لە زیندان دا مردوە. هۆزی کەرەموەیسی باوەڕیان نە کردوە بە دەردی خوا مردبێ. پێیان وابوە لە زیندانەکەی حەمە پاشا دا بۆ ئەوەی لە ناوی ببەن دەرمانخوارد کراوە.

کەسوکاری عەزیزی شاوەیس خۆیان ساز داوە بۆ تۆڵە. لە چیمەنی سەمین لە نزیک کفری کە حەمە پاشا بارگەی دانا بو، لە کاتی نوستن دا لە ناو خێوەتەکەی خۆی دا بە خەنجەر کوشتویانە (1299 ک). کوشتنی سەرۆک، تاوانێکی ئەوەندە گەورە بوە بەخشینی نەبوە. کەرەموەیسی خۆیان حەشار داوە. جاف "ئێلجاڕی" راگەیاندوە، واتە هەمو تیرەکان دەستیان داوەتە چەک بۆ تۆڵەی سەرۆکەکەیان و، لە ناوبردنی کەسوکاری عەزیز و هەمو پیاوەکانی کەرەموەیسی.

لەو کاتەدا جوامێر ئاغای هەمەوەند لە دەشتی شیروانە بوە. بکوژەکان رویان کردۆتە دیواخانەکەی ئەو. جوامێر خۆی لەوێ نە بوە، کە بیستویەتی بە پەلە براکەی ناردوە تا داڵدەیان نە دەن، دەس بنێن بە رویانەوە، رێگەیان نە دەن داخلی دیواخانەکەیان بین. بەڵام تا براکەی گەیشتوە، بکوژەکان خۆیان گەیاندۆتە ئەوێ و "دەخالەت" یان کردوە. لەم بارەدا نەریتی خێڵ رێگەی نە داوە دەربکرێن، بەڵکو پێویست بوە گیانی دەخیلەکان بە هەر نرخێ بێ، بپارێزرێ. ئەگەر بکرێ سوڵحیان بۆ بکرێ، تەنانەت ئەگەر شەڕی خوێناوی گەورەشی لێ بکەوێتەوە. جوامێر بە ناچاری پەنای داون.

جاف کە پێ ئەزانن، بە سەرکردایەتی مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) کوڕی حەمە پاشا، بە لەشکرەوە بەرەو شیروانە ئەڕۆن هەڵبکوتنە سەر جوامێر کە داڵدەی دوژمنەکەیانی داوە. شەڕی قورس قەوماوە. بەڵام لەشکری جاف نەی توانیوە ئامانجەکەی بەدی بهێنێ. لە شەڕەکەدا سەرکەوتو نەبون. جوامێر و پەنادراوەکان دەرباز بون و رویان کردۆتە ناوچەی زەهاو.

شێخ رەزای تاڵەبانی (1837 - 1910 ز) وێنەی ئەم روداوەی بە چوارینەیەکی کاریکاتێری کێشاوە، وتویەتی:

جەنگ گاهی جوکل و مەحمود بەگ شیروانە بو
ئافەریم مەحمود بەگ شێر وا نەبو
وەقتێ قاسید هات و لێم پرسی: چلۆن بو ئەم شەڕە
ورده ورده بۆی بەیان کردم، کەچی شییڕ وا نەبو

ئەوەی لێرەدا جێگەی تێ رامانە، شەڕکەرانی هەمەوەند کە لە راووڕوت و تاڵان و کوشتن دا لە هیچ نەسڵەمیونەتەوە، کەچی پێڕەوییان لە هەندێ نەریتی خێڵەکی کردوە لەوانە "دەخالەت" کە لەوانە بوە فەوتان و لە ناوچون بۆ هۆزەکەیان بە دوای خۆی دا بهێنێ.

چارەنوسی جوامێرئاغا

جوامێرئاغا، کە بە "جوکل" ناوی دەرکردوە، لە ژێر گوشاری جەنگیی هێزەکانی عوسمانی دا، خۆی و ئێلەکەی دەشتی زەهاو و قەسری شیرین یان کردۆتە بنکەی مانەوە و ژیانی خۆیان. جوامێر ئاغا و هەندێ لە

هاوەڵەکانی چونەتە ئەسفەهان بۆ سەردانی مەسعود میرزا "ظل السلطان". "ظل السلطان"، کوڕە گەورەی ناسرەدین شا، ئەوسا فەرمانفەرمای باشوری ئێران بوە. بە موچەیەکی مانگانە لە قەسری شیرین و زەهاو داڵدەی جوامێر ئاغا و پیاوەکانی داوە. جوامێر ئاغا قەڵایەکی لە قەسری شیرین بنیات ناوە کە بە قەڵای جوامێر ناوی دەرکردوە. دوای ئەوەی ناسرەدین شا، "ظل السلطان" ی لە سەر کارەکانی لابرد و کێشایەوە تاران، جوامێر ئاغا پشتیوانێکی نەماوە، دیسان کەوتۆتەوە ڕێبڕین و ڕێگرتن. ئاسایشی ناوچەکەی تێک داوە.

ساڵی 1302 ک چەند کەسێ لە بنەماڵەی شای ئێران بە ڕێگای کرماشان - قەسری شیرین دا بەرەو پیرۆزگاکانی شیعە لە عیراق بە ڕێ کەوتون. جەردەی هەمەوەند کە سەر بە جوامێر ئاغا بون ڕێگایان پێ گرتون و روتیان کردونەتەوە. بنەماڵەی شا دریژەیان بە سەفەرەکەیان نە داوە، بەرەو دواوە گەڕاونەتەوە بۆ تاران. سکاڵایان بردۆتە بەر ناسرەدین شا. دەربارى قاجار ئەمەیان بە سوکایەتیەکی گەورە زانیوە بۆ ناوبانگ و دەسەڵاتیان. لەم بارەیەوە هەندێ نامە لە نێوان وەزارەتی دەرەوەی ئێران و سەفارەتی عوسمانی دا لە تاران ئاڵوگۆڕ کراوە و گفتوگۆ ئەنجام دراوە. ناسرەدین شا فەرمانی داوە بە حیسامولمولک، کچەزای فەتحعەلی شا و، حاکمی کرماشان، کێشەی جوامێر ئاغا یەکلایی بکاتەوە و ئاسایشی ڕێگەی کەربەلا بۆ زائیرانی ئێرانی دابین بکا. حکومەتی عوسمانی‌یش قورد ئیسماعیل پاشای دیاربەکری لە گەڵ ئۆردوی بەغداد ڕاسپاردوە ڕێگەکانی گەڕانەوەی بۆ دیوی عیراق لێ بگرێ.

بۆ ئاگاداری لە ئاڵوگۆڕی نامەکانی نێوان کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانی بڕوانە:
دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: دوره قاجاریه، جلد دوم، 1369 - تهران. سند شماره: 376/ 377/ 378.

موشیرئاوا

هەمەوەند ڕێگەی کەرکوک - سلێمانی بەستوە و، شاری سلێمانیشی خستۆتە مەترسیەوە. ئاسایشی ناوچەکەی تێک داوە و، دەستدرێژی کردۆتە سەر کاروان، ڕێبوار، دەوڵەمەند و هەژار، هەر کەسێکیان لێ هەڵکەوتبێ روتیان کردۆتەوە. دەوڵەتی عوسمانی بۆ دانانی سنورێ بۆ ئەم نائارامیە، هێزێکی بە سەرکردایەتی یەکێ لە جەنەراڵەکانی ئۆردوی تورک ناردۆتە سلێمانی، پلەی موشیری هەبوە. موشیر قورد ئیسماعیل پاشا بوە، کە بەڕێچەڵەک کوردی دیاربەکر بوە و، لە بەر درندایەتی لە شەڕدا نازناوی "قورد" واتە "گورگ" یان داوەتێ. بە دیوێکی تریش دا بۆ ئەوەی ناوەکەی لە "کورد" بچێ. ئەویش لە دەشتێکی بەردەمی سلێمانی دا ئۆردوگایەکی کاتی دامەزراندوە، کردویەتی بە بنکەی کارە جەنگیەکانی دژی هەمەوەند. لەوساوە ئەو دەشتە کە دوایی بۆتە گەڕەکێکی سلێمانی بە ناوی "موشیرئاوا" وە ناسراوە.

غەدری ئێرانی

ئێرانیەکان پێشینەیەکی دورودرێژیان هەیە لە داڕشتنی نەخشەی "سەرەتا تەفرەدان ئینجا کوشتن" دا. ئەزمونێکی زۆریان هەیە لەوەدا بە سوێند و پەیمان، بە بەڵێن و گفت، بە قسەی شیرین، دوژمن و نەیار تەفرە بدەن، هەڵی بفریوێنن، دڵنیای بکەن تا بیهێننە ناو داوی کوشتنەوە بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئەوەی تۆمەتبار بکرێن بە بێبەڵێنی و پەیمانشکێنی، بە بیانوی "مەسڵەحەتی دەوڵەت" ەوە.

کاربەدەستانی ئێرانی لە گەڵ جوامێر ئاغاش بە هەمان شێوە ڕەفتاریان کرد.

حاکمی کرماشان سەرانی خێڵەکانی کرماشان بۆ راوێژ دەربارەی چارەسەری کێشەی جوامێر ئاغا و هاوەڵەکانی بانگ ئەکا. شامراد خان، کە یەکێ بوە لە سەرانی ئێلی ئەحمەدەوەندی بەهتویی کرماشان، رائەسپێرێ جوامێر بگرێ یا بیکوژێ. داوای لە سەرانی ئێلەکانی زەنگنە، کەڵهور، کولیایی، سنجاوی و گۆران کردوە هاوکاری شامراد بکەن.

شامراد بۆ ئەنجامدانی کارەکەی، نامەیەکی بۆ جوامێر ناردوە. بە سوێند و بەڵێنی حیسامولمولکەوە، کە بۆ راوێژ و پرسوڕا ئەیەوێ سەردانی ئەو و قەسری شیرین بکات، داوای وەڵامی لێ کردوە. جوامێر پشتئەستور بە سوێندی قورئانی حیسامولمولک، رازی ئەبێ. شامراد گروپێ لە پیاوە جەربەزەکانی خێڵەکان هەڵئەبژێرێ و بەرەو لای جوامێر بە رێ ئەکەوێ. شامراد نیازی کوشتنی جوامێری ئەبێ. بۆ ئەوەی کێشەی جوامێر بە بێ شەڕ و پێکادان یەکلایی بکەنەوە و دەس بگرن بە سەر ناوچەکەدا، نەخشەکەی خۆی بۆ هاوکارەکانی رون ئەکاتەوە. کە لە دانیشتنەکەیان دا لە گەڵ جوامێر، شامراد کشتەکی تەزبیحەکەی ئەپچڕێنێ و دەنکەکانی بڵاو ئەبێتەوە، ئەو کاتە هەمو خەریکی کۆکردنەوەی دەنکەکانی تەزبیحەکە بن بۆ ئەوەی جوامێریش مەشغوڵ بێ، ئەوسا ئەم خەنجەرێ لە جوامێر ئەدا و ئەی کوژێ. هەمویان رازی ئەبن بە نەخشەکە.

کە نزیک کەوتنەوە لە قەسری شیرین ئاگاداری جوامێریان کرد، ئەویش چو بۆ پێشوازییان و لە خێوەتی فەرماندەیی دا کۆبونەوە. دوای نان خواردن کە دانیشتن بۆ حەوانەوە بە پێی نەخشەی داڕێژراو شامراد کشتەکی تەزبیحەکەی خۆی پچڕاند و دەنکەکانی بڵاو بوەوە. هەمو کەوتنە کۆکردنەوەی دەنکەکانی. جوامێریش سەری دانەواندوە بۆ ئەوەی بەشدار بێ لە کۆکردنەوەی دەنکەکانی دا. لەو کاتەدا شامراد بە خێرایی هەڵی کێشاوەتە خەنجەر و داوێتی لە سەر دڵی جوامێر و کوشتویەتی (20 ی ئەسفەند ماهی 1276 ی شەمسی). سەری جوامێریان لە لاشەکەی جیا کردۆتەوە. لە هەمان کات دا هێزێکیان ئامادە کردوە دەوری خێزان و پیاوەکانی جوامێریان داوە. ژن و مناڵ و گەورە و پچوکیان گرتون.

سەری جوامێر و گەورەپیاوەکانیان بڕیوە و کردویانە بە سەری رمەوە. بە سەرکەوتویی گەڕاونەتەوە بۆ کرماشان. حاکمی کرماشان و خەڵک پێشوازییان لێ کردون. کەللەی جوامێریان پڕ کردوە لە کا و بە نیشانەی سەرکەوتن ناردویانە بۆ ناسرەدین شا. شا لە بەرامبەر ئەم کارەدا پلەی سەرتیپی بەخشیوە بە شامراد و ناوچەیەکیشی لە قەسری شیرین بۆ لەوەڕی ئێلەکەی تەرخان کردوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم روداوە بڕوانە:

حیدر بهتویی: کرد و پراکندگی او در گسترە ایران زمین، تهران، فروردین 1377 ە ش. (ص 237 - 253)

ادمونذز: کردها، ترکها، عربها، ترجمە ابراهیم یونسی، تهران 1367. (ص 50 - 55)

محمد امین زکی: تاریخی سلیمانی و وڵاتی، بەغداد 1939. (لاپەڕەکانی 189 - 199)

ناوبانگی هەمەوەند

هەمەوەند لە ناو خەڵک دا ناوبانگی باش نە بوە. تەنانەت کەسانێکی وەکو جوامێر و هەندێکی تریان ئاغا و بەگ و لە تیرەی بەگزادەی چەلەبی بون، بەڵام لە بەر بەدناوی بە ناوی جوکل، خلە پەزە، پاخڕ، بەچەی چاوشین و بەچەی ئەمین و بەچەی شیرین، ناو براون. رۆژنامەی زەورائی بەغدادی ئەوەندەی هەواڵی خراپ لە سەر جوامێر ئاغا بڵاو کردۆتەوە لە ناو بەغدادیەکان دا بوە بە باو هەر کەسێ زۆر لاسار و گوێنەگر و شەڕانی بوبێ پێیان وتوە: "فلان صایر جوامیر" واتا: "فڵان بۆتە جوامێر".

مەحوی (1252 - 1327 ک) کە خۆی موریدی رابەری گەورەی تەریقەتی نەقشبەندی شێخ عوسمانی سیراجەدین بوە و، مەلایەکی خاوەن خانەقا بوە، لە چوارینەیەک دا بەراوردی کردوە لە نێوان رێبڕینی جەردەیەکی هەمەوەند و دەسبڕینی شێخێکی تەریقەت دا، وتویەتی:

شێخی هەمەوەندێکی ئەدا وەعز و نەسیحەت
ئەو قوڕبەسەرەی دابوە بە فەحش و فەزیحەت
خۆش هاتە زبان و وتی: تۆ حەقتە فەقەت من
قوتاعی تەریقم، نەکو قوتاعی تەریقەت

دوای ئەم روداوە هەمەوەند توشی شکستێکی گەورە هاتون. دیسان گەڕاونەتەوە بۆ ناوچەی قەرەداخ لە دیوی عوسمانی. بە ناچاری دەخالەتیان بە کاربەدەستانی عوسمانی کردوە. محەمەد فازیل پاشای داغستانی بۆیان تێکەوتوە ببەخشرێن. پێ ئەچێ دەسەلاتی عوسمانی ئیتر توانیبێتی زەفەریان پێ ببات. بۆ ئەوەی کۆتایی بە کێشە دێرینەکەیان بهێنێ، زۆری پیاوە جەربەزە و ناسراوەکانی گرتون و دوری خستونەتەوە بۆ لیبیا لە سەروی ئەفەریقا.

ئەگەرچی والیەکانی بەغداد چەندین جار لەشکری گەورەیان ناردۆتە سەر هەمەوەند، بەلام لەشکرکێشیەکانی عوسمانی بۆ سەر هەمەوەند، هیچ جارێ ئەنجامی خواستراوی بە دەس نە هێناوە. هەمو جار چەند کەسێکیان لێ کوشتون یا گرتون یا هەڵواسیون، بەلام سەرەنجام نەیان توانیوە سنورێ بۆ جموجوڵیان دابنێن، کەسایەتیە سەرەکیەکانیان بگرن یا لە ناو ببەن و، هەمو خێڵەکە بە تەواوی ناچار بکەن بێنە ژێر باری گوێڕایەڵی و ملکەچکردنەوە بۆ دەسەلاتی حکومەت، لە بەر ئەوەی:

یەکەم، هەمەوەند لە گوند و ئاوایی دیاریکراودا نیشتەجێ نەبون. خۆیان و خێزانەکانیان گەڕۆک بون.ماڵەکانیان بە پشتی وڵاخەکانیانەوە بوە. بە ئاسانی توانیویانە لە بەردەم هێرشی گەورەی سەربازی دا خۆیان لابدەن یا بە وردەشەڕ خۆیان دەرباز بکەن و بکشێنەوە بۆ ناوچەیەکی دەرەوەی سنوری هێرشەکە و سەرەنجام خێزانەکانیان بپەڕێننەوە بۆ دیوی ئیران.

دوەم، رێکخراوی خێڵەکیی هەمەوەند یەکگرتو نە بوە. سەرۆکایەتیەکی تاقانەی بەهێز یا سەرکردایەتیەکی یەکگرتوی گوێلێگیراوی نە بوە. تیرەی جیاواز، بگرە باندی جیاواز بون. سەرۆک و گەورەی زۆریان هەبوە. تاقمێکیان لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی یان کاربەدەستانی ئیرانی رێک کەوتون، ژیانێکی هێمن و جێگیر دابین بکەن، لە هەمان کات دا تاقمێکی تریان رێگەیان بە کاروان گرتوە. هەمویشیان هەمەوەند بون. هەر تاقمێکیان یا هەر باندێکیان کارێکی کرد بێ، هەمویانی پێ تاوانبار کراوە. بۆیە چەند جار گفتوگۆیان لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی و لە گەڵ کاربەدەستانی ئیرانی کردوە، نە گەیشتونەتە ئەنجامێکی پەسەند کراو.

بۆچی هیچ والیەکی تری عوسمانی، نە بە خۆشی و نە بە زۆر، نەی توانیوە هەمەوەند بهێنێتە ژێر رکێفی گوێڕایەڵی دەسەلاتی عوسمانیەوە؟ ئاخۆ ئەوان بۆ ئەم کارە کارامە و لێوەشاوە نە بون، یاخود هەمەوەند هێزێکی ئەوەندە گەورە بوە ئەوان دەرەقەتیان نە هاتون، یاخود هەمەوەند هەر بە سروشت ئەوەندە خراپ بون ئامادەییان تێدا نە بوە ببنە هۆزێکی ئارام و ئاسودە و نیشتەجێ؟

هەمەوەند و بابان

هەمەوەند لەو کاتەوە کە قەڵاچوالان بنکەی حوکمڕانی بابان بوە، لە ریزی هێزەکانی بابان دا بون. هاوکاری میرەکانیان کردون. تا میرایەتی بابان هەبوە ئەوان لە ریزی شەڕکەرەکانیان دا بون. کە ئەوان نەماون ئەمانیش سەرگەردان بون.

هەمەوەند سەرچاوەی ژیانیان کشتوکاڵ، ئاژەڵداری، بازرگانی یا پیشەسازی نە بوە، بەڵکو شەڕکەری پیشەیی بون. لە سەردەمی سلێمان پاشای بابان دا هاوکاری شەڕەکانی ئەو بون دژی والیی بەغداد، دوای بنیاتنانی شاری سلێمانی (1199 ک) هاوکاری ئەورەحمان پاشای بابان و ئەحمەد پاشای بابان بون. لە شەڕی نێوان عەبدوڵا پاشای قائیمقامی سلێمانی و والیی سنەدا (1258 ک) تێوە گلاون. سەرەتا چونەتە زەهاو و پاشان گەڕاونەتەوە بازیان. *(نصیری، اسناد و مکاتبات تاریخی - قاجاریه، جلد دوم، تهران 1368 ش: 194 - 195)* لە ناکۆکی نێوان مەحمود پاشای بابان، کە سەر بە ئێران و، سلێمان پاشای بابان، کە سەر بە عوسمانی بوە، لایەنگری سلێمان پاشا بون. کە مەحمود پاشا بە دەسبەسەری رەوانەی ئەستەموڵ کراوە، لایەنگرەکانی لە دەس سلێمان پاشا هەڵاتون و بەرەو ئێران کۆچیان کردوە، هەمەوەند لە سەر داوای سلێمان پاشا لە زەهاو رێگەیان پێ گرتون و هەندێکیان لێ کوشتون و، کاروانەکەیان روت کردونەتەوە. *(عبدالقادر ابن رستم البابانی، تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم بە: سیر الاکراد، باهتمام محمد رؤوف توکلی، تهران 1366 ش: 73.)*

لە دوایین جەنگی بابان - عوسمانی (1266 ک) دا هاوکاری عەزیز بەگ بون. کاتێ میرایەتی بابان دوایی هاتوە و، دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانی وڵاتی داگیر کردوە و بەڕێوەی بردوە، ئیتر ئەمان بێ ئیشوکار ماونەتەوە، دەزگایەک یا شوێنێکی گونجاو نەبوە بیانگرێتە خۆی. لەناو رێکخراوەی جەنگیی عوسمانی دا ئەم جۆرە گروپانە، کە بێ دیسیپلین و، بێ وەلائی نەگۆڕ بون، جێگەیان نە بۆتەوە.

هەمەوەند چەندین جار دەخالەتیان کردوە بە دەسەڵاتی عوسمانی و، دەسەڵاتی عوسمانی رێگەی پێ داون لە ناوچەی بازیان - چەمچەماڵ جێگیر بن، لە پاش ماوەیەک دەستیان کردۆتەوە بە روتکردنەوەی کاروان و جەردەیی. چەندین جار پاشاکانی عوسمانی ویستویانە تێکەڵاوی هێزەکانی خۆیانیان بکەن، کە چەک و ئەسپیان بە دەس هێناوە هەڵاتون و یاخی بون.

بۆ نمونە: موشیر محەمەد فازیل پاشای داغستانی، کە یەکێ لە جەنەراڵە ناسراوەکانی ئۆردوی عوسمانی بوە لە عیراق، حەمەی مام سلێمان، کە سەرۆکی یەکێ لە تیرەکانی هەمەوەند بوە گرتوە و بردویەتیە لای خۆی. لە خێوەتەکەی خۆی دا جێگەی کردۆتەوە، ئەسپێک و تفەنگێکی داوەتێ، پاش ماوەیەک حەمە هەلی بۆ هەڵکەوتوە چەک و ئەسپەکەی رفاندوە و هەڵاتوە. موشیر شوێنی کەوتوە بە تەقە گرتویەتیەوە. سەرکۆنەی کردوە کە پاش ئەو هەمو رێزلێنانە بۆچی سپڵەیی کردوە و هەڵاتوە. حەمە لە وەڵام دا وتویەتی: "حەمە کە بۆتە خاوەنی ئەسپ و تفەنگی خۆی ئەبێ موشیر چاوەڕوانی چی لێ بکا؟" *(عزاوی: 85/8)*

جەنگی روسی - عوسمانی

ساڵی 1294 ک کەمتر لە ساڵێک بو سوڵتان عەبدولحەمید کاری گرتبوە دەست، روسیا لە سۆنگەی کوشتاری مەسیحیەکان لە بالقان و ترس لە راگەیاندنی دەستور، کە بە تێگەیشتنی ئەوان نفوزی ئینگلیزی و فەرەنسی لە بەرامبەر نفوزی روسی لە ناو دەوڵەتی عوسمانی دا زیاد ئەکرد، جەنگی دژی عوسمانی راگەیاند.

قافقاس و بالقان دو مەیدانی شەڕی قورسی نێوان هێزەکانی هەردولا بون. هێزی عوسمانی لە بەرامبەر هێزی روسی دا لاواز و خۆنەگر بو. شێخەلئیسلام، بەرزترین دەسەڵاتی دینیی ناو دەوڵەتی عوسمانی، بەو بۆنەیەوە دو فتوای دەرکردوە، یەکەمیان دەربارەی پێویستیی بەشداری هەمو موسڵمانێک لەو جەنگەدا، دوەمیان زیادکردنی وشەی غازی بۆ سەر ناوی سولتان لە فەرمانەکانی و لە وتارەکانی مەلاکان دا لە سەر دوانگەی مزگەوتەکانەوە.

کورد و غەزا

شێخەکانی تەریقەت و مەلاکانی کورد بۆ بە دەنگەوەچونی فتوای شێخەلئیسلام دەربارەی بەشداری لە غەزادا دژی روسیا، کوردیان لەم شەڕەوە گلاندوە. شێخ عوبەیدولڵای شەمزینی، رابەری گەورەی تەریقەتی نەقشبەندی، بە زمانی فارسی فتوایەکی درێژی دربارەی پێویستی بەشداری لەم غەزایەدا نوسیوە و، هەر خۆیشی سەرکردایەتی غازییانی کوردی لە ناوچەی هەکاری کردوە و، شێخ سەعیدی حەفید، نەوەی کاک ئەحمەدی شێخ رابەری گەورەی تەریقەتی قادری، موجاهیدینی کوردی ناوچەی سلێمانی بردوە بۆ غەزا.

پیرەمێرد (لە دایکبوی 1284 ک/ 1867 ز) لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "لە نەوەدو سێی رۆمیەوە شەڕی روس و عوسمانی پەیدا بو. جاڕێ لە پێشەوە رەشبگیر هەرچی ئینسان بو یەعنی لە عومری عەسکەری و ئیحتیات و رەدیفی دا بو بردیان ئەویش کە مابونەوە پیر و بێ کەڵکەکان، یا ئەڵڵا، تەپڵ و بەیداخ و شیر و قەڵغان: "لا اله الا الله - غەزا ئەکەم ئینشاڵڵا" کەوتنە رێ شێخ سەعیدی حەفید سەرلەشکری سپای غەزا بو باوکیشم بەیداخێکی ئاوداماني ئاوریشم و پەرچەم سورمەی دروست کرد بو شوێنیان کەوت قافقاس خۆت بگرە هاتین..." *(ژین، ژمارە 958 رۆژی 17 ی مارتی 1949)*

هەمەوەند بۆ بەشداری لەم "جیهاد" ەدا بەشێکیان بەشدار بون چون بۆ قافقاس بەڵام لەم سەر کە رۆیشتون تەنیا چەکی کۆن و دەمانچە و رمیان پێ بوە، لەو سەر کە هاتونەوە بە تفەنگی روسیەوە گەڕاونەتەوە. بە هۆی ئەم شەڕەوە خۆیان بە تفەنگی تازەی کارا چەکدار کردوە. *(زکی: 192)*

جەنگ چەند مانگێکی خایاند. لەشکری عوسمانی لە بەرەکانی بالقان و قافقاس دا بەرگەی هێرشی روسی نەگرت، بە سەختی لە هەمو شەڕگەکان دا شکستی خوارد. هێزی روسی بەرەو ئەستەموڵ کشا، گەیشتە کەناری دەریای مەڕمەڕە کە منارەکانی ئەستەمولی لێ دیار بو. بەریتانیا بۆ ئەوەی پێش لەوە بگرێ دەوڵەتی عوسمانی لە لایەن روسیاوە داگیر بکرێ، دزرائیلی، سەروەزیرانی بەریتانیا، ئوستولی ناردە دەردەنیڵ. نزیک بو بەریتانیا لە شەڕەوە بگلێ، گفتوگۆ لە نیوان روسیا و عوسمانی دا دەستی پێ کرا، رێککەوتنی "سان ستیفانۆ" ی لێ کەوتەوە. روسیا بە پێی ئەم رێکەوتنە لە ئەرمەنستان قەڵای قارس و مینای باتوم، کە بەشێ بون لە ئەرزی عوسمانی، دەس کەوت و، عوسمانی دانی نا بە سەربەخۆیی بولغاریادا. *(الوردی: 3/ 19 - 20. عزاوی: 34/8)*

دەربارەی بەشداری لە "غەزا" کانی عوسمانی دا تا ئێستاش دەماودەم چیرۆکی زۆر ئەگێڕنەوە، کە هەر یەکێکیان مەغزایەکی کۆمەڵایەتی گرنگی هەیە. بۆ نمونە:

> "لە شەڕی 1336 ی هیجری - کە شەڕی روس و تورک کرا - چەند کەسێ لە عولەما بۆ ئەوەی خەڵک بنێرن بۆ شەڕ چوبون بۆ ناو عەشیرەتی مەنگوڕ و مامەش. لە دیواخانی حەماغای مامەش، رەئیسی عەشیرەتەکان وەکو هەمزاغای مەنگوڕ و حەمەمین ئاغای بڵباس و هی تریش کۆ ئەبنەوە. یەکێ لە مەلاکان وەعزیان بۆ ئەخوێنێ ئەڵێ: ئەمە غەزایە و پێویستە لە سەر موسوڵمان بیکا. هەر کەس بچێ ئەگەر بکوژرێ شەهیدە. پایەی شەهادەت زۆر گەورەیە. خۆ ئەگەر نەشکوژرێ ئەبێ بە غازی. پایەی غازیش دیسان زۆر گەورەیە.
>
> کە مەلا لێ ئەبێتەوە کوێخایەکی بڵباس هەڵئەستێ و ئەڵێ: مامۆستا ئەگەر خوا ئارەزو بکا هەرچی روس هەیە بە سەعاتێک ناتوانێ بیانکوژێ؟ مەلا ئەڵێ: بەڵێ ئەتوانێ. کوێخا ئەڵێ: ئینجا خوا کە خۆی پێی ئەکرێ بۆچی خۆی هەمویان ناکوژێ و بۆچ فیتنەکە بە ئێمە ئەگێڕێ؟"
>
> *(رشتەی مرواری: 12/1)*

نمونەیەکی تری هەمان بابەت:

"لە ساڵی غەزا، غەزای عروسەکەی پێشوا سالاری ئابڵاخ لە موکریـان حـاجی مەلا عەبـدوڵڵایەک هەبو مەلای گوندەکەی بو ئەچێتە بن دەستیەوە پێی ئەڵـێ: ئەمە غەزایە و بـۆ دینـی ئیسـلامە، هەر کەس بچێت بۆ ئەو غەزایە ئەگەر بکوژرێت شەهیدە و حەوت حۆری لە بەهەشـتا ئەدەنـێ، ئەگەر خۆ نەشکوژرێ ئەوا ئەبـێ بە غـازی و مـاڵ و تـالآنێکی زۆریشـی دەسـت ئەکەوێ. بەم قسانە سالار هەڵئەخرێنێ بۆ غەزا و لە گەڵ چەنـد سـوارێکا ئەیـاننێرێ، ئەچـن ئەو سـەرگەرم ئەبێ و عروس زۆر خراپ دەورەیـان ئەدەن جـا سـالار لەو ئـابڵۆقەدانەدا ئەیـوت: خـوایە تـۆ ئەمجارەش شەهیدم مەکە تا دەستم ئەگاتەوە بە دەستی حاجی مەلا عەبـدوڵڵا بـزانم ئەگەر غەزا وا شتێ سوک و ئاسانە خۆی بۆچی نەهات و وا بەمجۆرە ملی ئێمەی پێوە کرد؟"

(رشتەی مرواری: 95/4)

ساڵی برسیمە

ساڵی 1297 ک (1880 ز) گرانی و قاتوقڕی و برسێتی ناوچەکـانی بەغـداد و موسـڵی گرتـۆتەوە. مردو لە کۆڵانەکان دا کەوتون. هەژارەکان لە بەر نە بونی کچ و کوڕی خۆیـان فرۆشـتوە. گۆشـتی گیانـداری تۆپیو و مرداریان خواردوە. کوردێکی زۆر رویان کـردۆتە بەغـداد، دەرۆزەیـان کـردوە و کە لێیـان پرسـیون چیتان ئەوێ؟ هەر یەکەیان کە دواوە وتویەتی: "برسیمە". لە بەغداد ئەو سـاڵە بە "سـاڵی برسـیمە" ناسـراوە. هەمان ساڵ لە موسڵ بە "ساڵی لیرە" ناسراوە چونکە وەزنەی گەنم فرۆشراوە بە لیرەیەک. *(عزاوی: 49/8)*

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "... گرانی نانیش من لە زەمانی زیندویی خۆما، لە پێشـدا، پەنا بە خوا گرانی، ساڵی 1296 بو کە بە راستی پیاو پیاوی ئەخـوارد و ئەمە بیلفیعـل لە موسـڵ روی دا و، داخلی تاریخ بوە. سەرەتای ئەو گرانیە لە شەڕی گەورەی روس و عوسمانیەوە پەیدا بو، کە رەشبگیر هەرچـی دەستی تفەنگی ئەگرت گرتیان و ناردیان بۆ حدودی قافقاس و، بـاقی تـریش لێـرە شـێخ سـەعیدی حەفیـدی مەرحوم هەڵسا فەرموی غەزایە جاڕ درا و دەروێش بە دەفەوە کەوتـنە جـۆش: "لا الە الا اللـە - غەزا ئەکەیـن ئینشالاَّ" ئیتر ئەوی مابو بە جاڕێ دوای شێخ سـەعید کەوتـن، "غەزایە هەی غەزایە". بـاوکم، حـاجی مەحمـود بەگی بانەیی بو کە جارێ لە باتی خۆی ناردبویە حەج و کە هاتیشەوە تەداروکی بۆ کـرد و نـاردیە غەزا، ئەو مەحمود و ئەو مەحمود لە گەڵ ئەوەیشدا خۆی راسـتەوە بـو شـوێن شـێخ کەوت خەریـک بـو منـیش بەرێ. ئەیگوت: "ئەتبەم ئەتکەم بە چۆلەکەی بەهەشت!" ئینجا دیتە وڵات کەسی تیا نەبو جوت و گا هەڵگیـرا و تـۆو نەچێنرا ئەو لەو نەوعە گرانیە بو کە پێیان ئەوت قاتی یاخو قڕی... ئەو گرانیە زۆر نفوسـی قـڕ کـرد، مـاڵی وێران کرد، وڵاتی چۆڵ کرد.

بەڵام دوای ئەوە گرانیەکانی تر گرانی بو یەعنی وەک ئێستا دەغڵ هەبو بەڵام کەم بو ئەیان شـاردەوە گرانیان ئەکرد تەنانەت من لە بیرمە گرانیەکیان لە بانە و سەقز و لەم لایشەوە لە هەولێر و مەخمور دەغڵ زۆر بو بەڵام بەفرێکی زۆر باری بو رێبەندان بو وەک ئێستا رێوبان و وەسائیتی نەقلیە نەبـو لێـرەوە بـۆ ئێـران وڵاخ دەرنەدەچو فەقیر و هەژار ئەچون لە ناو بەفرا کەوانەیان ئەبەستە ئەژنۆ و بەکۆڵ لەوێ گەنمیـان ئەهێنـا جەردەی ناوخۆمان لەم نزیکانە لە پێنجوین بەم لاوە روتیان ئەکردن جـگە لە کـۆڵە گەنـمەکە جلوبەرگیشـیان دائەماڵین لەم لایشەوە هەرچـی لە کەرکـوکەوە ئەهـات هەمەوەنـد روتـی ئەکـردن.." *(ژیـن، ژمـارە 931، 19 ی ئاغستۆسی 1948)*

پشێوی لە سلێمانی

جەنگی روسی - عوسمانی چەند دەرهاویشتەیەکی لێ کەوتۆتەوە:

یەکەم، هێزی کار هەموی براوە بۆ شەڕ، هێزێکی ئەوتۆ نە ماوەتەوە مەکینەی ئابوری، بە تایبەتی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ لەوانە دانەوێڵە، بە گەڕ بخا بە تایبەتی لەو سەردەمەدا کە هیچ جۆرە تەکنۆلۆجیایەکی تازە، جگە لە شێوە سەرەتاییەکانی کاری کشتوکاڵ لە بەر دەس دا نە بوە. هەروەها مەکینەی بازرگانی، بە هۆی کەمی دەستی کار و زۆری باندەکانی جەردەوە لە کار کەوتوە. زۆری ئەوانەش براون بۆ شەڕ نە گەڕاونەتەوە. لە سەرما و لە برسا و لە شەڕدا فەوتاون.

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "کاتێ هاتمە ئەم کۆنە جیهانەوە دەورەی منالّی لای گشت رۆڵەیەک خۆشە چونکو غەمی گوزەران نازانێ بەو سەودایەی منالّیەوە دیارە خۆشم رابواردوە تا گەیمە دەسالّی بیرم کردەوە و چەندوچۆنی زەمان تێ گەیشتم گرانی و مالّوێرانی سالّی 96 بە سەردا هات (مسلمان نشنود کافر نبیند) تاقانەیش بوم دیسان باوکم ئەو هەمو پیاو و خزمەتکارەی بو بە شەو کۆڵی نان و خواردەمەنی پێ هەڵدەگرتم بە دزیەوە ئەچوینە بەر ئەو مالّانەی کەوا نەیشیان بو و رویشیان نەدەهات سواڵ بکەن لە دەرگامان ئەدا دەرکیان ئەکردەوە بە دزیەوە کۆڵەکەمان فڕێ ئەدایە ئەو دیو دەرگاکەوە و رامان ئەکرد..." *(ژین، ژمارە 990 رۆژی کانونی یەکەمی 1949/ 1368)*

دوەم، بە هۆی لاوازیی حکومەت و گەندەڵیی دەزگاکانیەوە، باندەکانی دزی و راووروت و، دزی نهێنی و جەردەیی ئاشکرا لە ناوشار و دەرەوەی دا، ئاسایشی ناوچەکەی بە تەواوی تێکداوە، ژیانی ئابوری وێران کردوە.

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "... ئینجا جەردەی هەمەوەند ڕێی کەرکوکی لێ بەستین و حکومەت هێندە کز و بێچارە مابوەوە جوامێر هەمەوەند لەشکری کرد هاتە سەر سلێمانی ئەی گوت: شەریف چەلەبی کوڕی سلێمان پاشا بوە حوکمداریی بەشمانە!". لە هەر چوار لاوە دەوری شاری دا و عەسکەریش هیچ لە شارا نەمابو ناچار پیاوماقولەکانی ئەو سایە کەوتنە خۆ. بەر لە هەمویان قادر ئەفەندی گەورە خۆی و دو زینەی رۆڵەی ئازای گردی سەیوان و فەقێیانیان لێ گرتن. تائیفەی عەزیزی مەسرەفیش ئەوسایە زۆر و بە دەسەڵات بون لە ڕێی هۆمەرە کوێر و گۆیژەوە تا پشتی کانی ئاسکانیان محافەزە کرد. ئیتر کوڕگەلی شەڕەگەڕەککەری ناو شار دەبۆی میریەیان شکاند تفەنگی شەشخانەی تیا بو دابەشیان کرد. خولەی ئەلی کەوکوژ و دەستەی دەهۆڵژەن وەک بۆ سەر شایی بچن بە دەهۆڵ و زورناوە پێش ئەم خەڵکە کەوتن هەمەوەندیان شکاند. بەڵام تابوری عەسکەر کە بۆ ئیمدادی سلێمانی ئەهات هەمەوەند تاسڵوجەیان لێ گرتن زۆریان لێ کوشتن..." *(ژین، ژمارە 990 رۆژی کانونی یەکەمی 1949)*

پیرەمێرد ئینجا ناوی هەندێ لە دز و جەردە ناسراوەکانی سەردەمی خۆی باس ئەکا: "... دیتە وڵات چۆڵ بو بو و پیاوی تیا نەما بو لاتولوت و عەسکەری فیراری کەوتبونە ناوەوە پیاو پیاوی ئەخوارد. نەک بە قسە و واتە هەر بە راستی گرانییەک پەیدا بو پیاو پیاوی خوارد. ئیتر ئەو پشێوی و ئاشوبە نەنیشتەوە تا چوین بۆ ئەستەموڵ شەو دزی و رۆژ جەردەیی: ئەحەی وەسمان گەردی و عەزە کچانی و مەیکە چنگنی و ئەلی وەیسی ئاخەسوری و مرادە لاڵی هەیاسی و ساڵحی حەمەئایشی رۆغزادی و ناڵە پێ پانی هەمەوەند، کوشتن و بڕین و تاڵان و بڕۆ بو. خۆ وەقعەی شێخ تەها ناوشارەکەیشی وا لێ کرد بو زەندەقدار زەندەقی ئەچو. لەو زەمانە من لە سیتەک باشکاتبی مەحکەمە بوم..." *(ژین، ژمارە 958 رۆژی 17 ی مارتی 1949)*

کاربەدەستانی تورک بێگانە بون بە وڵات و دانیشتوان و نەریتی کۆمەڵایەتی خەڵکەکەی. دەسەڵاتێکی گەندەڵ و ستەمکار بو. بە کارهێنانی زەبروزەنگ بۆ سەربازگیری زۆرەملێ، باجی جۆراوجۆری قورس،

بەرتیلخۆری، لە نەریتە باوەکانی بو. خەڵک بە چاوی دوژمن سەیریان کردون. سەرەڕای ئەوەش تەنیا لە ناوەندی شارەکان دا دەستی ڕۆیشتوە. دەستی نەگەیشتۆتە گوندەکان و ناو خێڵە کۆچەرەکان مەگەر بۆ روتاندنەوەیان بە بیانوی کۆکردنەوەی باجەوە.

دەزگای دادوەری کە لە هەر سیستەم و وڵاتێک دا ئەشێ لە هەمو دەزگاکانی تری فەرمانڕەوایی پاکتر بێ، مەحوی، کە خۆی موچەخۆری حکومەتی عوسمانی و خانەقاکەیشی لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە بۆ دروست کرا بو، دادگای بە کوشتارگا و دادوەری بە قەساب شوبهاندوە، ئەڵێ:

عەوامێ لە عارفیکی پرسی هەواڵی مەحکەمە و نائیب
بە ئەنگوشتی شەهادە، ئیشارەی کرد بۆ مەسلەخ و قەساب

ئەگەر دۆخی دادگا بەوجۆرە بو بێ، ئەبێ هەلومەرجی دەزگاکانی تری کارگێڕی و بەڕێوەبردن چۆن بو بێ؟

شێخ رەزای تاڵەبانی، کە ئەویش موچەخۆری حکومەتی عوسمانی بوە و نیشتەجێی شاری بەغداد بوە، زۆر بە کورتی بە زمانی تورکی، زمانی رەسمی حکومەتی عوسمانی، لە والیەکانی بەغداد دواوە:

ساڵی 1307 ک سری پاشا کراوەتە والیی بەغداد، شیخ رەزا وتویەتی:
"ئەگەر قازی حەقی بێ و والی سڕی بێ
خاک بە سەر رەعیەت، واوەیلا بە حاڵی ئەهالی!"

ساڵی 1314 ک عەتائوڵا پاشا کراوەتە والیی بەغداد لەو بارەیەوە وتویەتی:
"ئەگەر والی پیرێکی پەککەوتە، تەمەنی لە سەد تێپەڕی بێ
ئەبێتە هۆی پەشێوانی ئەحواڵی مەملەکەت
ئەگینا چۆن بە مردو وڵات زیندو ئەبێتەوە و ئیسلاح ئەکرێ؟
ئافەرین بۆ هێزی ئیدراکی بابی عالی!"

بۆ دەقی تورکی شیعرەکانی شێخ رەزا بڕوانە:
(عباس العزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين: 114/8 و 126/8)

ئەگەر والیەکانی شوێنێکی گرنگی وەکو بەغداد بەو جۆرە بو بن، ئەبێ موتەسەڕیف و قایمقام و مودیرەکانی کوردستان چۆن بو بن؟

لە غیابی داوودەزگای بەهێزی حکومەتی دا، رێکخراوەی کۆمەڵایەتی خێڵ خۆی لە ناو خۆی دا حکومەتێکی بچوک بوە. چەندی دەسەڵاتی حکومەت لاواز بوبێ دەسەڵاتی خێڵ لە بەرامبەردا ئەوەندە بەهێز بوە. چەندی دەسەڵاتی حکومەت بەهێز بوبێ دەسەڵاتی خێڵ ئەوەندە لاواز بوە.

- خێڵ، رێگەوشوێنی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ دیاریکردن و سەندنی باج و زەکات و زەویانە و مەڕانە و پوشانە، لە ئەندامانی خێڵەکەی.
- خێڵ، نەریت و رەوشت و خوی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی و، بۆ یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانی نێوان کەسانی خێڵەکەی.
- خێڵ، خۆی هێزی چەکداری تایبەتی خۆی هەبوە بۆ پاراستنی سەر و سامانی ئەندامانی خێڵەکەی لە بەرامبەر هێرش و پەلاماری دەرودراوسێ.

دەسەڵاتی حکومەت نەی توانیوە ئەندامی خێڵ، چ رەوەند چ نیشتەجێ، وەکو تاکێکی ئاسایی لە دەستدرێژی بپارێزێ. نەی توانیوە مافە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی، چ ئەوی شەرعی ئیسلام پێی بەخشیوە

و، چ ئەوەی یاسای دانراو بۆی سەلماندوە، دابین بکا. لە بەر ئەوە بۆ بەجێگەیاندنی داواکانی و بۆ پاراستنی مافەکانی پەنای بۆ سەرۆکایەتی خێڵەکەی و داوودەزگاکانی خێڵەکەی بردوە، نەک بۆ داوودەزگاکانی حکومەت و کاربەدەستەکانی. بە چاوی دوژمن سەیری حکومەتی کردوە. لە کاتێک دا ئەم پێویستی بە حکومەت بوە دەسەڵاتێکی بێدەربەست بوە، و لە کاتێک دا حکومەت پێویستی بەم بوە دەسەڵاتدارێکی ستەمکار بوە.

ئەمە حاڵی عەشیرەتەکانی باشوری کوردستان بوە لە ژێر سایەی حوکمی عوسمانی دا.

لە هەلومەرجێکی وەهادا دەوڵەت و داوودەزگاکانی دروست نابێ.

دەزگای فەرمانڕەوایی تورک کە پێڕەوی سیستەمی "ناوەندێتی بەڕێوەبردنی" کردوە نەی توانی خێڵە کۆچەرەکان نیشتەجێ بکا، نەی توانی دەزگایەکی خاوێن دابمەزرێنێ بۆ رەفتار کردن لە گەڵ هاووڵاتیانی دەوڵەتەکەی بۆ سەربازگیری و باجگیری. نەی توانی هیچ جۆرە چاکسازیەک لە ژێرخانی ئابوری و لە گوزەران و ژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دا بەدی بهێنێ. مزگەوت تەنیا ناوەندی خوێندن و فێربون بوە. گوێ نە دراوەتە دروستکردنی ڕێگاوبان، قوتابخانە، نەخۆشخانە، پرۆژەی ئاودێری و بەنداو، ژمارەیەکی کەم مزگەوت و خانەقایان دامەزراندوە. "خەتی شەریف گوڵخانە" و تەنزیماتەکەی هەرگیز لەم سنورەدا جێبەجێ نە کراوە. هەمیشە دەلاقەیەکی گەورە لە نێوان دەسەڵات و خەڵک دا هەبوە. خەڵک بە چاوی دوژمن سەیری حکومەتی تورکییان کردوە. لە بەر ئەوە نەی توانی نە هەمەوەند و نە هیچ ئێل و تیرەیەکی تری رەوەند یا نیشتەجێ بهێنێتە ژێر باری گوێڕایەڵی حکومەت و بیان کات بە فاکتەری باشی بنیاتنانی داوودەزگاکانی دەوڵەت و پێشکەوتنی ناوچەکە.

گوندنشینی کوردی
لە سایەی دەسەڵاتی قاجاری دا

هەورامی (بە نمونە)

هەورامان ناوچەیەکی شاخاوی سەختە. بەشێکی لە سنوری دەوڵەتی ئیران و بەشێکی لە سنوری دەوڵەتی عوسمانی دا بوە. بەشەکەی ئیران لە روی بەڕێوەبەرایەتیەوە هەندێکی سەر بە سنە و هەندێکی سەر بە کرماشان بوە. بەشەکەی عوسمانی سەر بە لیوای سلێمانی بوە.

هەورامان تایبەتمەندی جوگرافی - سروشتی، مرۆیی، ئابوری، خۆی هەبوە. خەڵکی هەورامان، هەمویان لە گوند و ئاوایی دا نیشتەجێ بون. دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان لەو ناوچەیەدا ئەوەندەی شاخەکانیان سەخت بوە. ئابوری ناوچەکە و سەرچاوەی ژیانی دانیشتوەکانی لە سەر سێ پایە وەستاوە: باخداری، ئاژەڵداری، پیشەی دەستی.

بۆ باخداری، زەوی کشتوکاڵی کەمە، بە کۆڵ گڵیان لە ناخی دۆڵ و شیوەکانەوە سەرخستوە بۆ ناو بەردەڵانی لاپاڵی کێوەکان، تەلانیان لێ سازکردوە، دار و سەوزەی تێ دا روێنراوە. سیستەمی ئاودێری باخەکانیان شارەزایانە رێکخستوە. بۆ چاندنی دانەوێڵە: گەنم و جۆ ناشێ و، بۆ باخ و رەز لە بارە.

- لە ئاژەڵداری دا، بزن و بزنی مەرەز و مەڕیان بە خێو کردوە.
- لە پیشەی دەستی دا، وەستای جۆلایی، کارگەچی، دارتاشی، ئاسنگەری بون.

تا رادەیەکی باش "ئیکتیفای زاتی" یان کردوە و، ئابوریەکی داخراو و سروشتی‌یان هەبوە. بەشی زۆری پۆشاک و خۆراک و پێویستیەکانی ماڵداری و ئیشەکانیان، بەرهەمی رەنج و دەستی خۆیان بوە. دەرامەت و داهاتیان کەم بوە، بەروبومی باخداری و ئاژەڵداری و پیشەی دەستی ئەوەی لە خۆیان زیاد بوبێ بردویانەتە ناوچەکانی نزیکی خۆیان، هەندێکیان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە و هەندێکیان فرۆشتوە بە پارە پێویستیەکانی خۆیان پێ کڕیوە. لە بەر ئەوە توانای دانی باج و دیاری و پێشکەشیان لاواز بوە. هەورامی جوتیاری ئیشکەر و پیشەگەری دەسترەنگین و شاخەوانی چاک و شەڕکەری ئازا و نیشانچی دەسڕاست بون. هەورامی بە ماندوبونێکی زۆر بژێوی خۆی دابین کردوە. کەسی تەوەزەل گوزەرانی خۆی پێ رایی نە کراوە.

خەڵکی هەورامان بە بنزاراوی هەورامی ئەدوێن، کە یەکێکە لە سەرچاوە زمانیە گرنگەکانی زاراوی گۆران. زاراوی گۆران یەکێکە لە لەهجە سەرەکیەکانی زمانی کوردی و، خاوەنی سامانێکی دەوڵەمەندی ئەدەبیە. لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا جێگەیەکی دیاری هەیە، خاوەنی ناوەرۆک و فۆرمی مەدرەسەی ئەدەبیی تایبەتی خۆیەتی. شاعیری گەورە و، بیرمەندی گەورە و، مەلای گەورەیان تێدا هەڵکەوتوە.

هەورامان زمانی تایبەتی، جلوبەرگی تایبەتی، ئابوری تایبەتی، تەنانەت شێوەی تایبەتی ژیان و ئەندازیاریی تایبەتی بینای خانو و ئاواییان هەبوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر هەورامانی تەخت و هەورامانی لهۆن لە سەردەمی ئەو روداوانەدا بڕوانە: (سیر الاکراد: 95 - 101. حدیقەی ناصری: 44 - 46. وقایع نگار: 62 - 66)

گەورەکانی هەورامان پێیان وتون سان (سوڵتان)، سانەکان خۆیان بە نەوەی کەیانیەکانی سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنی داناوە. "سان" لە ناو هەورامیەکان دا سامێکی زۆری هەبوە. هەم هێزی زۆری هەبوە، هەم دەسەڵات و زەبروزەنگ، قسەیەک باو بوە لە ناویان دا ئەڵێ: "سان جمۆ بەغدا مەگیرۆ!" واتە: سان بجوڵێ بەغداد ئەگرێ. خۆبەخۆ کاروبارەکانی خۆیان رایی کردوە، نە پێویستیان بە حکومەتی سنە، مەریوان، جوانڕۆ هەبوە، نە حکومەتی ئیران دەسەڵاتی بە سەر ئەوان دا هەبوە.

بەشێکی هەورامان بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی ئەردەڵان. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بەشێ بوە لە دەوڵەتی ئیران.

هەورامانی لهۆن کە هاوسنور بوە لە گەڵ شارەزور ناوەندەکەی دزڵی بوە و، گەورەکەیان محەمەد سەعید سوڵتانی کوڕی عوسمان سوڵتان بوە. ئەم بلۆکە سیوسێ گوند و نزیکەی پێنچ هەزار کەس و باجی ساڵانەی 300 تمەن بوە.

هەورامانی تەخت کە هاوسنور بوە لە گەڵ مەریوان ناوەندەکەی نەوسود و گەورەکەیان حەسەن سوڵتان کوڕی محەمەد سوڵتان بوە. ئەم بلۆکە بیست و دو گوند و پینج هەزار کەس و باجی ساڵانەیان 700 تمەن بوە.

سان بە ناوی جۆراوجۆرەوە باجی لە خەڵک سەندوە، ئەویش لە باتی دانیشتوانی ناوچەکەی، ساڵانە باجی داوە بە کاربەدەستانی ئەردەڵان.

(دەربارەی ڕێچەڵەک و ڕەختی بنەماڵەی سانەکان بڕوانە: (ادموندز: 139 - 143)

ساڵی 1268 کۆچی حەسەن سوڵتان، گەورەی هەورامانی تەخت و محەمەد سەعید سوڵتان گەورەی هەورامانی لهۆن لە ئەمانوڵاخانی دوەم، والی ئەردەڵان، یاخی بون. یاخیبون بە زۆری لە ئەنجامی گرانی باری باج و، نەتوانینی دابینکردنی بوە لە کاتی داواکردنی دا. دەرباری قاجار فەرمانی لەشکرکێشی داوە بە ئەمانوڵا خان بۆ سەر هەورامان. هێزی ئیرانی هێرشی کردۆتە سەر هەورامان. دو ناوەندی گرنگ: دزڵی و نەوسویان گرتوە. بەڵام هیچ کام لە سەرانی هەورامانیان بۆ نە گیراوە. هێشتا شەڕ کۆتایی نەهات بو هەواڵی هەوڵی کوشتنی ناسرەدین شا بڵاو بۆتەوە. هەواڵەکە ورەی هێزەکانی ئیرانی دابەزاندوە و، ورەی هەورامیەکانی بەرز کردۆتەوە. چەکدارەکانی هەورامی هێرشی پێچەوانەیان بۆ سەر هێزەکانی ئیران کردوە. شوێنەکانی خۆیان گرتۆتەوە. هێزەکانیان ناچار کردوە بە سەرنەکەوتویی بگەڕێنەوە سنە. بەشێ لە دانیشتوانی هەورامان ئاوارەی شارەزور و سلێمانی بون. حاکمی سلێمانی وەفدێکی بۆ ناوبژی ناردۆتە لای والی. والی 3 هەزار تمەنی لە هەورامیەکان سەندوە بەرامبەر بەوەی بە ئاشتی بگەڕێنەوە سەر جێگەورێگەی خۆیان. *(تحفەی ناصری: 193)*

ساڵی 1281 کۆچی سانەکانی هەورامان جارێکی تر تاوانبار کران بە یاخیبون. دەرباری قاجار فەرمانی دا بە والی سنە بچێتە سەریان و، سەرکوتیان بکا. والی بە هاوکاری عەلی ئەکبەر خانی ئەردەڵانی هێزەکانی ساز دا و هێرشی کردە سەریان. هەورامیەکان خۆیان پێ رانەگیرا کشانەوە شارەزور. بۆ ناوبژی، شێخ ئەورەحمانی کوڕی شێخ عوسمانی نەقشبەندی و حەمە پاشای سەرۆکی ئێلی جاف چونەتە لای والی. محەمەد سەعید سوڵتان خۆی هاویشتۆتە تەویلەی والی و 3 هەزار تمەنی داوە بۆ ئەوەی لێی خۆش بن. کراوەتەوە بە حاکمی هەورامانی لهۆن. (*تحفەی ناصری: 201*)

دەرباری قاجار بە بیانوی نوێکردنەوەی دەزگای حوکمڕانیەوە لە ولایەتەکانی ئیران دا، بەرەو چەسپاندنی سیستەمی ناوەندێتی و کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میراتیی بنەماڵە حاکم و دەسەڵاتدارەکان چوە. هەوڵی سەرەکی دەرباری قاجار بۆ کۆکردنەوەی زۆرترین باج (مالیاتی دیوانی) و، پێکهێنان و رێکخستنی فەوجە جەنگیەکانی ئەرتەشی ئیرانی بوە.

ساڵی 1284 ک غولامشاخان مردوە. دەرباری قاجار، ئەمەی بە دەرفەت زانیوە، ئیتر کەسی لە بنەماڵەی ئەردەڵان بە والی دانەناوە. بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی و راستەوخۆ ئیتر کەسانێکی داناوە لە دەرەوەی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بە حاکمی ناوچەکە. ئەم سیاسەتە نوێیەی دەرباری قاجار بە دانانی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە بە فەرمانفەرمای کوردستان دەستی پێ کردوە.

حکومەتی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە (1284 – 1319 ک)

فەرهاد میرزا (1233 - 1305 ک) کوڕی عەباس میرزای وەلیعەهدی فەتحعەلی شای قاجار و، مامی ناسرەدین شا بوە. بە 17 ساڵی بۆتە حاکمی لوڕستان و خوزستان لەو ماوەیەدا نازناوی "معتمدالدولە" ی وەرگرتوە. ماوەیەکیش حاکمی فارس بوە. ناسرەدین شا لە یەکەم گەشتی دا بۆ ئەوروپا (1290 ک) ئەوی داناوە بە "نائب السلطنە". لەو ماوەیەدا کارامەیی و شارەزایی لە کاری دەوڵەتی دا نواندوە. لە رەفتاری دا لە گەڵ نەیارەکانی دڵڕەق بوە. لە هەر جێ فەرمانڕەوا بوبێ زەبروزەنگی دژی یاخی و جەردە و راووروتکەر بە کارهێناوە. رۆشنبیر و ئەدیب و شاعیر بوە، ئینگلیزی باش زانیوە، چەندین کتێبی نوسیوە. بە دەستوری ئەو "سەحنی کازمەین" لە عیراق نۆژەن کراوەتەوە. لە تاران مردوە و لە کازمەین بە خاک سپێردراوە. غلامحسین مصاحب: دایرة المعارف فارسی، مادە فرهاد میرزا معتمد الدولە.

لە دوای کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میراتیی بنەماڵەی ئەردەڵان لە سنە، شای قاجار فەرهاد میرزا معتمد الدولەی ناردۆتە کوردستان. فەرهاد میزا یەکەمین حاکمی بێگانە بوە کە کراوە بە حاکمی کوردستان (1284 - 1291 ک).

سەرەتای کارەکانی بە کوشتنی سانەکانی هەورامان و بە داگیرکردنی ناوچەکەیان دەستی پێ کردوە. ویستویەتی بەمە دەسەڵاتی خۆی و دەرباری قاجار لە کوردستان دا بە تەواوی بچەسپێنێ.

پاش سێ مانگ چو بۆ سەردانی قەڵای شاهئابادی مەریوان لە گەڵ ژمارەیەکی کەم، یەکێ لەوانە لەگەڵی بو عەلی ئەکبەر خانی نەوەی ئەمانوڵا خانی والی ئەردەڵان و چەند پیاوی ناوداری سنە. لە گوندی بێڵەک دابەزیوە و مزگەوتەکەی کردۆتە شوێنی مانەوەی. حەسەن سوڵتان خۆی و براکانی مستەفا بەگ و بارام بەگ لە گەڵ چەند سەد چەکداری هەورامی هاتون بۆ گوندی بێڵەک بۆ سەردانی. بەم جۆرە بە قەرەبالغی ئامادە بون، هاتوە بۆ نمایشی هێز و توانای خۆی، یان ئەمەی لە سادەییەوە بوە بۆ بەخێرهێنانی حاکمی تازە و دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بۆ حکومەت. مەبەستی حەسەن سوڵتان هەرچیەک و هەر کامێکیان بوبێ فەرهاد میرزا ئەم نمایشەی بە دڵ نەبوە، کردویەتی بە بەهانەی لە ناو بردنی. پێ ئەچێ پێش ئەوەی بێت بۆ

ئەم گەڕانە بە نهێنی بڕیاری دا بێ حەسەن سوڵتان کە چەند ساڵ بو لاملی ئەکرد و وەکو پێویست ملی بۆ حاکمەکانی ئەردەڵان نەدابو، لە ناو ببا. *(تحفەی ناصری: 282)*

ئەو شەوەی لە مزگەوتی بێڵەک ماوەتەوە، تا بەیان گینگڵی داوە لە بیری ئەوەدا بوە، چۆن حەسەن سوڵتان لە ناو ببا. ئیستیخارەی کردوە "یایحیی خذ الکتاب بقوة..." هاتۆتەوە ئەمەی بە نیشانەی باشی داناوە. بانگی بەیانی گوێ لێ بوە هەستاوە بۆ نوێژ و پاڕانەوەی سەرکەوتن. پاش نوێژ زەینەلعابدینی فەڕاشباشی بانگ کردوە، بێئەوەی بهێڵی هاورێکانی لە گەڵی چون بزانێ نیازی چیە، فەرمانی پێداوە لە گەڵ دە فەڕاشی هەڵبژاردە لە قاوەخانە ئامادە بن بۆ ئەو کارە دژوارە. هەر کە حەسەن و هەردو براکەی هاتن، ببرێنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن بکوژن و هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

عەلی ئەکبەر خان و ئەوانی تری بانگ کردوە لای خۆی بە قسەوە خەریکی کردون. کاتی هەتاو کەوتن حەسەن سوڵتان و براکانی بانگ کردۆتە لای خۆی کە بێن خەڵاتەکانیان وەرگرن و بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان. حەسەن و براکانی بە بێباکی چونەتە لای، هەندێ دڵنەوایی کردون میهرەبانی لە گەڵ نواندون، بەڵێنی "ئیمتیاز و مەواجیب" ی پێ داون، وتویەتی: "مەریوان ئەوەندەی ئاوایی گەورەی لێ نیە جێگەی ئەو هێزە زۆرەی تێدا بێتەوە، مانەوەی ئێوە بەم ژمارە زۆرە و بە سەر ئەم خەڵکەوە ئەبێتە هۆی زەرەر و زیانی ئەهالی و رەعیەت. خەڵاتەکانتان لە چاخانەکە حازرە. بڕۆن وەریان بگرن و بیان پۆشن و بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆتان، خەریکی خزمەت و کۆکردنەوەی مالیاتی دیوان بن."

هەرسێ برا چونەتە قاوەخانە. پاش ئەوەی ئەوان چونەتە قاوەخانە بە دەنگی نزم لە عەلی ئەکبەر و ئەوانی تری بەشدارانی کۆڕەکەی پرسیوە، ئەگەر ئێستا فەرمانی گرتن و بەستنی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ بە شڵەژاویەوە وەڵامیان داوەتەوە ئێستا ئەم کارە بەجێ نیە لە بەر ئەوەی هەزار تفەنگچی لە دەرەوەی مزگەوت دەست بە تفەنگەوە وەستاون، ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیە. فەرهاد میرزا وتویەتی ئەگەر خوا بیەوێ ئەوەندە گرنگ نیە. هێشتا ئەوان وەڵامی قسەکانیان تەواو نەکرد بو لە قاوەخانەکەوە دەنگەدەنگ هەڵسا مژدەی ئەنجامدانی کارەکەی دا کە حەسەن کوژراوە و هەردو براکەشی زنجیر کراون.

عەلی ئەکبەر، بۆ دەربڕینی دڵسۆزی خۆی و پاراستنی گیانی فەرهاد میرزا، هەڵی کێشاوەتە شمشێر چۆتە دەرەوە لە بەر دەرگاکە وەستاوە.

فەرهاد میرزا داوای کردوە پەتیان خستۆتە قاچی حەسەنەوە لە مزگەوت بردویانەتە دەرەوە لاشەکەیان فرێ داوەتە بەردەم تفەنگچیەکانی هەورامی. هەورامیەکان بەو دیمەنە حەپەساون و بڵاوەیان لێ کردوە.

فەرهاد میرزا دو گیراوەکەی تری، بارام بەگ و مستەفابەگ، بە زنجیرکراوی لە گەڵ خۆی بردۆتەوە بۆ ناو شاری سنە. فەرهاد میرزا بەمە هەمو ئەوانەی لە گەڵی چوبون بۆ ئەو سەفەرە و، هەمو سەران و سەرکێشەکانی ناوچەکەی ترساندوە و، گەفەکەی رۆژی یەکەمی گەیشتنی کە بە ئامادەبوانی پێشوازیەکەی وتبو: "هەرکەس راستم لە گەڵ بکا بۆی ئەبم بە بەهەشت و، هەرکەس درۆم لە گەڵ بکا ئەینێرم بۆ دۆزەخ!" هێنایە دی.

سەرەڕای کوشتنی حەسەن سوڵتان و گیرانی براکانی، لەو ماوەیەدا هەورامیەکان ئارام بون. ئامادەیی گوێڕایەڵی و ملکەچییان بۆ فەرهاد میرزا دەربڕیوە، هەوڵیان داوە ئەم دو برایە بە دیاری و پێشکەش، بە رجا و تکا ئازاد بکەن، کەڵکی نەگرتوە. لە زیندان دا بە گیراوی ماونەتەوە. ساڵ زیاتر تێ پەڕیوە بە سەر مانەوەیان دا لە زیندان ئیتر نائومێد بون لە بەردانیان، ئینجا بیریان لە رێگەیەکی تر کردۆتەوە.

یەکێ لە نۆکەرەکانی فەرهاد میرزا، محەمەد باقر خان، کە حاکمی مەریوان و مەئموری ئاوەدانکردنەوەی قەڵای شاهئاباد بوە، هەورامیەکان تەگبیریان کردوە کە ئەو بە زۆر بگرن و بیبەنە هەورامان وەکو بارمتە گلی بدەنەوە لە بەرامبەر ئازادکردنی سانەکان دا ئەمانیش ئەو ئازاد بکەن، ئەگەر ئەوان کوژران ئەمانیش ئەو بکوژن.

محەمەد باقر هەواڵەکەی بیستوە و پەیامەکەی گەیاندۆتە فەرهاد میرزا. فەرهـاد میـرزا چەنـد کەسـێ لە کوردستانیەکان لە گەڵ دەستەیەک سەرباز هەڵئەگرێ و خۆی بە نـاوی سـەردانی قەڵای شـاهئابادی مەریـوان ئەچێ بۆ ناوچەکە لە نزیک گوندی "ئەنجومەنە" خێوەتگاکەی دائەمەزرێنێ.

هەورامیەکان کە بەمە ئەزانن دو هەزار کەسێ چەکدار سـاز ئەدەن شـەوانە پەلامـاری ئـۆردوی فەرهـاد میرزا بدەن. ئەم هەواڵە گەیشتۆتەوە عەلی ئەکبەر و کوردەکـانی تـر. فەرهـاد میرزایـان لـێ ئاگـادار کـردوە داوایان لێ کردوە کە خۆیانی بۆ ئامادە بکەن بەڵام فەرهاد میرزا گاڵتەی بە قسەکەیان کردوە و بە ترسنۆکیی بۆی ژماردون. هەواڵەکە بوە بە راست لە تاریکی شەودا پەلاماریان داون. گوللەبارانیان کردون. هەندێکیان لێ کوشتون. عەلی ئەکبەر، ئەگەرچی خۆی پێی کەمێ برینـدار بـوە، فەرهـاد میـرزای بە سـواری ئەسـپ دەربـاز کردوە. رایان کردوە تا شاری سنە نەوەستاون. هەورامیەکـان کامپەکەیـان تـاڵان و نـزیکەی 40 کەسـیان لە نۆکەرانی فەرهاد میرزا و کوردستانی کوشتوە.

فەرهاد میرزا ئەم شکانەی بە نەنگیەکی گەورە بۆ خۆی داناوە. هەواڵەکەی ناردوە بۆ ناسـرەدین شـا. شا فەرمانی تەمێکردنی هەورامی داوە. هێزیکی گەورەی سازداوە بینێرێتە سەریان.

حـاجی قەنـبەر عەلیخـان سـەعدولدەولە لە گەڵ 10 هەزار پیـادە و 1 هەزار سـوار، مسـتەفا قولیخـانی ئیعتیمادولسەلتەنە لە گەڵ 1 فەوج سەربازی هەمەدان، بیوک خان سەرتیپ لە گەڵ فەوجی ورمـێ و ئەفشـار بە سەرۆکایەتی حاجی سەعدولدولە گەیشتونەتە سنە. هەروەها محەمەد عەلیخان سەرهەنگی فەوجـی زەفەر لە گەڵ چریکی مەریوان و سەقز و بانە و چەند تۆپ.

فەرهاد میرزا هێزەکەی کردۆتە دو قۆڵ:

قۆڵی یەکەم، دو فەوج سەربازی خەمسە و هەزار سوار بە سـەرۆکایەتی سـەعدولدەولە و بە چاوسـاغی میرزا رەزا عەلی بێگی، بەرەو شامیان و هەورامـانی تەخـت تـا لە گەڵ مـحەمەد عەلیخـان و هیـزی زەفەر یەک بگرنەوە

قۆڵی دوەم، ئیعتمادولسەلتەنە و بیوک خان لە گەڵ دو فەوجی هەمەدان و فەوجەکانی ورمـێ و ئەفشـار بە سەرۆکایەتی ئیعتمادولسەلتەنە و چاوسـاغی عەلـی ئەکـبەر، بە هاوکـاری تفەنگچـی و سـوارەی جـوانڕۆ و باشکی و کشکی لە لای جوانڕۆوە هێرش بۆ سەر هەورامانی لهۆن بکەن.

هەورامیەکان چەنـد جـارێ هێرشـیان کـردۆتە سـەر لەشـکری ئیـران و، هەنـدێکیان لـێ کوشـتون و، هێرشەکەیان دوا خستون، بەڵام لەشکرکێشیەکە بەردەوام بوە.

هەورامیەکان شاخ بە شاخ و سەنگەر بە سـەنگەر لە هەردوبەری سـیروان شـەڕیان لە گەڵ کـردون. بە چاوساغی هەندێ لە خەڵکی ناوچەکە کە هەندێکیان بە پارە و هەندێکیان لە سۆنگەی دوژمنایەتیەوە چاوساغی ئیرانیەکانیـان کـردوە بە کـوێرەڕێ دا سـەرکەوتونەتە سـەر شـاخەکانی کە روانیـوێتی بە سـەر نەوسـو دا و نەوسـویان گرتـوە. نەوسـو پـاش شـەڕێکی سـەخت کەوتـۆتە دەسـت هێـزی قاجـار و، هەورامیەکـان بە سەرۆکایەتی محەمەد سەعید سوڵتان کشاونەتەوە شارەزور. قۆڵەکەی تر بەرەو دزڵی چون، بە شـەڕی سـەخت گرتویانە.

هەردو هەورامانی تەخت و لهۆن کەوتۆتە دەست هێزەکانی حکومەت. وەکو بەشێ لە پرۆسـەی جەنـگ ماڵ و دارایی هەورامی، هەرچی بە کەڵک هاتبێ تاڵان کراوە و، هەندێکی سوتاوە یـا وێـران کـراوە، تەنـانەت دارە بەردارەکانی باخەکانیان بڕیون.

دیلەکانی هەورامی و سەری بڕاوی کوژراوەکانیان ناردوە بۆ فەرهاد میرزا لە سنە. فەرهاد میرزا سـەرە بڕاوەکانی کردوە بە نوکی رمەوە و بە دیلەکانەوە کردونی بە ناو شاردا و گێڕاونی. *(تحفەی ناصری: 300)*

سانەکان و بەگزادەی هەورامان چونەتە سلێمانی. سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی تورک دا بوە. "کارپەردازی" ئیرانی لە بەغداد بوە، راپۆرتێکی لە سەر روداوەکانی هەورامان و ژیانی ئاوارەکانیان بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئیران نوسیوە. هەندێ لە هەواڵەکانی لە رۆژنامەی زەورا وەرگرتوە.

لە ئەنجامی ئەو شەڕانەدا ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی هەورامان ئاوارە بون، رویان کردۆتە شارەزور و سلێمانی. چەند مادەیەکی هەردو رێککەوتننامەی یەکەم و دوەمی ئەرزرۆم بۆ چارەسەرکردنی کێشەی داڵدەدان و پەنادان و تێپەڕاندنی سنور و ساخکردنەوەی ناسنامەی خێڵەکان بوە.

هاتنی هەزاران هەورامی بۆ ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی، کێشەی داڵدەدانی لە نێوان هەردو دەوڵەت دا دروست کردوە. ئیران داوای لە عوسمانی کردوە ئەوانە رادەستی ئەو بکرێنەوە. بە یاخی و جەردە و هەڵگەڕاوەی داناون. بۆ ئەو مەبەستە لە کەناڵی کارگێڕی - ناوچەیی و، دیپلۆماسی - ناوەندیەوە گفتوگۆ و نامەکارییان دەست پێ کردوە.

عەهدنامەی یەکەمی ئەرزرۆم (1238 ک) گرفتی داڵدەدانی هەڵاتوانی یەکترییان بەمجۆرە یەکلاییکردۆتەوە:

مادەی چوارەم: "بە پێی مەرجەکانی دێرین، نابێ هەڵاتوانی یەکتری داڵدە بدرێن و لەوانە عەشایەر و ئێلات، هەر کەسێکیان دوای ئەمە، لە دەوڵەتی... عوسمانیەوە بۆ دەوڵەتی... ئیران و، لە دەوڵەتی... ئیرانەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانی بڕۆن، ئەبێ ئەو تێپەڕیوانە داڵدە نەدرێن.."

موعاهەدەنامەی دوەمی ئەرزرۆم (1263 ک). سەرەڕای ئەوەی هەمو مادەکانی رێککەوتننامەکەی پێشوی پەسند کردۆتەوە، بۆ رونکردنەوەی زیاتری کێشە سنوریەکان و، جموجوڵی دانیشتوانەکەیشی مادەیەکی تری بۆ زیاد کردوە، کە بریتیە لە:

مادەی هەشتەم: "هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بە یەکتری ئەدەن، بۆ رێگرتن لە دزی و پێشگیری لە جەردەیی کە لە لایەن هۆز و کەسانی دانیشتوی سنورەکانەوە ئەکرێ، رێوشوێنی پێویست دابنێن و جێبەجێی بکەن، وە بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسیب دابنێن.

سەرەڕای ئەوەش بەڵێن ئەدەن، بەرامبەر هەر جۆرە کارێکی دەستدرێژیکارانە وەکو تالان، چەپاو، کوشتن کە لە سنورەکانیان دا بقەومێ، ئیقداماتی جیددی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلانەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێر دەسەڵاتی کام دەوڵەت دان، هەردو دەوڵەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەڵبژاردنی شوێنی دانیشتنیان ئەدا بە خۆیان، تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێدا بژین. ئەو ئێلانەی تابیعییەتیان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەڕێنەوە قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتەی کە سەر بەون."

بە پێێ ئەم دو رێکەوتنە هاتنی ئەوانە و داڵدەدانیان پێرەوی نەکردنی مادەکانی ئەو دو پەیمانەیە. بەڵام هەردو دەوڵەت نە ئەوەندە متمانەیان بە یەکتری هەبوە، رێکەوتنەکان بە تەواوی جێبەجێ بکەن، نە ئەوەندەش توانای جێبەجێکردنیان هەبوە و، لە ماوەی دیاریکردنی هێڵی سنوردا هەردو لایان هەوڵیان داوە فراوانترین ئەرزەکانی سنور بهێننە ناو قەڵەمڕەوی خۆیان و زۆرترین ژمارەی ئێلەکانی سنور بهێننە ژێر تەبەعییەتی خۆیانەوە.

رۆژنامەی زەورا و هەورامان

رۆژنامەی زەورای بەغدادی کە رۆژنامەی فەرمی حکومەتی ولایەتی بەغداد بوە لە ژمارەکانی 5 و 6 و 7 و 12 ی ساڵی 1286 دا هەواڵی کوشتنی حەسەن سوڵتان و پەشێوانی هەورامان و هێرشەکانی ئیران بۆ

سەر ناوچەکە و شەڕ و پێکدادانەکان و، ئاوارەبونی هەورامیەکـان و هەوڵـی عوسـمانی بـۆ گێڕانەوەیـان بـۆ شوێنەکانی خۆیان بە ئاشتی، بڵاو کردۆتەوە.

دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی داوە هەردولا رازی بکا. کاربەدەستانی سنوری راسپاردوە بۆ رێکخسـتنەوە و نزیکخستنەوەیان لە یەکتـری، ئیرانیەکـان گوێیـان نەداوەتە ئەوە. بەردەوام بـون لە سـەر شـەڕ و راونـان. *(عزاوی: 185/7 - 189)*

رۆژنامەی زەورا هەندێ بابەتی هەستیاری باس کـردوە، کە مێژونوسـانی ئەردەڵانـی لە گێڕانەوەکـانی خۆیان دا توخنی نەکەوتون، لەوانە:

یەکەم، مێژونوسەکانی ئەردەڵان، سەرەڕای جیاوازییان، دانیشتوانی هەردو هەورامانی تەخت و لهۆنیان، هەر یەکەیـان بە 5 هەزار کەس، کە هەردوکیـان ئەکـاتە 10 هەزار کەس خەمڵانـدوە. کەچـی زەورا ژمـارەی عەشیرەتی هەورامانی بە 20 هەزار کەس خەمڵاندوە، هەروەها ژمـارەی پەنـابەرانی هەورامـی لە سـەرەتادا 7 هەزارکەس بون لە بەر زۆری ژمارەیان کاربەدەستانی عوسمانی نەیان توانیوە رێگەیـان لـێ بگـرن، یـا بیـان گێڕنەوە دواوە بۆ ئێران. لە پاش ماوەیەک ژمارەیان بۆتە 20 هەزار ئاوارە.

دوەم، زەورا لە گێڕانەوەی هەواڵەکانی دا باس ئەکا کە هێزی ئیرانی چۆتە ناو شاخەکانی هەورامانەوە قەتڵوعامی خەڵکەکەی کردوە، دەستی لە کەس نە پاراستوە. چەکهەڵگر و گوندنشین، ژن و منداڵیـان کوشـتوە. دەستی هەنـدێک و قـاچی هەنـدێکیان بڕیـوە و، ئاواییەکانیـان سـوتاندون و بـاخە بەردارەکانیـان بڕیـون. داڵدەدانی ئاوارەکانیان خستۆتە خانەی بەزەیـی مـرۆڤپەروەرانەوە. مێژونوسـەکانی ئەردەڵان ئەم زانیارییـانە پشتڕاست ئەکەنەوە.

سێیەم. مێژونوسەکانی ئەردەڵان لە گێڕانەوەکانیان دا هۆی پەلاماردانیـان ئەگێـڕنەوە بـۆ "طوغیـان و بەغـی و شـەرارەت"، کە یـاخی بـون لە دەسـەڵاتی ئیرانـی. بەڵام رۆژنـامەی زەورا هـۆی نـاکۆکی نیـوان هەورامیەکان و ئیران ئەگێڕێتەوە بۆ ناکۆکی مەزهەبی شـیعی - سـوننی. دەسـەڵاتی ئیرانـی و کاربەدەسـتانی ولایەت لە سەرو هەمویانەوە فەرهاد میرزا شیعە بون و، دانیشتوانی هەورامان سـوننەی شـافیعی بـون. هـۆی وێرانکردنی ئاواییەکانیان و هەڵکەندن و بڕینی باخەکانیان و کوشـتنی شـەڕکەر و گونـدی و ژن و پیـاو و منداڵ و گەورە بەو دڕندایەتیە بە "کینەی مەزهەبی" داناوە.

چوارەم، بە قسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان باجی هەورامانی لهۆن 300 تمەن و هی هەورامانی تەخـت 700 تمەن بوە، کە نەیان توانیوە لە کاتی خۆی دا دابینی بکەن، یا نەیان ویستوە بیـدەن، دوای شـەڕەکان و شکانی سانەکان هەمو جار هەریەکەیان 3 هەزار تمەنیان لێ سەندون ئینجـا رێگەیـان داون بگەڕێـنەوە سـەر شوێنەکانی خۆیان. پێ ئەچێ شەڕەکان "گەڕی پارە" بو بن.

بابی عالی بۆ پاراستنی دۆسـتایەتی لە گەڵ ئێـران، داوای لە کاربەدەسـتەکانی خـۆی کـردوە، رەوانەی ئیرانیان بکەنەوە. بەڵام لە بەر ئەوەی ژمارەیان زۆر و سـوننی مەزهەب بـون، داوایـان لە ئێـران کـردوە بیـان بەخشن و بە خۆشی رێگەیان بدەن بگەڕێنەوە سەر ئاواییەکانی خۆیان. بەڵام ئیران داوای کـردوە رادەسـتی ئەوان بکرێنەوە. عوسمانی بۆ ئەوەی درێژە بە گفتوگۆ بـدەن بـۆ مـاوەی 3 مانـگ لە شـارەزور و سـلێمانی داڵدەیان داون. تا چارەیەک بۆ گرفتەکەیان ئەدۆزنەوە. سەرەنجام لە نێوان ئەوەی بگەڕێنەوە وڵاتـی خۆیـان، یان دور بخرێنەوە لە دیاربەکر نیشتەجێ بکرێن، بە کەساسی گەڕاونەتەوە وڵاتی خۆیان.

بۆ ئاگاداری لە نامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی نێوان کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانی بڕوانە:
دفتـر مطالعـات سیاسـی و بـین المللـی، گزیـدە اسـناد سیاسـی ایرانـی و عثمـانی: دورە قاجـاریە، جلـد دوم، 1369 - تهران. سند شمارە: 340/ 341/ 344/ 350.

هاوزەمان لە گەڵ ئەم روداوانەی هەورامان دا هەندێ ئاغا لە سلێمانییەوە هەڵاتون بۆ سنە. فەرهاد میرزا لە بەرامبەر داڵدەدانی هەورامیەکان لە سلێمانی ئەویش داڵدەی ئەوانی داوە لە سنە. ویستویەتی وەکو بابەتێ لە "رەفتاری هاوشێوە" لە پەیادانی سیاسی دا بەکاریان بهێنێ. *(تحفەی ناصری: 301)*

کوڕانی حەسەن سوڵتان وئامۆزاکانی، ساڵێکیان لە سلێمانی بە پەرێشانی و تەنگدەستی بە سەر بردوە، لەو ژیانە بێزار بون. ئەحمەد سوڵتان، کە یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانیان بوە، پەنای بۆ شێخولئیسلامی سنە بردوە، بۆی تێکەوتوە، فەرهاد میرزا بەخشیوێتی. ئەوانی تر بەمە ئومێدی گەڕانەوەیان پەیدا کردوە. محەمەد سەعید سوڵتان، هاوسەرەکەی پیرۆزە خانم کە لە شێخانی عەبابەیلێ بوە، لە گەڵ رۆستەم بەگی کوڕی رەوانەی ماڵی عەلی ئەکبەر کردوە کە لای فەرهاد میرزا عەفوی بۆ وەربگرن و بگەڕێتەوە خۆی بهاوێژێتە تەویلەکەی فەرهاد میرزاوە. فەرهاد میرزا دیسانەوە توانیوێتی دەستی ئەم بنەماڵەیە ببڕێ. شکۆی پایەی "سوڵتان" بشکێنێ. بە عەلی ئەکبەر و پیرۆزە خانمی وتوە: ئەگەر شا قسەی من ببیستێ بە دڵنیاییەوە نایەڵم سەری مویەک زەرەری گیانی یا مالی بە مێردەکەت بگا. بەمجۆرە ناردی محەمەد سەعید هاتەوە لە گەڵ کۆمەڵێ لە دەستوپێوەندەکانی، خۆی هاویشتە تەویلەکەی فەرهاد میرزاوە. عەلی ئەکبەر چو لە پەناگاکەی دەری هێنان و بردنی لە ماڵی یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی سنە دای مەزراندن. بۆ ئەوەی هێمنیان بکەنەوە 3 مانگێ بەمجۆرە ماونەتەوە. ئینجا فەرمانی کوشتنی محەمەد سەعید و کوڕەکانی دەرچوە. هەر لەم ماوەیەدا بارام بەگی برای حەسەن سوڵتان لە زیندان دا مردوە. مستەفا بەگی برایان کە پیاوێکی بێوەی بوە، بە کەفالەتی سنەییەکی کاربەدەست بەردراوە بەو مەرجەی خۆی و خێزانەکەی لە سنە دەر نەچن.

فەرهاد میرزا کوشتنی محەمەد سەعید و کوڕەکانی بە عەلی ئەکبەر سپاردوە. عەلی ئەکبەر بۆ هەڵفریواندنی سەعید بەڵێنی ئەداتێ کە لای فەرهاد میرزا شفاعەتی بۆ بکا و حکومەتی لهۆن بەو بدا، بەو مەرجەی لە گەڵی بچێ بۆ جوانرۆ. لە وێوە بنێرێ ئەورەحمان بەگی کوڕی بێتە لای بۆ ئەوەی ئەورەحمان بەگ وەک بارمتە لای ئەم بمێنێتەوە و سەعید بچێ کاروباری لهۆن بگرێتە دەست. عەلی ئەکبەر بەم تەگبیرە حوکم و خەلعەتی بۆ وەرگرتوە. پاش هەفتەیەک عەلی ئەکبەر بە رێ کەوتوە بۆ جوانرۆ. سەعید خێزانەکەیشی لە گەڵ خۆی بردوە. سەعید دڵنیا نەبوە لە نیازی عەلی ئەکبەر، لە بەر ئەوە بە درێژایی رێگاکە هەندێ جار ماوەیەک خۆی پێش خستوە و هەندێ جار مەسافەیەک خۆی دوا خستوە. عەلی ئەکبەر بۆ ئەوەی دڵنیای بکا بە درێژایی رێگاکە گوێی نەداوەتێ. لە جوانرۆش رێگەی داوە بە ئارەزوی خۆی لە هەر جێیەک خۆی بیەوێ نیشتەجێ بێ. پاش چەند رۆژێ ئاگاداری کردوە مانەوە بەوجۆرە لە جوانرۆ سودی نیە داوای لێ کردوە بنێرێ ئەورەحمانی کوڕی بێتە لای ئەو بمێنێتەوە و خۆی بڕوا بۆ لهۆن.

سەعید پەیک و پەیامی ناردوە بۆ ئەورەحمان و ئەورەحمان هاتوە.

نیوەشەو سەیفور بەگ، نایبی حکومەتی جوانرۆ، کە نۆکەرێکی باوەڕپێکراو و جەربەزەی خۆی بوە، بانگ کردوە بۆ ئەوەی پێکەوە نەخشەی کوشتنی دابنێن. وا پێکهاتون:

- ئەم، سبەی بەیانی سەعید و کوڕەکانی بانگ بکا گفتوگۆی حکومەتی هەورامانی لهۆنی لە گەڵ بکا.
- ئەو، چەند کەسێ لە نۆکەرانی ئازا و زرنگ بە کەرەستەی شەڕەوە لە ناو قەڵادا خۆیان مەڵاس بدەن، کاتی نانی نیوەرۆ سەیفور بێت و سکاڵا لە نۆکەرەکان بکا، ئەو بە بیانوی تەمێکردنی نۆکەرەکان لە ژور دەربچێ. سەیفور و نۆکەرە چەکدارەکان بڕژێنە ژورەوە پەلاماری سەعید و کوڕەکانی بدەن و زنجیریان بکەن.
- بە درێژایی شەو خەریکی ئامادەسازی نەخشەکە بون.

ڕۆژی دوایی لە کاتێک دا سفرە ڕاخراوە بۆ نان خواردن. سەیفور دێت ئەڵێ نۆکەرەکان جنێویان پێ داوم. سەعید، بێ ئاگا لەو داوەی بۆی نراوەتەوە، بە سەیفور ئەڵێ تۆ سەرۆکی هەمو نۆکەرەکانی، بۆ تۆ شایستە نیە شکات لە بەردەستەکانی خۆت بکەی. سەیفور سوێند ئەخوا تا عەلی ئەکبەر دارکارییان نەکا نە نان بخوا و ئیتر نە نۆکەری بکا. عەلی ئەکبەر خۆی ئەشڵەژێنێ بە پێی پەتی لە ژورەکە دەرئەپەڕێ، لەو کاتەدا نۆکەرە ئامادە کراوەکان خۆیان ئەکەن بە ژوردا، سەعید و دو کوڕیان ئەگرن و، لە دەرەوەش چەند کەسێکی تریان لێ ئەگرن. دەسبەجێ سەعید ئەکوژن. هەروەها میرزا ئەبوبەکری نۆکەریش بە گولله ئەکوژن. خێزانەکەی کە زانیویێتی بە سەر و پێی پەتی و هاوار و گریان هاتۆتە دەرێ، پاڕاوەتەوە ئەوڕەحمانی کوڕی نە کوژن. عەلی ئەکبەر ئەوڕەحمان و ڕۆستەمی ناردوە بۆ زیندان. ڕۆستەمی لە بەر منداڵی ناردۆتەوە بۆ لای دایکی. بەڵام کەسی ناردوە ئەوڕەحمانیان بە پشتێنەکەی خۆی خنکاندوە و، کابرای بکوژیان فێر کردوە بچێتە بەردەمی دایکی هاوار بکا کە ئەوڕەحمان لە بەر دڵتەنگی ئەیەوێ خۆی بکوژێ من چەندی هەوڵم داوە دەستی بگرم کەڵکی نەبوە پشتێنەکەی خۆی خستۆتە ملی ئەگەر فریای نەکەوی خۆی ئەخنکێنێ. دایکی کە چوە کوڕە گەنجەکەی بە مردویی دیوە، گیسوی خۆی بڕیوە ویستویەتی ئەویش خۆی بکوژێ.

ساڵی 1287 ک لە پاداشتی ئەم کارەدا، لە سەر پێشنیاری فەرهاد میرزا، شای ئیران نازناوی "شرف الملک"، پلەی سەرتیپی و نیشان و حەمایلی بە عەلی ئەکبەر بەخشیوە.

نازناوی ئیرانی

لە سەردەمی بنەماڵەی قاجاردا ژمارەیەکی زۆر نازناوی زل و بێ ناوەرۆک بە سەر کەسانی جۆراوجۆردا دابەش کراوە. لە ناو ئەوانەدا کەسایەتی سیاسی، سەربازی، کارگێڕی، فەرهەنگی، خێڵەکی... تێدایە. هەمو ئەم نازناوانە کە لە لایەن دەرباری قاجارەوە بەخشراون لە پاداشتی خزمەتێک دا بوە کە بەم دەربارە کراوە، یان بە پارە و پێشکەش کڕیویانە. هەندێ لەو کەسانە ڕەنگە شایستەی ناوی لەوە گەورەتر بوبن، بەڵام هەندێکیان بەدناو و بێمایە بون. بەمە پێگەی کۆمەڵایەتی و چینایەتییان لە ناو کۆمەڵگادا بەرز بۆتەوە بۆ پلەی ئەشراف و ئەعیان و، ئیتر خۆیان لە ڕیزی چینی ئەریستۆکراتی دا ژماردوە.

عەلی ئەکبەر خان (؟ - 1312 ک) کوڕی سادق خانی کوڕی ئەمانولا خانی ئەردەڵان بوە. چەند جارێ کراوەتە حاکمی جوانڕۆ. چەند جارێ لە دەزگای حوکمڕانی سنەدا کاری گرنگی دراوەتێ. یەکێ بوە لە پیاوە دڵسۆزەکانی دەرباری قاجار. چەند جار لە کوردستان کاری دەوڵەتی پێ سپێردراوە و چەند جار لابراوە. هەمو جار کە ترسی گیران و دورخرانەوەی بوە، بە بەرتیل (دیاری و پێشکەش) و، (بەستنشینی) لە پیرۆزگاکانی تاران و ماڵی پیاوە دەسەڵاتدارەکان خۆی پەڕاندۆتەوە.

یەکێ لە نەریتە دێرینەکانی فەرمانڕەوایانی ئیران بۆ لە ناوبردنی دوژمن و نەیار و ناحەزەکانیان، بە کارهێنانی تاکتیکی "سەرەتا تەفرەدان ئینجا کوشتن" بوە. زۆرجار قورئانی مۆرکراو، یا سوێندخواردن بە قورئان و، ناوبژیوانی خاوەن پایەی کۆمەڵایەتی، دینی، فەرهەنگییان بۆ دڵنیاکردنی کەسی خواستراو بە کارهێناوە، تا ڕایان کێشاوەتە ناو داوی کوشتنەوە. ئەنجامدانی ئەم کارەیان هەمیشە بە زیرەکی و زرنگی بۆ دانەری پلان و جێبەجێکارەکەی ژماردوە. هەرگیز گوێیان نەداوەتە ئەوەی ئەمە بە غەدر و نامەردی و ناجوامێری و، پەیمانشکێنی دابنرێ، بەڵکو ئەمەیان بە بیانوی مەسڵەحەتی دەوڵەتەوە پاساو داوە.

ئەم نەریتە لە چیەوە داکەوتوە؟

ئەمە حاڵەتێک نیە کەسێ بە ڕێکەوت کردبێتی، بەڵکو یەکێ بوە لە نەریتی حوکمڕانی کە لە لایەن چەندین کەس و لە چەندین شوێن و لە چەندین زەمانی جیاوازدا لە ئیران دوبارە بۆتەوە. نوسەرانی مێژوی

کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی ئێران ئەم کارەیان هەمیشە بە ستایشەوە گێڕاوەتەوە. کارەکەیان بە "لطایف الحیل" پاساو داوە.

عەرەب ئەم نەریتە بە "غەدر" دائەنێ، هەرکەس بیکا لە روی کۆمەڵایەتیەوە پێی ئەشکێ و متمانەی خەڵک لە دەس ئەدا و، لە روی دینیەوە بە "وەعدە خیلاف" دائەنرێ کە سزای خوایی بە دوادا دێ.

کورد دەوڵەتی نەبوە. ڕێکخراوەی خێڵەکیی عەشیرەتەکانی، چ ڕەوەند و چ نیشتەجێ، کاری لەو جۆرەیان بە نامەردی و ناپیاوی لە قەڵەم داوە. هەرکەس کرد بێتی ئیتر بە جۆرێ متمانەی لە دەس داوە جارێکی تر کەس باوەڕی بە بەڵێنەکانی نە کردوە.

ڕیشەی ئەم نەریتە ئێرانیە بۆ چی ئەگەڕێتەوە؟

ئاخۆ لەو پەروەردە کۆمەڵایەتیەوە فێری بون کە سەعدی شیرازی، حەکیمی گەورەی ئێرانی، لە "گولستان" دا بە شیعر وەکو پەندی گوێلێگیراو دەری بڕیوە، وتویەتی: "دروغ مصلحت امیز، به است راست فتنه انگیز"؟ واتە: "درۆیەک کە قازانجی تێ دا بێ باشترە لە راستیەک کە فیتنە هەڵبگیرسێنێ."

یاخود لەو پەروەردە دینیەی مەزەبی "شیعە" وە کە لە کاتی پێویست دا رەوایەتی بە "تەقیە" کردن داوە؟

زۆر جار نوسەرانی ئێرانی، بە تایبەتی لە بابەتی گێڕانەوەی مێژویی و کۆمەڵایەتی دا، پەندێکی عەرەبییان دوبارە کردۆتەوە کە ئەڵێ: "الناس علی دین ملوکهم" بە واتەی خەڵک پێڕەوی لە ئاینی شاهەکانیان ئەکەن. شا بە خۆشی بو بێ یان بە زۆر، دانیشتوانی وڵاتەکەی خۆی هێناوەتە سەر ئاینەکەی خۆی. بە درێژایی مێژوی ئێران راستی ئەم قسەیە سەلمێنراوە. لە نەریتی حوکمڕانی دا هەمان شت دوبارە بۆتەوە. لە ناو کوردیش دا ئەو کەسایەتییانەی بون بە بەشێ لە دەزگای حوکمڕانی قاجار، هەمان نەریتی "تدابیر صائبە" یان کردوە بۆ ئەوەی بە "لطایف الحیل" کەسی ویستراو بخەنە ناو "کمند تدبیر" وە.

عەلی ئەکبەر خانی ئەردەڵانی هەمان کاری کرد لە گەڵ محەمەد سەعید سوڵتان و سانەکانی هەورامان (1287 ک).

ئەمیر نیزامی گەڕوسی هەمان کاری کرد لە گەڵ هەمزە ئاغای مەنگوڕ و هاوەڵەکانی (1299 ک).
شامراد خانی بیهتویی هەمان کاری کرد لە گەڵ جوامێر ئاغای هەمەوەند و هاوەڵەکانی (1305 ک).

ڕایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی
لە کۆمەڵگای کوردی دا

خۆشناو (بە نمونە)

خۆشناو یەکێکە لە خێڵە گوندنشینەکان کە لە خۆشناوەتی دا نیشتەجێن. ناوچەی خۆشناوەتی شوێنی ژیان و نیشتەجێ بونی خێڵی خۆشناو بوە، بە میر و بەگ و کوێخا و کرمانجەوە. خۆشناوەتی کەوتۆتە ناوچەکانی نێوان رانیە، رەواندز، شەقڵاوە، کۆیە. هاوسنور بوە لە رۆژهەڵاتەوە لە گەڵ خێڵەکانی ئاکۆ و بلْباس لە رۆژئاواوە لە گەڵ خێڵەکانی هەروتی و سورچی، لە باکورەوە لە گەڵ باڵەک، لە باشورەوە لە گەڵ گەردی.

گوندی خۆشناو

خۆشناو رەوەند نە بون، گەرمیان و کوێستانیان نە کردوە، لە ئاوایی دا ژیاون. خانویان هەبوە. هەمو خێزانێ بە گوێرەی توانای دارایی و کۆمەڵایەتی خۆی، خانوەکەی گەورە یان بچوک بوە. پێک هاتوە لە ژورێک یا زیاتر.

گوندی خۆشناوەتی، نمونەیەک بوە لە شێوەی ئەندازیاریی گوندی کوردیی ناوچە شاخاویەکان. گوند لە بناری چیادا لە نزیکی کانیاو دا ئاوا کراوەتەوە. تۆپۆگرافیای ناوچەکە و زۆریی و کەمیی ئاوی کانی و کارێز، فاکتەری سەرەکی بوە لە دیاریکردنی زۆری و کەمی ژمارەی خێزان و خانوەکانی دا. هەر ئەمە بۆتە هۆی بچوکی گوندەکان و دوریی و دابڕانیان لە یەکتری. گوندەکان لە سەر کانی بنیات نراون، نەک لە سەر چەمی گەورە و روباری گەورە. بۆیە هیچ گوندێ نەیتوانیوە گەشە بکا ببێ بە شار یا بە شارەدێ. دێیەک کە ژمارەی خێزانەکانی زیادی کرد بێ، هەندێ لە دانیشتوەکانی، بە ناچاری گوندەکەیان بە جێ هێشتوە. ئەگەر لەو نزیکانە کانیاو و ئەرزی کشتوکاڵی تر هەبوبێ بە هەمان ناوەوە، بە زیادکردنی وشەی سەرو و خوارو، کەون و تازە، گوندێکی نوێیان ئاوەدان کردۆتەوە، یا بە یەکجاری لە گوندی دایکانە دور کەوتونەتەوە و رویان کردۆتە گوند یا ناوچەیەکی تر.

خانوەکانی گوند بە ریز لە تەنیشت یەکتریەوە بنیات نراون. ریـزی یەکـەمی لـە لێـواری دۆڵەکـەدا لـە بناری شاخەکەدا دروست کراوە و، لە سەرو ئەوەوە ریزی دوەم و سێیەم و چوارەم هەڵکشاوە بەرەوە لوتکەی کێوەکە. لە دورەوە کە بۆی بڕوانی وەکو هەرەمێ کە ریزە خانوی ژێرەوە درێژ و دوا ریزە خانوی سەرەوەی کورت بۆتەوە. لە ئاواکردنەوەی دێ دا چەند شتێ رەچاو کراوە:

یەکەم، ناوچەی شاخاوی زەوی کشتوکاڵی کەم بوە. بۆ ئەوەی دێبەرەکان نەبن بە ژێر خانوەوە دێ لـە سەرەوەی کانی و کارێز دا ئاوا کراوەتەوە، بە جۆرێ کە زەوی بەراو کەوتۆتە بەردەمی گوندەکـە بـۆ ئـەوەی ئاوی کانیەکە زاڵ بێ بە سەر زەویەکان دا.

دوەم، گوند هەمیشە لە بەر مەترسی هێرشی دەرەکی دا بوە. تاقمی بەهێزتر هـەوڵی دەسبەسـەرداگرتن و داگیرکردنی گوندی لاوازی داوە. بۆ داکۆکی لە یەکتری و، لە ترسی پەلاماری کتـوپڕ و ناکـاو، لـە شـێوەی هێڵی بەرگری دا خانویان بە تەنیشت خانوی یەکتریەوە دروست کردوە و دیواری پشـتەوەی بـە شـاخەکەوە نوساوە.

سێیەم، بۆ پاراستنی ئاژەڵ و وڵاخەکانیان لە دزی، شوێنی ژیانی خێزان و کادان و ئاژەڵیـان پێکـەوە داناوە.

خانوەکان بە زۆری لە خشتی کاڵ یا خڕکەبەرد و قوڕ دروسـت کـراون. نـزم و تاریـک و دوکـەڵاوی بون. خانوی گوندەکانی خۆشناوەتی، وەکو گوندەکانی تری دێهاتی کوردەواری، پاشەرۆی ئاژەڵ و وڵاخیـان لە ناو دێکەدا فرێ داوە. تەوالێت و شوێنی خۆشتنی تێدا نەبوە. بۆ خۆشتن و سەراو چونەتـە گـوێ چـەم و دەشتودەر. تەوالێتیان بە پێویست نەزانیوە. لە باتی تەوالێت گەوڕی وڵاخەکانیان بە کار هێناوە. کـانی ژنـان، شوێنی کۆبونەوە و یەکتربینینی ژنان و کچانی دێ بـوە، ئەگـەر هـەبوبێ ئـافرەت کـوڵی لـێ کـردوە، ئـاوی خواردنەوە و پێویستی خێزانەکەی بە گۆزە یان بە کوندە لێ هێنـاوە. لـە هـاوین دا، لـە تـاو کـێچ و ئەسـپێ و مشک، هەروەها لە تاو تەپوتۆزی ئێواران دوای گەڕانەوەی گاڕان و رانـە مـەڕ لـە لـەوەڕگـا بـۆ نـاودێ، لـە بەر ماڵان و لە ناو ئاوایی، هەندێکیان لە نزیـک گونـدەکانی خۆیـان چونەتـە نـاو باخەکانیانـەوە کـەپرێکی هاوینەیان کردوە، یان بۆ لەوەڕاندنی رانەکانیان چونەتە کوێستانەکانی نزیکی گوندەکانی خۆیان رەشـماڵیان هەڵداوە.

ڕێچەڵەکی بنەماڵەی میر

بنەماڵەی فەرمانڕەوای خێڵی خۆشناو، وەکو خۆیان ئەڵێن، پێک هاتون لە نەوەی کابرایـەک بـە نـاوی ئینز، کە ئەبێ باپیرە گەورەی سێ بەرەباب بێ بە ناوەکانی: میر یوسفی، میر مەحمەلی، پشتگەلی.

خۆشناو باسی لە شەرەفنامە دا (1596 ز) نە هاتوە. بەڵام ریچ لە سـەردانەکەی دا (1820 ز) باسـی کردون. ریچ لە گەشتەکەی کوردستانی دا لە میانی گفتوگۆیەکی دا لە گەڵ هەندێ لە پیـاوە ناسـراوەکانی ئـەو کاتەی سـلێمانی، کـە جـۆری سیسـتەمی کۆمـاری ئەمـەریکـای بـۆ رون کردونەتـەوە، یـەکێ لـە ئامـادەبوانی دانیشتنەکە وتویەتی: "ئەمەیان لە خێڵەکانی خۆشناوەتی دەچێ، کە هەر گوندێکیان سـەرۆکی خـۆی هـەیـە و هەمویشیان بۆ بەرژەوەندی تێکڕای خێڵەکە کـۆ دەبنـەوە و راوێـژ دەکـەن." ئەگـەرچی ئـەو پیـاوە وای تـێ گەیشتوە، بێگومان بەراوردی سیستەمی فیدرالی ولایەتەکانی ئەمـەریکا زۆر جیـاواز بـوە لـە گـەڵ سیسـتەمی فیۆدالی هۆزەکانی خۆشناوەتی، لیکچواندنەکەیان لە جێی خۆی نە بوە.

بەم بۆنەیەوە ریچ لە پەراوێزی یاداشتی ئەو رۆژەی دا باسی خۆشـناوی نوسـیوە ئـەڵـێ: "هۆزەکـانی خۆشناو سیانن: میر مەحمەلی و میر یوسفی و پشدەری (راستەکەی پشتگەلی). دوانەکەی یەکەمیان هەمیشە لە

شەڕدان کە لە بەرژەوەندی میری بابانیە و ئەگەر بە هۆی وریایی خۆیەوە نەبوایە، نەیدەتوانی دەسەڵاتی بە سەریان دا بسەپێنێ و کەڵک لەو دوبەرەکییەی ناوخۆیان وەربگرێ. وەک تورک و ئیرانیەکان بە هەمان هۆ دەسەڵاتی خۆیانیان بە سەردا سەپاندوە. چەمێکی بچکۆلە لە نێوان ئەم دو هۆزەدا هەیە و مزگەوتێکی هاوبەشیان هەیە، ڕۆژانی هەینی بۆ نوێژکردن تێدا کۆ دەبنەوە و پاش ئەوە بڵاوەی لێ دەکەن و بۆ شوێنی خۆیان دەگەڕێنەوە، لای چەمەکە دیسان دەست بە تەقەکردن لە یەکتری دەکەنەوە، جارێکیان لە مزگەوتەکەدا لێیان ببو بە شەڕ، بیست، یان سی کەسیان لە یەکتری کوشت بو.

جلوبەرگیان وەک هی ئامێدی وایە و زمانیشیان لە شێوەزمانی بابانی و بادینانی تێکەڵە. هەمان سەرنج بە سەر ئەو کوردانەی ڕەواندزیش دا دەچەسپێ، کە نەمتوانی ناوی هۆزە سەرەکیەکەیان بدۆزمەوە. پێم وایە لە نێوان خۆشناو و ڕەواندزی دا دێکانی و جوتیار نین." *(ریچ. 121)*

دیواخانی میر: ناوەندی فەرمانڕەوایی

ناوەندی فەرمانڕەوایی میرمەحمەلی شاری شەقڵاوە، ناوەندی فەرمانڕەوایی میریوسفی گوندی بالیسان و ناوەندی فەرمانڕەوایی پشتگەلی گوندی بێتواتە بوە. هەر یەکێ لەم ناوەندانە گەورەیەکی هەبوە کە خۆیان پێیان وتوە میر. هەر میرێکیان زیاتر لە 10 گوندی گەورە و بچوکی لە ژێر دەس دا بوە. گوندەکان لە نزیک کانیی ئاو بنیات نران. میر، لە شەڕ و ئاشتی دا، گەورەی هەمو پیاوەکانی بنەماڵەکەی خۆی و کرمانجەکانی گوندەکانی ژێردەستی بوە. بۆ بەڕیوەبردنی کاروبارەکانی مەلا و میرزا و سەرکار و خزمەکار و نۆکەر (پیاو) ی چەکداری هەبوە. دانیشتوانی هەر دێیەکی پێکهاتوە لە چەندین خێزان، کە ناوکی پێکهێنانی چەندین خێزانی فراوان و بەرەباب بون، لە ڕێگەی کوێخایەکەوە بەڕێوە براوە. کوێخای دێ کە بە زۆری گەورەی بەرەبابی دانیشتوی دێیەکەی خۆی بوە، کەسی پێوەندی نێوان میر و گوندنشینەکان بوە. ئەگەر دێیەک دو بەرەباب یا زیاتری تێدا بو بێ، دو کوێخا یا زیاتر سەرپەرشتیيان کردوە. هەر بەرەبابێ بۆ ئەوەی لە بەرەبابەکانی تر جیا بکرێتەوە ناوی تایبەتی خۆی هەبوە. دیواخانی میر جێگەی کۆبونەوەی کوێخاکان و دەمڕاستەکانی گوندەکە بوە. میر لە دیواخانەکەی دا بڕیارە گرنگەکانی داوە دەربارەی: سەندنی باج و سەرانەکانی خۆی، بەلاداخستنی کێشەکانی نێوان گوندیەکانی ژێردەستی بە پێی ئارەزوی خۆی یا عورفی کۆمەڵایەتی یا بنەمای دینی، دەرکردنی فەرمانی خۆسازدان بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوەکی و دەرەکی ناوچەکەی ژێر دەسەڵاتی، دەرکردنی فەرمانی هێرش بۆ سەر دەرودراوسێ. نوێنەرایەتی کردن لە بەرامبەر داوودەزگای فەرمانڕەوا و ئێل و هۆزەکانی تر.

بنەماڵەی فەرمانڕەوا، کە بە میرانی خۆشناو ناسراون، دەوڵەمەند و هەژار و دەسەڵاتدار و بێدەسەڵاتیان، هەڵگری نازناوی بەگ و گوندنشینەکان بە گشتی، سەرەڕای پلەی دەوڵەمەندی و هەژارییان، پێیان وتراوە کرمانج. کرمانج نەیتوانیوە ببێ بە بەگ، یا بە یەکێ لە بنەماڵەی فەرمانڕەوا. تەنیا ڕێگەیەک بۆ گۆڕانی پێگەی کۆمەلایەتی - چینایەتی کرمانجێ، تەواوکردنی خوێندنی دینیی و وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی بوە. کوڕە کرمانجێ کە بۆتە فەقێ و سەرەنجام بۆتە مەلا، پایەی کۆمەڵایەتی بەرز بۆتەوە. هەندێ لە گوندەکان مەلا و مزگەوتی تێدا بوە و، لە هەندێکیان دا قوتابی و فەقێ خوێندویانە. مانگانەی مەلا و بودجەی مزگەوت لە لایەن وەقفی مزگەوتەکە و دانیشتوانی گوندەکەوە دابین کراوە. ڕەنگە لە گوندێک دا تەنیا خوێندەوار بۆ نوسین و خوێندنەوەی نامە و ئەرزوحاڵ هەر مەلا بوبێ. جیا لە حوجرە و مەدرەسەی دینی، قوتابخانە یا جێگەیەکی تر نەبوە بۆ خوێندن و فێربونی نوسین.

مزگەوت و مەلا

مزگەوت لە ژیانی گوندا گرنگیەکی زۆری هەبوە. نوێژی جەماعەت و هەینی تێدا کراوە. بەیانیانی جەژنەکانی ڕەمەزان و قوربان بۆ نوێژی جەژن و نانخواردنی بە کۆمەڵ و گەردنئازادی تێیدا کۆبونەتەوە. میوانی نە ناسراو لە مزگەوت دا ماوەتەوە. مەلا هەم لە لای بەگ و هەم لە لای کرمانج ڕێزی هەبوە. لە هەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی دا راوێژی پێ کراوە. ئاغا و بەگ ئیشیان بە مەلاکان هەبوە بۆ رەوایەتیدان بە هەندێ لە کار و بڕیارەکانیان. بانگدان، پێشنوێژی کردن، ئامۆژگاری دینی، مارەکردن و تەڵاقدانی ژن، کفن و دفن و یاسین و تەڵقینی مردو، قورئان خوێندنی ناو کۆڕی پرسە و ماتەمین، ناونانی منداڵ و بانگدان بە گوێی نەوزادی تازە لە دایک بودا. ئەمانە لە ئەرکەکانی مەلا بون. کەم وا بوە مەلا خەڵکی گوندەکە بو بێ، بە زۆری لە شوێنانی ترەوە هێنراوە. هەندێکیان مەلای تەواو بون، خوێندنی مەلایەتی‌یان تەواو کردوە و، لە لای مەلایەکی ناسراو "ئیجازەی عیلمی" لە ئاهەنگێکی تایبەتی دا وەرگرتوە و، مێزەری مەلایەتی کراوەتە سەر. هەندێکی تریان وەکو کورد ناوی لێ ناون "کۆلکە مەلا" بون. رەنگە هەر قورئان و کەمێکیان خوێند بێ. هەندێ لەم کۆلکە مەلایانە دەوری کاریگەریان هەبوە لە بڵاوکردنەوەی خورافیات و باوەڕی پڕوپوچ دا. زۆر جار مەلا لە ڕێگەی نوشتە و دوعا و، هەندێ زانیاری ناو کۆنە کتێبەکان لە سەر چارەی نەخۆشی، دەوری پزیشکیان دیوە.

خۆشناو، هەندێ مەلای بە ناوبانگیان تێ دا هەڵکەوتوە، لەوانە مەلا عەبدوڕەحیمی زیاری خەڵکی گوندی زیارەت، کە چەندین زانای ئاینیی لە بەر دەستی ئەودا پێگەیشتون. هەروەها مەلا محەمەدی خەتێ، خەڵکی گوندی خەتێ، کە ئەویش سەرەڕای ئەوەی چەندین زانای ئایینی لە بەر دەستی دا پێگەیشتون، هەندێ بابەتی دینیی قوڵی بە زمانی عەرەبی داناوە. مەلای خەتێ پایەی دینیی ئەوەندە بەرز بوە بە راست بێ یا ناڕاست ئۆباڵی کۆتایی میرایەتی میری سۆران، میر محەمەد پاشای رەواندزی، خراوەتە ئەستۆ (1252 ک/ 1836 ز). *(سەرچەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی، بەرگی دوەم، مێژوی میرانی سۆران، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر - 2007: 57 - 58)*

نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی سۆران، بۆشایی دەسەڵاتی دروست کردوە، دەسەڵاتی عوسمانی نەی توانیوە پڕی بکاتەوە. لە هەندێ ناوچەدا سەرانی خێڵەکان بەشێکی و شێخانی تەریقەت بەشەکەی تریان پڕ کردۆتەوە. لە خۆشناوەتی‌یش چەند بنەماڵەیەکی شێخ لە گوندەکانی هیران، زیخان، بالیسان، بلێ.. هەبون بەڵام نەیان توانیوە پەرە بسێنن، دەروێش و سۆفی، مورید و مەنسوبی زۆر پەیدا بکەن. میرانی خۆشناو خۆیان دەسەڵاتیان گرتۆتە دەس. نەیان هێشتوە شێخانی تەریقەت یان سادات دەزگایەکی ئەوتۆ دابمەزرێنن بینە هاوبەشیان. دڵسۆزی و گوێڕایەڵی بۆ شێخی تەریقەت دڵسۆزی و گوێڕایەڵی بۆ سەرۆکی خێڵ لاواز کردوە. لە بەر ئەوە ڕێگەیان نەداوە کرمانجەکانیان تێکەڵاوی ژیانی دەروێشی بین.

خزمایەتی - هاوخوێنیی لە نێوان بنەماڵەی بەگەکانی خۆشناو و گوندنشینەکانی ناوچەکەیان دا نە بوە. هاوسەرگیری لە نێوان بەگ و کرمانج دا نە کراوە. بنەماڵەی میر لە ناو چینەکەی خۆی و هاوشانەکانی دا هاوسەرگیری کردوە. بەگ لە پایەی کۆمەڵایەتی دا خۆی بە گەورەتر زانیوە لە کرمانج.

خۆشناو، پێکهاتەیەکی دەرەبەگی بوە. خاوەنی ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابوری، کارگێڕی، فەرهەنگی، چەکداری خۆی بوە. پێوەندی نێوان بەگەکان و گوندنشینەکان لە سەر بنچینەی زەویداری بوە. زەوی لە دەس بەگەکان دا بوە و کرمانج لە زەوی ئەوان دا جوتیار بوە. بنەماڵەی میرانی خۆشناو بەرامبەر

جوتیارەکانیان بێبەزەیی و بە زەبروزەنگ بون. دەوڵەت دەسەڵاتی لاواز بوە، ئەوان دەسەڵاتی فەرمانڕەواییان بە کارهێناوە. ئـەوان کێشـە و ناکۆکیـەکانی نێـوان کرمانجـەکانیان یـەکلایی کردۆتـەوە. ئـەوان لـە بـەردەم داوودەزگاکانی حکومەت دا نوێنەرایەتی خێڵەکەیان کردوە. دەسەڵاتێکی ئەوەندە بەهێزیان هەبوە، هەندێ جار کرمانجە سەرکێشەکانیان لە تەویلەی وڵاخەکانیان دا زیندانی کردوە. لە سەر سزای سەخت و دەسەڵاتی زۆری میرەکان، بۆ چاوشکاندنی گوندیەکان، دەماودەم ئەگێڕنەوە کە هەندێ جار بە پێی پـەتی، بـە سـەر خـەرمانی دڕکەزی دا گێرەیان بە کرمانج کردوە و، هەندێ جار بە زیندویەتی کرمانجیان لە چـاڵ نـاوە و نـەمامی داری گوێزیان لە سەر چاندوە.

خۆشناوەتی ناوچەیەکی شاخاوی سەختە. زنجیرە شاخی بەرز لە یەکی دابڕیون. ڕێگاکانی هـاتوچۆی دێهاتەکان کووڕ و دژوارن لەوانە: دەرە شیر، دەرە هەرتەل، دەرە زێـوە، سـەربار. زەوی تـەختی کەمـە. کـانی زۆرە. ئابوری ناوچەکەی بریتی بوە لە:

- کشتوکاڵ: توتن و گەنم و جۆ، نیسک و نۆک و ماش.
- باخداری: گوێز، میوە بە تایبەتی ترێ، هەنجیر، هەنار، دۆشاو و سرکە و وشکە.
- وڵاخداری: گا، ئێستر، کەر، بەشێ بوە لە سامانی جوتیار، گرنگی تایبەتیـیان هەبوە هەم بۆ جوت و گێرە، هەم بۆ گواستنەوەی بار.
- ئاژەڵداری: مەڕ و بزن بە تایبەتی بزنی مەرەز.
- پیشەی دەستی: جۆلایی بە تایبەتی کر.
- ئاشی ئاو: بۆ هاڕینی دانەوێڵە.

خۆشناوەتی یەکێ بوە لەو شوێنانەی لە دێرزەمانەوە مەڵبەندی ژیـانی مـرۆڤ بـوە و، ئـاوەدانی تێـدا بوە. بێتواتە نیگاری هەڵکەنراوی سەر بەرد و نوسـینی مێخیـی شـوێنەواری گرنگـی سـەردەمی کـۆنی تێـدا دۆزراوەتەوە. یاقوتی حەمەوی لە "معجم البلدان" دا باسی شەقلاوەی کـردوە کـە میـوە و بەشـێ لـە خـواردنی شاری هەولێری دابین کردوە.

باسی خۆشناو و خۆشناوەتی لە شەرەفنامەدا نیە. ئەبێ لەو سەردەمەدا ڕۆڵێکی دیاریان لە روداوەکانی ناوچەکەدا نە بو بێ. تا ئەو سەردەمەی میر محەمەدی ڕەواندز کاروباری گرتۆتە دەسـت، خۆشـناوەتی وەکـو بەشێ لە ناوچەکانی حەریر و کۆیە بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی بابان. بەڵام میر محەمەد بـە شـەڕ لـە میرەکـانی بابانی سەندوە و خستویەتیە سەر قەڵەمڕەوی میرایەتی سۆران و، دانیشتوانی ناوچەکەشی کردوە بـە بەشـێ لە هێزی مرۆیی شەڕکەرانی میرایەتیەکەی.

ژێرخانی ئابوری دواکەوتو، سەرخانی فەرهەنگیی دواکەوتو بەرهەم ئەهێنێ. گونـدەکانی خۆشـناوەتی بـە گشتی لە روی ئامڕازەکانی بەرهەمهێنان، ئاستی ئاوەدانی، خوێندەواری، تەندروستی، پیشەی دەست و کشـتوکاڵ، وەکو شێوەی سەدان ساڵی پێشتر بە دواکەوتویی ماوەتەوە. باوەڕ بە ئەفسانە و ترس لە دێو و درنـج و جنۆکـە و ترس لە دیاردە سروشتیەکان، کەسایەتی مرۆڤی خۆشناوی ئەوەندە شێواندوە ناحـەزەکانیان سـەدان نوکتـە و سەرگروشتەیان لە سەر هۆنیونەتەوە. تەنانەت ریچ لە یاداشتەکانی دا چەند چیرۆکێکی لەو بابەتەی لە سەر تۆمـار کردون. میرەکان، بەو هەمو دەسەڵاتەوە کە هەیان بوە، شوێنەوارێکی مێژویی یا ئاوەدانی، ڕێگەیەک بۆ هـاتوچۆ، پردێ بۆ پەڕینەوە لە چەمێ، بینایەکی جوان بۆ مەدرەسەیەک یا مزگەوتێ، تەنانـەت کۆشـکێ بـۆ ژیـانی تایبـەتی خۆیان... دروست نە کردوە. ئەمانیش وەکو زۆر لە سەرانی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان و سـەرانی خێڵـەکانی تـری کورد، نەخوێندەوار بون. هیچ بایەخێکیان بـە خوێنـدەواری، ڕۆشـنبیری، فەرهـەنگ نـەداوە، پـەڕەیـەک کاغـەزی نوسراویان لە دوای خۆیان بە جێ نەهێشتوە لایەنێکی ژیانی ئەو سەردەمە رون بکاتەوە.

خۆراک

ناوچەی خۆشناوەتی زەوی کشتوکاڵی کەم، هەروەها لەوەڕگای کەم بوە. بە کێوەکانەوە هەندێ لێڕەواری هەبوە. داری بەڕو، مازو، دارەبەن، بەلاڵوک، گوێژی.. تێدا بوە. لە چرۆی داری بەڕو گەڵ و لە گیای دەشت گزرە بۆ ئالیکی زستانەی ئاژەڵ و ولاخەکانیان، ئامادە کردوە.

گەنم، جۆ، ماش، نیسک، نۆک، گاڵ، هەرزنیان چاندوە. لە سۆنگەی کەمی زەویەوە نەیانتوانیوە گەنم بەشی خواردنی خۆیان بەرهەم بهێنن. ترێ و میوەیان بە بار بردوە لە گەڵ ناوچەکانی دەوروبەریان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە. لە گەنم چەندین جۆر خۆراکی سەرەکی دروست کراوە، لەوانە:

- نانی تەنکی ساج، یا کولێرەی ئەستور، کە خواردنی سێ ژەمەی هەموان بوە.
- گەنمە کوتاو، خواردنی سەرەکی ئێواران بوە.
- ساوەر، خواردنی سەرەکی بۆنەی تایبەتی بوە.
- داندۆک، لە تێکەلاوکردنی ساوەر و دۆی خەستکراوە ئامادە کراوە، بۆ هەڵگرتن کراوە بە سەلکی وشک. شێخ ڕەزا وتویەتی: "شاهی کە نەبێ، رادەبوێرین بە فەقیری/ بۆ ئەهلی قەناعەت، لە پلاو خۆشترە، داندۆک."
- خەپلە، سالانی قاتوقڕی و کارەساتی سروشتی، ئاردی بەڕو لە گەڵ ئاردی گەنم یا جۆ تێکەلاو کراوە، خەپلەی لێ دروست کراوە.
- هەروەها ئەستورک، لە کاتی کەمیی گەنم و جۆ، لە گاڵ دروست کردوە.
- مەرەزە، لە بەر کەمیی ئاو یا نە کراوە، یا ئەگەر کرابێ زۆر کەم بوە. برنج خواردنی زەنگینەکان بوە.
- ئاژەڵ، لە لای جوتیار خۆشەویست بوە. کاتێ کوژراوەتەوە کە نەخۆش بوبێ و ئومێدی چاکبونەوەی لێ نەکرا بێ. ئەگینا گۆشت لە بۆنە تایبەتیەکان دا، بە تایبەتی لە جەژنەکانی قوربان و ڕەمەزان، لە شایی گواستنەوەی ژنان دا، خوراوە.
- مریشک و قاز و مراوی، لە لای خێزانی جوتیار خۆشەویست بوە، لە بەر هێلکە و جوجەڵە، ڕاگیراوە.

لە لاپاڵی کێوەکان دا ڕەزی دێم، بە تایبەتی ڕەزی ترێی ڕەش، ڕوێنراوە. بۆ پاراستنی لە زیانیی گیاندار بە بەرد، بە بەرزایی مەترێک، چیلەیان لە دەوری هەڵ چنیوە. لە ترێی ڕەش و سپی چەندین جۆر خۆراک بەرهەم هێنراوە، لەوانە:

- مێوژ، لە وشککردنەوەی دەنکی ترێ ئامادە کراوە.
- دۆشاو، لە کولاندنی گوشراوی ترێ و خەستکردنەوەی ئامادە کراوە. لە هیزەدا هەڵگیراوە. بەشێ بوە لە خۆراکی سەرەکی.
- باسوق، لە تێکەلاوکردنی دۆشاو و ئارد دروست کراوە. بە پەت کراوە بە ڕست. هەڵگیراوە بۆ زستان.

لە پاڵ بەروبومی کشتوکاڵ دا ئاژەڵداری و ولاخداری بەشێکی گرنگی ئابوری دێهاتی خۆشناوەتی، بە تایبەتی ئابوری خێزان، بوە. ژمارەیەکی کەم مەڕ، بزنی ڕەش و بزنی مەرەز، گا و مانگا، کەر و ئێستر، ڕاگیراون. لە گەڵ مریشک، قاز و مراوی، بەشێ لە سامان و داهاتی خیزانیان پێک هێناوە.

کەر، هەروەکو پێشی ئەڵێن گوێدرێژ، یەکێ بوە لەو ولاخانەی لە خۆشناوەتی بە زۆری بە خێو کراوە. کەر ئەرکی بەخێوکردنی بۆ خاوەنەکەی ئاسانتر بوە لە هی ئەسپ و ئێستر و، چاکتر بەرگەی سەختی

گرتوە. بۆ ئیشوکار بە کەڵکتر بوە. لە ناو رەز و باخ و شوێنی سەخت دا جوتی پێ کراوە. لە سەر خەرمان گێرەی پێ کراوە. باری پێ گوێزراوەتەوە. لە بەر ئەوەی لە بەرهەمهێنان و راپەڕاندنی ئیشوکاری جوتیاری دا کاریگەریی هەبوە بەشێ بوە لە سامانی خێزان. بە جۆرێ تێکەڵاوی فۆلکلۆر بوە لە ناو سەدان پەندی پێشینان دا ناوی هاتوە. هەندێ جار دزینی کەرێ لە نێوان دو گوندا کێشەی گەورەی لێ کەوتۆتەوە. بڕینی کلکی کەر بە سوکایەتیەکی گەورە دانراوە بۆ خاوەنەکەی. ئەویش بۆ سڕینەوەی ئەو ریسواییە، ئەگەر توانیبێتی، کلکی کەر یا گایەکی نەیارەکەی بڕیوە و، هەندێ جار ئەم کارە بۆتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی خوێناوی درێژخایان لە نێوان دو خێزان، دو تیرە، دو دێ دا.

یەکێ لەو ئاژەڵانەی لە خۆشناوەتی بەخێو کراوە بزنی مەرەز بوە. بزنی مەرەز سەرەڕای گۆشت و شیر، لە بەر موەکەی ڕاگیراوە. جگە لە رەش و سپی رەنگی سروشتی جیاوازی هەبوە. لە کۆتایی بەهاردا موەکەیان بڕیوەتەوە. لە دڕکوداڵ پاک کراوەتەوە. بە ئاو شۆراوەتەوە. بە تەشی ڕێسراوە، کراوە بە داوی باریک و داوەکان کراون بە گلۆڵە.

پیشەی دەست

جۆلایی پیشەیەکی دەستیی گرنگ بوە. بەشێ لە پۆشاکی دانیشتوانی ناوچەکە و پێویستیەکانی ناوماڵی دابین کردوە. رستن کاری ژنان و، چنین ئیشی پیاوان بوە.

جۆلا لە مەرەز و خوری، بوزو (کر، شاڵ) و جاجم و پۆپەشمین و بەرماڵ (دوگرد) و، لە لۆکە جاوی چنیوە. بوزو رانکوچۆغەی پیاوانی لێ دروست کراوە و، جاو، چ بە رەنگی ئاسایی و چ دوای رەنگکردنی، کراوە بە کراسی ژنانە و پیاوانە.

گوندی بێتواتە و شارەدێی شەقڵاوە جۆلای دەسترەنگینی تێدا بوە کە پشتاوپشت ئەو پیشەیە فێربون و پاراستویانە و، بوزوی جوان و جۆراوجۆری بەرهەم هێناوە.

سەرژمێرێکی تەواو بە دەستەوە نیە لە سەر ژمارەی خێڵە کوردەکان بەڵام بۆ ئەوەی بیرۆکەیەک لە سەر ژمارەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە، بە تایبەتی خۆشناوەتی و دراوسێکانی، لە دوای کارەساتەکانی یەکەم جەنگی جیهانی بە دەس بێ. کاپتن هەی کە خۆی بۆتە حاکمی ناوچەکە (1918 - 1920) بەمجۆرە ژمارەی دانیشتوانی خەملاندوە: *(های: 40)*

- هەولێر 14000 کەس
- رەواندز 1500 کەس
- شەقڵاوە 3000 کەس
- کۆیە 5000 کەس
- ئاڵتون کۆپری 2000 کەس
- مەخمور 1000 کەس

ئەشێ بیرۆکەیەک لە سەر ژمارەی خۆشناو لە ناو دانیشتوانی شەقڵاوە، کۆیە، رەواندز دا، بە دەس بێ. بەم پێیە دانیشتوانی خۆشناوەتی، بەو هەمو ئاوایی و گوندەوە، ژمارەیان لە چاو هەندێ خێڵی تردا زۆر نەبوە.

ناوی گوند و شاخ و کانی و چەمەکانی خۆشناوەتی، هەندێکی وشەی کوردی باو و هەندێکی هی زمانی سەردەمێکە کە ئێستا لە بیر چۆتەوە.

لەناوی شاخەکانی: هەورێ، سەفین، پیرمام، ماکۆک، کەژۆست، شیشار، زینەتیر.

لە ناوی لوتکەی چیاکانی: کـڵاوی دێوانـە، ئـاوی کـۆلان، کڵاوقاسـم، کـەپکی شـیلانە، کـەپکی حەمـەد ئاغا.

لە ناوی گوندەکانی: توتمێ، شکارتە، وەرێ، نواوێ، هەرمک، بێرۆ، خەتێ، زێنێ، چیوە، سکتان. بێلنگە، بێکێڵ، بێڵاوا، بیرێژ، مەندێر، مەلۆک، قەڵا سـنج، کونەفلوسـە، هیـران، نـازەنین، فریـزەڵـە، کـاوان، سـولاوگ، زیارەت، کانی بەرد، سەردۆڵ، کۆڕێ، شێخ وەسان، مێرگەسەر، شیرە، هەرتەل، زێوە، دەراش، خۆران، حوجران، گەرۆتە.

جگە لە کەمایەتیەکی کلدانی کە لە کۆنەوە لە ناوشاری شەقڵاوەدا ژیـاون و، ژمـارەیـەکی کـەم جولەکـە، هەمو خۆشناو کورد و، موسوڵمانی سوننە، لە سەر مەزەبی ئیمامی شافعی بون. بە توندی پابەندی دین بـون. ڕۆژانی هەینی نوێژی بە کۆمەڵیان لە مزگەوتی دێکەیان دا کردوە، مانگی ڕەمـەزان بـە ڕۆژو بـون، هـەر کـات توانای دارایی ڕێگەی پێ دابن حەجیان کردوە، بە سەدان حاجی لە گونـدەکان دا هـەبون. پێیـان وا بـوە بـە ئەنجامدانی فەرزەکانی ئیسلامەتی، هەر تاوانێ بکەن خوا لێیان خۆش ئەبێ. لـە بـەر ئـەوە لـە هەنـدێ تـاوان نەسڵەمیونەتەوە.

ئاینی ژنهێنان و شوکردن، مردن و ناشتن، بەگشتی زمانی ئاخاوتن و لـە یـەک گـەیشـتن، گـۆرانی و مۆسیقا، حەیران و بەیت، چیرۆک و پەندەکانیان، تەنانەت جلوبەرگیان لە یەک چون.

کابرایـەکی خۆشـناو، لـە ژێـر چـەتری خێڵەکـەی دا، لـە بەرامبـەر دەسـدرێژی و تـەماعی خێڵـەکانی دەوروبەری دا خۆی پاراستوە. میر خۆی لێ کردۆتە خاوەن و داکۆکی لـێ کـردوە. ئـەویش پـەنای بـۆ میـر بردوە. ئەگەر کێشەیەکی کۆمەڵایەتی ناوخۆیی هەبوبێ وەکو ژنهەڵگرتن و ڕەدوکەتن، یـا ئەگـەر کێشـەیـەکی ئابوری هەبوبێ لە سەر سنوری باخ و زەوی و پشکی ئاوداشتن، لەوەڕگا، یا ئەگـەر تـاوانێکی کردبـێ وەکـو کوشتن، دزی، بە پێی نەریتی باوی خێڵایەتی لە سەر دەستی میرەکەی دا چارەسەر کراوە.

بنەماڵەی میـران خۆیـان بـە دەسـتی خۆیـان کاریـان نـە کـردوە. ئـەوان لـە دیواخانـەوە کاروبـاری بـەڕێوەبەرایـەتی و کـارگێڕی و دارایـی و کۆمـەڵایـەتیان کـردوە. بودجـەی دیواخـانی بنەماڵـەی میـران و پێویستیەکانی ژیانی خێزانەکانیان لە داهاتی جوتیارەکان و لە ڕەنجی کرمانج دابین کراوە. کرمـانج جگـە لـە موڵکانەی زەوی، لە بەرهەمی دانەوێڵە و ڕەز و باخ، مەڕانە و بزنانە لە بەرهەمی ئـاژەڵ، کـە سـاڵانە لـە لایـەن وەکیلەکانی میرەوە لە کرمانج سـەنراوە، بـۆ ئـەوەی داوودەزگـای حکومـەتی لـە میـر ڕازی بـێ لـەوە پشـکی حکومەت دراوە، ئەوی تری بۆ خۆی بوە. چەندین باجی تریان لە سەر بوە کـە تایبـەت بـۆ مـاڵی میـر بـوە. سورانە لە کاتی ژنهێنان و شوکردن دا، بەشێ لـە پـارەی "فەسـڵ" لـە کـاتی دوژمنایـەتی و بەشـێ لـە پـارەی "مەسڵەت" لە کاتی ژنهەڵگرتن دا. بێگار لە کـاتی پێویسـت دا. تەنانـەت بـاج لـە مریشـک و هێلکـە، لـە داری سوتاندن. سەنراوە.

لە دوای یەکەم جەنگی جیهانی، کە ئینگلیز عیراقی بە هەر سێ ولایەتی بەسرا، بەغداد، موسڵەوە داگیـر کرد و، سەرلەنوێ دابەشی کرد بە سەر سیانزە یەکەی کـارگێڕی دا، سـەرەتا کـاپتن هـەی کـراوە بـە حـاکمی سیاسی قەزای هەولێر و، هەر لەو ماوەیەدا کە هەولێر کراوە بـە لیـوا هـەمان کـاپتن هـەی کـراوە بـە حـاکمی سیاسی لیوای هەولێر (1919 - 1920). خۆشناوەتی بە گشتی کەوتۆتە سنوری کاری هەیەوە. لە بنەماڵـەی میران حاکمی بۆ شەقڵاوە و گەورەی بۆ بەرەبابەکانی خۆشناو داناوە.

میرانی خۆشناو هاوکار بون لە گەڵ داوودەزگاکانی حکومەت دا، ئـەوەش پێگـە و دەسـەڵاتـی لـە نـاو خێڵەکەیان دا بەهێزتر کردوە، بە تایبەتی کە پشتئەستور بون بە پشـتیوانی حکومـەت. لـە ڕوداوەکـانی شـێخ مەحمودا ئەوان کەنارەگیر بون.

لە دوای پەنجاکانی سەدەی بیستەمەوە کەسانێکی بنەماڵەی میران بونەتە ئەندام لە ئەنجومەنی گـەل دا. بنەماڵەی میرانی قـادر بەگ (میـر مەحمەلـی) بە تەنیـا خـاوەنی چلـویەک هەزار و پێنجسـەد و هەشـتاوچوار (584.41) دۆنم زەوی بوە. *(حنا بطاطو: 81/1)* هەڵوەشاندنەوەی نیزامی دەعوای عەشائیری و شۆڕشـی 14 ی تەموزی 1958 و قانونی ئیسلاحی زەراعی دەسەڵاتی بنەماڵەی میرانی خۆشناوی لاواز کرد. بـە تایبـەتی کە کاری سیاسی - حیزبی هەردو حیزبی سەرەکی ئەو سەردەمە: حیزبی شیوعی عیراق و پـارتی دیمـۆکراتی کوردستان، کەوتە ناوچەکەوە.

کە ناکۆکی کەوتە نێوان حکومەتی عیراق بە سەرۆکایەتی قاسم و جوڵانـەوەی کـورد بـە سـەرۆکایەتی مەلا مستەفای بارزانیەوە، بنەماڵەی میرانی خۆشناو و خێڵەکەیان، وەکو جـاران، بـە یـەکگرتویی نـە مانـەوە. هەندێکیان بە لای جوڵانەوەی کوردا کەوتن و هەندێکیان بە لای حکومەت دا.

سەرچاوە

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:
دبليو. ار. هى، سنتان فى كردستان 1918 - 1920، نقله الى العربية، حققه، وعلق عليه: فؤاد جميل، الجزء الاول بغداد 1973. الجزء الثاني بغداد 1973.
المحامي عباس العزاوي، عشائر العراق. الجزء الثاني، بغداد - 1947.
کلاودیوس جەیمس ریچ، گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان 1820، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە محەمەد حەمەباقی، سلێمانی - 2012.

ڕایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی
لە کۆمەڵگای کوردی دا

میراودەلی (بە نمونە)

سەرانی میراودەلی، وەکو خۆیـان وتویانـە، نـەوەی میرئـاودەلی کـوڕی فـەقێ ئەحمـەدی دارەشـمانەن. دارەشمانە گوندێک بوە لە ناوچەی پشدەر. زادگای فەقێ ئەحمەد بوە. فەقێ ئەحمەد باپیرە گەورەی بنەماڵـەی پاشا و میر و بەگزادەکانی بابان بوە. قسەی خێڵەکان لە سەر رێچەڵەکی خۆیان، بۆ ئەوەی خانەدانیی خۆیان و رەوایەتیی دەسەڵاتەکەیان بسەلمێنن، زۆر جار تێکەڵاوە بە چیرۆکی هەڵبەستراو، لە بـەر ئـەوە زۆر جێگـەی باوەڕ نین، بە تایبەتی ئەگەر هیچ بەڵگەیەکی نوسراوی مێژویی قسەکە پشتڕاست نەکاتەوە.

میراودەلی وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو یان وەکو خێڵێکی بەهێز پێ ئـەچێ تـازە بـێ. لـە شـەرەفنامە دا (1005 / 1596) باسی نەکراوە. تەنانەت ئەو ساڵەش (1820) کە ریچ سەردانی کوردستانی کردوە نـاوی نەبوە. ریچ لە گەشتەکەی دا گفتوگۆیەکی درێژی لە گەڵ پیرەمێردێک کردوە کە لە گوندی دارەشمانەوە هاتۆتە سلێمانی و لە هەمان بنەماڵەی میرەکانی بابان بوە. لە زمانی ئەوەوە چیرۆکی فەقێ ئەحمەد و کەیغـانی تۆمـار کردوە. ئەم پیاوە نە ناوی میرئاودەلی هێناوە وەکو نەوەی فەقێ ئەحمەد و نە باسی هۆزی میراودەلـی کـردوە وەکو تیرە و هۆز. ریچ خۆیشی بە ناو و بە ژمارە باسی خێڵە رەوەند و گوندنشینەکانی قەڵـەمڕەوی بابـانی نوسیوە بەڵام ناوی بنەماڵە، تیرە یا هۆزێکی بـە نـاوی میراودەلیـەوە نـە نوسـیوە، بـەڵکـو لـە ریـزی خێڵـە "نیشتەجێ و سەقامگیرەکان... لە ناوچەی پشدەر" دا باسی "هۆزی سەکر و نورەدینی" کردوە و ئەڵـێ: "ئـەم دو هۆزە نزیکەی 100 گوندیان دەبێ و دەشتوانن نزیکەی هەزار کەسێک چەکدار بکەن". *(ریچ: 286)*

ئەمین زەکی، وەزیری سەردەمی حوکمی پاشایەتی و مێژونوسی کورد، نوسـیوێتی: "خانـەدانی ئاغـاوات: بـە گوێرەی ریوایەتی خۆیان لە نەتەوەی (میر عەبدال: میر عەبدوڵا) ناوێکن. لە نەتەوەی ئەم زاتـە (عـاودال ئاغـا) یـەک پەیا بوە کە یا باوکی وە یا باپیری (حەمەداغا: محەمەد ئاغا) ی باپیرە گەورەی رونەسای ئێستایە..." *(زکی: 188)*

ئیدمۆندس، حاکمی سیاسی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز لە سلێمانی (1919 - 1920) کـە تێکـەڵاو بوە لە گەڵ سەرانی میراودەلی لە زمانی خۆیانەوە ئەگێڕێتەوە کە بنەماڵەی میراودەلی هەمویان لـە حەمـە ئاغـا

(حەماغا) ی گەورە کەوتونەتەوە. رەنگە ئەم گێڕانەوەیە لە چیرۆکەکانی کە زیاتر جێگەی باوەڕ بێ، بە تایبەتی کە درەختی بنەماڵەکەیان زۆر دور و دێرین نەبردوە، ئەوانەی قسەیان بـۆ کـردوە هێشـتا نـاوی باپیرەکـانی خۆیان لە بیر بوە.

حەمە ئاغا گۆیا حەوت ژن و هەندێک ئـەڵـێن بیسـتوچوار ژنـی هێنـاوە. حەمـە کـورتکراوەی نـاوی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامە. بە پێی شەرعی ئیسلام پیاو بۆی نیـە لـە هـەمان کـات دا لـە چـوارژن زیـادتری هەبێ. حەمە ئاغا و میراودەلیەکان هەمو کورد و موسـوڵمانی سـوننەی شـافیعی بـون. نـاوی پیاوەکانیشـیان هەموی ناوی ئیسلامین. هەندێ لە پێشەوا دینیەکان "حیلەی شەرعی" یان بۆ فرە هاوسەری زیاد لـە چـوار ژن دۆزیوەتەوە. هەمیشە چوار ژنیان لە باخەڵی پیاوەکە دا هێشتۆتەوە، تەلاقی هاوسەرەکانی تریـان هـەڵواسـیوە (تعلیـق). هـەر کـات ئارەزویـان کردبـێ تـەلاقـی یـەکێ لـەم چـوارەیـان هـەڵواسـیوە، یـەکێ لـە ژنـە تـەلاق هەڵواسراوەکانیان هێناوەتەوە. لە بەر ئـەوە چەنـدی بۆیـان لـوا بـێ ژنیـان هێنـاوە. نـەریتی رەدوکـەوتن و هەڵگرتن لە ناو چینی مسکێن دا شتێکی ئاسایی بوە، بەڵام چینی ئاغا ڕێگەی نەداوە ژنی لێ هەڵبگیرێ. هـەر ژنێکیان رەدو کەوتبێ کوشتویانە، لە کاتێک دا خۆیان بۆیان هەبوە ژنی مسکێن رابکێشن.

لە سەردەمی ژیانی دەرەبەگی و خێڵەکیی کورد دا نەریتێکی باو بوە گەورەی خێزان، ئەگـەر دەسـەڵات و دارایی هەبوبێ، ژنی زۆری هێناوە. بۆ ئەوەی کوڕ و کچ و نەوەی زۆری لێ بکەوێتەوە. کوڕ و کچەکانیشی لە سەرەتای تەمەنیان دا ژن بهێنن و شو بکەن بۆ ئەوەی ئەوانیش منالی زۆریان ببێ. منالی زۆر سـەرچاوەی مرۆیی هێزی جەنگیی بنەماڵەکە و دەستی کاری بەرهەمهێنان بون. کچ جگە لەوەی بۆ ئیشوکاری نـاو مـاڵ و بۆ ئاژەڵداری و کشتوکاڵ دەستی کار بوە، گرنگیەکی تری هەبوە بۆ دابینکردنی هاوسەر بۆ براکانی. ژن بـە ژنی پێ کراوە. کچ تا ئامۆزای هەبوبێ بە کەسی تر نەدراوە. حەمە ئاغـا لـەو چەنـدین ژنـە چەنـدین کـوڕ و چەندین کچی هەبوە. گەڕیدەیەکی ئەوروپایی کلمان ساڵی 1856 لە سەر سـنور، لـە ناوچـەی ئـالان، بابـەکر ئاغای کوڕی حەمە ئاغای دیوە کە تەمەنی سی ساڵ بوە، لەو کاتـەدا هـەژدە بـرا و بیسـت خوشـکی زینـدوی هەبوە.

حەمە ئاغا لە گوندی دەشتێو لە پشدەر دانیشتوە. لەوێ ژیاوە و لەوێ مردوە و لەوێ نێژراوە. پشـدەر و بەردەر دو دەستەواژەی جوگرافیایە خەڵکی ناوچەکە بە کاری ئەهێنن. ئاوی زێ کە لە دیـوی ئێرانـەوە دێ زنجیرەی چیای ئاسۆس و کێوەڕەشی، لە دەربەندی رەمکان (دەربەندی رانیە) دا لە یەک جیا کردۆتـەوە. ئـەم زنجیرە چیایە وەکو دیوارێکی بەرز ناوچـەی پشـدەری لـە ناوچـەی بـەردەر جیاکردۆتـەوە. شـاری رانیـە و گوندەکانی و دەشتی بیتوێن کە مەڵبەندی ژیانی ئاکۆ و بڵباس و پیران بوە پێیان وتوە بەردەر و، قـەڵادزە و گوندەکانی کە مەڵبەندی ژیانی میراودەلی و نورەدینی و هەندێ تیرەی مـەنگوڕ و مامـەش بـوە پێیـان وتـوە پشدەر. سەنگەسەر و گوندەکانی کە مەڵبەندی ژیـانی چەنـد تیـرەیـەکی تـری ئـاکۆ بـوە کەوتونەتـە نێـوان زنجیرەی چیاکانی زێڕنەکێو و قەندیل، پێیان وتوە پشدەرە رەقە.

هەشت لە کوڕەکانی حەمە ئاغا کە هەر یەکەیان لـە یـەکێ لـە هاوسـەرەکانی بـوە، خێزانێکـی ناوکیـان پێکهێناوە ئەویش پەرەی سەندوە خێزانێکی فراوانی پێک هێناوە، ئەویش پەرەی سەندوە بەرەبابێکی جیاواز لەوانی کەی پێک هێناوە. هەر بەرەبابێ بە ناوی یەکێ لە کوڕەکانی حەمە ئاغاوە ناوی دەرکـردوە کـە بریتـی بون لە: تایەفەی بابەکر ئاغایی، تایەفەی مەحمود ئاغایی، تایەفەی ئەحمـەد ئاغـایی، تایەفـەی رەسـول ئاغـایی، تایەفەی عەلی ئاغایی، تایەفەی ئۆمەر ئاغایی، تایەفەی هەباس ئاغایی، تایەفـەی بـەگزادە. ئەنـدامانی بنەماڵـەی میراودەلی، دەسەڵاتدار بو بن یان بێ دەسەڵات، دەوڵەمەن بو بن یان هەژار، بـە گشـتی نازنـاوی ئاغایـان بـە میرات لە باوکیانەوە بۆ ماوەتەوە. لـە بەرامبـەردا دانیشـتوانی ناوچەکـە سـەرەڕای جیـاوازی تیـرە و هـۆز و

خێڵەکانیان بە مسکێن ژماردوە. خۆیان لە دانیشتوانی ئاسایی بە خانەدانتر و لە پلەی کۆمەڵایەتی دا بە بەرزتر داناوە. میراودەلی پێڕەوی نەریتی هاوسەرگیری ناوخۆیی کردوە. لە ناو خۆیان دا ژن و ژنخوازی‌یان کردوە. ژنیان نەداوە بە دەرەوەی میراودەلی. لە ناو ئاغاکان دا مارەکردنی ئافرەت و گوێزانەوەی بۆ ماڵی زاوا لە هەمان ڕۆژدا ڕوی داوە. میراودەلی کە هەشت بەرەباب بون و، نەوەی یەکێکیان سەرۆکایەتی هەمویانی کردوە، رایەڵەی خزمایەتی - هاوخوێنیی بە یەکەوەی بەستون. بەڵام رایەڵەی پەیوەندی دەرەبەگی - زەوی سەپاندونی بە سەر دانیشتوانی ناوچەکەدا. ڕێکخراوەیەکی دەرەبەگیی پتەویان هەبوە، کە خاوەنی زیندان و هێزی چەکداری تایبەت و دەسەڵاتی "عورفیی" بکوژوببڕی یەکلاییکەرەوەی ناکۆکی و کێشەکانی بوە.

بنەماڵەی حەمە ئاغا دوای نەوەی یەکەم و نەوەی دوەم ئەوەندە بە خێرایی زیادیان کردوە، لە پشدەر جێیان نە بۆتەوە بە هەر چوار دەوری خۆیان دا کەوتونەتە پەلهاویشتن. زۆر جار بە شەڕ گوندنشین و خێڵەکانی ناوچەکەیان هێناوەتە ژێر دەستی خۆیانەوە. لەو سەردەمەدا ئەو بۆشاییەی لە ئەنجامی نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و لاوازیی دەسەڵاتی عوسمانی لە دەرەوەی ناوەندی شارەکان دا دروست بوە، لە مەدا یارمەتی داون.

ئاغاکان بە دێهاتەکان دا بڵاو بونەتەوە، هەر یەکەیان چۆتە دێیەک دانیشتوە ئەگەر زۆر بچوکیش بوبێ، دەستی بە سەردا گرتوە، جوتیارەکانی هێناوەتە ژێر باری فەرمانبەریەوە. بەمجۆرە هۆزەکانی نورەدینی لە قەڵادزە و شیلانەیی لە بەری مەرگە و شینکی لە ماوەت و سوێسنی‌یان لە سەردەشت هێناوەتە ژێر دەستی خۆیان و دەستیان گرتوە بە سەر گوندەکانی پشدەر، مەرگە، ماوەت، ئالان، سیوەیل و شارباژێڕ دا.

میراودەلی داوودەزگایەکی جەنگیی کارای دامەزراندوە. نۆکەر و خزمەکار و پیاوەکانی لە ناو مسکێنەکان دا هەڵبژاردوە. لە گەڵ زۆر لە هۆزەکانی ناوچەکەی دا جەنگاوە و، شەڕی خۆسەپاندنی کردوە. لە شەڕەکانی دا ئاغاکانی بەرەبابە (تایەفە) جیاوازەکان گەلەکۆمەکەیان کردوە. هاوکاری یەکتری بون. لەشکریان کردۆتە سەر هۆزی گەورک لە ڕەبەت (سەردەشت)، سەرۆکەکەیان و پێنج لە کوڕەکانیان کوشتون. لەشکریان کردۆتە سەر ئالان ئاغاکانی شیوەکەڵیان شکاندوە، ماڵ و سامانیان تاڵان و، مەڵبەندەکەیان لێ داگیر کردون. هەر بەو شێوەیە بەری مەرگە و شارباژێڕیان هێناوەتە ژێر دەستی خۆیان.

پیرەمێرد کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کارمەندی عوسمانی بوە لە شارباژێر، لە میانەی گێڕانەوەی بیرەوەریەکانی دا نوسیوێتی: "... خۆم لە شەڕی ئەم عەشائیرە پازدە شازدە شەڕی پشدەر و مەنگوڕ، پشدەر و بانە، پشدەر و گەورک، پشدەر و شیوەکەڵ، پشدەر و خدران، پشدەر و پشدەر، هەمەوەند و جاف، هەمەوەند و شوان، درێژەی پێ ناوی هەمەوەند و جیهان... (م دیوە)" *(ژین، ژمارە 875، 30 ی کانونی دوەمی 1947)*

ئاغاکانی میراودەلی لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. ڕقەبەریی یەکتری‌یان کردوە. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەم هەوڵی داوە دەس بە سەر گوند و زەوی و مسکێنی ئەوی تردا بگرێ. ئەویش هەوڵی داوە پەل بۆ ناوچەی ئەم بهاوێژێ. مسکێنەکانیان کردوە بە گژ یەکتری دا. ئەوانیان بە شەڕ داوە، بەڵام دەستیان نەچۆتە خوێنی یەکتری.

لە سیستەمی دەرەبەگایەتی دا، کە دەسەڵاتی ئاغای میراودەلی نمونەیەکی بوە، هیچ قانونێکی نوسراو، یا گرێبەستێ، نە بوە پێوەندی نێوان چینی زەویدار (میر، ئاغا، بەگ، خان، شێخ، کوێخا) لە لایەک و جوتیار (مسکێن، کرمانج، گۆران) و هەژارانی لادێ (شوان، گاوان، سەپان، پاڵە، وەرزێر، ئاشەوان) لە لایەکی ترەوە ڕێک خست بێ، ئەرک و مافی هەر لایەکیانی دیاری کرد بێ. هەروەها هیچ قانونێکی نوسراو نەبوە بۆ

ڕێکخستنی بوارەکانی تری ژیانی کۆمەڵگا. هەروەکو هیچ دادگایەک نەبوە خاوەنماف لە کاتی خورانی مافەکەی دا، یا مافخوراو لە کاتی پێشێلکردنی مافەکانی دا، پەنای بۆ بردبێ. داوودەزگاکانی حکومەتی عوسمانی دەستی نە گەیشتۆتە ناوچە شاخاوی و دورەکان. نەی توانیوە پارێزگاری زۆرلێکراو بکا و، داکۆکی لە مافی مافخوراو بکا. ئەویش پشتیوانی لە چینی سەرەوەی کۆمەڵ کردوە. ئەوەی دەسەڵاتی بو بێ دەرەبەگەکان خۆیان بون، لە دیواخانەکانی خۆیانەوە، بڕیاری یەکلاکەرەوەیان داوە. مەگەر خۆی ویستبێتی ڕاوێژی لە گەڵ ریشسپی و مەلادا کرد بێ، ئەگینا هێزێکی قانونی یا شەرعی نەبوە ناچاری کرد بێ، یا لێپرسینەوەی لە گەڵ کردبێ. لە هەندێ کێشەدا کار بە شەریعەتی ئیسلامی و لە هەندێ کێشەی تردا کار بە عورفی کۆمەڵایەتی کراوە. لە هەردوکیان دا بە پێی قازانجی چینی دەسەڵاتدار لێک دراوەتەوە، تا ئەو ئەندازەیە پێڕەوی عەدالەتی تێ دا کراوە کە زەرەری نە گەیاند بێ بە دەرەبەگەکە. جوتیار و هەژارانی لادێ پشتیوانێکیان شک نەبردوە داکۆکیان لێ بکا، لە بەر ئەوە گوێڕایەڵی فەرمانی دەرەبەگ و ملکەچی بڕیارەکانی بون. ئەگەر زوڵمێکیان لێ کرا بێ لە بێدەسەڵاتی دا حەواڵەی خوایان کردوە بۆ ئەو دنیا. یاخیبونی تاک یا کۆمەڵی جوتیار روی نە داوە، ڕەنگە جوتیار ئەگەر لاملی کرد بێ لە گوندەکەی خۆی دەرکرا بێ، یان ئەگەر زوڵمەکەی پێ قبوڵ نە کرا بێ گواستبێتیەوە بۆ گوندێکی تر و بۆ ژێردەستی ئاغایەکی تر، یان سەری خۆی هەڵگرتوە روی کردۆتە چارەنوسێکی نادیار.

ناوچەی پشدەر چەندین چیای بەرز و گوندی گەورە و پچوکی لێ بوە.

چیاکان بۆ هەواری هاوینە و بۆ لەوەڕگای ران و بۆ راوگەی نێچیروان بە کار هێنراون، لەوانە: چیاکانی: بولفەت، دوپەزە، هەرمێن، مامەندە، چواز، چاوناسک.

گڵکەند

گوندەکانی: شێنێ، سونێ، هەڵشۆ، هێرۆ، دارەشمانە، دەشتێو، چەکوان، چۆمخڕکە

هەندێکی بە ناوی کەسایەتیەوەیە، وەکو: نورەدین، کە ئەشێ بە مەڵبەندی لە دایکبونی هۆزی نورەدینی دابنرێ، ئۆمەر کاکۆڵ، سەید ئەحمەدان، شێخ ئاودەلان، ئیسێوێ - عیساوا، داودیە.

هەندێکی بە ناوی داری میوەوە، وەکو: توە ڕەشان، سێوەڵە، شیوەڕەز، گوێزیلە،

هەندێکی بە ناوی گوڵی کێویلەوەیە، وەکو: هێرۆ، بنەوشان.

ئەوەی ئەبێ سەرنجی لێ بگیرێ چەند ناوێکە کە ڕەگەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ سەر زمانی سریانی، وەکو: دێرێ، دێر ناوی پەرستگای کریسیتیانەکانە. بێگەڵاس، بێناس، بێموش، بێکڵۆ، بێشیر، باوزێ، بێدەلان. پێشگری "بێ" و "بێت"، لە زمانی سریانی کۆن دا هاوواتای پاشگری "ئاوا" ی کوردی ئێستا بوە کە نیشانەیە بۆ دێ و گوند.

هەندێکی وشەی گرد بۆتە پێشگری، وەکو: گرد بداخ، گردی حوسنی، گرد ئێستر، گرد مەیتەر، گرد شێخاڵ. گرد بە هەورازێ ئەوترێ کە چەند مەترێ بە جۆرێکی سروشتی لە تەختایی زەوی بەرزتر بو بێ. گرد ئەشێ تورەکەڕێژ بە دەستی مرۆڤ دروست کرا بێ، هەورەها ئەشێ بە چیای گەورەش وترابێ، بۆ نمونە گردەڕەش چیایەکی گەورەیە نەک بەرزاییەکی بچوک.

خەڵکی ئەم ناوچانە گوندنشین بون، لە خانودا ژیاون. گەرمیان و کوێستانیان نە کردوە. خانوەکانیان لە خشتی کاڵ یا خڕکەبەرد و قوڕ دروست کراوە. هەر چەند ماڵێکیان لە ئاواییەک دا نیشتەجێ بون. ناوچەکە شاخاوی و سەخت بوە. زستان بەفری زۆری لێ باریوە و هەوای سارد بوە. شێوەی دروستکردنی خانوەکانی هەندێ لەم ناوچانە جۆرێ لە تایبەتمەندی هەبوە کە لە گەڵ کەشی شوێنەکەدا گونجاوە، ئەندازە و ئەندازیاریی هەمویان وەک یەک نین:

هەندێکیان، خانوەکانیان بریتی بوە لە ژورێکی گەورەی نزم و تاریک و دوکەڵاوی. بە دار و گەڵا و قوڕ سەری گیراوە. هەمو ئەندامانی خێزانەکە و کەلوپەلەکەیان و وڵاخەکانیان و پەلەوەرەکانیان لەو ژورەدا بون. وڵاخ و ئاژەڵ لە گۆشەیەکی دا و پەلەوەر لە گۆشەیەکی دا و، کەلوپەل لە گۆشەیەکی و خێزانەکەش لە گۆشەیەکی دا. لە ناوەڕاستی گۆشەی خێزانەکەدا ئاگردانێکی تێ دا بوە. لە ئاستی ئاگردانەکەدا بنمیچی ژورەکە کلاوڕۆژنەیەکی تێدا کراوە بۆ دەرچونی دوکەڵی ئاگر.

هەندێکی تریان، خانوەکانیان دو نهۆم بوە. نهۆمی سەرئەرز لە زستان دا ئاژەڵ و وڵاخی تێ دا گل دراوەتەوە، نهۆمی سەرەوەی بۆ ژیانی خۆیان بوە.

هەندێکی تریان، بە تایبەتی لە ناوچەی ئالان و سیوەیل و هەڵشۆ گوندی دایکانە هەبوە کە جوتیارەکان وەرزی زستانیان تێدا بە سەر بردوە و ئەو جوتیارانەی توانای دارایییان هەبوە خانویەکی تریان لە نزیک گوندەکە لە سەر پارچە زەویەک دروست کردوە، کە بە دەست خۆیانەوە بوە. بە خانوەکەیان وتوە قۆخ و بە زەویەکەیان وتوە موچە. بە زۆری تەنیا ماڵ بوە. هاوینان خۆیان و ئاژەڵەکانیان گواستویانەتەوە بۆ ئەو قۆخەی کە لە سەر موچەکە دروست کراوە. لە بەر زۆری جرۆجانەوەر، بە تایبەتی ئەسپێ و کێچ و مشک، هاوینان لە خانوەکان دەرچون کەپریان کردوە یان رەشماڵیان هەڵداوە. جوتیارەکان لە ترسی دزین هەمیشە شوێنی ئاژەڵ و وڵاخەکانیان لە ناو ماڵ یا تەنیشت شوێنی ژیانی خێزانەکەی خۆی بوە.

لە هەندێ گوندی گەورەی ناوچەکەدا مزگەوت هەبوە. مەلای تێدا بوە و قوتابی تێیدا خوێندویەتی، نوێژی رۆژانە و هەینی تێدا کراوە. مانگی رەمەزان تەراوێح و نوێژی بەیانی جەژنی تێدا کراوە. ناوەندێکی گرنگی کۆبونەوە و یەکتربینینی خەڵکی گوندەکە و میوان بوە. مارەکردن و تەڵاقدان، کفن و دفن و پرسەی مردو، دابەشکردنی میرات، ناونانی منداڵ، راوێژ بۆ یەکلاییکردنەوەی هەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی... ئیشی مەلا بوە. لەو ناوچانەدا ژنهەڵگرتن و رەدوکەوتن زۆر جار روی داوە. بۆ چارەسەرکردنی کێشەی هەڵگرتن و رەدوکەوتنی ژنی بە مێرد، هەندێ لە مەلاکان "حیلەی شەرعی" یان دۆزیوەتەوە. مەلا لە ناو ئاغا و مسکێن دا رێزی لێ گیراوە. بۆ ئەوەی پێیانەوە دابنیشێ هەندێ جار خەڵکی گوند جگە لە سەرفترە و زەکات، شکارتەیان بۆ کردوە. دوعا و نوشتەیان پێ نوسیوە و سەرقەڵەمانەیان داوەتێ.

پشدەر و بەری مەرگە مەڵبەندێکی بە پیتی خوڵقاندنی بەیت و حەیران بوە. بەیتی ئەفسوناوی "شێخ فەرخ و خاتون ئەستێ" لە ناوچەی پشدەر هەڵبەستراوە، هەندێ شوێن لە گوندی داودیە ئێستاش بە ناوی ئەوانەوە ناو نراوە. هەروەها بەیتی "کاکە شێخ و کاکە میر" بە پێی گێڕانەوەی بێژەرەکەی لە مەرگە روی داوە. شایەری ناودار، عەلی بەردەشانی کە دانەر و بێژەری چەندین بەیتە، وەکو نازناوەکەی ئەیدرکێنێ، خەڵکی گوندی بەردەشانی بناری ئاسۆس بوە لە بەری مەرگە.

پەیوەندی نێوان ئاغای میراودەلی و مسکێنی پشدەری، نورەدینی، شیلانەیی، ئالانی، سیوەیلی، ماوەتی، شارباژێڕی، تەنانەت هەندێ گوندی مەنگوڕ و مامەش و پیرانی ژێردەستی ئەوان... رێچەڵەکی هاوبەش یا خزمایەتی هاوخوێنی نەبوە، بەڵکو پەیوەندی نێوان ئاغا و مسکێن لە سەر بنچینەی زەویداری بوە. ئاغا بە داگیرکردن یان بە کڕین بۆتە خاوەنی زەوی گوندەکە و، مسکێن بە خۆشی بوبێ یان بە زۆر لە زەوی ئاغادا کاری کردوە. زەویانە، مەڕانە، پوشانە، سورانە، رۆنانە، هێلکانە، بارەدارانە... هەمو جۆرەکانی تری باجی دەرەبەگی لێ سەنراوە. ئەو باجانە رێژەیەکی دیاریکراو نە بوە، هەندێکی عورفی کۆمەڵایەتی ناوچەکە و هەندێکی دەسەڵاتی ئاغا دیاری کردوە. سەرباری ئەوانەش ئەبو هەمیشە ئامادەبێ بۆ بێگار و، بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیەکانی ئاغاکەی دا بۆ سەر ئاغاکانی تر. ئاغا لە رێگەی کوێخای دێیەکەوە، کە گەورەی بەرەبابەکەی خۆی بوە، ئەو باجانەی بۆ کۆ کراوەتەوە و وەرگرتوە.

دانیشتوانی قەڵەمڕەوی میراودەلی دابەش بون بە سەر دو چینی سەرەکی دا: چینی ئاغا، کە بە پێی خەمڵاندنی سەرچاوەیەکی ئاگادار لە 1939 دا بە هەمویان 280 خێزان بون. لە کاتێک دا چینی مسکێن، بە پێی هەمان سەرچاوە 6750 خێزان بون.

ئەمین زەکی لە تەعریفی مسکێن دا نوسیوێتی: "مسکێن ئەم ناوەی کە بۆ بەشی گەورەی پشدەر وە یا بە راستی بۆ هەمو پشدەر دانراوە، باش حاڵیمان ئەکا، کە ئەم بەشە رەعیەتی ئاغاواتن و بە گوێرەی قابیلیەت و قوەتیان ئیدارە ئەکرێن. لە مانە بەعزێکی کە بە قوەت و درن ئەوەندە تەزییق نابینن بەڵام بەشی بێ هێزی بە تەواوی لە ژێر حوکم و نفوزی ئاغاواتایە و حقوقی مەدەنیە و ئیجتیماعیەیان لە جوملەی نەبوانە، زیرۆحی و بێرۆحی ماڵی ئاغایە و بە کەیفی خۆی موعامەلەی لە گەڵ ئەکا." *(زەکی: 187)*

ئەگەر دۆخی ژیانی چینی مسکێن لە کۆتایی سیەکانی سەدەی بیستەم دا بەو جۆرە بو بێ ئەبێ لە ساڵانی سەدەی نۆزدەدا چۆن بو بێ؟ ئەم چەوساندنەوە سەختە رق و قینێکی قوڵی لە دەرونی مسکێنەکان و نەوەکانیان دا خوڵقاندوە تا ئێستاش کاریگەری ماوە لە سەر پێوەندی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابوری نێوان ئاغایانی میراودەلی و دانیشتوانی پشدەر.

سەرگەرمی میراودەلی

راو

یەکێ لە سەرگەرمیەکانی ئەریستۆکراتی لادێی کوردستان، لەوانە ئاغاکانی میراودەلی، راو بوە. رێسایەکی نوسراو نە بوە راو رێک بخا، بەڵکو هەر ئاغایەک لە ناوچەکەی خۆی دا راوگەی دیاریکراوی خۆی هەبوە، کە جگە لە خۆی و ئەوی خۆی ویستبیتی کەسی کە بۆی نەبوە راوی تێدا بکا. خۆی بڕیاری کات و جۆری راوکردنی داوە. نەریتی راوی کوردەواری ئەشێ پاشماوەی نەریتی ئەو قۆناغە بێ کە مرۆڤ هێشتا نە گەیشتۆتە قۆناغی بەرهەم هێنانی کشتوکاڵ و رامکردنی ئاژەڵ. بە کۆکردنەوەی بەروبومی داری کێوی و بە راوی گیانداری کێوی ژیاوە. بۆیە گوێی نەداوەتە پارێزگاری رەگەزی گیاندارەکان و، دوایین دانەی هەندێ چەشنی کوشتون. بابەتی راو لە فۆلکلۆردا زۆری لە سەر وتراوە. بەشێ لە حەیران لە سەر راوە. تەوەری سەرەکی بەیتی سەیدەوانە لە دەوری راو ئەخولێتەوە.

- راو چەندین جۆری هەبوە:
- راوی کەو، لە چەند وەرزی ساڵ و بە چەند شێوەی جیاواز کراوە.
- راوی کەروێشک، بە کۆمەڵ بە تانجی راوی کراوە.
- راوی گیانداری کێوی، لەوانە بزنەکێوی و مەڕەکێوی و شور (فیلەگێژە)، ئەم راوە چەند رۆژ و شەوی خایاندوە. راوکەرەکان لە راوگەکەدا ماونەتەوە. بەشێکی خولیا بوە بۆ بەسەربردنی کات، بەڵام بەشێکی بۆ گۆشتە خۆراییەکەی بوە. لە ئەنجامی ئەو راوە نەزانانەیەدا مەڕە کێوی و شور بە تەواوی لە ناو چون، ژمارەیەکی کەم نێری و بزنە کێوی بە شاخە سەختەکانەوە ماون.
- راوی بەراز، بەرازی کێوی کە ژمارەیان زۆر بوە زەرەری زۆری لە کشتوکاڵ داوە. بە کۆمەڵ بۆ خۆشی و بۆ لە ناوبردنی، بە سواریی راوی بەراز کراوە. تولەی سەگی تێدا بە کار هێنراوە. ئەمیش چەند رۆژێکی خایاندوە. موسوڵمان گۆشتی بەرازی نە خواردوە داوێتی بە سەگ. ئەنجامدانی راوی بەراز هاوشێوەی تاکتیکی جەنگی بوە.

گوند بە گشتی سەگەلی تێدا بوە. سەگەل پێویست بوە بۆ ئاگاداکردنەوەی دانیشتوانی دێ لە هەر جموجوڵێکی گومانلێکراو، بە تایبەتی بە شەو. شوانەکانی کوردستان بۆ پاراستنی رانەکانیان لە هێرشی

گورگ، هەموویان سەگیان راگرتوە. هەندێ خێزانی بوەش بۆ پاراستنی خۆیان سەگیان راگرتوە. ماڵی خاوەن سەگ کە نانیان بۆ خۆیان کردوە، "گێتکە" یشیان بۆ سەگەکەیان ئامادە کردوە. گێتکە کولێرەیەکی ئەستوری نیوە برژاو بوە. سەگ لە تێگەیشتنی کوردا بە گڵاو دانراوە. دەستیان تێوە نەداوە. ئەگەر دەستی بەر کەوت بێ یا دەمی سەگ بەر دەفرێ کەوت بێ، بە گڵەسور شۆراوە بۆ ئەوەی گڵاویەکەی دەربکرێ. لە گەڵ ئەوەش دا کوشتنی سەگی خاوەندار بە سوکایەتیەکی گەورە دانراوە. لەوانە بوە شەڕی خوێناوی لە سەر بقەومێ. سەگ ئەوەندە تێکەڵاوی ژیانی خەڵکی دێهات بوە لە سەدان پەندی پێشینان دا ناوی هاتوە.

یەکێکی تر لە سەرگەرمیەکانی ئاغاکانی میراودەلی راگرتنی سەگی دڕ، بە تایبەتی سەگی هەوشار، بوە. سەگی هەوشار رەگەزێکی تایبەتی سەگ بوە، بە لەش گەورە و بەهێز بوە، بۆ پاسەوانی ماڵەکانیان رایان گرتوە. بە جۆرێکی تایبەتی راهێنراوە. بە رۆژ بەستویانەتەوە، بە شەو بەرەڵایان کردوە. شەڕە سەگ یاریەکی باو بوە. سەگی شەڕ تایبەتی بوە، گوێیان بڕیوە بۆ ئەوەی لە کاتی شەڕدا سەگەکەی بەرامبەری نەت وانێ گاز لە گوێی بگرێ.

لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی دا میراودەلی بەهێز بون، بۆیە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکە لە مەرگەوە گوێزراوەتەوە بۆ شاری قەڵادزەی ئێستا و، شارەدێیەکی تازە بە ناوی مەعمورەی حەمیدی بنیات نراوە.

لە یەکەم جەنگی جیهانی دا بە دەم بانگی غەزاوە، بۆ هاوکاری سپای عوسمانی، چون بۆ بەرەنگاری چەکدارانەی سپای روس لە سەردەشت و موکریان. هەندێکیان لێ کوژراوە. بەرگەی شەڕەکەیان نە گرتوە. بە شکاوی گەڕاونەتەوە.

دوای یەکەم جەنگی جیهانی کە حکومەتی کوردستانی جنوبی لە سلێمانی دامەزراوە سەرانی میراودەلی پشتیوانییان لە شێخ مەحمود کردوە و، بون بە بەشێ لەو بەڕێوەبەرایەتیە. بەڵام کە ئینگلیز ناوچەکەی داگیر کردوە و، شێخ مەحمود بە دیل گیراوە و رەوانەی هندستان کراوە، میراودەلی بون بە دو بەشەوە:

بەشێکیان، بە سەرکردایەتی عەباسی مەحمود ئاغا، بە دڵسۆزی بۆ شێخ مەحمود ماونەتەوە بەشدار بون لە بەرەنگاری دەسەڵاتی داگیرکەر دا بە تایبەتی لە شەڕی دەربەندی رانیە دا، کە یەکێ بوە لە هۆکانی کێشانەوەی دەسەڵاتی داگیرکەر لە پشدەر و بیتوێن و، سەرەنجام لە سلێمانی.

بەشێکی تریان، بە سەرکردایەتی بابەکری سەلیم ئاغا، بون بە لایەنگری ئینگلیز. بابەکر ئاغا بە کردەوە سەرۆکی هەمو میراودەلی بوە. هەرکەس لە ئینگلیزەکان کە دیویانە، ستایشی هێز و ژیریی و شارەزاییان کردوە لە کاروباری دەرەبەگی و خێڵەکی دا.

لە سۆنگەی لایەنگریی ئینگلیز و دواتر لایەنگریی حکومەتی تازەدامەزراوی عیراقەوە، بەڕێوەبەرایەتی پشدەر و شارباژێڕ و مەرگە، قایمقام و مودیری ناحیەکانی، سپێردراوە بە سەرانی تیرەی میراودەلی و، تا کۆتایی سییەکانی سەدەی بیستەم ناوچەی پشدەر لە دانی سەرباز و باج بەخشراوە. لە چلەکانی سەدەی بیستەم دا کەسانێکی ئەم تیرەیە کراون بە ئەندامی ئەنجومەنی گەلی عیراق و، تا روخانی رژێمی پاشایەتی لە 14 ی تەموزی 1958 دا پێوەندی نێوان ئاغا و مسکێن بە شێوەی کۆن ماوەتەوە.

قانونی ئیسڵاحی زەراعی و، بە هێزبونی داوودەزگاکانی حکومەت و، پەرەسەندنی چالاکی سیاسی حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان دەسەڵاتی ئاغاکانی میراودەلی لەقاند و، لە بەرامبەر دا هۆزەکانی نورەدینی، شیلانەیی، شینکی، ئالانی، سیوەیلی، شاباژێڕی... لە دەسەڵاتی ئاغاکان یاخی بون و، چیتر وەکو جاران نە ئەمان گوێڕایەڵییان ئەکردن و، نە ئەوان ئەیان توانی وەکو جاران ئەمان بچەوسێننەوە.

هەڵگیرسانی شۆڕشی کورد لە 1961 دا سەرەتای قۆناغێکی نوێ لە پێوەندی نێوان ئاغاکانی میراودەلی و مسکێنەکانی پشدەر دا دەستی پێ کردوە. ئەگەرچی سەرەتا هەندێ لە ئاغاکان داویانەتە پاڵ شۆڕشەکە بەڵام بەشداری فراوانی جوتیارەکان تەرازوی هێز و پشتیوانی سەرکردایەتی شۆڕشەکە لە جێبەجێکردنی قانونی ئیسلاحی زەراعی، تیرەی میراودەلی لە زۆری دەسەڵاتەکانی روت کردۆتەوە، بەڵکو بە گشتی دای بڕیون لە کۆمەڵگای پشدەری و، ئەو دەلاقە دێرینەی بە درێژایی دەیان ساڵ لە نێوان ئاغا و مسکێن دا دروست بوبو قوڵتر بوەوە. ئاغاکانی میراودەلی بەشێکیان رویان کردۆتە خوێندن و دامەزراندن لە کاری حکومەتی دا. پزیشک و ئەندازیار و پارێزەر و مامۆستایان تێ دا هەڵکەوتوە. کەمێکیشیان چونەتە ریزی پێشمەرگەوە. ئەو ڕێکخراوە دەرەبەگیە پتەوەی ساڵانێکی دورودرێژ حوکمی ناوچەکەیان پێ کردوە لە بەر یەک هەڵوەشاوە. جیاوازی بەرژەوەندیەکان دابەشی کردون بە سەر حیزبی جیاواز، کاری جیاواز، ناوچەی جیاواز دا. تەنیا شتی هاوبەش، کە بۆیان ماوەتەوە، نازناوی میراودەلیە کە نیشانەیە بۆ ڕێچەڵەکی هاوبەشی ئەم تیرەیە.

سەرچاوە

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:
دبلیو. ار. هی، سنتان فی کردستان 1918 - 1920 . نقله الی العربیة، حققه، وعلق علیه: فؤاد جمیل، الجزء الاول بغداد - 1973 . الجزء الثانی بغداد - 1973 .
سی. جی. ادموندز، کرد وترک وعرب: سیاسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقی من العراق 1919 - 1925 . ترجمة جرجیس فتح الله، بغداد - 1971: 198 - 200. ترجمه فارسی، ابراهیم یونسی: 239 - 241.
المحامی عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثانی، بغداد - 1947: 95 - 98.
محمد امین زکی، تاریخی سلیمانی و ولاتی، بەغداد - 1939: 186 - 189 .
حوسێن حوزنی، سەرجەمی بەرهەمەکانی حوسێن حوزنی، بەرگی دوەم، شاری سلێمانی لە 1934 دا. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر - 2007: 576 - 578.
الدکتور شاکر خصباک، الاکراد، بغداد - 1972: 353 - 368.

ڕایەڵەی پێوەندی ڕۆحیی
لە تەریقەتی نەقشبەندی دا

مەولانا خالید بە نمونە

–1–

خالیدی لاو

ساڵی 1193 ک لە گوندێکی ناوچەی قەرەداغ، لە خێزانێکی ئاسایی، کوڕێک لە دایک بو، ناوی نرا خالید.

باوک، ئەحمەد حسێن، کابرایەکی خێڵەکیی - هۆزی مکایەڵی جاف.

دایک، فاتیمە، ئەویش کچی کابرایەکی نەناسراو.

ئەم خێزانە جگە لە خالید دو کوڕی تریان بوە ناویان ناوە مەحمود و حەمەخان.

پێ ئەچێ باوکی زو مرد بێ بەڵام دایکی تا دواچونی بۆ بەغداد (1236 ک) مابێ. لەناو "مەکتوبات" ەکەی چەندین نامەی تێدایە، کە دەربارەی کاروباری خێزانەکەیان، بە تایبەتی بۆ ئەوی ناردوە، لە نامەکانی دا دایکی بە "والیدەی ماجیدە" و خوشکەکەی بە "هەمشیرەی بەرگوزیدە" و هاوسەرەکەی بە "هەمخوابەی زەعیفە" ناو ئەبا. حەمە خان خەریکی دنیاداری و کشتوکاڵ بوە، مەحمود روی کردۆتە خوێندنی مەلایەتی و، دواتر شیخایەتی تەریقەت.

لەو سەردەمەدا، قەڵاچواڵان ناوەندی میرایەتی بابان بوە و، یەکێ لە گرنگترین ناوەندەکانی خوێندن لەوێ بوە. کوژرانی سلێمان پاشای میری بابان (1178 ک) بە دەستی یەکێ لە فەقێکان، پشێوی خستۆتە ناو ناوەندی خوێندنەکە و، هەندێ لە مەلاکان و فەقێکانیان پەرەوازەی شوێنانی تر بون. سەرەڕای ئەوەش ململانێی دەسەڵات لە نێوان پێنج لە میرەکان دا، سلێمان و ئەحمەد و محەمەد و مەحمود و عومەر، کە هەر پێنجیان برا بون و کوڕی خالید پاشا بون، هەر جارەی یەکێکیان هێزی رۆم یا عەجەمی هێناوەتە سەر ناوچەکە، ناوچەکەیان توشی وێرانی و هەژاری و نائارامی کردوە.

سەرنجێ لە چارەنوسی ئەم پێنج برایە لایەنێ لە رادەی نائارامیی هەلومەرجی ژیان لە قەڵەمڕەوی بابان دا دەرئەخەن:

ساڵی 1156 ک (1743 ز) خالید پاشای بابان لە دەس هێرشی عەجەم هەڵاتوە لە ئاوارەیی دا لە ئورفا مردوە.

ساڵی 1178 ک (1763 ز) سلێمان پاشا لە سەر تەختی نوستن لە قەڵاچوالان کوژراوە.

ساڵی 1192 ک (1778 ز) ئەحمەد پاشا دوای شکاندن و گرتنی محەمەد پاشای برای لە کاتی چونی دا بۆ بەشداری لەشکری بەغدا لە رێگە لە چیای سەگرمەی قەرەداخ مردوە.

ساڵی 1194 ک (1780 ز) محەمەد پاشا و عومەر بەگ، کە رایان کرد بو بۆ سنە، بە گیراوی هێنراونەوە و لە ژێر دارە گەورەکەی قەڵاچوالان دا کوژراون.

ساڵی 1198 ک (1783 ز) مەحمود پاشا لە دەس وەزیری بەغداد هەڵاتوە بۆ ئێران، لە ئاوارەیی دا لە موکریان کوژراوە.

ساڵی 1203 ک (1787 ز) عوسمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا لە بەغداد دەرمانخوارد کراوە و مردوە.

قەرەداخ کە بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی بابان و هەر جارەی کەوتۆتە ژێر دەستی یەکێک لەو میرانە، بە تایبەتی ئەحمەد پاشا و محەمەد پاشا، بەشێ بوە لەو نائارامیە. سەرەڕای نائارامی جەنگیی، چەند جارێ وەبای تاعون لە ناوچەکەی داوە، هەزاران کەسی کوشتوە، ژیانی خەڵکەکەی پەک خستوە.

یەکێ لە شەڕە خوێناویەکانی کە ململانێی نێوان دو لەو برایانەی تێدا یەکلایی بۆتەوە لە قەرەداخ روی داوە (1192 ک). ئەحمەد پاشا و محەمەد پاشا لە جێشانە داویانە بە یەک دا محەمەد پاشا گیراوە و بە دیلی رەوانەی قەڵای سرۆچک کراوە. دواتریش بۆ ئەوەی جارێکی تر چاو نەبڕێتە میرایەتی بابان محەمەد پاشای برای ناردویەتی لە زیندان دا هەردو چاویان دەر هێناوە.

ساڵی 1197 ک وەزیری بەغداد، مەحمود پاشای لابردوە، لە شوێنی ئەو ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای لە جێگە داناوە، مەحمود پاشایان راوناوە بۆ ئێران، ئەویش لە شەڕێک دا لەوێ کوژراوە.

ساڵی 1199 ک ئیبراهیم پاشا پایتەختی میرایەتی بابانی لە قەڵاچوالانەوە گواستۆتەوە بۆ شارێکی نوێ، کە خۆی بنیاتی ناوە، ناوی ناوە سلێمانی.

یەکێکی تر لەو شەڕانەی کە ململانێی نێوان دو لەو ئامۆزایانەی تێدا یەکلایی بۆتەوە، دیسان لە قەرەداخ روی داوە (1205 ک). والیی بەغداد ئیبراهیم پاشای لە میرایەتی بابان لاداوە ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشای لە جێ داناوە. ئیبراهیم پاشا خێزان و باروبنەی بارکردوە، ویستویەتی بە عەزیز بەگی برای دا رەوانەی بەغدادیان بکات. لە گڵەزەردە سەلیم بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا ریگەی بە کاروانەکەیان گرتوە، عەزیز بەگی بە بریندارى گرتوە و بە گیراوی رەوانەی بە غدادی کردوە.

خالید لەم هەلو مەرجە ئاڵۆزەدا چاوی هەڵ هێناوە.

ناوەندی خوێندن و زانستی بریتی بوە لە مزگەوت و مەدرەسە، کە لە چەند جێگایەکی کوردستان دا، لە لایەن زانای ئاینیەوە بەڕێوە براوە. یەکێ لەو ناوەندانە لە ناوچەی قەرەداخ بوە. ناوچەی قەرەداخ هەم ناوەندی زانستی خوێندنی تێدا بوە، هەم ناوەندی ئیرشادی تەریقەتی قادری.

خالید بە مناڵی، لە یەکێ خوێندنگەکانی قەرەداخ دا، خراوەتە بەر خوێندن. خوێندنی سەرەتایی لەوێوە دەس پێ کردوە. خوێندنی مەلایەتی چەند قۆناغێکی هەبوە، هەمو قۆناغەکانی لە یەک مەدرەسە و هەمو زانستەکانی لە لای یەک مەلا تەواو نەکراوە. قوتابی لە دەسپێکەوە تا تەواوبون، تا وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی چەندین مزگەوت و چەندین مەدرەسە گەڕاوە و، چەندین مامۆستای گۆڕیوە.

خالید چۆتە سلێمانی بۆ لای شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی و شێخ عەبدوڕەحیمی برای.

- چۆتە سورداش بۆ لای مەلا ساڵحی تەڕەماری.
- چۆتە هەورامان بۆ لای شێخ عەبدوڵای خەرپانێ و مەلا ئیبراهیمی بیارەیی.
- چۆتە خۆشناوەتی بۆ لای مەلا عەبدوڕەحیمی زیارەتی.
- چۆتە باڵەکایەتی بۆ لای مەلا محەمەدی ئیبن ئادەم.
- چۆتە بەغداد بۆ لای مەلا سوبغەتوڵای حەیدەری ماوەرانی.
- دواجار، چۆتە سنە بۆ لای شێخ قەسیمی مەردۆخەیی.

ئەمانە زانا بە ناو بانگەکانی ئەوسەردەمەی کوردستان بون. هەر یەکەیان خوێندنگەی تایبەتی‌یان هەبوە. هەر خوێندنگەیەکیش کەوت بوە سنوری حوکمڕانی دەسەڵاتێکی جیاوازەوە. خوێندنگەکانی قەرەداخ و خەرپانێ و بیارە و سلێمانی لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی بابان دا بوە. خوێندنگەکانی باڵەکایەتی و خۆشناوەتی و ماوەرانی لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی سۆران دا بوە. سنە و ناوچەکانی دەوروبەری لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی ئەردەڵان دا بوە. بەغداد، ناوەندی دەسەڵاتی وەزیرەکانی عوسمانی بوە لە عیراق دا.

خالید ساڵی 1112 ک ئیجازەی مەلایەتی لە شاری سنە لە شێخ محەمەد قەسیمی مەردۆخەیی (1143 - 1234 ک) وەرگرتوە و، گەڕاوەتەوە سلێمانی لە یەکێ لە مزگەوتەکانی دا دامەزراوە. وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی لەو تەمەنەدا بەو گەنجیە نیشانەی زیرەکی و هەڵکەوتنی ئەم پیاوە بوە. کەم وا بوە خوێندکاری دینیی لەو تەمەنەدا بەو پلە زانستیە بگا.

گەڕان بەو هەمو ناوچانەدا. خوێندن لە بەردەس ئەو هەمو زانا ناسراوەدا. ناسیاوی و تێکەڵاوی لە گەڵ ئەو هەمو مەلا و فەقێ و قوتابیە دا، ئەبێ کاریگەری زۆری لە سەر پێکهاتەی کەسایەتی خالیدی لاودا هەبو بێ.

نەخۆشیی تاعون لە دانیشتوانی سلێمانی داوە. ئەوسا هێشتا چارەسەری نەدۆزراوەتەوە. ژمارەیەکی زۆر خەڵکی کوشتوە. یەکێ لەوانەی بەم وەبایە مردوە، زانای گەورەی ئەو کاتە، مامۆستای پێشوی خالیدی لاو، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی بوە. شێخ عەبدولکەریم مامۆستا بوە لەو مزگەوتەدا کە ئەورەحمان پاشای بابان لە گەڕەکی سەرچیمەن دروستی کرد بو. لەو ماوەیەدا کە ئەورەحمان پاشا حاکمی بابان بوە، مەلا خالیدی لاوی لە جێگەی شێخ عەبدولکەیمی مامۆستای، لە هەمان مزگەوت دا، بە مودەڕیس دامەزراندوە. بە پێی زانیاریەکانی ریچ دانیشتوانی سلێمانی لە ساڵی 1820 ز (1236 ک) دا بریتی بوە لە دو هەزار خێزانی موسوڵمان، سەدوسی خێزانی جولەکە، نۆ خێزانی دیان و کلدانی، پێنج خێزانی ئەرمەنی و، پێنج کاروانسەرا و پێنج حەمامی تێدا بوە.*(ریچ: 125)* ژمارەی مزگەوتەکانی سلێمانی ئەوەندە کەم بون بە پەنجەی دەست ژمێردراون.*(بۆ مزگەوتەکانی سلێمانی بروانە: قزلجي: التعريف بمساجد السليمانية)* ئەمە هەنگاوی یەکەم بوە بەرەو دەرکەوتنی خالید و سەرکەوتنی بە پەیژەی ناسراوی دا، چونکە سلێمانی ناوەندی حوکمڕانی میرایەتی بابان و، ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری و رۆشنبیریی ئەو سەردەمە بوە. مزگەوتەکانی سلێمانی ژمارەیان کەم و، مەلاکانی دیاریکراو بون. ئەو کە چۆتە ریزی مەلاکانی سلێمانیەوە ئەوە هەڵکشانێکی گرنگ بوە لە پایەی کۆمەڵایەتی دا. پایەیەک کە لە باوک و باپیریەوە، وەکو پایەی میر و ئاغا و بەگ و شێخ و سەیدەکانی کۆمەڵگاکەی، بە میرات بۆی بە جێ نەما بو، بەڵکو خۆی بە رەنجی شان و ماندویەتی مێشکی خۆی بە دەستی هێنا بو.

خالید و شیعر

خالید بە شیعرەکانی دا دەرئەکەوێ لە تەمەنێکی زوەوە دەستی کرد بێ بە دانانی شیعر و، تا دوا ساڵەکانی تەمەنیشی بەردەوام بوە. زۆری شیعرەکانی بە زمانی فارسین، چەند قەسیدەیەکی بە زمانی عەرەبی و، چەند شیعرێکی کەمی بە کوردی هۆنیوەتەوە.

خالید وەکو لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ، شارەزاییەکی باشی لە ئەدەبی فارسی دا هەبوە. سەرەڕای ئەوەی کە خۆی فارسی کردۆتە زمانی هۆنینەوەی شیعرەکانی و نوسینی زوربەی نامەکانی، لە شوێنی گونجاو دا، نمونە بە شیعری حافز، سەعدی، نیزامی گەنجەوی، جەلالەدینی رۆمی، عەبدوڕەحمانی جامی... ئەهێنێتەوە.

بە گشتی شیعرەکانی بە فارسی هەڵبەستوە و، زۆری دیوانەکـەی فارسـیە. وەکـو شـاعیرێکی پیشـەیی ڕەفتاری کردوە. بابەتی شیعرەکانی جۆراوجۆرن. هەر لە بابەتی دڵداریەوە تا بابەتی دینیی گرتۆتـەوە. ئەگەر پۆلێن بکرێن ئەشێ بەمجۆرە جیا بکرێنەوە:

- بەشێکی شیعرەکانی بە بۆنەی سەفەرەکەی بۆ حەج داناوە.
- بەشێکی شیعرەکانی بە بۆنەی سەفەرەکەی بۆ لای شاە عەبدولاّی دیهلەوی داناوە.
- بەشێکی موناجاتە.
- بەشێکی تری تێکەڵاوە لە بابەتی جۆراوجۆری دنیایی، لەوانە:
- غەزەلی دڵداری، مەدحی میرەکانی بابان. مەرسـیەی مامۆسـتەکەی و میرەکـانی بابـان، سـەیران و وەرزش، سۆزی نیشتمان.

لە دیوانەکەی دا لە ئەلفەوە هەتا یائی جێ کردۆتەوە. غـەزەل و قەسـیدە و موخەمـەس و موسـەدەس و ڕوباعی و فەردی داناوە. زۆری بە کێشەکانی عەروز داناوە، بەشێکی شیعرە درێژەکانی بە تایبەتی هەنـدێ لـە "موناجات" ەکانی بە شێوازی مەسنەوی هۆنیوەتەوە.

دوای خۆی بە دەیان ڕونـوس لـە دیوانەکـەی نوسـراوەتەوە و سـاڵی 1260 ک بـۆ یەکـەم جـار لـە ئەستەموڵ چاپ کراوە و، دوای ئەوەش چەند جـارێ چـاپ کـراوەتەوە. لە دیـوانە چاپکراوەکـانی دا بـۆنەی دانـانی شـیعرەکان نە نوسـراون و، شـیعرەکان بـێ گوێـدانە دیـاریکردنی کـات و بـۆنەی دانـانی بە پـێی حەرفەکانی ئەلفباء "هیجا" ڕیز کراون، لە بەر ئەوەی بابەتە جیاوازەکانی، قۆنـاغە جیاوازەکـانی ژیـانی خالیـد تێکەڵاوکراون، سـەر لە خـوێنەر ئەشـێوێنێ. بایەخـدانی زۆر بە دیـوانی شـیعرەکانی زیـاتر لە بەر گرنگیـی کەسایەتی خالید خۆی بوە، تا گرانیی نرخـی ئەدەبـی شـیعرەکانی. ڕەنـگە ڕەخنەگرێکـی شـارەزای ئەدەبـی فارسی، بتوانێ هەلسەنگاندنێکی بابەتیتر بۆ پایەی ئەدەبیی شیعرەکانی بکا.

پیرەمێرد، زۆری شیعرە فارسیەکانی تەرجومەی کـوردی کـردوە و، لە چلەکـانی سـەدەی ڕابـوردو دا لە ڕۆژنـامەی ژیـن دا بە دوای یەک دا بـڵاوی کـردونەتەوە. لە هەنـدێکیان دا پابەنـدی وەرگێڕانـی دەقـاودەقی مەعناکەی نەبوە، ڕۆحەکەی وەرگرتوە و، لە هەندێکیان دا مەبەستی مەولانای بە دەستەوە نە داوە.

تەرجومەی شیعرەکان کۆ کراونەتەوە و هەر یەکەیان ژمارەیەکیان بۆ دانراوە و لە کتێبێک دا بە نـاوی "ڕۆحی مەولانا" چاپ کراون.

خالید و مەدحی میرەکانی بابان

گەشـتێ بە نـاو دیـوانەکەی مەولانـا خالیـدا دەرئەکەوێ، دوای "نەعـت" ی پـێغەمەر و "مەدح" ی شـاە عەبـدولاّ، لە بـواری مەدح و سـتایش دا، پشـکی گەورە بەر میرەکـانی بابـان ئەکەوێ. خالیـدی لاو ستایشـی چەندین کەسایەتی لە میرەکانی بابان کردوە، لە کاتێک دا هەندێ لەوانە زۆر دژی یەکتری بون.

مەدحی ئیبراهیم پاشا

پێ ئەچێ لە ناو میرەکانی بابان دا لە هەمویان زیاتر بە ئیبراهیم پاشا سەرسام بوبێ. ئیبـراهیم پاشـا کوڕی ئەحمەد پاشا، ساڵی 1197 بۆتە حاکمی بابان. ساڵی 1199 شاری سلێمانی بنیـات نـاوە. تـا سـاڵی 1217 کە بۆ بەشداری لە سەرکوتکردنی ئیزیدیەکان، لە گەڵ لەشکری وەزیری عیراق، بە لەشـکری بابـانەوە چۆتە سنجار، لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشای ئامۆزای دا موونافیس و مێملّی یەکتری بون. سلێمانی هەر جـارەی بە دەس یەکێکیانەوە بوە. لە کاتی ئەو لەشکرکێشیەدا نەخۆش کەوتوە و مردوە. لە نزیک نەبی یونس لە موسـڵ ناشتویانە. خالید لە ستایشی ئیبراهیم پاشادا زیاتر لە قەسیدەیەکی داناوە. لە یەکێکیان دا ئەڵێ:

خــواهم از نظــم ده سلســله لیــلو نهــار
مــدد مــدحت شــه گــرچه نیایــد به شــمار
انــکه در رزم دلــش خنــده بفــولاد کنــد
وانکه در بزم کفش طعنه زنـد بـر ابحـار
انکه در منقبتش ایـزد همچـون گویـا اسـت
شــاهد حــال بــود ایــت: قلنــا یــا نــار

تا ئەگا بەوەی نزای چاکە بۆ خۆی و مناڵەکانی و، توک لە نەیارەکانی ئەکا، ئەڵێ:

به ابـد ان داور دیــن بــا هــمه اولاد کـرام
ایمــــن از قـــاطبه صــــدمه چـــرخ دوار
بایـد خـرم و فرمـان ده و اورنــگ نشــین
دشمنش بد دل و محروم و ستمدیده و زار

(رۆحی مەولانا: 20)

تێبینی: بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواوی شیعرە فارسیەکانی ئەتوانرێ لە رێگەی دواحەرفی قافیەکـانی لە هەر چاپێکی "دیوانی مەولانا خالید" دا بدۆزرێتەوە.

بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواوی تەرجومەی کوردی شیعرەکانی ئەتوانرێ بە ژمارەی شیعرەکە لە "رۆحی مەولانا" دا بدۆزرێتەوە.

لە یەکێکی تریان دا ئەڵێ:

از پــــس حمـــــد ملـــــک ذوالجـــــلال
بعـــــــد درود مه بــــــــرج کمـــــــال
به که به اوصـــــاف شــــــه دادگـــــــر
خــــامه کـــــنم رشـــــک ده نیشــــکر

لە دوا بەیتی دا ساڵی بنیاتنانی سلێمانی بە حسابی ئەبجەد بۆ مێژو تۆمار ئەکا و، ئەڵێ:

کـــرد خیـــرد خـــتم ســـخن ایـــن چنـــین
"انــــک فیهــــا لمـــــن الخالـــــدین"

(رۆحی مەولانا: 81)

مەدحی حەسەن بەگ

حەسەن بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشا بوە، لـە گـەڵ مـەحمود پاشـا و عوسـمان بـەگ و سـلێمان بـەگ باوکبرا بوە. دایکی ئەمان خوشکی خالید پاشا واتە لە بنەماڵەی بابـان بـوە، بـەڵام دایکـی حەسـەن بـەگ لـە بەگزادەکانی جاف بوە. ریچ لە گەشتەکەی دا کە گەیشتۆتە سلێمانی باسی حەسـەن بـەگ ئـەکا کـە بـە فیتـی تورک فریوی خواردوە، هەڵاتوە بۆ بەغداد، لە سەودایەک دا کە مەحمود پاشا، میری ئەو کاتەی بابان، لە گـەڵ داود پاشای والی بەغداد کردویەتی، "هەرزانفرۆش" ی کرد بو، بە کەساسی و بە گیـراوی لـە بەغـدادەوە بـە پاسەوانیی 100 چەکداری گورجیەوە نارد بویەوە سلێمانی و رادەستی پاشـای بـرای کـرد بـوەوە. ریـچ کـە خۆی لە دانیشتنەکانی دا چەند جارێ دیوێتی بە "گێل" وەسفی ئەکا. *(ریچ: 148)* ئـەوەی لـە بـەر دەس دایـە

خالید دو شیعری بۆ ستایشی ئەو تەرخان کردوە، بە پێچەوانەی ریچەوە ئەم بە "شەجیع و عالم و عادل" و بە "ژیریی" پەسنی ئەدا و، ئەڵێ:

بحمـدالله که از اقبـال و بخـت خسـرو ثـانی
در درج مـــروت، اختـــر بـــرج جهانبـــانی
چراغ دودمان شـیر شـیران شـاه گـردون جـاه
حسن بیگ انکه زیبد نور چشم عالمش خـوانی... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 74)

زهـــی شاهنشـــه عـــالی و ظـــل یزدانـــی
قـــرین دولـــت و شـــوکت، خلیـــل رحمـــانی
کـــف ســـخای تـــرا بحـــر گفـــتم و دل گفـــت
قیـــاس بحـــر زکـــف میکنـــی ز نـــادانی... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 73)

مەدحی سلێمان بەگ

سـلێمان بەگ یەکـێ بـوە لە کوڕەکـانی ئەوڕەحمـان پاشـا و، یەکـێ بـوە لە ملۆزمەکـانی مەحمـود پاشای برای. دوای ڕۆیشـتنی خالیـد لە سـلێمانی. کـاتێ مەحمـود پاشـا لە وەزیـری بەغـدا هەڵ ئەگەڕێـتەوە رو ئەکاتە ئیـران و پەنـا ئەبـاتە بەر عەبـاس میـرزای کـوڕی فەتحەلـی شـا، سـلێمان بەگ هاوکـاری لە گەڵ داود پاشا ئەکا دێتە سلێمانی. چەند جـارێ ئەم دو بـرایە ئەویـان بە یـارمەتی عەجەم و ئەمیـان بە یـارمەتی رۆم دەس ئەگـرن بە سـەر سـلێمانی دا و، ململانێیەکـی خوێنـاوی لە سـەر دەسـەڵات لە گەڵ یەکتـری ئەکەن. جارێک لە قەرەگۆل (1243 ک) لە دەشتی شارەزور و، جارێک لە گردەگـڕوێ (1244 ک) لە نزیـک شـاری سـلێمانی و، جـارێکی تـر لە ناڵپـارێز (1247 ک) لە نزیـک پێنجـوین، داویـانە بە یەک دا.(بابـانی: 148. زکی: 155).

خالید، کاتێ لە سلێمانی ژیاوە، لە مەدحی سلێمان بەگ دا قەسیدەیەکی داناوە، ئەڵێ:

کیسـت ایـن کـز نگهـی رهـزن صـد جـان باشـد
هـــر زمـــان جلوەکنـــان بـــر ســـر میـــدان باشـــد
خســـروانە چـــو پـــی گـــویی دوانـــد گلگـــون
ســـر صـــد کـــوهکنش در خـــم چوگـــان باشـــد
حور از عکس رخش دسـت ز حسـن خـود شسـت
وای بـــر حـــال اســـیری که از انســـان باشـــد... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 57)

لە دیوانەکەی دا چەند شیعرێکی تری تێ دایە کە دیارە لە ستایشی کەسێکی گەورەدا دای نـاون، بەڵام لە بەر ئەوەی ناوەکانیان دیار نین، ئاماژەیان پێ نەدراوە.

هەڵسەنگاندنی "مەدح" ەکانی خالید، چەند بابەتێکی لـێ ئەخوێنرێتـەوە کـە ئەشـێ چەنـد سـەرنجێکی رەخنەیی‌یان لێ بدرێ، لەوانە:

یەکەم، داڕشتنی مەدحەکان، کە بۆ پیاوی ناسراو هەڵبەستراون، لە گەڵ ستایشکردنی ئافرەتی نەناسراو دا جیاوازیەکی ئەوتۆیان نیە. هەمان شیعر ئەگونجێ بۆ مەدحی کەسێکی تریش بە کەمێ دەسکاریەوە بە کـار بهێنرێ. لە ئەدەبیاتی فارسی دا نمونەی لەم شیعرانە زۆرە.

دوەم، لە ئەندازەبەدەر موبالەغەی لە ستایشی میری "مەدح" کراودا کردوە.

سێیەم، لە هەمو شیعرەکان دا کە باسـی ئازایـەتی، داپـەروەری، کـابرای کـردوە، باسـی بەخشـندەیی دارایی میری "مەدح" کراو لە هەمو شیعرەکان دا بابەتێکی سەرەکیە، کە ئەشێ پێوەنـدی لـە گـەڵ هەلومـەرجی سەختی گوزەرانی خەڵکی ئاسایی دا هەبو بێ.

بە پێی لێکدانەوەی سەردەمی ژیانی میرە مەدحکراوەکان و، ناوەڕۆکی شیعرەکان، ئەبـێ ئەو شـیعرانە هەمویان بەرهەمی پێش سەفەری هیندستان بن. دوای ئەو سەفەرە هیچ شیعرێکی لەو بابەتە، لە دیـوانەکەی دا، بەدی ناکرێ.

خالید و مەرسیە

خالیدی لاو لە ناخۆشی و پرسەی کەسایەتیەکانی ناوچەکـەی دا بەشـدار بـوە. بـۆ چەنـد کەسـێکیان مەرسیەی هۆنیوەتەوە و، لە کۆتایی شیعرەکەی دا ساڵی مردنی بە حسـابی ئەبجـەد دیـاری کـردون. ئەمـەش جۆرێ بوە لە وەستایەتی لە پیشەی هەڵبەستنی شیعردا.

ساڵی 1213 ک وەبـای تـاعون لـە سـلێمانی بـڵاو بۆتـەوە. چەنـدین کەسـی کوشـتوە یـەکێ لەوانـە کەسایەتی زانستی و مامۆستاکەی خۆی، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی، بوە، بەو بۆنەیەوە بـە زمـانی فارسـی، مەرسیەیەکی هۆنیوەتەوە:

لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

پـــی گلگشـــت در فصـــل بهـــاری
گنشـــتم بـــر بســـاط جویبـــاری
نـــگه کـــردم که مـــرغ گلســـتانی
نـــوا ســـنجد در مـــرثیه خـــوانی

لە ستایشی زانایی شێخ عەبدولکەریم دا ئەڵێ:

کسی چون او به فن حـق پرسـتی
نگشـــته ثبـت در دیـــوان هســـتی
کلام و زیج و حکمت بـا نجـومش
بدی یـک قطـره از بحـر علـومش

بۆ تۆمارکردنی ساڵی مردنی بە حسابی ئەبجەد نوسیوێتی:

"بنـــی تـــاریخهم ربـــی الـــرحیم
کفاکم خالـدا داری النعـیم: ١٢١٣"

مەرسـیەیەکی تـری بـۆ مەلا سـاڵح دانـاوە. ڕەنـگە مەلا سـاڵحی تەڕەمـاری بـوبێ، کە یەکـێ بـوە لە مامۆستاکانی سەردەمی فەقێیەتی و، دوای ئەوەش لە گەڵ خۆی و لە گەڵ کوڕەکانی، کە ئەوانیش مەلا بون، بە نامە درێژەی داوە بە دۆستایەتی‌یان. ئەڵێ:

فریـــــد دهـــــر مـــــلا صـــــالح زاد
که تـــا بـــد داد علـــم و فضـــل میـــداد
روانـــش بـــود مـــرغ گلشـــن قـــدس
روان شـــد ســـوی نزگتگـــاه خـــود شـــاد
ســـــتون علــــم و عمـــــان معـــــانی
هـــــمه اســـــتادها را بـــــود اســـــتاد
رقـــــم زد خـــــامه تـــــاریخ وفـــــاتش
"که از پـــا ان ســـــتون علـــم افتـــاد"

له هۆنینەوەی "مەرسیە" یش دا دیسـان پشـکی گەورە بەر کوژراوەکـانی بنەمـاڵەی بابـان کەوتـوە. لە شەڕی زرێباردا کە هێزی هاوبەشـی بابـان بە سـەرکردایەتی ئەوڕەحمـان پاشـا و ئەردەڵان بە سـەرکردایەتی ئەمانوڵاخان دژی هێزی هاوبەشی بابان بە سـەرکردایەتی خالیـد پاشـا و وەزیـری بەغـداد بە سـەرکردایەتی سولەیمان کەهیە، روی داوە. شەڕەکە بە سەرکەوتنی ئەوڕەحمان پاشا کۆتایی هاتوە. خالید پاشا دەربـاز بـوە. سولەیمان کەهیە بە دیل گیراوە. ئەوڕەحمـان پاشـا بـۆتەوە بە حـاکمی بابـان. بەڵام لەو شـەڕەدا دو کەس لە فەرماندە ئازاکانی هێزەکەی ئەوڕەحمان پاشا کوژراون، کە یەکێکیان سەلیم بەگـی بـرای و ئەوی تریـان میـر عوسمانی ئامۆزای بوە. مەلا خالید بۆ هەردوکیان "مەرسیە" ی نوسیوە و، ساڵی کوژرانی بە حسـابی ئەبـجەد دیاری کردون.

مەلا خالید بۆ شینی سەلیم بەگ، ئەڵێ:

هزبـــر بیشـــەی مـــردی ســـلیم ابـــن محمـــود آنکـــه
بنـــوک نیـــزەاش بـــس عقـــده واناشـــده، وا شـــد

لە کۆتایی دا ئەڵێ:

ز مـــرگ او بســـی اه و دریـــغ انـــدر جهـــان افتـــاد
همین تاریخ سال مرگ او "اه و دریغا: ١٢٢١" شد

بۆ شینی میر عوسمان، ئەڵێ:

آه ازیــــــن گــــــردون دون صــــــد داد ازیــــــن
نیســــــت جــــــز مــــــردان حــــــق را در کمــــــین

ئینجا ئەڵێ:

مـــــاه ذی الحـــــجه بـــــود، و بیســـــت و یکـــــم
رخـــــش همـــــت کـــــرد در یکشـــــنبه زیـــــن

لە کۆتایی دا ئەڵێ:

از پـــــی تـــــاریخ ســـــالش گفـــــت دل
"بـــاد صـــد بـــاره بمـــرگش افـــرین: ١٢٢١"

بۆ یەکێکی کە لە کوژراوەکانی شەڕی دەربەندی بازیان، کە ئەویش دیسان لە نێوان هێزی بابان بە سەرکردایەتی ئەورەحمان پاشا و هێزی وەزیری بەغداد بە سەرکردایەتی خودی وەزیر بوە. بە شکستی خوێناوی ئەورەحمان پاشا و کشانەوەی لە قەڵەمرەوی بابان تەواو بوە. لە مەرسیەی یەکێ لە کوژراوەکانی دا ئەڵێ:

داد از تظلـــــم فلـــــک حقـــــەباز داد
چنـــدین هـــزار خـــرمن هســـتی بیـــاد داد

لە دوا بەیتی دا بۆ تۆمارکردنی ساڵی کوژرانی ئەڵێ:

تـــاریخ رحلـــتش ز خـــرد جســـتم و ز غـــم
"اول "دریغ" گفت و پس انکه بگفت "داد": ١٢٢٣"

خالیدی لاو، وەکو هەمو گەنجێکی ئاسایی، سەرەڕای نائارامی هەلومەرجی سلێمانی، رۆژانە لە تەک ئەنجامدانی کاروباری مزگەوت و مەدرەسەکەی دا، لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی سلێمانی دا بەشداری کردوە: چوە بۆ سەیران. وەرزشی کردوە. وەکو بە شیعرەکانی دا دەرئەکەوێ یاری تاوڵە و شەترەنجی زانیوە. تا ئەو کاتەی بە یەکجاری کۆچی کردوە بۆ بەغداد قلیانی کێشاوە *(الخانی: 304)*. لە پرسەی کوژراو و مردوەکانی دا بەشدار بوە، ستایشی گەورە کاربەدەستەکانی کردوە، بە رێبازی شاعیرەکانی ئێران دا غەزەلی نوسیوە.

خالید و سەیران

خالید یەکێ لە قەسیدە درێژەکانی بۆ باسی سەیرانێکی خۆی و چەند هاورێیەکی بۆ گوندی عەودالان تەرخان کردوە. عەودالان مەڵبەندی زنجیرەیەک شێخی تەریقەتی قادری بوە، هەر بەو هۆیەوە پڕی بوە لە باخی خۆش و بێستانی ئاوەدان. لە شیعرەکەی دا سەرەڕای ستایشی دارودرەخت و گوڵ و گیا و کانی و ئاوی عەودالان و باڵندە و گیاندارەکانی ئاماژەیەکی تێدایە بۆ مەڵبەندێکی دینیی، ئەڵێ:

گـوش بایـد کـرد ازیـن سرگشـتەی انـدوهگین
شـــمەی از صـــنعت خـــلاق گیتـــی آفـــرین
چنـد تـن روزی زهمـزادان ز جـام عـیش مسـت
بهـر گشـت گلسـتان گشـتیم بـا هـم همقـرین
ده بـە ده، صـحرا بـە صـحرا تـا بـە گلـزار ارم
یعنـی بـاغ عبـدالان ان "معـدن اربـاب دیـن"
ناگهـان هـاتف زهـر سـو بانـگ زد کـی بیـدلان
هـــذه جنـــات عـــدن فادخلوهـــا خالـــدین
چـون فـرو بـردیم سـر بهـر تماشـای چمـن
از دل مـا محـو شـد سـودای فـردوس بـرین.. تاد

(رۆحی مەولانا: 44)

خالید و وەرزش

گۆبازی یاریەک بوە بە گۆچان و گۆ کراوە. گۆ تۆپێک بوە لە چەرم یا لە تەختە دروست کراوە بە گۆچان لیَی دراوە و گیراوەتە نیشانەیەکی دیاریکراو. هەندێ جار بە سواری کراوە و هەندێ جار بە پیادەیی. کوردی لە یەکێ لە شیعرەکانی دا ئاماژە بۆ ئەم یاریە ئەکا و ئەڵێ: "گۆی سەرم چەوگانی میحنەت دایە بەر خۆی رایفڕاند/ ئەلعەجەب بۆ شەهسواری خانەی زینم نەهات؟". گۆبازی وەرزشێ بوە تایبەت بە چینی سەرەوەی کۆمەڵ، خەڵکی ئاسایی توانای دارایی و بواری ئەنجامدانی ئەم وەرزشەی نەبوە. خالیدی لاو چۆتە مەیدانی ئەم یاریەوە. یەکێ لە جارەکان لە باتی ئەوەی نیشانەی دیاریکراو بپێکێ بە هەڵە ناوچاوانی یەکێ لە هاوڕێکانی بەشداری یاریەکەی ئەنگاوتوە و شکاندویەتی و خوێنی پێدا هاتۆتە خوارێ. خالیدی لاو بە شیعر، بە زمانی فارسی، داوای لێبوردنی لە هاوڕێکەی کردوە،

بچوگان قضا بادا شکسته دست چوگانم
که بر هم زد هلال ابروی خورشید تابانم

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

شفق شد خالد از خون مشرق پیشانی جانان
قیامت خاست، تا کی زنده؟ زین نکته حیرانم.. تاد

(رۆحی مەولانا: 33)

ئەم بەشەی شیعرەکانی دیوانەکەی ئەشێ هی خالیدی سەردەمی لاوی بن. هی سەردەمی گەنجێکی بەهرەداری خاوەن هیوای گەورە بوە. خاوەن هیوای هەڵکشان بەرەو ئاستێکی کۆمەلایەتی بەرزتر. خالیدی پیری تەریقەت، خۆیشی لە نامەیەکی دا کە بۆ یەکێ لە دۆستەکانی کۆیەی نوسیوە، دانی بەوەدا ناوە. لە نامەکەی دا، کە پێشەکیەکەی بە پەخشانێکی ئەدەبیی دەس پێ کردوە، ئەڵێ:

"دگر اطناب چه ضرور؟ قطعەی لطیفەرا، که در ایام قدیم، در حالت ذوقی گفته بودیم، اورا وصف الحال دانسته، در رشتەی تحریر کشیده و روانەی حضور گردید، باقی بیت:

گر بمانیم زنده بردوزیم   جامەء کز فراق چاک شده
ور بمردیم عذر ما بپذیر   ای بسا که ارزو خاک شده
در پناه پیران و مورد عنایت فقیران، باشند. والسلام"

خالید دوای ئەوەی دۆستەکەی بە "پەنای پیران و عینایەتی فەقیران" سپاردوە، تەواوی غەزەلەکەی رۆژگاری زوی بۆ نوسیوەتەوە، کە ئەڵێ:

چنان ببریدی اخر رشتەهای اشنائی را
که نتوان داد داد شکوەء روز جدائی را

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

بود بس ناروا در ناز و نعمت ناسپاسیها
چه سان هرگز روا دارد خدا این نارواَئی را

(دەسنوس: 159)

بـابەتی شـیعرەکانی، سـاڵی دانـانی هەنـدێکیانی، دەری ئەخەن، کە نەک هەر هـی پـێش سـەفەری هیندستان، بەڵکو بەشێکی هی پێش سـەفەری حەجـن. لە مـاوەی سـەفەری حەج دا، کـۆمەڵێ شـیعری دانـاوە هەمویان ئەناسرێنەوە. هەروەها لە ماوەی سەفەری سەحرانەوەردی دا بۆ هیندستان بەرەو "کەعـبەی ئامـال" ی بۆ لای شاە عەبدولاهی دیهلەوی کۆمەڵێ شـیعری دانـاوە ئەوانـیش هەمویـان ئەناسـرێنەوە. هەنـدێ شـیعری تریشیان، کە شیعری "موناسەبەت" ن ئەناسرێنەوە. شیعرە "ویجدانی" یەکانیشی بە ئاشـکرا دیـارن. قۆنـاغە جیاوازەکانی ژیانی، لە سەفەر و لە حەزەردا، وە لە غوربەت و وەتەن دا، وەکـو خـۆی لە نوسـینی نامەکـانی دا ئاماژەی پێ داون، زادەی ژینگەی کۆمەلایەتی و ئابوری و سیاسی جیاواز بون.

خالید و زمانی کوردی

لەو سەردەمەی خالیدا هێشتا سلێمانی وەکو شار تازەدامەزراو بو. لە ئەنجامی جەنگی بابانی - بابانی، جەنگی رۆمی - عەجەمی، لە ئەنجامی تێوەگلانی سەرجەم دانیشتوانی ناوچەکەوە، بە میر و گزیر، دەوڵەمەن و فەقیرەوە، بەو جەنگانەوە، هێشتا ئارامیەکی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگـی ئەوتـۆ لە نـاوچەکەدا نە گەیشتۆتە پلەیەکی پێشکەوتن، تا ئەم پایتەختە تازەیە، ببێتە ژینگەیەکی ئەوتۆ پێویسـتی بە زمـانێکی تـازەی ئەدەب و نوسـینی فەرمـی کاروبـاری دەزگـای کـارگێڕی بـێ. زمـانی کـوردی - زاراوی سـلێمانی بە جـۆرێ نەخەملی بو، ببێتە زمانی دانانی شیعر و نوسینی پەخشان.

سەردەمی خالید و پێش ئەو چەند هەوڵێ هەبوە:

- شاعیرێ "موناجات" ێکی بۆ خالید پاشا داناوە.
- مەلا محەمەدی ئیبن ئەلحاج (؟ - 1189 ک) "مەهدی نامە" ی بە شیعر هەڵبەستوە.
- مەلا محەمەدی سێوچی (؟ - 1192 ک) "تەزکەرەتولعەوام" ی بە شیعر هۆنیوەتەوە.

ئەمانە هیچ کام نەیان توانیوە ببنە خۆشکەری زەمینەی داهێنـان و دامەزرانـدنی مەدرەسـەیەکی تـازەی شیعری کوردی بە زمانێکی جیاواز لە لەهجەی گۆران، کە ئەوسـا لە باشـور و رۆژهەلاتـی کوردسـتان زمـانی باوی هۆنینەوەی شیعر و، داڕشتنی داستان و مەلحەمە بوە، یا بە زمـانێکی جیـاواز لە لەهـجەی کرمـانجی، کە ئەوسا لە باکوری کوردستان زمانی باوی هۆنینەوەی شیعر و داستان و مەلحەمە بوە. چەند ساڵێ دوای خالید ئەم پرۆسەیە: پرۆسـەی خەملینـی زاراوی سـلێمانی ئینجـا خەملـی و، مەدرەسـەی ئەدەبـی شـیعری بابـان لە سەردەستی سێ کوچکەی شیعری کوردی: نالی، سالم، کوردی، دامەزرا و گەشەی کرد.

خالید نوسینێکی کوردی دەربارەی "عەقاید" لە پاش بە جێ ماوە کە هاوشێوەی "عقائـد" ە فارسـیەکەی خۆیەتی. هێشتا تەواو ساخ نەبۆتەوە، هی خۆیەتی یا تەرجومەی "عقائد" ە فارسـیەکەیەتی و کەسـێکی کە بـۆ کارئاسانی تێگەیشتنی کردویەتی بە کوردی. جگە لەمە نوسینی بە کوردی لە پاش بە جێ نەماوە.

بە کوردی خالید چەند شـیعرێکی لە پـاش بە جـێ مـاوە. لەوانـە هەنـدێ شـیعری بـە زاراوی گـۆران هۆنیوەتەوە. لە دەسپێکردنی شیعرەکە و کێشی پەنجەیی و جۆری قافیەکانی دا، پێڕەوی هەمان شێوازی باوی داڕشتنی شاعیرەکانی گۆرانی کردوە. ئەمەش نیشانەیە بۆ ئاگاداری خالیدی لاو لە ئەدەبی گـۆران. سـەرەتای یەکێ لە شیعرە هەورامیەکانی بەمجۆرە دەس پێ کردوە:

وە ئەودالْ نەکەم
تا کەی خۆم چـون قەیـس وە ئەودالْ نەکەم
بـــازوی دەروێشـــیم پـــڕ خرخـــالْ نەکەم
پۆشـاکێ جە لۆنـگ شـا دەسـمالْ نەکەم.. تاد

لە شیعرێکی تری دا ئەڵێ:

قیبلەم فیراقت
ئـــارام لـــێم ســـەندەن ســـەودای فیراقـــت
دڵ قەقنـــەس ئاســـان جـــە ئیشـــتیاقت
تاقـەت تـاق بیـەن پـەی ئـەبرۆی تاقـت.. تاد

شیعرێکی تریشی بەمجۆرە هۆنیوەتەوە:

میزام وەفاتەن
قـــەدەم رەنجەکـــەر وادەی وەفاتـــەن
شەهنشـــای شـــادیم مـــات ئاماتـــەن
بتپەرســـت ئاســـا ئـــەروام جـــە لاتـــەن

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

وەرنـــە هـــا تـــەمام نـــایرەی دوری
وە کـــۆی نـــورە کـــەرد ســـەرتاپای نـــوری

لە شیعرێکی تری دا کە بۆ ناسینی محەمەد، پێغەمەری ئیسلام، داینـاوە و، ئەچێتـە خانـەی هـۆنراوەی فێرکاریەوە، ئەڵێ:

هامسەران نەسەب
مەحبوبیوم هەن شای عالی نەسەب
ئیسمش موحەمەد قورەیشی و عـەرەب ئـەداش ئامینـەن کناچـەی وەهـەب
تەمامی عومرش شەست و سێ سـاڵەن باب و باپیرش بەی تەرز و حاڵـەن
عەبـــدوڵا و عەبدولموتـــەلیب هاشـــم عەبدولمـــەنافش بزانـــــاش لازم
نە کۆتا و نە بەرز، سپی و گەندم گون نەکەوتەن سایەش نە روی دنیـای دون
بـە وەلـەد بیـەن جـە مەکـەی ئـەنوەر چل ساڵ جاکە مەند بی وە پەیغەمبـەر
وە سـێزدە هـەنی ئـەو خۆرجەمینـە راهی بی کۆچ کەرد شـی وە مەدینـە
جەوکە موقیم بـی تـا مـودەی دە سـاڵ مەرگش بی ئاما جە لای بـێ زەوال
بەر شی جە دنیـای فـانی بـێ بونیـاد ئەبلەە کەسێوەن دڵ پێش کەرۆ شاد
سەدوبیســت و چـار هـەزار پێغەمبـەر سێ سەد و سێزدە رەسـول و رەهبـەر
ئیبـراهیم و نـوح، موسـان ئولولعـەزم عیسا و موحەمەد بزاناش وە جـەزم
سەیدولکەونەین خەتمولمورسەلین
جە ماسیوای حەق بیهتەر جە گردین.

"موناجات" ەکەی کە زیاتر لە سەد بەیتـی مەسـنەویە، بە گرنگتـرین شـیعری کـوردیی ئەو دائەنـرێ. سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێکردوە:

یا فەردی ئەعزەم
یا حەی، یا قەیوم، یا فەردی ئەعزەم
یــا شــنەوەندەی نــاڵەی ســوبحەم   نە پای بەندییان، بەندیخانەی غەم
یــا فەرازنــدەی چەرخــی مــوعەللەق   یا نیگارندەی نــۆ تــاقی ئەزرەق.. تاد

بەم بەیتە کۆتایی پێ هێناوە:

نیــازم ئێــدەن یــا حەی، یــا قەیــوم   خالید جە دەرگــات نەکەری مەحــروم

لەم موناجــاتە دا، هەردو زاراوی هەورامــی و بابــانی تــێکەڵاو کــردوە و، کەڵکــی لە رێزمــانی فارســی وەرگرتوە بە سەدان وشەی داڕشتەی ئەو زمانەی کوردانەوە، ناوەرۆکی موناجاتەکەی پێ رازاندۆتەوە.

لە یەکێکی تریان دا کە بە زاراوی کوردی بابان هۆنیویەتەوە و، دو رستەی عەرەبی "تــەزمین" کــردوە، زەمانێ بوە کە ئەم زمانە هێشتا نەبۆتە زمانی شیعر و، هێشتا مەدرەسەی شیعری بابان، لە سەر دەســتی نــالی و سالم و کوردی دا نەخەملی بو، رەنگە لە حیجاز لە رۆژانی حەج دا گوتبێتی، ئەڵێ:

دیســــــان دیــــــاری دولبـــــەری   وەک مەشعەلســــــتان دای دیــــــار
نــور بــون لــە ســەر کێــوی ئوحــود   تۆمـــــار بـــــە تۆمـــــار ئاشـــــکار
خــۆش، خــۆش نەســیمی عەنبــەرین   بۆنخــۆش دەکــاتن ســـەرزەمین
وەک رائیحــــــەی گوڵعەنبـــــەرین   یـــا نافـــەیی موشـــکی تـــەتار
بــــێ وادە ئەمشــــەو رۆژهـــەڵات   یــا نــوری جانــان ســات بــە ســات
رونـــــی کــــــردوە روی بســـــات   فـــی اللیـــل یـــولج النهـــــار
پـــڕ بـــو لـــە نـــور دەشـــتی نقـــا   گوایـــە حـــەبیبی خـــۆش لیقـــا
لــــیلا علــــی الســــمع ارتقــــی   مــــن نــــور القــــاع اســــتتار

پێ ئەچێ ئەم شیعرانەی لە سەرەتای لاوێتی دا هەڵبەست بێ، کە تازە دەستی کردوە بە دانانی شــیعر. ئەشێ هەر یەکەیانی بە بۆنەیەکەوە دانابێ. شیعرەکانی لاوازن لە ئاستی شیعرە فارسـیەکانی دا نــین. ئەوســا "نوری" کردۆتە نازناوی ئەدەبی. دواتر وازی لەم نازناوە هێناوە بە ناوەکەی خۆیەوە کۆتایی بــە شــیعرەکانی هێناوە.

–2–

خالیدی حاجی (1220 – 1224 ک)

حەج جگە لەوەی فەریزەیەکی دینیە هەر موسڵمانێ توانای دارایی هەبێ ئەبێ ئەنجامی بدا، هەندێ گرنگی تری هەبوە بۆ ئەو کەسەی چۆتە حەج:

یەکەم: لە کوردەواری دا پایەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی پێ بەرز بۆتەوە. حاجی بون نیشانە بوە بۆ ئەوەی کابرا توانای دارایی هەیە و، ئەگەر نازناوی هەبو بێ دەستەواژەی حاجی بۆ نازناوەکەی زیاد کراوە، ئەگەر هیچ نازناوێکی کۆمەڵایەتی نە بو بێ، حەجکردن نازناوی حاجی پێ بەخشیوە و، لە ناو کۆمەڵگادا ڕێزێکی بۆ زیاد کردوە و، پلەی کۆمەڵایەتی باشتر بوە.

لە کۆمەڵگای کوردی دا حەج روداوێکی گرنگ بوە لە ژیانی ئەو کەسە دا و، هۆیەک بوە بۆ بەرزبونەوەی پایەی کۆمەڵایەتی. سەرەڕای ئەو هەمو نائارامیەی بە سەر قەڵەمڕەوی بابان دا هاتوە وەکو ریچ لە یادداشتەکانی 20 ی ئایاری (1820 ز/ 1236 ک) دا نوسیویێتی: "هەر ئەمڕۆ پیرەپیاوێکی کورد سەردانی کردم، کە لەم دواییەدا لە مەکە گەڕا بوەوە. هەر کوردێکیش کە لە حەج بگەڕێتەوە، مێزەرێکی سپی لە سەر دەنێ. لەم سێ ساڵەی دوایی دا نزیکەی دو هەزار کەسێک لە ناوچەی سلێمانی حەجیان کردوە." *(ریچ:121)*

دوەم: لە سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە موسوڵمانان رو ئەکەنە مەکە و مەدینە بۆ حەج ئەمەش هەلێکی گەورەی رەخساندوە بۆ تێکەڵاوی و ئاڵوگۆڕی بیروڕا و یەکترناسینی موسوڵمانانی ناوچە جیاوازەکانی جیهانی ئیسلامی.

حەج هەر وەک روداوێکی گرنگ بوە لە ژیانی کەسەکە دا هەروەها روداوێکی ساڵانەی گرنگیش بوە لە ژیانی دانیشتوانی ناوچەکە دا. پاشا و میرەکان بە دەگمەن خۆیان چون بۆ حەج. هەندێکیان بە پارەی خۆیان مەلا و خەڵکی تریان ناردوە بۆ حەج. ئەوانەی چون بۆ حەج بە زۆری لە چینی ناونجی کۆمەڵگا بون. حاجی‌یانی هەر شار و ناوچەیەک، بۆ خۆپاراستن لە ڕێگر و جەردەی ڕێگاوبان، بە کۆمەڵ لە گەڵ کاروانی گەورە رۆیشتون. لە گەڵ خۆیان توێشوی سەفەرەکەیان بردوە، خەڵک و خزم و کەسوکارەکانیان بە ئاڵا و دەف و موناجاتەوە لە رۆیشتن دا ماوەیەک لە گەڵیان رۆیشتون تا بە ڕێیان کردون و لە هاتنەوەیشیان دا بۆ پێشوازی‌یان بە هەمان شێوە ماوەیەک بەرەو پیریان چون. چون و گەڕانەوەیان دو روداوی گرنگ بون هەمو کۆمەڵگاکەیان بە خۆیانەوە خەریک کردوە.

مەلا خالیدساڵی 1220 ک (1805 ز) رێگەی حەجی گرتۆتە بەر. لە رێگەی موسڵەوە چۆتە شاری حەڵەب. لە رۆژی 4 ی شەوالی ساڵی 1220 دا لە حەڵەبەوە نامەیەکی بۆ مەلا ئەحمەدی باوزێ نوسیوە. لە نامەکەی دا داوای لێ کردوە:

یەکەم: دڵنیایی بداتە دایک و کەسوکاری کەوا ئەو سەلامەتە لە گەڵ کاروانی حاجی‌یان دا بەرەو شام بە رێ ئەکەوێ.

دوەم، نیگەران نەبن، ئەگەر لە هاتنەوە دواکەوت. بە تەمای ئەوە بوە ساڵێک بمێنێتەوە و لە گەڵ کاروانی حاجی‌یانی ساڵی داهاتو دا بگەڕێتەوە.

سێیەم، داوای کردوە ئەگەر ئەو ساڵە نەگەڕایەوە هەواڵی "دەعوا" ی عەجەم و فەرەنگی بۆ بنوسێ. *(مەکتوبات، نامە: 26)*

مەلا ئەحمەد، خەڵکی گوندی باوزێی ناوچەی پشدەر بوە، یەکێ بوە لە شاگردە دڵسۆزەکانی مەلا خالید.

حەجنامە

مەلا خالید سەرەتای سەفەرەکەی بە هەڵبەستنی تەرجیعبەندێک، لە سەر شێوازی تەرجیعبەندەکەی عەبدوڕەحمانی جامی دەست پێ کردوە. هەڵبەستەکەی حەوت بەندە. بەندی یەکەمی بەمجۆرە داڕشتوە:

ساربانا رحم کن بر ارزومندان زار
وعده شد نزدیک و نبود بعد از این جای قرار... تاد

(رۆحی مەولانا: 21)

لە بەندی دوەم دا ئەڵێ:

چون منش بیخود کن از ذوق حدی بهر
دل ز جا شد، تا بکی محمل نمیجنبد زجای
گوش بر بانگ حدی جان سوی جانان
تن بخاک شام، دل با یاد یثرب در هوای
مهبط وحی خدا و مشرق نور هدی
مغرب مهر سپهر رحمت و صدق و صفای.. تاد

(رۆحی مەولانا: 2)

لە بەندی سێیەم دا ئەڵێ:

من که سرگردان جانانم چ باک از خان و
یا مرا کی در دل اید فکرت سود و زیان
در دل تنگم چنان سودای یثرب زد علم
جای گنجایش کجا دارد در او یاد جنان.. تاد

(رۆحی مەولانا: 40)

لە بەندی چوارەم دا ئەڵێ:

السـلام ای چهـرەات شـمع شبسـتان وجـود
السلام ای قامتت سـرو بهارسـتان وجـود.. تاد
(ڕۆحی مەولانا: 12)

لە بەندی پێنجەم دا ئەڵێ:

ای پنـــاه عاصـــیان ســـویت پنـــاه اوردەام
کـــردەام بـــی حـــد خطـــا و التجـــا اوردەام
بـــودەام سرگشــــته تیـــه ضــــلالت ســــالها
این زمان رو سوی خورشـید هـدی اوردەام.. تاد
(ڕۆحی مەولانا: 66)

لە بەندی شەشەم دا ئەڵێ:

ســـرور عـــالم مـــن دل دادە حیـــران تـــوام
والە و سرگشــــته ســـودای هجـــران تـــوام
شاه تخت قـاب قوسـینی تـو، مـن کمتـر گـدا
کـی بـود یـارای ان گـویم کە مهمـان تـوام.. تاد
(ڕۆحی مەولانا: 38)

لە بەندی حەوتەم دا، کە دوایین بەشی تەرجیعبەندەکەیەتی، ئەڵێ:

حـق انـانی کە تـا در قیـد هسـتی بودەانـد
دم بـدم در جسـتجوی خواهشـت افزودەانـد
هوشـیارانی کە در امـر خـرد زو خیـره انـد
لب بتصدیق تو از روشـن دلـی بگشـودەاند.. تاد
(ڕۆحی مەولانا: 60)

مەلا خالید کە نزیک کەوتۆتەوە لە کێوەکـانی مەدیـنە قەسـیدەیەکی درێـژی تـری دانـاوە، سـەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە:

عجایـب نشـئەیی زیـن دامـن کهسـار مـی ایـد
تـو گـویی بـا نسـیم صـبح بـوی یـار مـی ایـد
ز خـاکش یافـت تسـکین زخمهـای سـینە ریشـم
تعالی الله چە سان از مشک این کردار می اید... تـــاد
(ڕۆحی مەولانا: 69.
(بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواو بڕوانە کۆتایی بابەتەکە)

مەلا خالید لەم سەفەرە، جگە لە بەجێهێنانی فەریزەی حەج، بە چەند مەبەستێ گەیشتوە:

یەکەم: ئەو شارانەی پێیدا تێپەڕیوە هەوڵی داوە سەردانی ناوەندە زانستیەکانی بکا و، لە گەڵ زاناکانی ئەوێ ئاشنایی و ناسیاوی پەیدا بکا، گفتوگۆی زانستی - دینییان لە گەڵ دابمەزرێنێ.(ریاض المشتاقین: 85)

لە شام سەردانی شێخ محەمەد کەزبەری، کە زانایەکی ناسراوی گێڕانەوەی "حەدیس" بوە، کردوە. ئیجازەی گێڕانەوەی حەدیسی لێ وەرگرتوە. هەروەها لە گەڵ شێخ مستەفای کوردی ناسیاوی پەیدا کردوە کە ئەویش لە زاناکانی گێڕانەوەی حەدیس بوە. لە ساڵانی دواتریش دا، لە سەفەرەکانی دا، پێڕەوی ئەم شێوەیەی کارکردنی کردوە.

دوەم: گەڕان بە دوای "مورشیدی کامیل" دا کە ئیرشادی بکات و ئەمیش "تمسک" ی پێوە بکا.

ئەوەی لەم سەفەری حەجە دا گرنگە ئاماژەی پێ بکرێ ئەو گفتوگۆیەیە کە لە نێوان ئەو و یەکێ لە پیاوانی خوا دا روی داوە و، دواتر خەلیفە و موریدەکانی لە قاڵبی چیرۆکێکی ئەفسانەیی دا دەماودەم لە ناو خۆیان دا گێڕاویانەتەوە و، دایان ڕشتۆتەوە. نوسەرانی بیۆگرافی خالید، هەندێکیان چیرۆکەکەیان لە زمانی خۆیەوە، گێڕاوەتەوە کە لەوێ گوایە توشی بوە. ئەگەر روداو یاخود دروستکراو بێ، لە هەردو بار دا گرنگیەکی زۆری هەیە.

کاتێ کە لە مەدینە گیرساوەتەوە، رۆژانە پرسیاری لە هاتوچۆکەرانی کەعبە کردوە و، داوای ئامۆژگاری و رێنمونی رەفتار و هەڵسوکەوتی لێ کردون. توشی پیاوێکی نورانی خەڵکی یەمەن بوە. پرسیاری لەویش کردوە، ئەم وەکو "جاهیل" ێ ئەو وەکو "کامیل" ێ هەندێ ئامۆژگاری بکا دەربارەی هەلسوکەوت لەو شوێنە پیرۆزە. ئەویش چەند ئامۆژگاریەکی پیرانەی کردوە و، فێری کردوە کە کاروبار لەو شوێنەدا پێویستە چۆن بێ. یەکێ لەو مۆچیاری‌یانە ئەوە بوە:

"ئەگەر گەیشتیتە مەکەی موعەزەمە شەرەفی دابەزینی ئەوێت پێ برا، کە مایەی درەوشانەوەی حەزرەتی تەعالایە، موشەڕەف بوی بەرامبەر نیشتەجێکانی و زائیرانی ئەو شوێنە ئاساری ئیعتیراز بە کار مەهێنە، ئەگەر لە کەسێ کردەوەیەکت بینی پێچەوانەی رواڵەتیی شەرعی شەریف بو، ئەوە بە بێ حیکمەتی مەزانە و بە بێهودەی مەژمێرە. بە تەوازوعەوە سەیری بکە. عاقل نابێ عیلم و عەقل و ئیدراکی خۆی بە جۆیەک نەژمێرێ."

کە چۆتە مەکەی موعەزەمە و بەوە دڵخۆش بوە. بەیانی رۆژی هەینی بەرامبەر کەعبە دانیشتوە. کەوتۆتە خوێندنەوەی کتێبی "دلائل الخیرات". لە گەورەیی خوا سەرسام بوە، کتوپڕ کابرایەکی دیوە ریشێکی درێژی هەبوە و جلوبەرگی خەڵکی ئاسایی لە بەردا بوە. پشتی کردۆتە کەعبە و روی کردۆتە ئەم. دەریای غیرەتی جۆشاوە، ئامۆژگاری پیری یەمەنی لە بیر چۆتەوە. لەو بێ ئەدەبیە دڵی گۆڕاوە. پیری یەمەنی بەمەی زانیوە و، دڵی ئەوی خوێندۆتەوە. بە شێوەی گلەیی پێی وتوە:

"فلان ئەوەندە نازانی کە حورمەتی مەردی موئمین لە لای حەق سەروی حورمەتی حەرەمە و شەرەفی ئەهلی دڵ لە شەرەفی کەعبەی موعەزەم زیاترە:

دڵ بە دەستهێنان کە حەجی ئەکبەرە
دڵێ لە هەزاران کەعبە باشترە
کەعبە بنیادی خەلیلی ئازەرە
بەڵام دڵ روانگەی جەلیلی ئەکبەرە

کەواتە بۆچی ئەم ڕەفتارەی منت ئینکار کرد و ئامۆژگاریەکەی پیری یەمەنی لە مەدینەی منەوەرە فەرامۆش و دەرگای ئیعترازت کردەوە؟"

خالید کە ئەم کەرامەتەی لەو پیاوە دیوە، بە سۆز و پاڕانەوە، ڕوی کردۆتە ئەو پیاوە و، وتویەتی: "ئەی گەوهەری دورجی ولایەت دیارە تۆ یەکێ لە پیاوان و ئاگاداری ئەسراری مەبدەئو مەئالی. یەکەم، ئەم موستەمەندە ببەخشە لەو سوئی ئەدەبە و، دوەم، ئەم گومبوەی بیابانی غیوایەت بە ڕوی نەجات و هیدایەت دلالەت بکە. ماوەیەکە شۆر و هەوەسێ لە سەرم دایە و، تەمەسوک بە کەسێکی وەکو تۆ لە بیرم دایە، ئەگەر بە لوتف قبولّم کەی و کلّۆمی دەرگا داخراوەکانم بە کلیلی هیمەت بۆ بکەیتەوە."

کابرا وتویەتی:

"ئەی عاشقی سەرگەردان، تۆ هی ئەوە نیت لە گەڵ هەمو قەل و دالێ بی و، پەروەردەکردنی گوڵێکی وەکو تۆ هی هەمو چیمەنێ نیە، تۆ شایستەی چەمەن و گولزارێکی تری. بەم ئیشارەتە بەشارەتت ئەدەمێ کە لەم سەفەری خەیرولئەسەرە گەڕایتەوە بۆ وڵاتی خۆت، کەسێ لە هیندستانەوە دێتە سەردانت، پەیامت بۆ ئەهێنێ.".

(ریاض المشتاقین: 89 - 91.
اصفی الموارد: 51. الحدائق الندیة: 33)

خالیدێ لە کوردستانەوە، ئەو ڕێگا دورە پڕ مەترسیەی تەی کرد بێ، بۆ سەردانی پیرۆزگاکانی ئیسلام و، ئەو هەمو شیعرەی لە ستایشی ئەو شوێنانەدا هۆنی بێتەوە، ئێستا کابرایەکی ریشداری چڵکن بە جلوبەرگی کەسێکی هەژاری ئاساییەوە پێی بڵێ: "لە لای یەزدان مرۆڤ لە کەعبە، کە پیرۆزترین ڕوگەی موسوڵمانانی جیهانە، بەرزترە!" ئەبێ چ "ڕاچڵەکین" ێکی لە ناخی دەرونی خالیدا قەوماند بێ؟ ئەم قسەیە کە بابەتێکی فەلسەفی کۆنە، ئاخۆ لە گەڵ قسەی ئەوانە یەک ناگرێتەوە کە وتویانە: "مرۆڤ بە نرخترین سەرمایەیە"؟

ئەو کابرایەی پشتی کرد بوە کەعبە و ڕوی کرد بوە خالید، خالیدی تێ گەیاندوە کە "فتوح" ی ئەو لەوێ نیە بەڵکو لە لای کەسێکی ترە کە لە هیندستانە. حاجی مەلا خالید بەو ئومێدەوە گەڕاوەتەوە بۆ کوردستان.

مەلا خالید چۆن بە سۆز و پەرۆشەوە بەرەو مەکە و مەدینە چو بو، بە داخ و خەمێکی زۆرەوە ماڵئاوایی لە پێغەمەر و پیرۆزگاکانی ئیسلام کردوە. بەڵام بە پەیامێکەوە کە بەرەو گەورەبونی ببا. بەم بۆنەیەوە ئەڵێ:

وا حسرتا جدا شدم از خانەیی خدا
از غصە وقت گشتە شود دل ز تن جدا.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 3)

هەروەها لە خواحافیزی دا وتویەتی:

ای جلوەگاه ایزد دادار الوداع
ای قبلەگاه احمد مختار الوداع

لە دوایین بەیتی دا ئەڵێ:

خالــد چــو دیــر امــدی و زود میــروی
بــا شــادی کــم و غــم بســیار الــوداع

لەم سەفەرەدا ئەگەرچی کانیی شیعری مەلا خالید تەقیوەتەوە. بە دەم ڕێگـاوە گەیشـتۆتە هەر مەنزڵـێ، چەندین شیعری لە "نەعت" ی پێغەمـبەر و ستایشـی داروبەردی مەکە و مەدیـنەدا هۆنیـوەتەوە. لە هەمویـان دا خۆی بە گوناهبار دائەنێ و لە خوا ئەپاڕێتەوە لێی خۆش بێ و، لە پێغەمەر ئەپاڕێتەوە "شفاعەت" ی بـۆ بکـا. بە بۆنەی ئەم حەجەیەوە زنجیرەیەک شیعری هۆنیوەتەوە کە هەمویان تایبەتن بەم سـەفەرە، بـە سـەر یەکـەوە نیمچە دیوانێکە. ئەشێ لە دیوانەکەی دا وەکـو "حەجنامـە" پـۆلێن بکـرێن. بابەتەکـانی شـیعرەکان داهێنـانی تازەیان تێدا نیە زۆرتر دوبارەکردنەوەی هەمان بابەتن کە پێش ئەو زۆر شاعیری تر وتویانە.

حاجی مەلا خالید دوای گەڕانەوەی لە حەج چۆتەوە سلێمانی. پـێ نـاچێ وەکـو خـۆی بە تەمـا بـوە لە گەشتەکەی دا بۆ حەج ساڵێکی پێ چو بێ. لە حیجـاز پیـری تەریقەتـی نە دۆزیـوەتەوە، بەڵام بەرچـاوی ڕون بۆتەوە. لە سلێمانی چۆتەوە مەدرەسەکەی خۆی و، دەستی کردۆتەوە بە کاری مەلایەتی. مەلای مزگەوت ئەشـێ چەند کاری بو بێ: پێشنوێژیکردنی موسوڵمانانی ئامادەی مزگەوت لە هەر پێنج فەرزەکەدا، ئەگەر مـزگەوتەکە خۆی جگە لە مەلا پێشنوێژێکی تری نە بو بێ. دەرس بە قوتابی و فەقێ و هەندێ جار بە پـلەی موسـتەعید. وەڵامدانەوەی پرسوڕای موسوڵمانانی هاتوچۆکەری مزگەوتەکە و کێشەی ڕۆژانەی خەڵک.

کاروباری سلێمانی لەو ماوەیەدا ئاڵۆز و نائارام بوە. ململانێیەکی سەخت، لە نێوان ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا و ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا، کە ئامۆزا بـون، هەبـوە. دوای ئەویـش ململانـێی سەخت لە نێوان ئەوڕەحمان پاشا و خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا دا، ئەوانیش هەر ئـامۆزا بـون، هەبـوە. چەند جارێ ئاڵوگۆڕی دەسەڵات لە ڕێگەی هێنانی لەشکری ئێران یا تـورکەوە بـوە. لە گەڵ گـۆڕانی ئەوان دا گۆڕان لە دەزگای کارگێڕیی میرایەتی بابان دا روی داوە. هەمو جار بە سەدان کەس و خێزان دەربەدەر بـون. ئەوەش نائارامی زۆری خوڵقاندوە. مەلا خالید تا ئیبراهیم پاشا، بنیاتنەری شاری سـلێمانی، زینـدو بـوە بەو سەرسام بوە. بە چەند شیعر کە تایبەت بۆ "مەدح" ی ئەوی داناوە تا ڕادەی "موبالەغە" ستایشی کـردوە، بەڵام دوای مردنی ئیبراهیم پاشا (1217 ک) لە موسڵ، ئیتر روی کردۆتە دۆسـتایەتی لە گەڵ ئەوڕەحمـان پاشـا و کوڕەکانی؛ مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، حەسەن بەگ، سلێمان بەگ،... سەرەتای نامەکانی کە بۆ ئەوڕەحمـان پاشای نوسیون بە: "صاحبا" ئەی خاوەن، "امیدگاها" ئەی جێگەی ئومێد، "داعیان پناها" ئەی پەنای داواکاران، "عدالت پناها" ئەی پەنای دادپەروەری، دەستی پێ کردوە.

بنەماڵەی میرانی بابان لە ناو خۆیان دا ناکۆک و ناتەبا بون. والییەکانی بەغداد یارییان پێ کردون. چەند جارێ ئەوڕەحمان پاشایان لابردوە، یەکێ تریان لە ئامۆزاکانی لە جێ دانـاوە. چەنـد جـارێ گیـراوە و دور خراوەتەوە.

ساڵی 1220 ک والیی بەغداد ئەوڕەحمان پاشای لاداوە، ئەوڕەحمان پاشا ملـی نەداوە. خـۆی ئامـادە کردوە بۆ بەرگری. لە دەربەندی بازیان دامەزراوە. لەشـکری بەغـداد، بە هاوکـاری ئامۆزاکـانی ئەو، خالیـد و سلێمان، هێرشی کردۆتە سەری. هێزی بابـان بەرگەی نەگرتـوە شـکاوە. کوشـتارێکی زۆری لـێ کـراوە. ئەم شەڕە هاوزەمان بوە لە گەڵ حەجی مەلا خالید. ئەوڕەحمان پاشـا هەڵاتـوە پەنـای بـردۆتە بەر ئێـران. چـۆتە تاران بۆ سەردانی فەتحعەلی شای قاجار. شا ڕێزێکی زۆری لێ ناوە. وێـنەی ئەوڕەحمـان پاشـایان لە ریـزی پیاوە گەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر یەکێ لە دیوارەکانی ناو "کاخی نیگارستان" کێشـاوە. مەحمـود بەگ (دواتر مەحمـود پاشـا) ی کـوڕی بە بـارمتە لە ئێـران گـل دراوەتەوە. شـا فەرمـانی داوە بە ئەمـانوڵا خـانی

ئەردەڵان والی‌ی کوردستان هاوکاری سپایی پاشای بابان بکا بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە سەر دەسەڵات لە میرایەتی بابان دا. شەڕێکی خوێناوی لە مەریوان لە نێوان لەشکری عوسمانی لە لایەک و هێزی هاوبەشی بابان و ئەردەڵان دا لە لاکەی تر قەوماوە. ئەوڕەحمان پاشا شەڕەکەی بردۆتەوە. سەرکردەی هێزی عوسمانی بە دیل گرتوە. بەڵام چەند کەس لە برا و کەسە نزیکەکانی لەو شەڕەدا کوژراون.

حاجی مەلا خالید دانیشتوی شاری سلێمانی بوە. لە نزیکەوە شایەتی ئەم روداوانە بوە. "مەرسیە" ی بۆ کوژراوەکانی شەڕەکە داناوە. شەهید کە لە ئیسلام دا تێگەیشتنێکی دیاریکراوی - دینیی هەیە. مەلا خالید شەڕکەرانی بابانی بە "شێری بێشەی مەردی" و "مەردانی حەق" و کوژراوەکانی، کە لە شەڕ دا دژی هێزی بەغداد کە بەشێ بون لە هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی، بە "شەهید" داناوە. مەلایەکی سوننی کوژراوی شەڕی دژی خەلیفەی ئیسلام بە شەهید دابنێ فتوایەکی ئاسان نەبوە. شارەزاییەکی زۆری ویستوە لە فیقهی ئیسلام و ئازایەتیەکی زۆری ویستوە لە بەردەم خەڵک دا.

دوای شەڕی مەریوان ئەوڕەحمان پاشا کاروباری میرایەتی بۆ جاری چەندەم گرتۆتەوە دەست. زۆری نەخایاندوە دیسان نێوانی لە گەڵ والی‌ی بەغداد تێک چۆتەوە. دیسان لەشکری کراوەتە سەر، ئەمیش دیسان خۆی ساز داوە بۆ بەرگری. حاجی مەلا خالید پشتیوانیی لە ئەوڕەحمان پاشا و هێزی بابان کردوە. ئەوڕەحمان پاشا ئامادەکاریی کردوە بۆ شەڕ. مەلا خالید ئەم "قیتعە" شیعرەی لە ستایشی خۆی و تۆپەکانی دا هەڵبەستوە، ئەوڕەحمان پاشای بە شێر و تۆپەکانی بە هەژدیها چواندوە و، مێژوەکەیشی بە حسابی ئەبجەد تۆمار کردوە، ئەڵێ:

عبد رحمان، شیر میدان، شاه گردون جاودان
با عموم شهرتش مهر است مانند سها
طوب اژدرواررا چون بر عراده تکیه داد
پاره شد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
"دشمن بد چون رهد از شیر یا از اژدها: ١٢٢٣"

عبد رحمان، شیر میدان، شاه گردون جاودان
با عموم شهرتش مهر است مانند سها
طوب اژدرواررا چون بر عراده تکیه داد
پاره شد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
"دشمن بد چون رهد از شیر یا از اژدها: ١٢٢٣"

بە پێچەوانەی پێشبینیەکەی حاجی مەلا خالیدەوە "دوژمنی بەد" بە سەر "شێر" ەکە و "هەژدیها" کەدا زاڵ بوە. ئەوڕەحمان پاشا لەو شەڕەدا شکاوە. بۆ یەکێ لە کوژراوەکانی ئەم شەڕەش "مەرسیە" ی داناوە و، بە حسابی ئەبجەد مێژوەکەی تۆمار کردوە.

ئەورەحمان پاشا کە بە یارمەتی ئێران گەڕاوەتەوە سەر دەسەڵاتی بابان پاش ماوەیەک پەیوەندیەکانی لە گەڵیان تێکچوە. ئێران لەشکری هێناوەتە سەری. مەحمود بەگی کوڕی کە دەسبەسەر بوە لای ئێرانیەکان مەترسی کوشتنی لە سەر بوە.

شەڕ قەوماوە. ئەورەحمان پاشا شکاوە. لە بەردەم هێزی ئێرانی دا کشاوەتەوە کۆیە. زیاتر لە مانگێ لە کۆیە گەمارۆیان داوە. سەرەنجام هێزی ئێرانی بە ناچاری گەڕاونەتەوە دواوە.

ساڵی 1224 ک، حاجی مەلا خالید خەریکی کاروباری دینیی مزگەوتەکەی و وتنەوەی دەرس و ئامۆژگاری بوە لە پڕ، لە لایەن شاە عەبدوڵاوە، دەروێشێ لە هندستانەوە پەیدا بوە. لە مزگەوتەکەی ئەم دا نیشتەجێ بوە و ماوەتەوە. لێرەوە ئیتر "سەحرانەوەردی خالید" دەستی پێ کردوە.*(ریاض المشتاقین: 105. اصفی الموارد: 54. الحدیقة الندیة: 34)*

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی مەلا خالیدی لە ستایشی پێغەمەر دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

شنۆی نەشئەی نیشانەی شەئنە وا بۆ من لە کۆهسار دێ
لەگەڵ بای بەربەیانا بۆم دەرکەوت کە بۆی یار دێ
هەمو ئێشی دڵی ڕێشم ئەوا بەو خاکە سارێش بو
خودایە، ئەم دەوایە، چون لە بۆی موشکی تاتار دێ؟
بە مانگی یەکشەوەی جەژنی ویسالی دۆست ئەشوبهێنم
لە ڕێما ناوبەناو شوێنی سمێکی پەیکی ڕەهوار دێ
لە جێیێکی نەدیوی وا کە نازانم چە شوێنێکە
دەمادەم بۆنی خۆشی دڵکەشی دوکانی عەتار دێ
نیشانەی ڕۆژ و شەو گوم بو، جیهان یەکسانە روناکە
ئەمەندە دوابەدوای یەک پرتەوی پرتاوی ئەنوار دێ
بەڵێ ئەم شوێنە جێی جیلوەی یەکێکی وا بڵند جێیە
خەیاڵی عەکسی وێنەی، کەی لە دەست تەسویری ئەفکار دێ؟
ئەگەر پێیەک بەسەر خاکا بنێو بڕوا لە شوێن پێی ئەو
هەتا ڕۆژی حەشر لەو خاکە بۆنی خۆشی گوڵزار دێ
ئەگەر تۆزێ لە تۆزی پێی بکاتە چاوی نابینا
ئیتر ئەو چاوە زۆر تیژتر لە چاوی ئەهلی ئەبسار دێ
بە جارێ سەروی ئازاد ئەبنە بەندەی سەروی باڵای ئەو
نەهەنگانێ کە هەنگاوی خەرامی تەرزی ڕەفتار دێ
تنۆکی سوری فرمێسکم نقێمی مۆری جەمشیدە
لە شەوقی لەعلی ئاڵی ئەو، لە ئاوی چاوی خوێنبار دێ
دڵە وشیار بە! ناوی پرتەوی حوسنی ئەزەل لێرە
تەجەللی دەم بەدەم بۆ هەمەدەمی قەلبێکی وشیار دێ
ئەوەی هیوام نەبو بێتە خەوم، بۆم هات بە بێداری،
تەماشاکەن چ فەیزێکە لە سایەی بەختی بێدار دێ
ئەرێ رازی نیهان تاکەی لەگەڵ بای بەر بەیان خالید
بە کوردی بێنی خاکی ئەحمەدی موختارە جار جار دێ

ئەمینی "لی مع الله" مەحرەمی ئەسراری "ما اوحی"
هەتا حەزکەی بەرەوژور تر لە قوەی هۆشو پەندار دێ
شەهی تەختی "لعمرک" شاسواری ساحەیی "لولاک"
سرودی پڕ درودی تا ئەبەد لای ڕێی دادار دێ
بە پێ ماچکردنی ئەم فەرشە بە سەر عەرشا برەو دێنێ
بە چ رویێکەوە لەم کارە بۆ بێکارە ئینکار دێ
لە ئەیوانی جەلالی ئەو بە شانازی بە هەر لادا
سەدای دورکەونەوە، لاچن! لە دەوری دار و دیوار دێ
چە ئەیوانی کە کەمتر پاسەوانی ئاستانی ئەو
ئەگەر بێتو بڵێن شای ڕوی زەمین تۆی ئەو لە لای عار دێ
لە بەر پێی پایەیا شانازی فیکرەت تا کەناری عەرش
کە ناگاتە مەرام ماندو ئەبێ خوێنی لە مینقار دێ
ئەگەر لەم ڕێیەدا چقڵی عینادان هەڵ چەقێتە پێم
چە باکمە! گوڵ وەچن دڕکی گوڵی کەی لا بە ئازار دێ
ئەگەر دەستم کەوێ تایێ لە تاری توڕەیی موی ئەو
ئیتر هەرگیز لە لای من کەی خەیاڵی مشکی تاتار دێ
چە شاهێکە کەوا نابێتە ڕوشتەی وەسفی ئەو هەر چەند
لە گەنجی عەرشی ئەعزەم گەرچی هەرچێ دوڕی شەهوار دێ
سەنای ئەو لای خیرەد هێند قورسە بۆی نایەتە جێ هەرگیز
پەنا بەخوا چ کاری وا لەدەست ئەفکاری ئەفکار دێ
ئەگونجێ چەرخ بچێتە دانەیی خاشخاشەوە ئەمما
لە کوێ مەدحی لە قوەی ڕشتەی تەقریر و گوفتار دێ
کەسێ هەردوجیهان شاباشی ئەو بو بێ بە سەربەرزی
ئیتر دەربارەی ئەو زاتە چۆن تەعبیری سەردار دێ
لە ئەسراری دەرونی، جوبرەئیل داماوە نازانێ
ئەگەر بۆ شەققی سەدری سافی ئەو لای خواوە سەد جار دێ
ئەوەند ڕێی دوری کەعبە تەی مەکە حاجی بە بێهودە
کە بەیتولڵا ئەوا خۆی بۆ تەوافی قەلبی دڵدار دێ
کەریمێکە لە سایەی ئەو، وجودی "فائز الجود" ە
لە دەریا دوڕ، لە بەرد گەوهەر دەردێت و گوڵ لە ناو خار دێ
دەمادەم لێوی غونچەی پێکەنینی دێتە دەم گاهێ
لە حوسنی خولقی ئەو بایێ، شنوییێکی لە گوڵزار دێ
ئەگەر مەیلێکی ئەو ڕو بکاتە تۆ ئەتوانی ڕستگار بی
کە لەم گەردن فرازانە لە ڕۆژێک ناڵەیی زار دێ
لە تاوانا دولەت بو مانگ، کە ئەو ئەنگوستی بۆ ڕاهێشت،
لە فەیزی ئاوی دەستنوێژی لە دەشتا دەنگی روبار دێ
بە سەودای موی سەری هەودای تەشبیهم لە دەست دەرچو

بە نەعتــی کەی کەمــالی حوسـنی! تــا ئەشـعار و ئەشـعار دێ
لە ڕاســـتی ئـــافەرینی ئـــافەرین بـــادی هەوایـــێکە
مەگەر گیان ئـافەرین هەر خـۆی لە عەهـدی ئـافەرین کـار دێ
نەوەک هەر ئاسـکی سـەحرایی کەوا هـاتە زوبـان بـۆ ئەو
لە سـنگی سـەنگەوە بـۆ مـوعجیزاتی بـانگی ئیقـرار دێ
بە چاوقوچانـــدنێک چـــو هـــاتەوە لەو ڕێـــگە دورەی وا
لەلای پەیکـــی خیـــرەد لێکــدانەوەی ئەو ڕێیە دیشـــوار دێ
فریشتەی ئاسمان تـا سـیدرە ریزیـان بەسـت لە سـەر ڕێیـدا
بە خۆشـی خۆشـی مزگێنیـیـان ئەدا تەشـریفی موختـار دێ
لە ڕاستی موشتەری، خورشیدی روی تیشکێکی خـۆی دەرخـا
مەهــی کەنعــان بە نەقــدی گیــانی، بـۆ بـازاڕی، بـازاڕ دێ
لە دەردی دوریــا دار هــاتە نــاڵە و تــۆ کەچــی نــامری
ئەگەر تــۆ مەردی ناچــار لەم ژییــانەی دوای ئەوت عــار دێ
بەبێ نیسـبەت ئەشـوبهێنن قەد و ڕوی ئەو بە سـەرو و گـوڵ
ئەوی ئەربـــابی زەوق و نەزمە ئەم نەزمەی لە لا خـــوار دێ
بڵـــێ ڕۆژ پڕتەوێکـــی ڕوی ئەوە ڕونـــاکی ئەنـــوێنێ
بڵـێ گـوڵ ئـارەقی ڕوی ئەو تنـۆکێکی لە ڕوخســـار دێ
تەجەللـی ئەو بـو، کەوتە سـەر درەختـی وادیی ئەیـمەن
بەچـاو لـێکەرییە موسـا وا لە تـورا خواسـتی دیـدار دێ
غـروری قەدری ئەو بـو بایەزیـدی نـاردە سـەر دۆزەخ
لە دەم مەنسـوورە وە بـانگی ئەنـالحەق وا لە سـەردار دێ
ئەمە واتەی بە فائیـدەو کـورتە لام بـۆ هێـزی بـازوی ئەو
لە پەردەی قـوڵە فەقیـانەی ئەوا بە دەسـتی قەهـار دێ
لە دەست دەستی سـەخای ئەو هەور ئەگەر بگـریو بگرمێنـێ
کەفـی دەسـتی لە جـودا سـەد هەزار گـاڵتەی بە ڕوبـار دێ
لە بیـری ئەو ئەگەر بەڕ قەترەێیکـی بەر کەوێ جـارێ
لە وشـکیدا بە وشـکی قـوڵزومو دەریـایی زەخـار دێ
لە تـۆی ئەو سـینگە پـاکە ئەو بەزاخـاوی "الـم نشـرح"
وەکـو کـانی گـوهەر، یـا زیـو و زەڕ گەنجیـنە ئەسـرار دێ
ئەگەر پشـتیان بەوە قـاییم نەبـێ ئەو پێشـەوایانە
لە مەحشـەردا هەمـو پێغەمـبەران ترسـیان لە سـەر، بـار دێ
بەوە ناموسـی ئەکـبەر، ئەکـبەرە! غاشـیەی ئەوی هەڵگـرت
بەسـەر خێڵـی فریشتەیشـا بەڵـێ بەم نیکـتە سـالار دێ
گەلـێ لەم پـایەیە بـالاترە و وەسـفی بەلام چـی بـکەم؟
ئەگەر زیـاتر بڵـێم بـۆ نائەهـل، سـەر مـایەی ئینکـار دێ
لە بەزمـی قودسـیان دا کـاتێ تەعریفـی بەشـەر دەکـرێ
لەپێشـانا موهـاجیر، دوای ئەوان تەوسـیفی ئەنسـار دێ

له بێشـــەی شـــێری دوشـــمن شـــکێنیو مەردیو ئـــازایی
کە بـــدوێین شـــیمەیی پێغەمـــبەرە نەعتـــی بە تۆمـــار دێ
لە بەخشـــین دا بڵـــێ شـــەرمەندەییت بـــۆ مـــایەوە حـــاتەم!!
کە کـــاتێ نـــاوی ئەو گەردنفـــرازانە بە گوفتـــار دێ
نەوەک وەک پێشـــڕەوی ئازادەکـــان ســـەر دەفـــتەری ئیمـــان
کە نـــاوی هـــاتە نـــاو ســـەر قـــافڵەی دەســـتەی کەرەمکـــار دێ
ســـەدیقی ســـەروەر و ســـدیقی ئەکـــبەر بـــوی لە قورئـــان دا
ســـەنای "ثـــانی اثنـــین" از "همـــا فـــی الغـــار" لە دادار دێ
فریشـــتە کۆنەپۆشـــی حـــورمەتی خەرقەی شـــڕی ئەو بـــون
بەوە مـــوژدەی ڕەزای خـــوایی لە شـــەئنی ئەو ســـزاوار دێ
دەمی ماری بە پـێی خـۆی بەست مەبـادا ژاری بـۆ یـار بـێ
مەپەنـــدار! یـــاری یـــاری وا لە دەســـت هەر تیرەیـــی یـــار دێ
مەگەر کیشوەرســـــتێنێ تاجبەخشـــــێ خەرقەپەشـــــمینێ
کە عەدل و عەزم و ڕەزم و جەزمـــی وا تەنهـــا لە قەهـــار دێ
لە دەســـت ئەو ڕا دەکەن دێـــو میســـلی مێشـــولە بەدەم بـــاوە
ئەمە لەو دێ!! ئەگیـــنە کـــردەوەی وا چـــۆن لە دەییـــار دێ
لە عـــیلم و حـــیلم و عەقـــڵ و فەزڵ و عیرفـــان و کەمـــالاتی
عەقـــڵ ســـەر گەشـــتەیە گەردوخـــولی زۆرتـــر لە پەرگـــار دێ
لە هەردو ســـــەر کەوا هەردو ســـــەرا ســـــەریان لە ڕێ دایە
دەلیلـــی بەختیـــاری دیـــارە هەر بـــۆ یـــاری موختـــار دێ
ئیتـــر تـــۆ داســـتانی ڕۆســـتەمی دەســـتان لە نـــاو دەرکە
لە کۆڕیکـــا کە نـــاوی پەیـــکەری پەیکـــاری کەڕاڕ دێ
ئەگەر جـێی ڕەوگە ئاسـکی نـاوکی موشـکین نـیە بـۆچی؟
لە خـاکی پـاکی ڕێـگەی بـۆنی خۆشـی میسـکی تاتـار دێ
لە تـــۆی ئەم خـــاکەدا هێنـــدە شـــەهیدی عەشـــقی نێـــژراوە
وەکـــو لالە بە خـــوێنی ســـورەوە جەرگـــی برینـــدار دێ
لە جـێی تـوڕڕەی خەتـی میشـکی، خەتـا ویسـتن خەتـایێکە
کە ئەم دەرمـــانی مـــانە بـــۆ نەخـــۆش و ئەو بە ئـــازار دێ
کەمێکـــــی جەزبەی عیشـــــقی پزیشـــــکێکە ئەســـــوتێنێ
نیـــاز بـــۆ بێـــدلانە و نـــاز هەمـــو کـــاتێ لە دڵـــدار دێ
حەکیم، دڵ کـوێر بـو وا مەعنـای نەزانـی بـو بە سـەهوا چـو
کە ئەم واســـــیتەیا، لای ئەو لە دەوری چەرخـــــی دەووار دێ.

(ڕۆحی مەولانا: 69)

-3-
خالیدی سەحرانەوەرد (1224 – 1226 ک)

حاجی مەلا خالید ماوەیەکی درێژ لە چاوەڕوانی دا نەماوەتەوە تا ئەو پەیامەی پێ بگات کە لە حیجاز لە کابرای یەمەنی بیست بوی. هێشتا دو ساڵ تێ نە پەڕی بو بە سەر گەڕانەوەی دا لە حەج، ساڵی 1224 ک کابرایەک لە هیندستانەوە گەیشتۆتە سلێمانی بە ناوی دەروێش محەمەدەوە بۆ گەیاندنی پەیامی پیرەکەی بە خالید. *(ریاض المشتاقین: 95)*

هەڵبژاردنی خالید لە ناو هەمو مەلاکانی کوردستان دا، بە تایبەتی لە ناو مەلاکانی سلێمانی دا، لە لایەن دەروێش محەمەدەوە رێکەوت نەبوە، بەڵکو لە ئاگاداری و شارەزاییەکی پێشوەوە بوە. پیری تەریقەتی نەقشبەندی، شاە عەبدوڵا غولامعەلی (1158 - 1240 ک)، کە خۆی نیشتەجێی هیندستان بوە، لە ناو وڵاتانی ئیسلامی دا، بە تایبەتی لە ناو وڵاتانی سوننەنشین دا، تۆڕێکی فراوانی پەیوەندی لە باوەڕپێکراو، خەلیفە و مورید و مەنسوب هەبوە. دور نیە کابرای یەمەنی و پیاوچاکەکەی ناو کەعبە کە خالیدیان ئاڕاستە کردوە بۆ دۆزینەوەی "مورشیدی کامیل" بچێتە هیندستان و، دەروێش محەمەدی تایەن، کە بە دوای خالیدا هاتۆتە سلێمانی، بەشێ بوبن لەو تۆڕە.

دەروێش محەمەد، ماوەی چەند لە سلێمانی ماوەتەوە، باس و گفتوگۆی لە سەر چی لە گەڵ حاجی مەلا خالید کردوە، وا بە خێرایی قانیعی کردوە، لە گەڵ ئەو رێگەی هیندستان بگرێ بە نیازی گەیشتن بە شاە عەبدوڵا، بە نەزانراوی ماوەتەوە. خالید کاتێ کەوتۆتە "سەحرانەوەردی" خۆی نەداوەتە دەست رێکەوت، وێڵ و بێ مەبەستی دیاریکراو نەبوە، زانیوێتی بۆ کوێ ئەچێ و بۆ لای کێ ئەچێ و بۆ چی ئەچێ. بەڵام رەنگە نەی زانی بێ ئەنجامەکەی چی ئەبێ.

لەو قەسیدەیەدا کە لە مەشهەد بۆ ئیمام رەزای داناوە، ئاماژەیەکی لەو بارەیەوە کردوە، ئەڵێ:

پیکـی فرسـت بهـر مـن بینـوا به هنـد
سوی کسی که خاک درش مسک انفر است

لەو قەسیدەیەیش دا کە لە ماڵئاوایی ئارامگای ئیمام رەزا دا دای ناوە، رونتر ئاڕاستەی رێگەکەی و دوامەنزڵی سەفەرەکەی باس ئەکا و، بە ئاشکرا دان بەوەدا ئەنێ، کە گرێی کارەکەی لە شام و مەکە نەکراوەتەوە، بۆیە لە خاکی قەندەهار و هیرات تێ ئەپەڕێ رو ئەکاتە جام، سەرەنجام خۆی ئەخاتە بەرخاکی پێی غولامعەلی، واتە شاە عەبدوڵای دیهلەوی، پیری تەریقەتی نەقشبەندی، ئەڵێ:

خالـد بیـا و عـزم سـفر زیـن مقـام کـن
بـر روضـه رضـا بـدل و جـان سـلام کـن
از گفتگـوی خـام روافـض دلـم گرفـت
بـر بنـدوبار قطـع سـخنهای خـام کـن
بدعت سرای طـوس نه جـای اقامـت اسـت
برخیـز و روی دل بـدر پیـر جـام کـن
از خـاک قنـدهار و هـرات نیـز درگـذر
مقصود دل چو خاص بـود تـرک عـام کـن
در شـام و مـکەات گـره از کـار وا نشـد
مـن بعـد صـبح راه بـره هنـد و شـام کـن
خـودرا بخاکپـای غـلام علـی فگـن
محـو هـوای روضـه دارالسـلام کـن
در کـار خـواجگی هـمه عمـرت بیـاد رفـت
خـودرا دمـی بخـدمت ان شـه غـلام کـن
خالد چـو هـیچکس بسـخن مـرد ره نشـد
بگذر ز هر چه هست و سخن را تمـام کـن

(ڕۆحی مەولانا: 34.
پیرەمێرد لە تەرجومەی کوردی ئەم شیعرەدا مەبەستی بە دەستەوە نەداوە)

هەواڵـی سـەفەری خالیـد لە سـلێمانی بـڵاو بـۆتەوە. دیـارە خۆیشـی پێشـتر زەمینـەی بڵاوبـونەوەی هەواڵەکەی سـاز کـردوە. خالیـد، وەکـو خـۆی لە قەسـیدە عەرەبـیەکەی دا باسـی کـردوە، کەسـوکار، دۆست و ناسیاو، مەلا و زانا ئاینیەکـان، لە گەڵـی خەریـک بـون لەم سـەفەرە پەشـیمانی بـکەنەوە. بەڵام ئەو گوێی نەداوەتە ئەو ئامۆژگاریەیانە بڕیاری کۆتایی داوە ئەم سەفەرە، کە لەوانە بو سەفەری هات و نەهات بێ، ئەنجام بدا. لە گەڵ دەروێش محەمەدی هیندی و حاجی عەبدوڕەحمانی سلێمانی، بە ڕێ کەوتـوە. سـەفەرەکەی خالید سەفەری کابرایەکی "سەیاح" نەبوە، بەڵکـو سـەفەرێکی بەرنـامەدار بـوە. لەم سـەفەرەدا چەنـد کـارێکی کردوە:

یەکەم: ناسین و خۆناساندن

خالیـد شـێوازێکی تـایبەتی هەبـوە لە کـارەکەی دا. چـۆتە هەر شـارێ نە چـۆتە دیـوانی فەرمـی فەرمانڕەواکان، بە دوای کاربەدەستی شارەکە و دەسەڵاتدارانی ناوچەکەدا نە گەڕاوە، بەڵکو چـۆتە مـزگەوت و مەدرەسە و ناوەنـدەکانی زانسـتی دینیـی، پرسـیاری زاناکـانی ئەوێی کـردوە و هەوڵـی داوە بچێـتە لایـان، ناسیاویان لە گەڵ پەیدا بکا و، "گفتوگۆی فکری" یان لە گەڵ دابمەزرێنێ. زمـانی ئاخـافتن هـیچ کۆسـپێکی دروست نە کردوە، چونکە لەو سەردەمەدا، زمانی فارسی لە سەرانسـەری نـاوچەکەدا زمـانی بـاوی نوسـین و گفتوگـۆ بـوە. بـۆ ڕونکـردنەوەی شـێوازی کـارکردنی خالیـد بـۆ "ناسـین و خۆناسـاندن" ی لێـرەدا دو لە چیرۆکەکانی سەفەرەکەی ئەگێڕینەوە:

چیرۆکی یەکەم،

ئەگێڕنەوە لە یەکێ لە شارەکانی خوراسان چوّتە ناو کۆمەڵێ خەڵکەوە. لێی پرسیون، ئاخۆ لە شارەکەیان دا کەسانی عالم و فازیل هەیە کە عیلم یا سەلاحیان هەبێ تا ئەم قسەیان لە گەڵ بکا. بە ستایشەوە ناوی کەسێکیان هێناوە. مەلا خالید لە دەروێش محەمەدی هاوڕێی پرسیوە بچن بۆ سەردانی یا نە؟ دەروێش لە ترسی ئەوەی نەوەکو بکەوێتە ژێر کاریگەریی یەکێکەوە پەشیمانی بکاتەوە لە سەفەرەکەی وتویەتی:

"تۆ کە پادشای کیشوەری عیلم و مەعریفەتی چە پێویستت بەوە هەیە لە گەڵ گەدایەکی بێ سەروپا قسە بکەی؟"

خالید لە ناو ئاپۆرەی خەڵکەکەدا لە گەنجێک ئەپرسێ:

"تۆ ئەڵێی چی؟"

گەنجەکە لە وەڵام دا وتویەتی:

"تۆ کە دڵت ئاوێنەی ئەنواری غەیبە، بەم هەمو فەزڵەوە ئەگەر بچیتە لای کەسێکی لە خۆت کەمتر چە عەیب و نوقسانیەکی تێدایە!"

خالید قسەی گەنجەکەی بە لاوە پەسەند ئەبێ. بە دەروێشی هاوڕێی ئەڵێ:

"ئەبو تۆ ئەو قسەیەت بکردایە کە ئەو کردی!"

(ریاض المشتاقین: 100)

چیرۆکی دوەم،

کابرایەکی هیراتی، کە بە قسەی ئەو خالید لە چونی بۆ هیندستان و لە گەڕانەوەی دا لە شاری هیرات لە ماڵەکەی ئەودا ماوەتەوە، گێڕاویەتیەوە:

"زاناکانی هیرات کردویانە بە عادەت هەمو رۆژێ لە "مەسجیدی جامیع" کۆبونەتەوە، کۆڕی گفتوگۆی بابەتە دینیەکانیان بەستوە و، هەرجارەی یەکێکیان باسێکی زانستی یا هونەری دامەزراندوە و کردویانەتە بابەتی گفتوگۆ. کاتێ خالید گەیشتۆتە شاری هیرات چۆتە کۆڕەکەیانەوە. لە ناو ئەوان دا ئەم تازە بوە.

لێیان پرسیوە: "لە کوێوە هاتوە و چ کارەیە؟"

خالید وتویەتی: "غەریبێکم لە دیاری عیراقی رۆمەوە، بە دوای رزقی مەقسوم دا، هاتومەتە ئەم مەرزوبومە."

لێیان پرسیوە: "لە عیلم هیچ بەهرەیەکت هەیە؟"

وتویەتی: "کەم و زۆر".

لێیان پرسیوە: "لە چ هونەرێ بەهرەی تەواوت هەیە؟"

وتویەتی: "لە هەر هونەرێ بە ئەندازەی توانا".

لێیان پرسیوە: "لە نحو، صرف، معانی و بیان ئەزانی؟"

وتویەتی: "بەڵێ کەمێ".

لێیان پرسیوە: "لە منطق و اداب و کلام و حکمت؟"

وتویەتی: "بەڵێ کەمێ".

لێیان پرسیوە: "لە اصولی فقە، اصولی دین؟"

وتویەتی: "کەمتر"

لێیان پرسیوە: "لە حساب و هیئات و علومی ریاضی؟"

وتویەتی: "نەختێ"..

سەیریان کردوە ئەم کابرایە لە هەمو زانست و هونەرە ئیسلامیەکان دا شتێ ئەزانێ. بە زانایی و شارەزاییەکەی سەرسام بون. بەڕێز و خۆشیەوە ڕێگەیان داوە بەشداری کاری کۆڕی گفتوگۆکانیان ببێ. دواییش بە ڕۆیشتنی لە شارەکەیان دڵگران بون. *(ریاض المشتاقین: 104)*

دوەم: دەربڕینی ناڵەی دەرونی بە دانانی شیعر

خالید یادداشتی ڕۆژانەی سەفەرەکەی بە جێ نە هێشتوە. بەڵام بە درێژایی ڕێگاکەی گەیشتۆتە هەر مەنزڵێ سەردانی ئارامگای سۆفیە گەورەکانی کردوە و، بە بۆنەی هەندێکیانەوە قەسیدەی درێژی هەڵبەستوە و موناجاتی هۆنیوەتەوە. هەست و نەستی خۆی دەربڕیوە. ئەو چەپکە شیعرەی بە جێ هێشتوە کە ئەشێ لە دیوانەکەی دا وەکو شیعری "سەحرانەوەردی" ی پۆلێن بکرێن. لە کۆتایی یەکێ لەو شیعرانەی دا، خۆی وتویەتی:

ئەی خالید!
ئەگەر تۆ دێوانە و سەحرانەوەرد نیت،
تۆ لە کوێ و کابول و غەزنەین و خاکی قەندەهار؟

لە ئازەربایجان سەردانی گڵکۆی بایەزیدی بوستامی کردوە. بەو بۆنەیەوە "موناجات" ێکی داناوە، ئەڵێ:

یا رب! به حق تربت سلطان بایزید
یا رب به قاطعیت برهان بایزید

(ڕۆحی مەولانا: 13)

لە مەشهەد لە ستایشی بارەگای ئیمام ڕەزا دا قەسیدەیەکی درێژی داناوە، بەمجۆرە دەستی پێ کردوە:

این بارگاه کیست که از عرش برتر است
و ز نور گنبدش همه عالم منور است

(ڕۆحی مەولانا: 50.
تەرجومەی کوردی قەسیدەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)

مەشهەدی بە جێ هێشتوە بەرەو جام، لە ماڵئاوایی ئارامگای ئیمام ڕەزا دا وتویەتی:

خالد بیا و عزم سفر زین مقام کن
بر روضەی رضا به دل و جان سلام کن

لە شاری جام سەردانی گڵکۆی شێخ ئەحمەدی جامی کردوە، ئینجا چۆتە هیرات، غەزنەین، کابول، قەندەهار، ڕەنگە گەشتەکەی لەو ناوچانەدا ڕێکەوتی ڕۆژی جەژنی کرد بێ، یادی نیشتمان و دۆستەکانی هەستی ئاوارەیی تێ دا بزواندوە، باسی سەرچنار و بەکرەجۆ ئەکا، کە دو سەیرانگای سەوز و ئاوداری سلێمانی بون. یەکێ لە شیعرە "ویجدانی" یەکانی بەو بۆنەیەوە هۆنیوەتەوە، وتویەتی:

موسم عید است ما و نومید از دیدار یار
عالمی در عیش و نوش و ما دو چشم اشکبار
هرکسی با یار در گشت گلستان است و من
ز اشک سرخم شد کنار از داغ هجران لالەزار

جـان نثـار مقـدم جانـان نكـرده دم بـدم
چیسـت بهـره از تفرجهـای تخـت جـان نثـار
بـی نـوا و دل پـر از خـار و غریـب و دردمنـد
دست بر دل، سر بزانو، چشـم در ره، دل فگـار
سینه سوزان، دل فروزان، کوچه کـوچه در بـدر
کـس مبـادا همچـو مـن اواره از یـار و دیـار
بکرەجویی شد زهـر چشـمم روان از خـون دل
عاقبـت کـردم دوا داغ فـراق سـرچنار
خالـدا گـر نیسـتی دیـوانه و صـحرانورد
تـو کجـا و کابـل و غـزنین و خـاک قنـدهار

(رۆحی مەولانا: 16.
تەرجومەی کوردی شیعرەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)

دوای ئەفغانسـتان، سـەردانی خوێنـدنگە دینیەکـانی شـارەکانی لاهـور و پیشـاوەری کـردوە و، رۆیشـتۆتە ناوچەی پەنجاب. لە نزیک پنجاب چۆتە سەردانی گڵکۆی ئەبو عەلی شەرەف، یەکێکـی تـر لە رەمزەکـانی تەسـەوف. بە شیعرێ ئەویشی بە سەر کردۆتەوە، ئومێدی لێ کردوە "شفاعەت" ی بۆ بکا لای شاە عەبدوڵا، وتویەتی:

از روم تـا بە هنـد گـرفتیم جـان بە کـف
بهـر نثـار مرقـد شـه بـوعلی شـرف
بـر وی قسـم بجـان عزیـز مبـارکش
کانـدر وفـاش کـرد جـوانی خـود تلـف
هسـت ایـن غلامـرا بـدرش حـاجتی عظیم
لطفـی کننـد بـاز رهـاننش از اسـف
باشـد در اسـتانش امیـد شـفاعتی
در حضرتی که هند ازو یافـت صـد شـرف
...
در چشـم اهـل دیـده مسـماش همچـو اسـم
ایینەایسـت عکـس نمـای شـه نجـف
خالد خموش، هرچه تو گـویی بطـرز شـعر
بـی دولتـان مبـالغه داننـدش و صـلف

(رۆحی مەولانا: 27)

سێیەم: گەیشتن بە مەبەست

حاجی مەلا خالید تا گەیشتۆتە جیهانئابادی دیهلی، کە دوا قۆناغی سەفەرەکەی بوە، چەند مانگێکی پـێ چـوە. بە وڵاتانی ئێران، خوراسان، ئەفغانستان، پاکستانی ئێسـتا، هیندسـتان، دا تێپەڕیـوە. لە شـار و ناوچەکـانی: تـاران، خەرقان، سەمنان، نیشاپور، بوستام، توس، مەشهەد، جـام، هیـرات، قەنـدەهار، کـابول، پیشـاوەر، لاهـور.. لای داوە و ماوەتەوە. سەردانی مزگەوت و ئارامگا و گڵکۆی پیاوچاکان و ناوەندەکانی زانستی کردوە. *(الحديقة الندية: 34)*

ئەو زەمانەی حاجی مەلا خالید گەیشتۆتە هیندستان، هیندستان لە ژێر دەسەڵاتی "کۆمپانیای هیندی شەرقی" دا بوە. بەشێ بوە لە کۆلۆنیەکانی بریتانیا. گەلانی هندستان، لەوانە گەلە موسوڵمانەکانی، لە ژێر دەستی ئینگلیز دا بون. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی جیاواز بوە لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی و قاجاری. یەکێ لەو شتانەی ئینگلیز برد بویە ئەو وڵاتەوە چاپخانە بوە. شارەکانی کەلکەتە و بەمبای و لەکنهو چاپخانەی گەورەیان تێدا دامەزرێنراوە. هەندێ لە کتێبە گرنگەکانی زمان و ئەدەبی فارسی لەو چاپخانانە دا چاپ کراون، لەوانە: شاهنامەی فیردەوسی، دیوانی حافز، گولستان و بوستانی سەعدی، هەندێ لە دانراوەکانی جامی. هەروەها چەند رۆژنامەیەک بە دو زمانی فارسی و ئینگلیزی دەرچون. یەکەم رۆژنامە بە زمانی فارسی لە هیندستان دەرچوە، نەک لە ئێران. دەسەڵاتی بریتانی هەوڵی داوە زمانی ئینگلیزی ببێتە جێگرەوەی زمانی فارسی، بە تایبەتی لە کاروباری دیوانی و فەرمیی حکومەت دا.

بە پێی نامەیەک، کە دوای حەوت مانگ لە مانەوەی لە خانەقاکەی شاە عەبدوڵا، بۆ یەکێ لە نزیکەکانی خۆی لە سلێمانی نوسیوە، رۆژی 26 ی زیلحەجەی 1224 ی کۆچی، گەیشتۆتە دوایین مەنزڵی سەفەرەکەی. *(نامە: 29)* کە وەکو خۆی لە قەسیدە عەرەبیەکەی دا ناوی ناوە "کەعبەی ئامال"، واتە بەر دەم خانەقاکەی شاە عەبدوڵا، لە شاری دیهلی.

سەرەتای نامەکەی بەم چوارینەیە دەس پێ ئەکا:

والەء شـوق جمـال دوسـتان
بـی نصـیب از گشـت بـاغ و بوسـتان
بنـدەء وامنـدە از وصـل حبیـب
خالـد درمانـدە در هندوسـتان

خالید بە بۆنەی گەیشتنیەوە بە دوا مەنزڵی سەفەرەکەی و، لەپێناوی گەیشتن دا بە دیداری ئەو پیرەی ئەم لە کوردستانەوە ئەو رێگا دورە پڕ مەترسیەی پێواوە، دو قەسیدەی درێژی داناوە. هەردو قەسیدەی ناردوە بۆ شاە عەبدوڵا. قەسیدەیەکیان بە فارسی و قەسیدەیەکیان بە عەرەبی.

قەسیدە فارسیەکەی بەم جۆرە دەس پێ ئەکا:

دهید از مـن خبـر ان شـاە خوبـانرا بە پنهـانی
کە عـالم زنـدە شـد بـار دیگـر از ابـر نیسـانی
صف نظارەگـان در انتظـارش چشـم در راهنـد
پری رویان همە جمعند و مطرب در غزل خوانی
...

لە بەشێکی تری قەسیدەکەی دا ئەڵێ:

بسـی تـوبیخ کردنـد اهـل تـوران و خراسـانم
بدار الکفـر رفـتن چـون پسـندی گـر مسـلمانی
بـدهلی ظلمـت کفـر اسـت گفتنـد و بـدل گفـتم
بظلمـت رو اگـر در جسـتجوی اب حیـوانی
...

لە کۆتایی قەسیدەکەی دا نوسیوێتی:

تمنـــــای قبـــــولش دارم و دانـــــم کە نـــــأهلم
مـــدد یـــا روح شـــاه نقشـــبند و غـــوث گیلانـــی
سگم، از سگ بسی کمتر تو نجم الدین صفت جانا
بدین سـگ بنگـر از روی کـرم زانسـان کە میـدانی
گریـزان از نهیـب بـاز نفسـم صـعوه سـان سـویت
زهـی دولـت بلطـف ایـن صـعوەرا گـر بـاز گردانـی
بخـود کـن اشـنا چـون کـردیم از خـویش بیگـانه
عطـای احمـدی فرمـا چـو مـا کـردیم سـلمانی
بدانسان مظهری شـد جـان پاکـت جـان جانـان را
بچشـم اهـل بیـنش ایـن زمـان خـود جـان جانـانی
ز جـام فـیض خـود کـن خالـد درمانـدەرا سـیراب
کە او لب تشـنەء تـیە اسـت و تـو دریـای احسـانی

(ڕۆحی مەولانا: 75.
تەرجومەی کوردی قەسیدەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

قەسیدە عەرەبیەکەی بەم بەیتە دەس پێ ئەکا:

کملـــت مســـافة کعبـــة الامـــال
حمـــدا لمـــن قـــد مـــن بالاکمـــال
دیـــــدەنی شـــــاه عەبـــــدوڵا

لە سەر دیداری خالید و شاه عەبدوڵا و مانەوەی ئەو ساڵەی خەریکی سلوک بوە، زانیاریەکی ئەوتۆ بە دەســتەوە نــیە، جــگە لە هەنــدێ چیرۆکــی کە نوســەرانی بیــۆگرافیەکەی بە دوای یەک دا گێڕاویــانەتەوە و، هەندێکیشی زۆرتــر لە دروســتکراو ئەچــن تــا ڕوداو. یەکــێ لەو چیرۆکــانەی کە گێڕاویــانەتەوە و، ڕەنــگە لە ڕاستیەوە نزیکتر بێ، ئەمەیە:

"بۆ ئەوەی لە گەڵ خەڵکی ئاسایی هیچ جیـاوازیەکی نەبـێ و ڕەفتـاری تـایبەتی لە گەڵ نەکـرێ خالید داوای لە پیرەکەی کردوە:

یەکەم، نازناوی مەلایەتی لە سەر هەڵبگرێ و، وەکو هەر کەسـێکی ئاسـایی بە نـاوی خالیـدەوە بانگی بکا و لە گەڵی بدوێ.

دوەم، لە خواردن و نوستن و ژیانی ناو خانەقادا وەکو خادمەکانی تری خانەقا ڕەفتاری لە گەڵ بکرێ.

سێیەم، پاککردنەوەی ئاودەستەکانی خانەقای پێ بسپێرێ."

پیرەکەی داوای یەکەم و دوەمی لێ قوبوڵ کـردوە، بەڵام لە بـاتی پـاککردنەوەی ئاودەسـتەکان، ئەرکـی ئاوکێشان "سەقایی" ی خانەقای پێ سپاردوە. *(ریاض المشتاقین: 114)* خالیـد مـاوەی پێـنج مانـگ بە سـەری ڕوت و بە پێی پەتی ئاوی کێشاوە. هەمو ڕۆژێ لە بەیانیەوە تا ئێوارە چەند جـارێ چـۆتە سـەر ئەو بیـرەی ئاوی لێ هەڵێنجاوە. بۆ ئەوەی ئەم ئازار بدەن و گاڵتەی پێ بکەن هەمو ڕۆژ دەوری بیرەکەیان پـیس کـردوە،

ئەمیش، بێ ئەوەی هیچ بڵێ، دەوری بیرەکەی پاک کردۆتەوە و خەریکی کارەکەی خۆی بوە. هەمو ڕۆژێ بایی پڕکردنی چل گۆزەی گەورەی خانەقا ئاوی کێشاوە و حەوشەی خانەقاشی ئاوڕشێن کردوە. ئەگەرچی شان و ملی هەموی بوە بە برین بەڵام نە بۆڵاندویەتی و نە ناڵاندویەتی و نە گلەیی کردوە، تا ئەو کاتەی پیر داوای دەسلێهەڵگرتنی لێ کردوە، بە دڵێکی خۆشەوە درێژەی بە ئەنجامدانی ئەرکی ڕۆژانەی داوە.

دوای ئەم قۆناغە پیری تەریقەتی نەقشبەندی، شاە عەبدوڵا، ئیتر خالیدی لە سەقایی بەخشیوە و لەوانی تری جیا کردۆتەوە. ماوەی دە مانگ لە "خەڵوەت" دا هێشتویەتیەوە، دەرسی داداوە. نهێنیەکانی تەریقەتی فێر کردوە. پاش ئەوەی هەمو قۆناغەکانی "تەسەوفی" بڕیوە، ئینجا "ئیجازە" ی داوەتێ. شاە عەبدوڵا ئیجازەنامەکەی بە زمانی فارسی بۆ خالیدی نوسیوە. ئەمە دەقەکەیەتی:

ئیجازەنامەی مەولانا

"بسم الله الرحمن الرحيم - بعد حمد و صلوات، فقير عبدالله نقشبندی مجددی - عفی عنه - گزارش می نماید که سرامد علمای دين و گزيدهء طالبان راه حق اليقين، حضرت مولانا خالد - سلمه الله تعالی - برای طريقهء نقشبندی از ملک کردستان نزد اين فقير رسيد. تا ده ماه در خلوت ترک به انکار و اشغال به کمال جد و جهد پرداختند. الحمدلله که به عنايت الهی - سبحانه - به واسطهء پيران کبار - رحمة الله عليهم - به مدارج طريقه، ترقيات کردند و به حضور و يادداشت و تهذيب لطايف عالم امر فنا و بقا و بيخوديها فايض شدند و انوار سير لطايف عالم خلق و کيفيات و حالاتی که بر هيأت وحدانی سالک در طريقه حضرت مجدد - رحمة الله عليه - فايض می شوند، باطن ايشان را منور ساختند و از کمال طريقه به تکميل ان رسيدند.

پس ايشان را به اجازه و خلافت و تربيت طالبان ممتاز فرموديم و در طرق قادريه و چشتيه و سهروديه و کبرويه - رحمة الله عليهم - نيز مجاز و مأذون ساختيم چنانکه معمول اين طريقه است. دست ايشان دست من است و ايشان نايب و خلف الصدق پيران منند. رضای ايشان رضای من و خلاف ايشان خلاف من. به دوام ذکر و توجه و مراقبات و اتباع سنت سنيه و اجتناب از بدعت رويه و صبر و توکل و تسليم و رضا و شغل علوم تفسير و حديث صوفيه و هدايت طالبان مشغول باشند. اللهم اجعله للمتقين اماما وصلی الله علی سيدنا محمد و اله و صحبه و سلم."

(رياض المشتاقين: 129)

لە ئەم ئیجازەنامەیەدا ئەشێ چەند تێبینیەک تۆمار بکرێن:

شاە عەبدوڵا شایەتی بۆ حاجی مەلا خالید داوە:

لە خاکی کوردستانەوە بۆ وەرگرتنی تەریقەتی نەقشبەندی چوە بۆ لای ئەو.

ماوەی دە مانگ لە بەر دەستی ئەودا لە خەلوەت دا سلوکی کردوە. قۆناغەکانی ڕاهاتن و فێربونی نهێنیەکانی تەریقەتی نەقشبەندی، بە پێی تێگەیشتنی خۆیان، لەوانە: خەلوەت، مەداریجی تەریقەت، حضور، یادداشت، تەهزیب، فەنا، بەقا، بیخودی، باتین، بە سەرکەوتویی بڕیوە تا گەیشتۆتە پلەی "کەمال".

هەروەها لەو ماوەیەدا بە ئەندازەیەک شارەزایی لە تەریقەتەکانی: قادری، چەشتی، سوهرەوەردی و کوبرەوی دا، پەیدا کردوە مامۆستاکەی لە هەمو ئەو تەریقەتانەدا "موجاز و مەئزون" ی کردوە.

شاە عەبدوڵا کە گەورەترین پیری تەریقەتی نەقشبەندی ئەو سەردەمە بوە، لە ئیجازەنامەکەدا خالیدی بە "سەرامەدی عولەمای دین و گوزیدەی تالیبانی ڕێگەی حەقولیەقین،" ژماردوە و، بە "حەزرەتی مەولانا

خالید"، ناوی بردوە و، وتویەتی "دەستی خالید دەستی ئەوە، رەزای خالید رەزای ئەوە، خیلافی خالید خیلافی ئەوە."

حەزرەتی مەولانا خالیدی داناوە بە جێگرەوەی خۆی و جێنشینی راستاڵی پیرەکانی تەریقەتی نەقشبەندی و، دەسەڵاتی ئیجازە، خەلافەت، پەروەردەکردنی خوازیارانی تەریقەتی داوەتێ. بەوەش ئیتر خالیدی کوردی شارەزوری، لە خەلیفەیەکی خۆجێیی تەریقەتەوە بۆتە پیری تەریقەتی نەقشبەندی لە ئاستی جیهانی ئیسلامی دا، لە سنوری چینەوە تا سەروی ئەفریقا.

لێرەوە ئیتر ئەستێرەی خالید کەوتۆتە درەوشانەوە. لە حاجی مەلا خالیدەوە بۆتە "حەزرەتی مەولانا خالید" و، خۆی ئامادە کردوە بۆ گەڕانەوە بۆ کوردستان.

– 1 –

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی حاجی مەلا خالیدی لە ستایشی ئیمام رەزا و ئارامگاکەی لە شاری مەشهەد، بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

کـــــام بارەگــــایە، بەرزی لەگەڵ عەرش بەرامـــــبەرە؟
لەو نـــوری گـــومەزەوە هەمـــو عـــالەم مـــونەووەرە
رۆژ مـــۆری تـــاوڵەیەکە لە شــــەوقی قـــوببەی زەڕی
لای تەخـــتە نەردی چەرخـــی چـــوارەم لە شەشـــدەر
عەکســـــی گوڵئاتەشـــــی ئەو دەرکەوتـــــوە بەوە
ســـەر بەردەکـــانی شـــوێنی خلیســـکی ســـەمەندەرە
نوعممـــــان خەجـــاڵەتە لە نمـــونەی خەوەرنەقـــی
کیســـرا بە کەســـری تـــاقی دڵیشـــی موکەسســـەرە
بـــۆ خـــاکی رێ، کە کەوشـــی میـــوان دابنـــێن بە ڕیـــز،
دەرگـــانەکەی بە ڕیـــز ســـەفی خاقـــانو قەیســـەرە
ئەم بارەگـــایە جـــێ ســـیڕی ســـەرداری ئەولیـــا
یـــا خوابگـــاهی نـــوری دو دیـــدەی پێغەمـــبەرە
بگـــرە لە ڕۆژهەڵاتەوە تـــا خۆرنشـــین بە ڕیـــز
ئەم زاتە فەیـــزی بـــۆ ســـەر هەمـــوان بە ســـێبەرە
ڕەوزەی ڕەزایە ئێـــــرە، کە فەرزەنـــــدی کـــــازمە،
تـــــازەگوڵێکی گەش لە گولســـــتانی جەعـــــفەرە
ســـەروی ســـپی لە گوڵشـــەنی ســـوڵتانی ئەنبیـــا
نەوبـــاوەی حەدیـــقەی زەهـــرا و حەیـــدەرە
ناگـــاتە قـــافی قـــودرەتی، ســـیمورغی عەقڵـــی کەس
کەی کەعـــبە شـــوێنی فـــڕینو فـــڕەی بـــاڵی کـــۆترە؟
ئەم خـــاکە جیســـمی پـــاکی ئەوی وا لە باوەشـــا
وا بـــۆی لـــواوە فەخـــری لەســـەر چەرخـــی ئەخـــزەرە
ســـیڕێ لە ئەهلـــی بـــاتینەوە ئاشـــکرا دەبـــێ
تێکـــڕا هەمـــوی لە ســـوچی دڵـــی پاکیـــا مـــوزمەرە

ئەم شەوقی ڕۆژە نوری جەمالی ئەوە بەڵێ
وایە جەزا موافیقی ئیحسان موقەڕەڕە
هەرچی لە دو جیهانە کە کەمەر بەستەی ئەوە
لای نەنگە پێی بڵێن ئەمە شای حەوت کیشوەرە
حاجی! ئەچیتە کوێ وەرە مەشهەدێ کەوا
ئەم شوێنە وەقفەیەکی وەکو حەجی ئەکبەرە
بێ زوڵمەت ئاوی خزری لە دەرگا بخۆرەوە
گەنجێکی وایە حەسرەتی گیانی سکەندەرە
ئەی زائیرینە! لێرە بە هێواشی پێ بنێن
فەرشی زەوی لە باڵی مەلەک پڕ لە شاپەڕە
کاکۆڵی بەستوە بە گەسک خادمی بەهەشت
غافڵ نیە هەمیشە لە ماڵینی ئەم دەرە
شاها! ستایشت بە زوبانو بەعەقڵی من
نابێژرێ ئەو سەنایە لە عەقڵم بڵندترە
بێتو گەدایەکی وەکو من وەسفی تۆ بکا
وەک مشتومالی ئاوێنەی میهری ئەنوەرە
گیانە! بە شاهی مەسنەدی لەولاک کە ناوی ئەو
بۆ سەر، سەری نەبیی ئولولعەزم ئەفسەرە
ئینجا بە حەقی ئەو کەسە تەئریخی ڕۆژگار
بابی لە دەفتەری هونەری بابی خەیبەرە
ئینجا بە نوری عیسمەتی ئەو ناوە نامیە
قوفڵی زوبانو حیرەتی عەقڵی هونەروەرە
ئینجا بە سۆزی سینەی ژارچەشتوەکەی کەوا
ئێستایش بەشینو ماتەمی چاوی جیهان تەڕە
ئینجا بە خوێنی ناهەقی سوڵتانی کەربەلا
تەئریخی ئەم جیهانە بە خوێناوی ئەحمەرە
ئیتر بە هۆی ئەوەی کە لە بەحری مەناقیبی
ئینشایی بوفیراس لە تنۆکێکی کەمترە
ئیتر بە ڕوحی ئەقدەسی باقیر کە ناو دڵی
خەزنەی خودایە پڕ لە دوڕی سیڕ و گەوهەرە
ئیتر بە حەقی موسای کازم کە ناوی ئەو
لای خوا لە ریزی مەردی بەسەندی سەبتی دەفتەرە
ئیتر بە نوری تەلعەتی تۆ کاتێ دەرکەوی
میحرابی مانگی چواردە و شەمسی خاوەرە
ئیتر بە تەقیەی تەقیو پاکی نەقی
ئینجا بە عەسکەرێ کە هەمو جیسمی جەوهەرە

ئینجـــا بە عەدلـــی ئەو شـــەهە وا دادی حـــوکمی ئەو
بـۆ، بەرخـی کـۆرپە، گـورگ بە جـگەر سـۆزیی، مـادەرە
رِوحمـــیَ بە خالیـــدت بـــکە وەک بـــیَی کەنـــاری ئـــاو
لەرزانــــی ترســــی زەمــــزەمەی رِۆژی مەحشــــەرە
تـــــــــۆ پادشـــــــــای دادگەریو ئەو گەدای هەژار
مەغڵـــوبی دێـــوی سەرکەشـــی نەفســـی ســـتەمگەرە
تـــۆ ســـایەداری لوتـــف و ئەویـــش بەزاری عەفـــو
دەســـتێکی بگـــرەو راپکێشـــە بفەرمـــو: کـــورِە وەرە!
نـــا ئەهلـــەو ســـزای ئەوە نـــیم رِو بکەیـــتە مـــن
چـــاک و خـــراپ لە لای کەرەمـــی تـــۆ بەرامـــبەرە
پەیکـــیَ بنێـــرە بـــۆ منـــی بـــیَ خانومـــان بە هینـــد
بـــۆ لای ئەوەی کە خـــاکی دەری موشـــکی ئەزفەرە
دێـــوی موریـــدی لە پـــێش نەزەری هەر موریـــدی ئەو
مێشـــولەیەکە مـــوعەرِەزی بـــایەکی سەرِســـەرِە
ســـــەر قـــافڵەی قەتـــاری تەریقـــی هیـــدایەتە
ئاگـــای لەســـــەر بەنـــدەگی حەیـــی ئەکـــبەرە
ئاســـودە وەرە رەو بـــکە لە ســـەر مەنزڵـــی بەقـــا
بـــۆ مەملەکەتـــی ســـەرووی حەرەمـــی قودســـی رِەهـــبەرە
چـــاوم لە چـــاوی پـــرِ فەنـــی ئەو رەحمەتـــی ئەویَ
مـــن موفلیســـم، نیگـــاهی ئەویـــش کیمیـــاگەرە
یـــاخود مســـی شکســـتەو هیـــوام هەیە بە ئەو
بـم کـا بە زێـرِ، کە مـس، بە نیگـای ئەو هەمـوی زەرِە.
(رۆحی مەولانا: 50)

– 2 –

پیرەمێرد شیعرە فارسیەکەی حاجی مەلا خالیدی لە دەربرِینی هەستی ئاوارەیی دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

جەژنە وا مـــن ناهومێـــد و بـــیَ بەشـــی دیـــداری یـــار
خەڵکی خورِەم، من بە خورِەم، ئـاو لە چـاوم دێـتە خـوار
گشت لە گەشتی دەشـتە داوێـن پـرِ گـوڵاڵەی ئـاڵ و مـن
ئەشـــکی ســـوری، داخـــی دوری، دەوری کـــردمە لالەزار
بـیَ نەوا و، دڵ لە خەم کەیـل و، غەریـب و بـیَ نسـیب
دەست لە سەر دڵ، سەر لە ئەژنۆ، چاو لە رێـگەی پرسـیار
دڵســـوتاو و، چەرگبـــرِاو، کـــۆڵان بە کـــۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەری مـن نەچـیَ، دورکەوتەیـی یـار و دیـار
خوێنی دڵ وا هات بە چاوما، بو بە جـۆگەی "بەکرەجـۆ"

هەردو سەرچاوەی چەمێکن کردمە تاسەی "سەرچنار"
باوەمردەی "باوەمردە" م، "ئاڵبولاغە" چاوەکەم
خۆزگە ئەم دی پێم بڵێن وا "باوەگێڵدی" گەیە شار
پێم بڵێ: خالید، ئەگەر تۆ وا ڕەهەندە و شێت نەبی
تۆ لە کوێ و غەزنەین و کابول، خاکی هیند و قەندەهار؟
(ڕۆحی مەولانا: 16)

– 3 –

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی مەلا خالیدی لە ستایشی شاە عەبدوڵای دیهلەوی دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

تو خوا سا بۆم بڵێن بەو شاهی جوانانە بە پەنهانی:
کە زیندو بونەوە، عالەم، بە فەیزی هەوری نیسانی
هەمو دەستەی پەرستشکاری ئەو، چاویان لە ڕێ دایە
پەریڕویان لەوێن، وا موتربیش کەوتە غەزەلخوانی
بە لەنجەولارەوە سەروی چەمەن دێنو دەچن یەکسەر
بەپیر ئەو پیرەوە وا دێتە ناو بەزمی گولستانی
قدومی مەرهەمی داخی دڵی لالەی جگەرسۆزە
نیگاهی داخە بۆ ڕویی لالەڕویانی غولامانی
ئەبا ئاوی لەتافەت لەو گوڵی تازەی نەپشکوتو
ئەدا ئاوی خەجاڵەت بەو نیهالانی خەرامانی
لە ڕاستی قەددی ڕاستی سەروی ئازاد سەر فرۆ دێنێ
بە چاوپێکەوتنی، شمشاڵ ژەنە، شمشاد بە گۆرانی
هەمو جوانان لە ڕویا ڕو بە خوێنی دڵ ئەکەن سوراو
پەڕی تاوس پەرێشانە لە تاو جیلوەی پەرێشانی
گزنگی چاویە وا داویە لە نەرگس چاوی روناکە
بە خاکی پێی ئەوە سونبول دەکا ڕەیعانی ڕەیحانی
بە یەک دا دێن هەرایانە بە دەعوای دولبەری دولا
لە نەوزادانی بوستانیو دلارامی شەبوستانی
پەچەی لادا بە ئارایشتەوە دولبەر لە شکڵی دا
کە لەو نەقشی خودایە، دڵشکستی حەسرەتە، مانی
لە یەکی تریش ڕەنگێکی وا دەنوێنێ باغچەی گوڵ
کە وەسفی نایەتە تەحریر، وا کەوتومە حەیرانی
بە دەستی سنعەتی خوا خامەیی قودرەت کە نوسیویە
لە سەر سەحنی چەمەن شیعری بەدیعو خەتی ڕەیحانی
وەنەوشە مل کەچە بۆ خالی جانان، سوجدەیە پیشەی
لە شەرمی ڕووی، گوڵ وا ئارەقی خەجڵەتیە پێشانی

دەمی خونچە بە مەدحی ئەو دەمە ئەکرێتەوە هەردەم بە تیلای چاوی نیرگس ڕەنگی زەردە حەددی خۆی زانی ڕەشە ڕەیحانە خەتی لێوە، سونبول زوڵفی مەحبوبە، قەدی سەرویش، لە گەڵ بالای جوانان، کەوتە هاوشانی بە ڕوی پەڕەی گوڵا شەونم کە ئەدرەوشێتەوە هەروەک بە سەر لەعلی یەمانی دانە مرواری بەحری عوممانی بە فەرشی سەوزی خوا پێداو لە زەمڕوت جوانترە چیمەن لە ڕاستی لالە، لاڵە، کەمڕوە، یاقوتی ڕوممانی دەمێ عیساو دەمێ بای بەربەیانی هاودەمن دەمدەم پەیامی مردو زیندوکردنەوەی دا هەوری نیسانی بە گریەی هەورەوە گوڵ پێکەنی، ئەم گریەو ئەم خەندە، وەکو مەعشوقی بێ پەروا لە ناڵەی عاشقی فانی بە بۆنی گوڵ هەزاران چاوی کوێر کەوتونەوە بینین وەکو یەعقوب بە بۆنێکی کراسی ماهی کەنعانی سەمەندەر هاتنە سایەی، گوڵئاتەش ئاوی گوڵیان چەشت، بە جارێ هاتنە ژێر بەیداخی باخ، وەحشیو بیابانی هەزاران گوڵ کە پشکوتون بە بایەکی بەیان هەروەک دڵی دەستەی موریدانو نیگاهی قوتبی ڕەببانی چرای ڕێی ئافەرینش، ڕوژی بورجی دانشو بینش، کلیلی گەنجی حیکمەت، خەزنەی ئەسراری سوبحانی دەلیلو ڕێ نیشاندەر، شەمعی جەمعی ئەولیای ئایین پەناهی پێشەوایان، قیبلەی ئەعیانی ڕوحانی ئەمینی قودسی عەبدولا شەهێکیوا نیگاهێکی گەیشتە بەردی ڕەش ئەی کا بە لەعلێکی بەدەخشانی ئیمامی ئەولیا، سەییاحی ئیقلیمی خودا بینی، نەدیمی کیبریا، غەواسی ناو دەریای خودادانی لە یومنی مەقدەمی ئەمنی یەمەن هیندوستانێکە وەکو وادیی ئەیمەن جێی تەجەللی فەیزی ڕوحانی لە ژور خەتی خەتاوە تاکو ڕۆژئاوا نیە ئەمڕۆ یەکێکی تر ببێ لەو پایەدا تا بێتە مەیدانی ئەگەرچی مەنبەعی شوعلەی جیهانئابادە دونیایەک بە جارێ نوری تێ دایە بوەتە مەشعەلستانی لە تیشکی ڕۆژی فەیزی شەمشەمەکوێرە نەبێ، کوێرە بە غەیری خێڵ کە دو بینە ئیتر نەی دیوە کەس سانی لە دوای مەزهەر لە دونیا دا ئەوە بۆ سیڕی حەق مەزهەر کەمالاتی زهوری کرد لە لای قەییومی ڕەببانی

چلۆن نازیّ ببیّ بـۆ ڕۆژ تـا بڵـێ وەک ئەو جیهـانگیرەم
لە کێـویش نـایە وەک ئەو هـیممەتە دەعـیەی گرانجـانی
ئەگەر پێشـــکەوتوانی پێشـــو، ئەم ئەبیـــامە بونـــایە
لە مەجلیسـیا ئەبـون، بـێ فاسـیلە، هەر بـۆ سـەبقخوانی
ئەوانەی وان لە بەر دەرگـای سـەفەریان شـوێنی خۆیـانە
لە خەڵوەتیان، لە خزمەتیان، وەر ئەگـرن فەیـزی ڕوحـانی
بوزرگـانی لە سـەد دەفـتەر لە سـەد مەعنـا لە بەریـانە
کە ئەو دەرکەوت هەمویـان دەبـنە منـداڵی دەبوسـتانی
گەلێکـــی وا هەیە لای بوســـتامە وە یـــا مەنســـور
بە تەمکیـنن "ئەنـالحەق" نـابیەی یـا جۆشـی سـوبحانی
لە ئەقتـابی جیهـان دا کەس نـیە هاوشـانی ئەو بـڕوا
لەگەڵ ڕۆژا سوها چۆن بـۆی دەگـونجێ لافـی ڕەخشـانی
بە ڕوحـــی ئەو کە دەهلـــی بـــاغی ڕوحـــانییە ئیتـــر
قەڵایـــێکە گـــوزەر ناکـــا بە لایـــا فیکـــری نەفســـانی
ئەگەر چـــی کافرەســـتانە بەڵام فەیـــزی وجـــودی ئەو
ئەوێی کردوە بە جەننەت نەک خیلافی نەسسی قورئـانی
گولسـتانی هیـدایەت. سـیسو ژاکـاو بـو لە دنیـا دا
بەجـارێ فەیـزی ئەو خسـتیەوە سـەر سـەوزیو شـادانی
ئەگەر میعمـاری لـوتفی قەسـری ئیمـانی لە سـەر نوێـوە
نەی هێنـا بێـتەوە مەیـدان لە نـاو چـو بـو بە وێرانـی
هەتـا نەم دی بـو بەرقـاپی سـەروکارم لە گەڵیـا بـو
کە دیـم فەرقـی نەمـا خەڵکـی عیـراق و پیـر و میللەتـانی
گەلـێ تـوانجی ئەدا لـێم ئەهلـی تـورانو خوراسـانی
کە بـۆچی ئەچـیە "دارولکـوفر" ەوە گەر تـۆ موسـڵمانی
ئەیان گوت: دیهلی زوڵماتێکی کـوفرە. مـن: وتـم ئەی دڵ
سـکەندەر کەوتە نـاو زوڵمـاتەوە بـۆ ئـاوی حەیـوانی
لە تـولی سـوحبەتی نـاو ئەولیـای بەتحـا و یەثـروب دا
نەکەوتە دەسـت، ئەوەی لێـرە وەرم گرتـوە، بە هەرزانـی
بە گیـانو دڵ بـبە بەنـدەی ئەگەر پێویسـتە ڕسـتگار بـی
لە تەفـرەی نەفسـی ئینسـانی، لە مەکـرو فێڵـی شـەیتانی
ئەگەر چنگ ئەهریمەن کەوتایە، موری عەهدی ئەو ڕۆژێک
بە مێـــرولەی نە دەکـــڕی حاســـڵی مـــوڵکی ســـلێمانی
لەبەر بەد بەختـی خـۆی شـایانە بکـرێ ئەو سـیابەختەی
لەوێ دایە کەچـــی مەیلـــی دەگـــاتە عـــالەمی فـــانی
لە ئێمـێ پـێی وتـم وا مـن لەوێـدام بـۆچی نایناسـم
وتـــم ڕاســـتە ئەبـــوجەهلی، (محمـــد) بـــۆیە نـــازانی:

ئەوانە گەسکی بەردەرگای ئەدەن پێیان ئەڵێم ئامان
لەدەست خۆتانی مەدەن ئیکسیری ئەعزەم وا بە ئاسانی
نیازی بەندەگی ئەو وا لە دڵما ئاهـ!! کە نا ئەهلم
مەدەد یا روحی شاهی نەقشبەندو غەوسی گەیلانی
لە تاوی بازی نەفسم هەر وەکو پاساریَ دێم بۆ لات
چ خۆشە گەر لەچنگ بازی دەرێنی وا بە ئاسانی
سەگم کەمتر لە سەگ!! سا تۆیش وەرە بۆم بە بە نەجمەدین
تەماشایەکی حاڵم کە بە ئینسانی کە دەیزانی
بە ئاشنایی قبولم کە. بێگانەم لە خویشو خۆش
تەجەللی ئەحمەدیی بنوێنە وە بزانە کە سەلمانم
بەرەنگێکی وەها گیانت نمونەی جانی جانانی
بەچاوی ئەهلی بینایان بەوێنەی جانی جانانی
لە پیاڵەی لوتفی تۆ با خالیدی لێوتینو تێر ئاو بێ
کە ئەو لێو وشک هەڵاتوی تینوەتیو، تۆ بەحری عومانی
(رۆحی مەولانا: 75)

–4–

خالیدی پیری تەریقەت (1226 – 1230 ک)

سەفەرەکەی مەولانا خالید بۆ هیندستان، لە چونیەوە هەتا گەڕانەوەی، نزیکەی دو ساڵی خایاندوە. لە گەڕانەوەدا وەکو چونەکەی زۆری پێ نەچوە، چونکە ئەمجارەیان لە یەکێ لە بەندەرەکانی هیندستان سواری کەشتی بوە، بە ڕێگای دەریادا ڕۆیشتۆتە بەندەری مەسقەت لە خەلیج و، لە وێوە بە ڕێگای وشکایی دا بۆ شارەکانی شیراز، یەزد، ئەسفەهان، بەرەو هەمەدان، ساڵی 1226 ک (1811 ز) گەیشتۆتە شاری سنەی پایتەختی میرایەتی ئەردەڵان. *(الحدیقة الندیة: 39)*

بڵاوکردنەوەی تەریقەتی نەقشی لە ناو شیعەدا زەمینەی فکری نەبوە. لە بەر ئەوە نەیتوانیوە کەسێ لە زاناکانی شیعە رابکێشێ بۆ سەر تەریقەتەکەی، بەڵام کە گەیشتۆتەوە کوردستان، لە شاری سنەوە دەستی کردوە بە بانگەوازی تەریقەتەکەی و، هەر لەوێ یەکەم هەنگاوی ناوە و یەکەم سەرکەوتنی بە دەس هێناوە. شێخ محەمەد قەسیمی مەردۆخەیی، کە مامۆستای خۆی و کەسایەتیەکی ناسراوی بنەماڵەی شێخانی مەردۆخەیی و، یەکێ لە زانا بە ناوبانگەکانی ئەو سەردەمە بوە، چۆتە سەر تەریقەتەکەی. هەروەها چەندین مەلا و کەسایەتی تر.

مەولانا خالید لە سنەوە چۆتە گوندی سەرگەت. ماڵی حەمەخانی برای لەوێ بوە. سەرگەت گوندێکی گەورە بوە سەر بە ناوچەی گوڵعەنبەر (شاری خورماڵی ئێستا). ئەو کاتەی ئەوڕەحمان پاشا، خالیدی بە مەلای مزگەوتەکەی خۆی لە سلێمانی دامەزراندوە، بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی مەلا خالید و براکانی داهاتی گوندی سەرگەتی بۆ تەرخان کردون. *(نامە: 159. دەسنوس: 129)* بنەماڵەکەی مەلا خالید هەر ئەو کاتە گوێزاویانەتەوە بۆ ئەوێ و، لەوێ نیشتەجێ بون و، خەریکی کشتوکاڵ بون.

نزیکەی سێ حەفتە لە سەرگەت ماوەتەوە لەو ماوەیەدا، هەم پێشوازی کردوە لەوانەی چون بۆ بەخێرهاتنەوەی، خزم و دۆست و ناسیاوەکانی بە سەر کردۆتەوە. هەم سوسەی دەنگدانەوەی هەواڵی گەڕانەوەکەی خۆی کردوە لە ناو خەڵک دا، بە تایبەتی لە ناو خەڵکی سلێمانی دا. لە گوندی سەرگەتەوە چۆتەوە شاری سلێمانی. بەڵام وەکو شاە عەبدوڵا لە هندستان ئامۆژگاری کرد بو، لە سلێمانی نەماوەتەوە، سەرەتا روی کردۆتە بەغداد بۆ سەردانی ئارامگای شێخ عەبدولقادری گەیلانی.

مزگەوتی گەیلانی لە بەغداد ناوەندی ئیرشادی تەریقەتی قادری بوە، لە هەمان کات دا ناوەندی خوێندنی زانستی - دینیی بوە. مەولانا خالید ماوەی پێنج مانگ لە بەغداد لە مزگەوتی شێخ عەبدولقادری

گەیلانی دا جێگیر بوە. لەوێ لە گەڵ فەقێ عوسمانی هەورامی، دواتر شێخ عوسمانی سیراجودین (1195 - 1283 ک)، ئاشنایەتی و دۆستایەتی پەیدا کردوە و، بۆتە هاوڕێ و باوەڕپێکراوی و، لە پاشەڕۆژدا بوە بە یەکێ لە ناسراوترینی خەلیفەکانی لە ناوچەکەدا.

تەریقەتی نەقشبەندی

خالیدی سەحرانەوەرد لە هیندستانەوە چی لە گەڵ خۆی هێناوەتەوە بۆ کوردستان؟

تەریقەتی نەقشبەندی، پێش هاتنەوەی خالیدی سەحرانەوەرد، ئەگەر خەلیفە و موریدیشی هەبو بێ، لە کوردستان، لە ناو خەڵک دا، تەریقەتێکی نەناسراو بوە، هیچ نفوزێکی مادی یا مەعنەوی نەبوە. لە گەڵ گەڕانەوەی خالیدا ئیتر تەریقەتی نەقشبەندی بڵاو بۆتەوە، لە ناو خەڵک دا بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا لایەنگری پەیدا کردوە و، پەرەی سەندوە.

تەریقەتی نەقشبەندی تەنیا لە ناو ئەهلی سوننەت و جەماعەت دا بڵاو بۆتەوە. لە ناو مەزهەبی سوننەش دا پێڕەوی ڕێبازی ئەشعەری کردوە، بە پێچەوانەی موعتەزیلەوە ئەمان پێیان وا بوە: نەقل حاکم و ئەقڵ خادمە. شیعەیان بە "رافزی" زانیوە. خالید لە سەفەرەکەی دا ئەوەی نە شاردۆتەوە. لە شیعرەکانی دا ڕەنگی داوەتەوە. کاتێ چوە بۆ مەشهەد بۆ سەردانی ئارامگای ئیمام ڕەزا و گفتوگۆی لە گەڵ زانایانی شیعە کردوە، لە ماڵئاوایی دا ئەڵێ:

خالد بیا و عزم سفر زین مقام کن
بر روضه رضا بدل و جان سلام کن
از گفتگوی خام روافض دلم گرفت
بر بندوبار قطع سخنهای خام کن
بدعت سرای طوس نه جای اقامت است
برخیز و روی دل بدر پیر جام کن..

لەو قەسیدە عەرەبییەدا کە دوای گەیشتنی بە دەروازەی جیهانئاباد بۆ شاە عەبدوڵای هۆنیوەتەوە باسی "رافزی" یەکان ئەکا و ئەڵێ:

وأعانني من فرقة أفاكة
وأجارني من امة جهال
أعني روافض انربيجان التي
هم أشنع المخلوق في الافعال

شاە عەبدوڵاش هەمان باوەڕی هەبوە. لە گەڕانەوەدا بەرەو کوردستان خالیدی ڕاسپاردوە سەردانی، مەولانا عەبدولعەزیزی حەنەفی، نوسەری کتێبی "تحفهء اثناعشريه" بکا، کە لە دژی شیعە نوسیوێتی. تەریقەتی نەقشبەندی، لە سەر دەستی مەولانا خالیدا، خەلیفە و موریدی لە ناو ئەهلی سوننەت دا، لە سەرانسەری جیهانی ئیسلامی دا، پەیدا کردوە. بەڵام نەی توانیوە، یا نەی ویستوە، تەنیا یەک کەسی سەر بە مەزهەبی شیعە، کورد بێ یا نەکورد، بۆ سەر ڕێبازی تەریقەتی نەقشبەندی ڕابکێشێ.

پەروەردەکردنی خەلیفە و مورید لای خالید ڕێوشوێنێکی تایبەتی هەبوە. لایەنێکی پەروەردەی ئایدیولۆجی و، لایەنێکی تری ڕاهێنانی سایکۆلۆجی بوە. مەولانا هەوڵی داوە، لە هەر شار و شارەدێیەک

کەسێ بدۆزێتەوە بیکا بە خەلیفەی خۆی بۆ ئیرشادی تەریقەت و، ریـزی یەکەمـی خەلیفەکانیشـی لە نـاو مەلا زانا و ناودارەکان دا هەڵ بژاردوە. ڕێنمایی کردون شەریعەت و تەریـقەت پـێکەوە گـرێ بـدەن. لە قورئـان و سـوننەت لا نەدەن. خـۆی دەرسـی داداون و فێـری ڕێوشـوێنەکانی تەریقەتـی نەقشـبەندی کـردون، خـۆی پەروەردەی کردون و تاقی کردونەتەوە و، دوای ئەوەی لێیان دڵنیا بوە، ئینجا ئیجـازەی ئیرشـادی پـێ داون، هەر خۆیشی بەردەوام ڕێنمایی و چاودێری کردون و، هەمویان ڕاسـتەوخۆ بەسـتراون بە خـۆیەوە. لە ژیـانی خۆی دا چەند خەلیفەیەکی، کە لە ڕێنماییەکانی ئەو لایان داوە، لە تەریقەت دەرکـردوە. تـا خـۆی زینـدو بـوە، جگە لە خۆی کەسی کە بۆی نە بوە ئیجازەی ئیرشاد و پلەی خەلیفـایەتی بە کەس ببەخشـێ. لە هەرجـێیەک خەلیفەیەکی دانا بێ، خەلیفەکانی تری ئەو جێیە ئەبو گوێڕایەڵی ئەو بن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بـۆ یەکـێ لە خەلیفەکانی نوسیوە، ئەم پرنسیپە ڕێکخراوەییەی بە ئاشکرا ڕون کردۆتەوە. نوسیوێتی:

"نوسراوی سەراپا سەرزەنشتی ئێوە بە حزوری ئەم مەهجـورە گەیشـت، مـامەڵەی ئـێمە لە گەڵ مەلا عەبدوڕەحمان نە لە ئاوڕدانەوەی زیاترەوەیە، یاسای تەریقەتی بەرز ئـاوایە: هەر کەسـێک، لە جێیەک، دابنێین پێویستە هەمو یاران هاودەنگ و گوێڕایەڵی بن، ئەگەرچی لەویش گەورەتر بن، نابینی عەبدوڵا ئەفەندی لە گەڵ مەلا محەمەدی جەدیـد و هیـدایەتوڵا لە گەڵ مەلا مـحەمەدی بێتواتەیی مامەڵەی موریدانە ئەکەن؟ وێڕای ئەوەی کە هیچ کامیان بە تۆزی داوێنـی یەکێـک لەو دوانە ناگات. خەڵکی تر بەم شێوەیە زۆرن. بە تایبەتی من لەو ڕۆژەوە کە تـۆم هەڵبـژاردوە، بە تەرازوی هیچ کەسێک هەڵت ناسەنگێنم، جگە لە عەبدوڕەحمانی برات جاروبار."

لە برگەیەکی تری نامەکەی دا پرنسیپێکی تری تەریقەتەکەیان ڕون ئەکاتەوە، ئەڵێ:

"بڕیاری هەمو ئەولیایە هەرکەس بە پیرەکەی بڵـێ: بـۆچی؟ ئەوە قەت ڕزگـار نـابێ. کەچـی لە نوسـراوەکەی ئێـوەدا حەفتـا بـۆچی زیـاتر هەبـو. عەبـدولقادری بەغـدادیمان بە هـۆی ئەو کاغەزانەوە کە ئەی نوسین و ئەو شەفاعەت و تکایانەی بۆ مەلا عەبـدوڕەحمانی ئەکـرد کە بـۆ ئەوێی نارد بو، لە خەلافەت بەرکەنار کرد."

(سەباح بەرزنجی، نامە: 160)

خەلیفەکـانی ڕاسـپاردوە موریـد و مەنسـوبەکانی لە نـاو توێژەکـانی تـردا بـدۆزنەوە و، لە ڕێـگەی "تەوەجوهـ" و "ڕابیـتە" وە پەروەردەی تەریقەتیـیان بـکەن. ڕابیـتە (الرابطـة)، یەکـێ لە ڕێـگە سـەرەکیەکانی پەروەردەکردنی خەلیفە و موریدەکانی بوە. خالید لە نـامەیەکی دا کە بـۆ هەنـدێ لە موریـدەکانی ئەسـتەموڵی نوسیوە، ئەڵێ:

"... وقرع سمع هذا المسکین، ان بعض الغافلین عن اسرار حق الیقـین، یعـدون الرابطـة بدعـة فـی الطریقة، ویزعمون انها شئ لیس له اصل ولا حقیقة، کلا انها اصل عظیم من اصـول طریقتنـا العلیـة النقشبندیة، بل هی اعظم اسباب الوصول، بعد التمسک التام بالکتاب العزیز وسنة الرسول..."

(الرقعة: 4)

"... بە گوێی ئەم مسکینە گەیشت، هەندێ بێئاگا لە نهێنیەکانی حەقـولیەقین، ڕابیـتە لە تەریـقەت دا بە "بیـدعەت" ئەژمێـرن، ئەڵـێن ئەمە شـتێکە نە ئەسـڵی هەیە و نە حەقـیقەت، نەخێـر ئەمە بنەمـایەکی گەورەی بنەماکانی تەریقەتە بەرزەکەی نەقشـبەندیمانە، بگـرە گەورەتـری هـۆی "وصـول" ە، لە دوای دەسـگرتنەوە بە کیتابی عەزیز و سوننەتی پێغەمەر..."

مەولانا خالید ئیتر ئاشکرا بوە کە بانگەوازی زیندوکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی گرتۆتە ئەسـتۆ و، بە کردەوە کەوتۆتە ئەنجامدانی ئەو کارەی کە پیرەکەی لە هندستان پێی سپارد بو. لە گەڵ فەقـێ عوسـمان و

چەند کەسێکی تر لە هاوبیرەکانی گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. بە تەما بوە سلێمانی بکاتە ناوەندی کاری خـۆی. لەو نامەیەدا کە لە جیهانئابادەوە ناردویەتی بۆ سلێمانی، ئەو کاتە ئاگاداری کردون کە چاوەڕوانی رەزامەنـدی پیرەکەیەتی بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە و، داوای کردوە تا خۆی ئەگـاتەوە پەیـامەکەی بە "دۆسـتان و هەواداران" ی رابگەیەنن. هەر زو خەڵکێکی زۆری لێ کۆ بۆتەوە. لەو کاتەدا ئەوڕەحمان پاشا حاکمی بابـان بـوە. خالیـد لە گەڕانەوەی دا بۆ سلێمانی بە تەما بوە، ئەوڕەحمان پاشای میری بابان، نەک هەر بۆ بەخێرهێنانەوەی بچـێ بە پێشوازیەوە بەڵکو ئەویش خۆی بە دەستەوە بدا بچێتە سەر تەریقەتە تـازەکەی و ببێـتە موریـد و پشـتیوانی ئەو. *(ریاض المشتاقین: 140)*

هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشا

ئەوڕەحمان پاشا لە گەڵ مەلاکانی سـلێمانی تـێکەڵاو بـوە. چەنـدین مزگەوتـی لە سـلێمانی و دەرەوی دروست کردوە. بە دەیـان کتێبـی گرنگـی بە نوسـینەوە داوە و وەقفـی مـزگەوت و مەلاکـانی کـردوە، وەکـو ئەگێڕنەوە خۆیشی هەندێ جار سەردانی مزگەوتی کردوە دەرسی بە فەقـێ وتـۆتەوە. *(قزلجی: 52)* مەلاکـانی سلێمانی، بە تایبەتی شـێخ مـارفی نـۆدێ، کە هەم مەلای مزگەوتـی گەورەی سـلێمانی و هەم شـێخی تەریقەتـی قادری بوە، ئەم ملۆزمە نوێیەی پێ قوبوڵ نەکراوە. بە توندی کەوتۆتە دوژمنایەتی خالید. ئەوڕەحمان پاشای لێ هان داوە، هەروەها ویستویەتی زاناکانی سلێمانی و موسڵ و بەغداد بکاتەوە بە گژی دا. بـۆ ئەو مەبەسـتە خۆی نامیلکەیەکی لە سەر نوسیوە و نامەی تایبەتی بۆ زاناکان ناردوە. یەکێ لەو زانایانەی کە ئەم نـامەی بـۆ نوسیون مەلا یەحیای مزوری (؟ - 1250 ک) بوە.

لە یەکێ لە نامەکان دا نوسراوە:

> "... علامة الدنيا على الاطلاق والدين، حجة المسـلمين مولانـا وشـيخنا، الشـيخ يحيـى المـزورى العمادى، متع الله المسلمين بطول حياته، اما بعد:
>
> فقد ظهر عندنا خالد وادعى الولاية الكبرى والارشاد، بعد عوده من الهنـد الـى هـذه الـبلاد، وهـو رجل قد ترک العلوم بعد تحصيلها على وجه الكمال، واختار سبيل الضلال، ونحن قد عجزنـا عـن الزامه وافحامه، فيجب عليک ان تتوجه الى طرفنا لافحامه ودفع ضـلاله ومـرامه، والا فقـد عـم... وعليكم السلام و رحمة الله وبركاته."
>
> *(الرسائل المغنية: 22)*

مەلا یەحیای مزوری یەکێ بوە لە زانا ئاینیە ناسراوەکانی کوردسـتان و عیـراق، تەمەنێکـی درێـژی بە مەلایەتی بە سەر بردوە، لە بادینان و لە بەغداد دەرسی وتۆتەوە و مامۆستایەتی کردوە، ئیجازەی مەلایەتـی بە دەیان زانای کورد و عەرەب داوە. کاتێ مەلاکانی سلێمانی سـکاڵا لە دەس مەولانـا ئەکەن و تاوانبـاری ئەکەن بە دەرچـون لە دینـی ئیسـلام و داهێنـانی دینێکـی تـازە. مەلا یەحیـا و چەنـد مەلایەکـی تـر راسـپێردراون لێکۆڵینەوە لە دروستی و نادروستی ئەو پرسە بکەن و دوا بڕیار بـدەن. مەلا یەحیـا چـۆتە سـلێمانی روبەڕو خالیدی دیوە و گفتوگۆی لە گەڵ کردوە. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا ئەوەندە بە مەولانا خالیـد سەرسـام بـوە، هەر ئەو کاتە مەلا یەحیا بۆتە موریدی مەولانا و بـۆتە یەکـێ لە سەرسـەختترین داکۆکیکارەکـانی مەولانـا لە بەرامبەر ئیدیعاکانی شێخ مارفی نۆدێ و هاوبیرەکانی دا. بە نامە و بە نوسین بەرپەرچی هەمـو ئیتیهامەکـانی شێخ مارفی داوەتەوە.

مەلا یەحیا لە یەکێ لە نامەکانی دا بۆ شێخ مارف نوسیوێتی:

"وان انکارهم علیه، قدس سره العزیز، من حیث احواله واقواله وادابه وخصاله، فیا اخی ما صاحبتموه ولا خالطموه، فان کل من صاحبه وعلم احواله وخصـاله، وسـمع اقواله، سلم ولایته الکبری. انه من المقربین والصدیقین، وانه قطب الطریقـة، وکـل من خالطه ندم من انکاره والتعصب معه. کیـف وهـو، قـدس سـره العزیـز، یـامر المریدین بجمیع مامورات الشرع الشریف، وینهاهم عن جمیع منهیاته..."

(الرسائل المغنیة: 46)

لە نامەیەکی تری دا نوسیوێتی:

"اعلم ایها الاخ الشقیق!

انک قد کتبت الینا اعتراضات واشکالات لا یقع فیهـا مـن له خبـرة بکتـب الشـرع، فضلا عن کتب السلف الصالحین الجامعین بین علمی الظاهر والباطن العالمین بهمـا. فکتبنا الیک اجوبتها الماخوذة من کلام من یعتد باقواله فی الشرع والتصـوف، فـلا نعیدها فی هذه الورقة. لکن نرجو العفو ان وقع منا سوء ادب فیما کتبنا.

یا اخی الشـفیق! موصـوله ماکتبـت الینـا ظـاهر فـی التعصـب والمیـل عـن سـبیل الاستقامة، فهذا هو الانکار المنهی عنه، والایذاء المضـر المشـار الـیه فـی الحـدیث القدسی: "من اذی لی ولیا فقد اذنته بالحرب"."

(الرسائل المغنیة: 51)

نامەکانی مزوری کاری لە شێخ مارف نەکردوە و نەبۆتە هۆی ڕاستکردنەوەی هەڵوێستەکانی لە مەولانا خالید، هەر سور بوە لە سەر دوژمنایەتی کردنی.

ئەوڕەحمان پاشا جگە لەوەی هەندێ لە مەلاکان و سـاداتی سـلێمانی هانیـان داوە جـێگەی مەولانـا نە کاتەوە خۆیشی تەجروبەی پێشوتری هەبوە لە گەڵ هەندێ بزوتنەوەی دینیی دا. لە عێراق ئاگـاداری کێشـەی سوننە لە گەڵ بزوتنەوەی "وەهابی" و لە ئێران ئاگاداری کێشەی شیعە لە گەڵ بـزوتنەوەی "شـەیخیە" بـوە، لە سەر داوای دەوڵەتی عوسمانی، جارێک بە لەشکری بابانەوە نێردراوە بۆ سەر وەهابیەکان. لەو لەشکرکێشیەدا سەدان کەسی هێزەکەی فەوتاون. ئەوڕەحمـان پاشـا نەی ویسـتوە کێشـەیەکی دینیـی لەو بـابەتە لە وڵاتەکەی ئەمیش دا دروست ببێ.

ئەوڕەحمان پاشا نەک نە چۆتە سەر تەریقەتە تازەکەی مەولانا خالید، وەکو بە هیـوا بـوە، بەڵکـو زۆر بە ڕونـی بە مەولانـای ڕاگەیانـدوە: کە ئەگەر وەکـو جـاران مەلایەتـی ئەکـا و خەریکـی وتـنەوەی دەرس و پێگەیاندنی قوتابی و فەقێ ئەبێ، ئەوا باشـە و بەخێـر بێـتەوە، ئەتـوانێ لە سـلێمانی لە شـوێنەکەی خـۆی دا بمێنێتەوە، خۆ ئەگەر خەریکی ئیرشاد و بڵاوکردنەوەی تەریـقەتەکەی ئەبـێ، عالمەکـانی سـلێمانی ڕازی نـابن، ئەبێ لە سلێمانی نە مێنێتەوە بڕوا بۆ لایەکی تر. *(ریاض المشتاقین: 141)*

لەو ماوەیەدا لە سلێمانی ئاڵوگۆڕێ لە دەسەڵات دا ڕوی داوە. والی بەغداد ئەوڕەحمـان پاشـای لاداوە، خالیـد پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای لە جێی ئەو کردۆتە میری بابان. خالید پاشا، ماوەیەکی کورت لە دەسەڵات دا مـاوەتەوە، بەڵام هەمان هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشای هەبوە لە مەولانا و تەریقەتەکەی و مانەوەی لە سـلێمانی. مەولانـا نە چـۆتە ژێر باری داواکەی ئەوڕەحمان پاشا و خالید پاشاوە. ڕێگەی دوەمـی هەڵ بـژاردوە. سـلێمانی بە جـێ هێشـتوە ڕوی کردۆتە بەغداد. لەو سەردەمەدا سەعید پاشا والی بەغداد بوە. باڵدەی مەولانـا خالیـدی داوە مزگەوتێکـی داڕوخـاوی بە یارمەتی هەندێ دەوڵەمەندی بەغدادی بۆ ئاوەدان کردۆتەوە. خالیـد لەوێ دا دامەزراوە. هەم ئیرشـادی کـردوە، هەم دەرسـی وتـۆتەوە. بە زیرەکـی و لێوەشـاوەیی خـۆی سـەرنجی زۆرێـک لە زانـا گەورەکـانی بەغـدادی ڕاکێشـاوە. هەندێکیان لە سەر دەستی ئەودا تەریقەتیان وەرگرتوە و، بون بە خەلیفە و مورید و مەنسوبی ئەو.

شێخ مـارف و هاوبیرەکـانی لە بەغـدادیش لە کـۆڵ مەولانـا نە بـونەتەوە. لە سـلێمانیەوە مەزبەتەیـان نوسـیوە، بە مـۆری چەنـدین زانـای ئەو کـاتەوە، مەولانایـا تاوانبـار کـردوە بە کـافری و جـادوگەری و دەستێکەڵاوکردن لە گەڵ جنۆکە، ناردویانە بۆ سەعید پاشا کە لە بەغداد دەری بکا. سەعید پاشا ئەم کێشەیەی روبەڕوی چەند زانایەکی عیراق کردۆتەوە، زاناکان لە سەر مەولانـا خالیـد بە دەنـگ هـاتون، داکۆکیـان لـێ کردوە، ئەو توهمەتانەیان بە درۆ خسـتۆتەوە، یەکـێ لەوانە مـحەمەد ئەمـین ئەفەنـدی مـوفتی پێشـوی حـیللە، مامۆستای مەدرەسەی عەلەویە بوە، نامیلکەیەکی لە وەڵامی توهمەتەکانی ئەوان دا نوسیوە و بە مۆری زاناکـانی بەغدادەوە بۆیان ناردونەتەوە. *(سل الحسام الهندی: 65)*

هەر لەو ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا جارێکی تـر کاروبـاری گرتـۆتەوە دەسـت، بەڵام سـاڵی 1228 ک (1813 ز) نەخۆش کەوتوە. پێشتریش چەند جارێکی تر بە سەختی نەخـۆش بـوە، تەنـانەت جارێکیـان کە والـیی بەغـداد زۆری لـێ کـردوە بچێـتە بەغـداد بە سـواری وڵاخ لە تەخـتەڕەوان دا بردویـانە بـۆ بەغـداد. ئەمجارەیان نەخۆشیەکەی کـاری تـێ کـردوە مـردوە. کوڕەکـانی و سـەرانی وڵات کۆبـونەتەوە دوای مردنـی ئەوڕەحمـان پاشـا، مەحمـود بەگـی کوڕیـان بە جێنشـینی بـاوکی هەڵبـژاردوە. بـۆ ئەو مەبەسـتە بە کـۆمەڵ مەزبەتەیەکیان بۆ وەزیری بەغداد نوسیوە. والیی بەغدادیش پلەی میری میـران و پاشـایەتی پـێ بەخشـیوە. مەحمود پاشا بۆتە میری بابان. مەولانا لە نامەکانی دا چەندین جار منەتی بە سەر مەحمود پاشـادا کـردوە و داویەتیەوە بە چاوی دا کە بە هیمەتی ئەو بـۆتە حـاکمی سـلێمانی. *(نـامە: 61 و 62 و 63، دەسـنوس: 145)* رەنگە لەم پرسەدا کە ئەویش لە بەغداد بـوە و، جـۆرێ پەیوەنـدی لە گەڵ سـەعید پاشـا و نفـوزی لە بەغـداد هەبوە، قسەیەکی هەبوبێ لەو دانانەدا.

مەولانا خالید لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا و کوڕەکـانی دا، بە تـایبەتی لە گەڵ مەحمـود پاشـا و عوسـمان بەگ و حەسەن بەگ، پەیوەندی بە هێزی هەبوە. لە ساڵانی رابوردودا چەنـدین نـامەی دۆسـتانەیان ئـاڵوگۆڕ کردوە. ئومێدێکی زۆری بە مەحمود پاشا هەبوە، بیێتە هاوباوەڕ و هاوکاری.

ساڵی 1228 کاتێ مەحمود پاشا بۆتە میری بابـان، پـێ ئەچـێ مەولانـا خالیـد، کە هێشـتا نیشـتەجێی بەغداد بوە، نامەیەکی، بۆ پیرۆزبایی مەحمود پاشـا، بە بـۆنەی دانـانیەوە بە پاشـای بابـان، نوسـی بـێ، کە ئەمە بەشێکێتی:

> "ئەگەرچـی دەربڕینـی خۆشـی لە روانـگەی فەقیرانـی بـێ مـورادەوە، لە سـۆنگەی دەوڵەتێکـی ناپایەداری دنیاوە، پێچەوانەی مەشرەبی ئەربابی فەنایە، بەڵام چونکە سروشـتی مـرۆڤ وەهـا راهاتوە کە بە خۆشیی دۆستانی وەفـاداری خـۆی و بە شـادیی یـارانی مروەتشـوعاری خـۆی شادمان ئەبێ، لە بیستنی "ئیالەتی" ئەو یـارە وەفـادارە، جەلادەت کـردارە، کە مـایەی دڵخۆشـی لایەنگرەکانی و، دڵتەنگی حەسودانی بەدنیژاد بـو، ئەوەنـدە شـادمان بـو کە بە هـیچ کـارێکی دنیایی تر ئەوەندە خۆشحاڵ نەبوە..."

لە بڕگەیەکی تری نامەکەی دا، "ئومێدی لە خوا بۆ ئەخوازێ کە لە رێوشوێنی پاشـایەتی و دابینکردنـی ئاسودەیی رەعایا و بەرایا سەرکەوتو بێ."

ئینجا کەوتۆتە دادانی وەعز و نەسیحەت و داوای لێ ئەکا:

> "فریوی شەیتان نەخوا و بە جوانیی دنیا لیقای مەحبوبی حەقیقی فەرامۆش نەکا...
>
> لە گەڵ ژێردەستان نەختێ مروەت و، جاروبار بیـری ئـاخیرەت و، لە گەڵ مەولای خۆیـا ئەدنـا مەحەبەتی هەبێ، ئەوسا دەستی ئەو و داوێنی دۆست. ئومێد لە بەندە و بەخشین لە خوا."

(دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)

یەکێ لەوانەی چۆتە سلێمانی بۆ پیرۆزبایی لە مەحمود پاشا، مەلا یەحیای مزوری بوە. مەولانا خالید لە بەغداد بوە، بەڵام نامەیەکی بۆ مەحمودی برای نوسیوە، داوای لێ ئەکا ئەو دوسێ ڕۆژەی مەلا یەحیا لە سلێمانی ئەمێنێتەوە، ئەو لە خزمەتی دا بێ و، ژورە تایبەتیەکەی خۆی بۆ چۆڵ بکا. لە نامەکەیشی دا ئاماژەی کردوە بەوەی مەلا یەحیا نامەی پیرۆزبایی زوبێر پاشای میری بادینانی پێیە بۆ مەحمود پاشا، بە بۆنەی دانانیەوە بە میری بابان. *(دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە) (دەسنوس: 90)*

– 1 –

دەقی فارسی نامەکەی مەولانا خالید بۆ مەحمود پاشا

"مسکین بینوا، مصدع رای عقدەگشا می گردد:

که اگرچه بحمدالله حاصل کون و مکان در نظر فقرای بیمراد قدر ذرەء و خسی و مقدار پر مگسی ندارد، و سرور و ابتهاج را سبب بدولت ناپایدار دنیا منافی مشرب ارباب فنا می نگارد. نهایت چونکه طبیعت بشری مجبول است بر اینکه بسرور دوستان وفادار خود مسرور و بابتهاج یاران مروت شعار خود قرین بهجت و حبور گردد، از استماع ایالت ان یار وفادار جلادت کردار، که مسرت فزای قلوب هواخواهان، و تبرکی بخش فؤاد، کدورت نهاد حساد بدنژاد است، نه چندان مسرور شد که به هیچ امری از امور دنیویه محصول رسد. امید بخدای مفیض التوفیق والهدایه و امداد روحانیت یکەتازان عرصەء ولایت، اینکه رسم سامی پاشائی و نام نامی (مربان!) زمانرا، بر وجود شریف انعزیز کامل عیار میمون، و برفاهیت کافەء رعایا و برایا مقرون، لسان الغیب شیرازیرا گفته است:

جهان و کار جهان جمله هیچ در هیچ است

هزار بار من این نکته کردەام تحقیق

دوستان این زمانه همەرا (همزبان!) شاهراه ریبند و، دام کید و خدعەء شیطان لعینند، بفریب انها از راه نروند، و بتبلیس نفس خسیس، و بمکر و اغوای ابلیس، بزینت بیهودەء دنیای دنیه، لقای محبوب حقیقی را، فراموش نمودن از عقل دوراندیش دور، و از شیوەء ارباب استقامت مهجور است، مامول این مسکین از شما (نروش!) پدر سبکتکین است بلکه با زیردستان اندک مروتی، و گاه گاهی فکر اخرتی، و با مولای خود ادنی محبتی، پس انگاه دست ما و دامن دوست، امید از بنده و عفو از خداوند.

(دەسنوس: 75 و 76)

تێبینی: هەندێ وشەی دەسنوسەکە ساخ نەکرانەوە، لە بەر ئەوە تا بەراورد ئەکرێن لە گەڵ نوسخەیەکی تر، وەکو خۆی رونوس کران.

– 2 –

دەقی فارسی نامەکەی مەولانا خالید بۆ مەحمودی برای:

"محمود برادر خودرا با همه انحراف و بی استقامتها سلام رسانیم!

جناب قدوة الانجاب، وقرة عیون الاحباب، مولانا یحیی افندی، از طرف مخلص خاندان، زبیر پاشا، بتبریک و تهنیت مخلص قدیم، محمود پاشا، وارد انولا شدند، دوسه روز که در انسامان میباشند، چنانکه شیوەی این مهجور است، بقدر مقدور در ابادانی و غایة شروط میزبانیرا معمول داشته، ظاهرا و باطنا حسن رفتار را بایشان عین رضای این مسکین دانسته، حجرەی خودرا در ان دوسه روز برای انجناب خالی نموده، تا بسلامت بصوب مقصد راهی میشوند والدعا.

وعرص دستبوسی والدەی ماجده با غایت انکسار بذمه شما معول است."

(دەسنوس: 90)

-5-
مەولانا لە سلێمانی (1230 – 1236 ک)

سـەعید پاشـا لە بەڕێـوەبردنی کاروبـاری ولات دا گەنجێکـی کەم ئەزمـون بـوە، گەنجێکـی جـوانی بەدناویش هاودەم و هاوکاری بوە. هاورەگەزبازیʼیان داونەتە پاڵ. زۆری کاربەدەسـتەکانی بەغـدادی لە خـۆی رەنجاندوە. هەندێکیان لە ترسی کوشـتن هەڵاتـون. یەکـێ لەوانە داود پاشـای زاوای بـوە. داود هەڵاتـوە بـۆ سلێمانی بۆ لای مەحمود پاشا. کەوتۆتە کۆکردنەوەی هەمو دوژمن و ناحەزەکانی سـەعید پاشـا. سـەرەنجامی روداوەکان نادیار بوە. پێ ئەچێ لەو هەلومەرجە ئاڵۆزەدا خالید بەغـدادی بە جـێ هێشـت بـێ و گەڕا بێـتەوە سلێمانی.

کەسایەتیەکی زۆر و هێزێکی زۆر لە داود پاشا کۆ بونەتەوە. داوایان لە بابی عالی کردوە سەعید پاشـا لا ببـا و ئەم دابنـێ لە جـێگەی. سـەرەنجام داواکەیـان گیـرا بـوە. فەرمـانی دانـانی داود پاشـا دەرچـوە، بە لەشکرەوە بەرەو بەغداد بە رێ کەوتوە کاروبار بگرێتە دەست. سەعید پاشـا ملـی نەداوە. سـەرەنجام سـەعید پاشا کوژراوە (1231 ک) داود بۆتە والیی عیراق (1232 ک). مەحمود پاشا، کە هاوکاری داود پاشـا بـوە بۆ وەرگرتنی دەسەڵات بۆ پشتیوانی و پیرۆزبایی لە داود چۆتە بەغداد.

نوسەرانی بیۆگرافی مەولانا ئەڵێن، کە مەحمود پاشا چۆتە بەغداد، پلە و پایەی بەرزی مەولانای لە نـاو کەسایەتیەکانی بەغدادا دیوە، داوای لێ کردوە بگەڕێتەوە سلێمانی، بەڵام روداوەکان دەری ئەخەن مەولانا پێش چونی مەحمود پاشا بۆ بەغداد گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. جا مەحمود پاشا داوای لە مەولانا کرد بێ بگەڕێتەوە سلێمانی یان مەولانا خـۆی داوای لە مەحمـود پاشـا کـرد بـێ رەزامەنـدی دەربـبڕێ بـۆ گەڕانەوەی، مەولانـا گەڕاوەتەوە سلێمانی. مەولانا پێش کـوژرانی سـەعید پاشـا و پـێش دانـانی داود پاشـا بە والـی، گەڕاوەتەوە سلێمانی. مەحمود پاشا بۆ رێزنان لە مەولانا، پێش ئەوەی داود پاشـا ببـێ بە والـی، مزگەوتێکـی تـازەی بـۆ دروست کردوە (1230 ک)، کە مەولانا کردویەتی بە خانەقای ئیرشاد و شـوێنی خوێنـدن. بـۆ دابینکردنـی پێویستیەکانی خانەقا و ژیانی خۆی چەردەیەک داهاتی بۆ تەرخان کردوە. *(ریاض المشتاقین: 147)*

ئەستێرەی خالید رۆژ بە رۆژ لە درەوشانەوەدا بـوە. رۆژ بە رۆژ موریـد و مەنسـوبی لە زیـاد بـون دا بوە. خەڵکێکی زۆری لێ کۆ بۆتەوە. هێزێکی مەعنەوی و روحانی گەورەی پەیدا کردوە، بـۆتە بزوتنەوەیەکـی کۆمەڵایەتی فراوان.

ریچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی لە 24 ی حوزەیرانی (1820 ز/ 1236 ک) دا نوسیوێتی:

"سلێمانی سۆفیەکی گەورەی لێیە، ناوی شێخ خالیدە، کوردەکان پێیان وایە ئەگەر لە حەزرەتی مەولانا کەمتری پێ بوترێ، نەنگیە و وتەکانیشی بە فەرمودە دادەنێن، لە خێڵی جافە و لە سەر ڕێبازی نەقشبەندیە، لە دەهلی لە سەر دەستی سۆفی بە ناوبانگ سوڵتان عەبدوڵادا بۆتە سۆفی. لە سەراسەری تورکیا و وڵاتە عەرەبەکان دا دوازدە هەزار موریدی هەیە. کوردەکان هەمویان بە وەلی دەزانن، زۆری تریشیان لە ریزی پێغەمەرەکەیان دا دای دەنێن. عوسمان بەگ پێی وتم: خۆی و مەحمود پاشا و زوربەی سەرانی کورد موریدی ئەون، چونکە بە لای کەمەوە لە گەڵ شێخ عەبدولقادری (گەیلانی، وەرگر) بە ناوبانگ دا لە یەک پلەدان."

(ریچ، 142)

لێرەدا پرسیارێ دێتە پێشەوە:

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی لەو ماوە کورتە دا لە سەر دەستی کوری خێزانێکی نەناسراوی چینی جوتیار دا بە چەشنێ پەرەی سەندوە بڵاوبونەوەکەی بۆتە "دیاردە" و دیاردەکەش بۆتە بزوتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی؟

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی وا بە خێرایی لە کوردستانی عوسمانی دا قەڵەمڕەوی بابان، سۆران، بادینان و بۆتان و، لە کوردستانی قاجاری دا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان و موکریانی گرتۆتەوە. مەولانا لە هەر هەمویان دا بە سەدان خەلیفە و مورید و مەنسوبی دڵسۆزی لێ ئاڵاوە؟

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی بۆتە جێگەی مەترسی بۆ تەریقەتی قادری و، بۆ مەلاکانی سوننە و، لە دوایی دا بۆ دەسەڵاتی میرەکانی بابان؟

سەرچاوەی داهاتی مەولانا

مەلا موچەی دیاریکراوی مانگانە یا ساڵانەی نەبوە. داهاتی مەلایەک، بە گوێرەی پلەی زانایی مەلاکە و گرنگیی مزگەوتەکە و، دەوڵەمەندی ناوچەکە، لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاواز بوە.

سەرچاوەی داهاتی مەلای مزگەوت بریتی بوە لە:

داهاتی ئەو وەقفانەی کە بۆ دابینکردنی خەرجی مزگەوت و ژیانی مەلاکەی، لە لایەن خێرەومەندان و حاکمی ناوچەکەوە، تەرخان کراوە. داهاتی زەوی و گوند و کارێز و ئاشی ئاو و خان و خانو و دوکان و کتێب کراون بە وەقفی مزگەوت و مەلا.

زەکات و سەرفترە. بڕێکی دیاریکراو بوە، بە پێی شەرعی ئیسلامی، خراوەتە سەر سامانی گوێزراوە و نەگوێزراوە. ساڵانە وەرگیراوە.

سەرقەڵەمانەی نوشتە و گرێبەستی نیکاح و تەڵاق و خوێندنی یاسین و تەڵقین و، دابەشکردنی میرات.

مەولانا لە خێزانێکی زەنگین نەبوە. میراتی زۆری لە باووباپیریەوە بۆ بە جێ نەماوە. خۆی لە پەیجوری دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی خۆی و بنەماڵەکەی دا بوە. مەولانا کە بۆتە مودەڕیسی مزگەوت لە جێگەی شێخ عەبدولکەریمی مامۆستای، ئەورەحمان پاشا، گوندی سەرگەت، کە سەر بە مەڵبەندی گولعەنبەر (خورماڵی ئێستا) بوە، بەرەو روی کردۆتەوە. حەمە خان و مەحمودی برا و دایکی چونەتە ئەوێ. خەریکی کشتوکاڵ بون. ئەم گوندە بە دەس حەمەخانی برایەوە ماوەتەوە، تا مەولانا کۆچی کردوە بۆ شام، وەکو مەولانا لە نامەکەی دا بۆ شێخ عەلی قازی ئاماژەی پێ داوە، ئەوسا لێیان سەنراوەتەوە. *(دەسنوس: 124 و 129)*

دوای گەڕانەوەی مەولانــا بــۆ ســلێمانی بــاری دارایــی مەولانــا قورســتر بــوە. ئەرکــی بەڕێــوەبردنی خانەقاکەی سلێمانی و، قوتابی و خوێندکار و، میوانەکانی، کەوتۆتە سەر. ناچار بوە خــۆی دەس بخــاتە نــاو کاروباری دارایی بنەماڵەکەی و، چەردەی داهات و جۆری دابەشکردنی.

بە پێی نامەکانی مەولانا، کە بۆ کەســانی پێوەندیــداری نوســیوە، جــگە لە داهــاتی ســەرگەت، داهــاتی گوندەکانی هاڵە و دارتوی بۆ تەرخان کراوە. هاڵە و دارتو دو گوند بون سەر بە ناوچەی بازیان. دانەوێڵە و چەڵتوک و پەموی تێ دا بەرهەم هێنراوە. خۆیشی بە پارەی خۆی کارێزێکی لە وڵوبە هەڵکەندوە.

کارێزی وڵوبە

یەکێ لە سەرچاوەکانی ئاو، کە دانیشتوانی شاری سلێمانی، چ بۆ پێویستی ناوماڵ و، چ بــۆ کشــتوکاڵ و گێڕانی ئاش، بە کاریان هێناوە، ئاوی کارێز بوە. کارێز دەستکردی مرۆڤ بــوە. نزیکــی پەنجــا کــارێز لە سلێمانی هەبوە. بە گــونج ڕاکێشــراوە بــۆ مــاڵە زەنگینەکــان و حەوزی لە بەردەم دا دروســت کــراوە. حەمــام و مزگەوتەکانی سلێمانی لە سەر ڕێی ئــاوی کــارێز دروســت کــراون. خەڵــک ئــاوی کــارێزی بە خــۆڕایی لە مزگەوت و حەمام بۆ پێویســتی ماڵەکانیــان بــردوە. بەو بــۆنەیەوە وتویــانە: "فــلان پیــاوەتی بە ســەر ئــاوی حەمامەوە ئەکا!"

کارێز لە لێژایی دا لێ دراوە. لە بناری شاخی گۆیژەوە بیر بە ریز، چەند مەترێ دور لە یەکتر بە دوای یەک دا، هەڵکەنراوە تا دامێنی خوارەوە. بیرەکان، بۆ ئەوەی ئاوەکانی کۆ بکرێتەوە، لە ژێــرەوە بە تــونێلێکی درێژ پێکەوە بەستراون. لە نزیک دوایین بیری لێژاییەکە دەرگای تونێلەکە بە بەرد هەڵ چنراوە و، ئاوەکەی بە جــۆگە، یــا بە گــونج ڕاکێشــراوە بــۆ شــوێنی مەبەســت، یــان ئەســتێڵێ لە بەر دەم دا کــراوە ئــاوەکەی تێــدا کۆکراوەتەوە بۆ بەکارهێنانی. پرۆژەی کارێزکەنی پێویســتی بە توانــای دارایــی و کەســی لێــزان و وەســتای شارەزا و کاری پشودرێژ هەبوە.

مەولانا لە سەر کیســەی خــۆی کــارێزێکی لە گونــدی وڵــوبە هەڵکەنــدوە. وڵــوبە گونــدێ بــوە لە لای خواروی شاری سلێمانی. لە سەر خاوەنێتی زەویەکانی بەردەمــی ئەم کــارێزە توشــی کێشــە بــوە. پــێ ئەچــێ نەیارەکانی کەسانێکیان لێ هان دابێ گێچەڵی پێ بکەن. کێشــەکە بــراوەتە بەردەم قــازی بــۆ ئەوەی بە پــێی شەرع یەکلایی بکاتەوە. قازی هەقی داوە بە مەولانا. مەحمود پاشا بڕیارەکەی قــازی شــەرعی پەســند کــردوە، زەویەکانی بە "اقطاع الرقبە" بۆ ڕەزای خوا داوەتە مەولانــا. لە بەڵگەیەکــی نوســراو دا (*دەسنوس: 134*) ئەو کێشەیە بەمجۆرە رون کراوەتەوە:

مەولانا، لە پاینی شاری ســلێمانی، لە دەوری کێڵگەکــانی گونــدی وڵــوبە، کــارێزێکی "احــداث و حفــر" کردوە. وا باو بوە کە ئاو سوڵتانە. واتە ئاوەکە موڵکی کێ بێ ئەو ئەرزانەی کە ئەکەوێــتە ژێــر ئــاوەکەوە، لە دێمەوە ئەبێتە بەراو، دەسەڵاتی بە کارهێنانی ئەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خاوەنی ئــاوەکە. واتە دوای هەڵکەنــدنی کــارێزەکەی وڵــوبە، ئەو ئەرزانەی کەوتــونەتە بەردەمــی ئــاوی کــارێزەکە، چانــدن و کــێڵان و بەرهەمهێنــانی کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی مەولانا و کرێکارەکانی. ئەویش داوێتی بە ئیجار.

کەسێ بە ناوی عەلی قەساب ئیدیعای خاوەنێتی ئەو زەویانەی کــردوە. زەویەکــان پــێش هەڵکەنــدنی کارێزەکە دێم بون و، دوای ئەوە بونەتە بەراو، عەلی قەساب ئیدیعای خــاوەنێتی ئەو زەویــانەی کــردوە، لای سەرکارەکانی گوندەکە شکاتی کردوە، گێچەڵی بەردەوامی بە مەولانا و کرێکارەکانی کردوە.

بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی دەسەڵاتی بە کارهێنانی زەویەکــان لە نێــوان مەولانــا و عەلــی قەســاب دا، مەولانــا پــێی بــاش بــوە بــۆ بەجێهێنــانی: "مــروەت و عەدالەتگوســتەری و شــێوەی دیــانەت و صــیانەت و

رەعیەتپەروەری" واپێویستی کردوە "بێ هیچ تێبینی و تەرەفداری کەسێک نەبێتە مانیعی مورافەعەی شەریعەتی غەڕا" پرسەکە "حەواڵەی شەرعی ئەنوەر" بکرێ.

"پاش ریعایەتی مەسەلەی شەرعی مەعلوم بو"، کە عەلی قەساب، "دەعوای ناحەق ئەکا، ئەو هەمو لایە و ئیزتیراب و بێ قەراری و عەجولی‌یەی کە نواندویەتی تەنیا لە سۆنگەی مەکرئەنگێزی و حیلەئامێزیەوە بوە" بەوەش ویستویەتی "بێ وەجهی شەرعی بە فریب و خدعە و تەلبیس" زەویەکانی کە هی مەولانا بون بکا بە هی خۆی. دەرکەوتوە کە ئەو زەوی‌یانە "ئەسڵەن وە لا قەتعەن پێوەندی‌یان بە عەلیەوە نیە" و "ئیعلامی قازی موشتەمیل بە بوطلانی دەعوای ناوبراوە و بەرائەتی ئەستۆی" مەولانا "لە ئیفتەرایەک کە عەلی دابویە پاڵ مەولانا" دەرکەوتوە.

لە سەر ئەو بڕیارە زەوی‌یەکان بە "عینوانی اقطاع الرقبە و تملیکی ابدی" بڕاوەتەوە بۆ مەولانا. سنورەکانی لای سەروی و خواروی و ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوای دیاری کراون. کاربەدەستانی گوندی وڵوبە و ناوچەکەش راسپێردراون بڕیارەکە بە قازانجی مەولانا جێبەجێ بکەن. و، ڕێگە نەدەن لەوە بە دواوە کەس توخنی ئەو زەوی‌یانە بکەوێ." (دەسنوس: 135)

چەند تێبینیەک:

لەم بەڵگەیەدا لە هەرجێ ناوی مەولانا هاتبێ، بە "حەزرەتی مەولانا زیائەدین - قدس سرە یا قدس سرە العزیز -" ناو براوە. ئەمە نیشانەیە بۆ بەرزی پلەی دینیی و پایەی کۆمەڵایەتی مەولانا لەو کاتە دا.

گێچەڵی عەلی قەساب بە مەولانا، وەکو لێکۆڵینەوەی دادگا دەری خستوە بێ بنەما بوە. دروستکردنی ئەو گیروگرفت و کێشانە، ئەشێ لەو چوارچێوەیەدا بو بێ کە نەیارەکانی مەولانا لە سلێمانی سەرومڕ دروستیان کردوە بۆ ئەوەی هەمیشە ئازاری بدەن تا لە سلێمانی دەری پەڕێنن.

لەو سەردەمەدا، کە دەسەڵاتی میرایەتی بابان بوە، کار بە سەرەتای "اقطاع الرقبة" کراوە بۆ خاوەنێتی زەویوزار. هێشتا ڕێوشوێنی "تۆماری تاپۆ" نەبوە و کاری پێ نەکراوە.

بە هۆی ئەم کارێز و زەوی‌یانەوە مەولانا لە گەڵ چەندین کەس سەودا و رەفتاری کردوە ناوەکان و نازناو و پیشەکانیان جێگەی سەرنجە، لەوانە:

لە نامەیەک دا کە بۆ یوسف زێوەیی، باوکی هاوسەرەکەی - خەزوری، نوسیوە، بە توڕییەوە پێی ئەڵێ:

"لە ناوماڵی خۆت دا دەسبردن بۆ نێچیر و بە زۆر راکێشانی قەتا زۆر نامەعقولە. بەڵام لە بێ ئەقڵی ئێوە ئەم جۆرە رەفتارانە رو ئەدەن.

دوەم، فەرمانم دابو بە ئیسماعیلی زەنبوەرکچی کارێزەکە هەڵ بکەنێ، ئێوەش لە بەرهەمی کارێزەکە پارەکەی بدەنێ. ئیستە نازانم ئێوە پارەکەتان نەداوەتێ یا ئیسماعیل درێخی کردوە؟ وەڵام رەوانە بکەن.

سێیەم، حەمە خانم تەمێ کردوە بڕواتە لای کەیخوسرەو بەگ. ئەو لە کاغەز و موریدەکان باشترە. والدعا"

(دەسنوس: 130)

لە نامەیەکی تر دا کە بۆ عەلی چاوەش، سەرکاری گوندی وڵوبەی نوسیوە، ئەڵێ:

"پارچە زەویەکی کەوتۆتە ژێر ئاوی کارێزەکەی ئەو "مسکین" ە، مەبەستی خۆیەتی، کە بە تەنیشت ئاشی مەحمود کەچەڵەوەیە، بە گرێبەستی کرێ لە "عالی جەناب مەلا ئەحمەد" ی وەرگرتوە. ئەگەر بە ئاوی کارێزەکەی ئەو کشتوکاڵی تێ دا کرد، لە وەرزی هەڵگرتنی بەروبومی ساڵەکەدا "بیست مەن گەنمی بازاڕ" ی بدرێتێ، ئەگەر بە ئاوی کارێزەکەی ئەو شینایی تێ دا نەکرێ، خۆیان ئازادن لە بەکارهێنانی ئەرزەکە دا.

ئەم گرێبەستە لە غورەی رەبیعەلئەوەلی 1231 دا کراوە. ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە لەو ساڵەدا کارێزەکە تەواو بوە و، بە کارهێنراوە و، مەولانا بۆ گوزەرانی خۆی سودی لە داهاتەکەی وەرگرتوە.

(دەسنوس: 128)

لە نامەیەکی تری دا کە بۆ ئیسماعیل زەنبوەرکچی نوسیوە، ئەڵێ:

"جەنابی.. مەلا ئەحمەد، پێش ئەوە گورونی مەنزڵچی یەک پارچە زەوی لە ئەرزەکانی گوندی وڵوبەی دابو بەو. ساڵی پار رەسولی تۆپچی باشی، کە دارۆغەی وڵوبە بوە، ئەرزی مەزبوری لە ناوبراو سەندۆتەوە و، هەڵبەتە بە هەر جۆرێ بێ رەعیەتەکانی گوندەکەی رازی کردوە. پارچە زەوی مەزبور لە گەڵ پارچەیەکی تر کە لە خوار ئاشی میرزا ئاغادایە بە عالی جەنابی ناوبراو بسپێرن. مایەی خۆشنودی ئەم مسکینە و سەوابی ئاخیرەتی ئێوەیە. والسلام والاکرام".

(دەسنوس: 119)

نازناوی کەسانی پێوەندیداری ئەم نامەیە: زەنبوەرکچی، مەنزڵچی، تۆپچی باشی، دارۆغە.. پلەی سپایی چەکدارەکانی پاشای بابان بون. یەکێ لە شێوەکانی بەڕێوەبەرایەتی پاشاکانی بابان، بریتی بوە لەوەی لە جیاتی موچەی مانگانە یا ساڵانە بدەن بە فەرمانبەر و کاربەدەستەکانیان، ئەوانیان کردوە بە برابەشی داهاتی جوتیارەکان، ئەوەش چەوساندنەوەی کۆمەڵایەتی و روتاندنەوەی ئابوری، هەم دارایی و هەم بەروبومی، جوتیارەکانی لێ کەوتۆتەوە.

لە نامەیەکی دا کە بۆ حەمەخانی برای نوسیوە، ئەڵێ:

"لەم کاتەدا رەئی ئەم مسکینە لە سەر ئەوە گیرساوەتەوە، کە ئێوە هەقتان بە سەر زەکاتی رەعیەتەکان و کوردەکانی هاڵەوە نە مێنێ. دەروێش حسێن مان ناردوە زەکات و سەفترە لە عالەم کۆ بکاتەوە.

زەکاتی "ئەغنام" بۆ تۆیە،

جگە لەوەی ئێوە، بە پێی شەرعی شەریف هەموی دوای کۆکردنەوەی رادەستی نەقیبی خانەقای موتەبەڕیکە، مەلا عەبدوڵای هیرەوی، بکری. هیچ موخالەفە و خودداریەکتان لێ قوبوڵ ناکەم."

(دەسنوس: 129)

مەبەست لە رەعیەت جوتیاری گوندنشین و مەبەست لە کوردەکان دەوارنشینەکانی ناوچەکە بوە.

زەکات لە بەروبومی کشوکاڵ و ئاژەڵ بەشێ بوە لە سیستەمی باجگیری، جوتیار و ئاژەڵدار ئارەزومەندانە نەیان داوە، هەمو ساڵێ لێیان سەنراوە.

لە نامەیەکی تری دا کە دیسان بۆ حەمەخانی برای نوسیوە، ئەڵێ:

"ئەگەر دۆستی خوا بن هەمو کارەکانی دنیا و دینی ئێوە بە موراد ئەبێ.

وە ئەگەر هەرچی ئارەزوی نەفسانی خۆتان بێ بەوجۆرە بکەن، گیانی پیرانی مەزن ئازار ئەدەن.

ئەگەر بتەوێ بگوێزیتەوە بۆ ئەردەڵان لەم لایەنەوە رێ پێ دراون.

برایەتی و دۆستایەتی ئەم مسکینە بە بێ وازهێنان لە هەوا و فەرمانبەریی خودا و رەسول بە جێ نایەت. والسلام"

(نامە: 127)

لە نامەیەک دا بۆ مەحمود قاپی و ئیسماعیل زەنبوەرکچی نوسیوە، ئەڵێ:

"گامێشەکانیان سەعاتی یەکەم لە گوندی هاڵەوە هێناوە هەمویان فرۆشتوە. پارەکەیان بە تەواوی بردوە. بیهێنن بۆ ئێرە. زۆر زەروریە. دەفتەری بەروبومی گوندی هاڵە بە تەواوی لە دانەوێڵەی نیوەکارەکان و چەڵتوک و پەمو تۆمار بکەن و لە گەڵ خۆتان بیان هێنن. هەموی تەسلیمی موسای حاجی رەحیم بکەن. قبوڵ ناکەین دەنکێکی و پەڕە کایەکی بدرێ بە حەمەخان و، هەڵبەتە بە حەمەخان بڵێن کە بەو چەشنەیماڵەکەی خۆی گوێزاوەتەوە بگەڕێتەوە سەرگەت، ئەگینا بۆ ئەو باش تێ نا پەڕێ."

لە بڕگەیەکی تری نامەکەی دا بە گلەییەوە نوسیوێتی؛

"حسێن پاوەیی چ جۆرە خزمەتکارێکە کە بێ فەرمانی ئەم لایەنە بەروبوم ئەدا بە حەمەخان. ئەگەر ژیانە چاو بە چاو ئەکەوێتەوە." والدعا.

لە بەشەکەی تری نامەکەی دا تەگبیری بۆ کردون، چۆن ولاخ لە دۆستەکانی: شێخ ئیسماعیل و شێخ ئەحمەدی سۆڵە بخوازن و، مەحمود و یوسف زێویەیی و محەمەد حەسەن ئەفەندی و بایەزید و مەحمود شێخە و دەروێش محەمەد، لە گەڵ بەهادینی کوڕی، کە لەو کاتەدا مناڵ بوە، و خێزانەکەی بگوێزنەوە بۆ لای ئەو.

ڕەنگە ئەم نامەیەی دوای بەجێهێشتنی کتوپڕی سلێمانی لە بەغدادەوە نوسی بێ. *(دەسنوس: 121 - 122)*

لە نامەیەک دا بۆ موسای حاجی رەحیم، سەرۆکی بازرگانەکانی سلێمانی، نوسیوە ئەڵێ:

"دۆستانی وەفادارم بە دو کەلیمە یاد و شادمانیان کردوم و دەریان خستوە کە هەندێ قەرزیان داوەتەوە زۆر خۆشنود بوم. بەڵام ئەم مسکینە کاتێ ئامادە بوم مبلغی پازدە کیسەم لەوێ حەواڵەی ئێوە کرد و، بەروبومی ئەمساڵم بە ئێوە سپارد کە کەسێ دەخلی تیا نەکا، ئێستا ئەبیستین حەمەخان بە خودسەری، بێ ئیزنی ئەم فەقیرە، ئەیەوێ پەموی گوندی هاڵە ببا. هەرگیز ئەم خودسەری و بێ دەربەستیە، نە لە ئێوە و نە لە حەمەخان، قبوڵ ناکەین. هەڵبەت قۆزاخەیەک پەمو بە حەمەخان نەدەن. ئەم رەفتارە گەوجانەیە پەسەند ناکەین و ئەگەر مویەک سەرپێچی بکەن ئەنێرم ماڵی حەمەخان دوبارە ببەنەوە بۆ سەرگەت.

پێویستیی زۆرم بە برێ پارە هەیە. والدعا.

(دەسنوس: 107)

لە نامەیەکی تری دا، کە پێ ئەچێ لە سەردەمی دورکەوتنەوەی لە سلێمانی، بۆ ئوستاد یوسف و ئەسەدوڵای نوسی بێ، ئەڵێ:

"لە دانەوێڵەی دارتو، میقداری بیست تەغار دانەوێڵە بە "چارەک بالمناصفە" هەمو ساڵێ، بدەن بە دڵسۆزانی فەدەوی، حاجی ئەحمەد و ئەورەحمان کوڕانی حاجی سلێمان و، خۆت لە خزمەتی فەقیر و، کۆکردنەوەی دانەوێڵە و بەروبومی ئەملاکی فەقیر دا کۆتایی نەکەن، خۆتان لە سەرکێشی و بێ ئەدەبی لابدەن و سەری مویەک زاهیر و باتین سەرپێچی ئێمە نەکەن. بۆ ئێوە مەترسی تەواوی هەیە، دوریی زاهیریی ئێمە ئێوە غەڕا نەکا.

ئیتر هەر ساڵێ ئەبێ زەکاتی دانەوێڵەی کارێزی پایینی شار بە تایبەتی بە ئەحمەد بدەن، تا ئیمتیازی خۆی بزانێ. والسلام."

(دەسنوس: 135)

لە نامەیەکی دا کە بۆ مەلا ئەحمەدی باوزێی نوسیوە، ئەڵێ:
"هەلگری نامە ئیدیعای نوێنەرایەتی و، پەشیمانی لە کارە ناپەسەندەکانی ئەکا و، ئەڵێ لە وەرزی زستان دا گواستنەوە گیروگرفتی هەیە و، ئەگەر مەلا ئەحمەد تا وەرزی وشکی بە تەواوی لە کرداری ئێمە رازی نەبو، ئێمە خۆمان بار ئەکەین. لە بەر ئەوە ئەگەر متمانەت بە بەڵێنی کابرا ئەکەی وازیان لێ بێنن."

لە هەمان نامەدا داوای لێ ئەکا:
"بە زویی ئەسپەرە و کلکی بێڵەکان بنێرێ." *(دەسنوس: 131)* ئەسپەرە و کلکی بێڵ بۆ راکێشانی جۆگا و جۆماڵ و ئاودانی کشتوکاڵ، بە کار هێنراوە.

لە نامەیەکی تر دا کە بۆ مەحمودی برای نوسیوە، ئەڵێ:
"هەندێ لە خۆشەویستانی ئەوێ پێیان باشتر بو کە بەروبومی ئەمساڵ لە گوند نەهێڵرێتەوە، لە شار، لە خانویەکی نشیمەن دا، کە چۆڵ بێ، کۆ بکرێتەوە پارێزراوترە، تا بە خاوەنی مافەکانی ئەگات. لەم بارەیەوە بۆ محەمەد حەسەن جەژنانی م نوسیوە. دوژمنایەتی و کێشەی لە گەڵ دروست مەکەن."

لە بەشێکی تری نامەکەی دا نوسیوێتی:
"قەرزەکانی ئێرە زیادی کردوە ئاگاتان لەم لایەش بێ خراپ نیە."
لەم نامەیەدا بێزاری خۆی دەربڕیوە لە دەس کێشمەکێشی کەسە پێوەندیدارەکان، کە گەیشتۆتە رادەی بێ ئەدەبی و، داوا ئەکا ئەو بەزمانە بەرەورووی "ئەو فەقیرە" نەکەنەوە بۆیە "بۆ محەمەدی نوسیوە، سی تەغاری لادێ دانەوێڵە، بدەن بە حەمەخان. ئەگەر بە باشی نەزانی خۆی بێتە کارەکەوە، با کەس و وڵاخ بنێرێ بی بات.."

(دەسنوس: 89)

لە نامەکانی مەولانا خالیدا دەرئەکەوێ:

یەکەم، ئەو کاتەی لە سلێمانی بوە و دوای ئەو کاتەش کە کۆچی کردوە بۆ بەغداد، هەمیشە کێشەی لە گەڵ حەمەخانی برای دا هەبوە. حەمەخان ناوی مەولانای بۆ قازانجی خۆی بە کار هێناوە و، دەستی بردوە بۆ بەشی مەولانا و خەڵکی تر لە داهاتی ساڵانە.

دوەم، باسی دەسکورتی و هەندێ جار قەرزاری خۆی کردوە، بەڵام ئامۆژگاری خێزانەکەی و خەلیفەکانی و موریدەکانی کردوە، سەربەرز بن و بۆ "جیفەی دنیا" خۆیان سوک نەکەن.

سێیەم، مەولانا لە کاروباری دارایی خۆی و بەڕێوەبردنی بەرژەوەندیەکانی دا ناوی ژمارەیەکی زۆر کەسانی جیاوازی هێناوە، کە پێوەندییان لە گەڵ ئەو بابەتە هەبوە، لە ناو ئەوانەدا خەلیفە و مورید و وەستای تێدایە. کە ئەو رای سپاردون بۆ ئەنجامدانی کارەکانی. بەڵام لە ناو ئەوانەدا موسای حاجی رەحیم، سەرۆکی بازرگانەکانی سلێمانی، کە موریدێکی دڵسۆزی خۆی بوە لە هەمویان زیاتر، جێگەی متمانەی بوە. چەندین جار ناوی هاتوە.

چوارەم، جۆری ژیانی شێخی تەریقەت و جۆری پەیداکردنی سەرچاوەی داهات بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی گوزەران و خەرجی ئەرکەکانی، بەوەی پشت بەستێ بە بەروبومی زەوی کە بەرهەمی کاری جوتیار بێ، زەمینەی خۆشکردوە بۆ ئەوەی شێخی تەریقەت بگۆڕێ بۆ خاوەنی زەوی و گوند و، لە رابەری روحیەوە بگۆڕێ بۆ دەرەبەگی زەویدار. ئەمەش بە تێپەڕینی زەمان، لە ناو کۆمەڵی کوردی دا، توێژێکی

زەویداری نوێی بەرهەم هێناوە، بە تەنیشت توێژە زەویدارە میراتیەکانەوە لەوانە: بنەماڵەی میـر و خانەکـان، ئاغـا و بەگەکـان. سـەرەنجام سیسـتەمی شـێخایەتی تەریـقەت بـۆتە شـێوەیەکی دروسـتبونی سیسـتەمی دەرەبەگایەتی زەویدار.

مەولانا و کتێب

هەرچەندە لەو سەردەمەدا چاپ لە ئەوروپا بڵاو بـوە و، لە هەنـدێ وڵاتـی عەرەبـی و ئیسـلامی دا، بە کـار هێنراوە. بەڵام هێشتا دەزگای چاپ نەگەیشت بوە کوردستان، تەنانەت نەگەیشت بوە بەغداد، کتێبی چـاپکراویش نەگەیشت بوە بازاڕی کوردستان. تەنیا ڕێگەی زیادکردنی کتێب هەر نوسینەوەی بوە. لە بەر ئەوە ژمارەی کتێـب کەم و دەگمەن و، نرخی نوسینەوە زۆر و کڕینی گران بوە. زۆر جار بۆ ئەوەی سەرچاوە بۆ فەقـێ و مەلا دابـین بکرێ، وەکو کارێکی خێرخوازی کتێب وەقف کراوە و، بۆ خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی دەستاودەستی پێ کراوە.

مەولانـا خالیـد سـەرەڕای سـەرقاڵی ڕۆژانەی بە کاروبـاری ئیرشـادی تەریـقەت و بینینـی خەڵـک و پەروەردەکردنی خەلیفە و موریدەکانی، لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ هەمیشـە بە دوای کتێـبەوە بـوە و، لە کتێـب دانەبڕاوە. هەندێکی پەیدا کردوە و کڕیوە، هەنـدێکی بە نوسـینەوە داوە، هەنـدێکی بە دیـاری بـۆ هـاتوە. لە نامەکانی و لە نوسینەکانی دا، وەکو سەرچاوە، ئاماژەی بە چەندین کتێبی گرنگی بواری زانستەکانی دینیی و تەسەوف کردوە.

مەولانـا ڕۆژانە پێویسـتی بە کتێبەکـانی بـوە. هەنـدێکی بـۆ گفتوگـۆی بـابەتی شـەرعی و فیقهـی و تەریقەتی، لە گەڵ زاناکانی هاوشانی خۆی و، هەندێکی تری وەکو سەرچاوە لە نوسینەکانی دا بە کار هێنـاوە بۆ سەلماندنی بیر و باوەڕەکانی.

کە لە بەغدادیش بوە چاوێکی لە سەر کتێبەکانی کوردسـتانی بـوە. چەنـد جـارێ داوای کـردوە بـۆی ڕەوانە بکەن و، هەندێ جار بە ناو کتێبەکانی دیاری کردوە کە لای کـێن، بـۆ ئەوەی وەری بگـرنەوە و بـۆی بنێرن، هەندێ جار کاغەز و پارەی دابـین کـردوە بـۆ نوسـەرەوەی کتێبـێ کە بە نوسـینەوەی داوە. داوای لە نوسەرەکە کردوە چەندی تەواو کردوە بۆی بنێرێ.

مەولانا کتێبەکانی بە بەشێکی گرنگ لە سامان و داراییەکانی ژماردوە.

بەشێ لە نامەکانی دەربارەی کتێب و کتێبەکانێتی.

لە نامەیەکی کە بۆ میرێکی بابانی نوسیوە، دەربارەی بە کارهێنانی نامەشروعی کتێبی دینیی، داوای لێ کردوە، کتێبی "شرح العباب" ی بۆ بنێرێتەوە، کە هی مەلا محەمەد سادق بوە و، بە ئەمانەت لای مەولانـا بـوە. "وکەلای عالی" کە یەکێ لە میرەکانی بابان بوە، بە ئەمانەت لە مەولانای خواسـتوە. بە سـەری دا مەلا مـحەمەد مردوە. مناڵەکانی وەکو بەشـێ لە میراتـی باوکیـان داوای کتێبەکەیـان لە مەولانـا کـردۆتەوە. "وکەلای عـالی" کتێبەکەیان بۆ نەناردۆتەوە. لەو بارەیەوە نامەیەکی بۆ پاشای بابان نوسیوە، ئەڵێ:

> "بە کـار هێنـانی کتێبـی دینـی بە شـێوەیەکی "نامەشـروع" کـارێکی نـاڕەوا و هەڕەشـەیە بـۆ بەکـارهێنەرەکەی." داوای کـردوە کە یـان بـۆی بگێـڕنەوە تـا بیـداتەوە بە خـاوەنەکەی، کە خێزانەکەی مەلای ناوبراون، یا ناچارە خۆی بە پارە بۆیان قەرەبو بکـاتەوە، چـونکە بە پـێی شەرع: "عاریە در ضمان مستعیر است بهر وجە کە تلف شـد." واتە، شـتی خواسـتراو، بە هەر هۆیەک بفەوتێ، بژاردنی لە ئەستۆی وەرگردایە.

(دەسنوس: 64. نامە: 19)

ئامۆژگاری شێخ لوتوفوڵا ئەکا کە بەشێکی کتێبی "تهذیب" ی بە خەتی خۆی بـۆ نوسـیوە و بە دیاری بۆی ناردوە، کتێب چۆن بنوسێتەوە و وردبینی تێدا بکا.

(نامە: 93)

لە نامەیەکی دا کە بۆ مەلا ئەحمەدی بـاوزێ و مەلا عەبـدولعەزیزی ئیسـماعیل ئاغـای نوسـیوە، داوایان لێ ئەکا کاغەز بدەن بە لا مەحمـود بـۆ ئەوی کتێبەکـانی "اشـکال" و "شمسـیە" ی بـۆ بنوسێتەوە. هەروەها کتێبی "شرح نخبه الفکر" یشی بدەنێ بۆ هەمان مەبەست.

(نامە: 39. دەسنوس: 94 و 37)

داوای لە مەلا محەمەدی خورماڵی کردوە کتێبی "فتح المبـین" ی بـۆ بنوسـێتەوە و، چەنـدی لـێ تەواو کردوە بۆی بهێنێ. هەروەها داوای لە شێخ ئیسـماعیل کونەکـۆتری کـردوە لە گەڵ خـۆی کتێبی "مواهب" ی بهێنێ و، هەر کات کتێبی "اعلام" یش تەواو کرا ئەویش لە گەڵ خۆی بۆ ببا.

(نامە: 120. دەسنوس: 180)

لە نامەیەکی دا کە بۆ، شێخ عەبدولقادری برای شێخ عەبدوسەمەدی قازی نوسـیوە، داوای وەرگـرتنەوەی کتێبەکانی کردوە، کە هەریەکەی لای یەکێ لە دۆست یا شاگردەکانی بوە، ئەڵێ:

"رشحات" لای مەلا محەمەدی مەلا سـاڵقە، "حاشـیەی سـیوطی" لای حسـێنی سـیتەکیە، "روضـە" لای شێخ عەبدوللەتیفە، "مقامات" لای مەلا ئەوڕەحمانی قەرەداخیە، لە گەڵ هەمو کتێبەکانی تر ئەمانەوێن."

(دەسنوس: 95. نامە: 44)

مەولانا لە کۆچەکانی دا هەمیشە لە خەمی کتێبەکانی دا بوە. کاتێ کۆچی کردوە بۆ بەغداد، لە نامەیەکی دا کە بۆ هاوسەرەکەی، وەکو خۆی ناوی هێناوە: "زەعـیفەی عەفـیفە، هەمخـوابەی شـەریفە، کچـی یوسـف" ی نوسیوە دەربارەی چونی خێزانەکەی بۆ بەغداد، داوای لێ کردوە:

"... هیچ کتێبێ بە جێ نە هێڵن، هەموی بهێنن..."

(دەسنوس: 57)

هەروەها کاتێ کۆچی کردوە بۆ شام، لە نامەیەکی دا کە بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نوسیوە ئەڵێ:

".. وعلی کل تقدیر، کتێبەکان لە گەڵ یەکەم قافڵەدا رەوانە بکەن. پێویستیەکی زۆرمان بە کتێب هەیە..."

(دەسنوس: 19)

دو جار، کە گومانی نە گەڕانەوەی هەبوە لە سەفەر، کتێبەکانی، کە لای ئەو سەرمایەیەکی بە نـرخ بـون، وەقفی تایبەتی بنەماڵەکەی و گشتی خەلیفەکانی کردوە:

- جارێک، کە ساڵی 1241 کە بۆ جاری دوەم لە شامەوە چوە بۆ حەج.
- جارێکی تر، ساڵی 1242 کە نەخۆشی تاعون لە شام لێی داوە، نزیکی مرد بۆتەوە.

مەولانا و کتێبی "اطباق الذهب".

لە ناو لیستی سەرناوی نوسینەکانی مەولانا دا باسی نوسـینی چەنـدین بـابەت و چەنـدین حاشـیە و شەرحی کتێب ئەکەن، کە هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە، لەوانە:

- شەرحی "مەقامـاتی حەریـری" گـوایە، ئەمەی بەر لە سـەفەری هیندسـتان دەس پـێ کـردوە، بەڵام تەواوی نەکردوە.
- شەرح و تەرجومەی "اطباق الذهب".
- "اطباق الذهب فی المواعظ البلیغة"، کتێبـێکە پێکهـاتوە لە سـەد "مقالـة" ی وەعـز و ئامۆژگـاری. لە نوسینی شرف الدین عبدالمؤمن بن هبةالله المغربی الاصفهانی، کە ساڵی 600 ک مردوە.

چەند جارێ لە هیند و میسر و لوبنان چاپ کراوە.

تەرجومە و شەرحەکەی مەولانا هێشتا لە بەر دەس دا نیە. ئەم بەرهەمەیان، ئەبێ چیرۆکێکی جیاوازی هەبێ لە بەرهەمە نوسراوەکانی تری مەولانا. چونکە وەکو لە نامەکانی دا دەر ئەکەوێ، لە سەر داوای مەحمود پاشا ئەنجامی داوە.

مەولانا لە نامەیەکی دا بۆ مەحمود پاشای نوسیوە، سەرەتاکەی بە ستایشی پاشا دەس پێ ئەکا، ئینجا ئەنوسێ:

"نەوازشنامەی پڕ لە ئادابی مەکاریمی ئەخلاق بە یاداوەری ئەم گۆشەنشینەی زاویەی سوتان، کە ئاماژەی تێ دا بو بە داوای تەرجومەی کتێبی اطباق الذهب، نوسیبوتان و نارد بوتان.
ئەم مسکینە بە هۆی بەدخەتیەوە کە لە چارەی عەریزەی دڵسۆزانەوە دەرئەکەوێ، نوسرانی رونوسی گۆرین بە جوان نازانێ. و کەسێکی خۆشخەت کە ئێستا لە دەسوپێوەندەکانی ئەم بێنەوایە لێرە ئامادە بێ ئیسماعیلە. دوای تەشریفبردنی ئەو کەریمی کوڕی کەریمە بیمار و سەقیم بوە. هەمو ئامادەبوانی تری ئێرە خەتەکەیان مایەی مەعیوبی ئەبێ. لە بەر ئەوە ئەبێ یا ئاماژە بفەرمون کە لێرە کەسێکی خۆشنوسی وەکو شێخ محەمەد یا شێخ مەولان بەم مسکینە بگا. هەرچی ئەڵێم بینوسێ وەکو لە کاتی تەرجومەی کتێبی گۆرین دا لە لایەن وکەلای عالی فەرمان کرا بو، یان چاوەڕێ بفەرمون. تا بە خێر سەید ئیسماعیل لە پێخەفی نەخۆشی هەڵ ئەسێتەوە. ئەگەر ئەش فەرمون بە خەتی خۆم بینوسم و لە بەدنوسی سڵ ناکەن راوەستاوی ئیشارەتین. پێویست بو بابەتەکە عەرز بکرێ. بە هەرچی راستبینینی رەئی گرێکەرەوە بێ ئەیکەین.
زیادە سەرئێشە نەبێ. بە دوعا کۆتا بێ پشتئەستور بە پشتیوانی ئاستانەی ئیلاهی بن.
والسلام.

(دەسنوس: 38 - 39)

مەولانا کارەکەی ئەنجام داوە. دیارە مەحمود پاشا بە دڵی نەبوە. وەکو لە نامەیەکی تری مەولانادا دەر ئەکەوێ، جارێکی تر بۆی ناردۆتەوە. بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"دوای حک و ئیسلاحی ریسالەی "حاوی المقالات"، عەرز بێ، لە روی ئیلتیفاتەوە نوسخەی "اطباق الذهب" دوبارە بە عینوانی تەواوکردنی تەرجومە و حک و ئیسلاح رەوانە فەرمورا بو، سەرەڕای سەرقاڵی زۆر و، زۆری ئاڵوگۆڕی حاڵ، بە پێی گونجانی کات بۆ راستکردنەوەی کتێبی ناوبراو کۆشش کرا، ئەوەندەی شایستەی تەرجومە بێ لە هەڵهێنانی وشەی نائاشنا و رونکردنەوەی تلمیحاتی سەیر، لە نێوان دێڕەکان و پەراوێزی کتێبی ناوبراودا، نوسیمان.
بەڵام چونکە جگە لە یەک نوسخە لەم وڵاتەدا بە دەست نەهات، ئەویش پڕە لە هەڵە و، خۆی نوسەری تەرجومەی گۆرین نەبوە، ئەگەر کەموکوڕیەک لەوەدا روی دابێ بە هیوای لێبوردنە، هەروەها تەفسیلاتی کتێبێکی وەها بە بێ شەرحی درێژ تەنیا بە تەرجومەکردنی رون نابێتەوە، بەڵام "ما لایدرک کله، لا یترک کله".
لە کاتی بەکارهێنانی دا ئەگەر لێڵیەک بە بیری شەریف دا هات، کاتی یەکتربینین لە دڵسۆزی خۆت پرسیار بکە، ئینشائەڵا رون ئەکرێتەوە."

(دەسنوس: 43. نامە: 9)

جاری سێیەم دو بابەتی کتێبەکەی بۆ ناردوە. پێ ئەچێ ئەو دو بابەتەی بە ئەنقەست نارد بێ. ویستویەتی پەیامێ بە مەولانا بدا کە وەلی و پیاوی خوا، نابی خۆیان دەرخەن. ئەبێ لە پەنا دا بە شاردراوەیی بمێننەوە. تێکەڵاوی خەڵک نەبن. مەولانایش ئەو بۆنەیەی بە هەل زانیوە، هەم وەڵامی بۆچونەکانی ئەوی داوەتەوە. هەم گلەییەکانی خۆی بە توندی پێ راگەیاندوە. لە نامەکەی دا بۆ مەحمود پاشای نوسیوە:

"رۆژێ کە ئێوە ئەسیری حەپسی عەجەم بون و ئەم فەقیرەش لە هندستان لە ئاستانی مەلایک پاسەوانی مورشیدا، قدس سره العزیز، مەشغولی سلوک بوین، هەر رۆژێ نزیکایەتیم پەیدا ئەکرد، لەو ئاستانەیە بۆ شفاعەت و رزگاری ئێوە و گەورەبون و مەنسەبوەرگرتنی ئێوە، هەروەکو کورتەیەک لە سەید مەحمود ئەبیستن، تا ئەوەی بە فەزل و کەرەمی ئیلاهی خۆمان بە دەوڵەتێ گەیشتین، یەک دەقیقە لە ئیعانەت و ئیمدادی ئێوە چ بە خۆم و چ بە ئیستیمدادی روحانیەتی پیرانی کیبار، نە لە هیند و نە لە بەغداد و نە لە وڵاتانی غوربەت، سستیمان نەنواند تا بە لوتکەی دنیای خۆت گەیشتی.

ئەگەر بەو شێوەیە ئیدیعای نزیکایەتی دەربڕی جێگەی خۆیەتی. بەڵام ئەو جەنابە لە رۆژێکەوە کە بە دەوڵەتی مستعارەی خۆت گەیشتی کام پاداشتی حەمیەتی فەقیران و کام پاداشتی هیمەتی بەرزی ئەربابی فەقر و فەناتان داوەتەوە؟

کەسێ کە بە هیوای دنیا نەبو، بە هیوای ئەوە بو جارێ بە خەڵک بڵێن: تەریقەتی نەقشبەندی حەقە، فلان ئەگەر گوناهباریش بێ، بەڵام دەستی بەو زنجیرە بەرزەوەیە، قبوڵ ناکەین کەس تەنگی پێ هەڵ بچنێ.

لە هەمو دنیا خەڵک ئەم مسکینە وەکو تاج لە سەر سەریان دائەنێن... تاد"

(نامە: 145)

مەولانا ئەگەر شەرحی "اطباق الذهب" ی نوسی بێ، یا تەرجومەی فارسی کرد بێ، لە سەر داوای مەحمود پاشا بوە، رەنگە ئەویش لەوە دو مەبەستی هەبوبێ:

یەکەم: توانای مەولانا لە بواری ساخکردنەوە و تەرجومە و شەرحی کتێبەکە دا تاقی بکاتەوە، چونکە "اطباق الذهب" چەند قەرن لەوە پێش. بە زمانێکی سەخت و سەجەعێکی رەقی نوسراوە. وشە و رستەکانی لە زمانی عەرەبی دا کەمناسراو و کەمبەکارهێنراو بون.

دوەم: بە خوێندنەوەی کتێبەکە، مەولانا بخاتە هەڵوێستێکی نەخوازراوەوە، لە بەر ئەوەی ناوەرۆکی هەندێ لە وتارەکانی لە گەڵ رەفتار و هەڵسوکەتی ئاشکرای وەلی و پیاوی خوا ناگونجێ. کە ئەشێ بۆ تانەدان بو بێ لە جموجوڵی مەولانا.

خالید و تۆڕی پێوەندی رێکخراوەیی

لە دوای گەڕانەوەیە لە هیندستان، مەولانا لە هەر جێیەک بوبێ بەردەوام خەریکی فراوانکردنی تۆڕی پێوەندیەکانی بوە. هەوڵی داوە لە هەر ناوچەیەک و لە هەر شارێک و لە هەر شارەدێیەک خەلیفە، مورید، مەنسوب، باوەڕپێکراو، دۆستێ پەیدا بکا. هەوڵی داوە خەلیفە و موریدەکانی لە ناو توێژی سەرەوەی کۆمەڵگادا هەڵبژێرێ، بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا، لە ناو مەلاکانیش دا لە ناو زانا ناودار و هەڵکەوتوەکان دا. ئەوانە ئەڵقەی یەکەمی رێکخراوەیی دەوری تەریقەتەکەی بون.

مەولانا، کەسێکی ڕۆشنبیر، شاعیر و ئەدیب، شارەزای زانستەکانی دینیی ئیسلام بوە، خاوەنی کەسایەتیەکی باوەڕبەخۆبوی بەهێز بوە، و توانایەکی گەورەی کارتێکردنی کەسی گوێگر و بەرامبەری هەبوە، لە هونەری "اقناع" دا کەموێنە بوە. پیاوێکی وەکو مەلا یەحیای مزوری، بە شێخ مارف ئەڵێ تۆ هاوڕێیەتیت نە کردوە، لە گەڵی دا نە نیشتوی و گفتوگۆت لە گەڵ نە کردوە بۆیە هەڵوێستت بەوجۆرەیە. بە واتایەکی تر ئەگەر تێکەڵاوی لە گەڵی هەبوایە کاری تێ ئەکرد و دۆستانە ڕەفتاری لە گەڵ ئەکرد.

مەولانا خانەقاکەی سلێمانی کردۆتە مەکۆی کۆکردنەوەی هەندێ لە خەلیفە و شاگردەکانی. دەرگای هاتوچۆی بە ڕوی لایەنگرەکانی دا کردۆتەوە. زۆری نەخایاندوە ژمارەیەکی زۆر خەلیفەی باوەڕپێکراوی لە سەرانسەری کوردستان دا پێ گەیاندوە.

یەکێ لە شێوەی کاری مەولانا بۆ ڕاکێشانی ئەوانە بۆ سەر تەریقەتەکەی و دروستکردنی دۆستایەتی و ئاشنایەتی، نوسین و ناردنی "نامە" بوە. مەولانا سەرەڕای کاری ڕۆژانەی ئیرشاد و، بینینی دۆست و لایەنگرەکانی و، ئامۆژگاری زارەکی مەنسوبەکانی و، دادانی دەرسی مورید و مەنسوب و خەلیفەکانی، وەکو لە "مەکتوبات" ەکەی دا دەر ئەکەوێ، پێی وا بوە "المراسله نصف المواصلة" *(نامە: 20)* بۆیە بە سەدان نامەی بۆ کەسایەتی جۆراوجۆر نوسیوە، لە ناو ئەوانەدا مەلا، بازرگان، میر و دەسەڵاتدار... لە هەمو نامەکانی دا، ئامۆژگاری کردون، پێڕەوی کیتاب و حەیس و سوننەت بکەن، دور بکەونەوە لە بیدعەت. داوای لێ کردون دەس بگرن بە زنجیرەی پیرانی تەریقەتی نەقشبەندیەوە.

پەیکەری ڕێکخراوەیی تەریقەت

لەو سەردەمەدا لە کوردستان شاری گەورە، تەنانەت شاری ناونجی، تێدا نەبوە. هەمو شارەکانی لە باشترین حاڵەت دا ئەشێ پێیان بوترێ شارەدێ. مەولانا لە هەمو شارەدێکانی کوردستان دا خەلیفەی باوەڕپێکراوی خۆی تێدا داناوە و، ڕاستەوخۆ لە گەڵ خودی خۆی لە پێوەندی دا بون.

ڕایەڵەی پێوەندی تەریقەت، پێوەندی مورشیدی کامیل لە گەڵ خەلیفەکانی، پێوەندی خەلیفە لە گەڵ موریدەکانی، پێوەندی پیری تەریقەت بە گشتی لە گەڵ مەنسوبەکانی، سنوری بنەماڵە، ئێل، هۆز، زمان، ڕەگەز و، گوند و شار و ناوچە و، وڵاتی تێ پەڕاندوە. مەنسوبەکانی تەریقەتی نەقشبەندی هەمویان بە دین موسوڵمان و بە مەزهەب سوننی بون. بەڵام موسوڵمان بون و سوننی بون بە تەنیا بەس نەبوە، بۆ بونە هاوبیری ڕێبازی نەقشبەندی. مرۆڤ، وەک تاک بۆتە گرێیەکی ڕایەڵەکە، "پێوەندی ڕۆحی" بەستویەتی بە پیرەکەیەوە، نەک پێوەندی هاوبینی، هاومەزەبی، هاورەگەزی، هاوزمانی، هاوخوێنی، یا هاوشوێنی. لە ناو خەلیفە و موریدەکانی مەولانا دا، جگە لە کورد، عەرەبی عیراقی و شامی و فەلەستینی و حیجازی، تورک و ئەفغانی و خوراسانی و شیروانی... هەبون.

لایەنگرەکانی مەولانا پلەی تەریقەتیان هەموی وەکو یەک نەبوە. خەلیفە و مورید و مەنسوب هەریەکەیان جۆرێ لە ئەرک و ڕێگەی پێوەندییان جیاواز بوە.

خەلیفە: ئەوانە بون، کە لە بەر دەست پیری تەریقەت دا پەروەردەکراون تا گەیشتونەتە قۆناغی "فەنا" و "بەقا" کە دوا قۆناغی پێگەیشتنی تەریقەتی بوە و، هەمو کەس نەی توانیوە بەم پلەیە بگات. مەولانا هەوڵی داوە خەلیفەکانی لە ناو زانایانی ئاینی دا، بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا، هەڵ بژێرێ. مەولانا ئیجازەی ئیرشادی پێ داون. بونەتە کەسێکی پیشەیی، خەلیفە بە ناوی مەولاناوە، ئەلقەی زیکر و رابیتە و خەتمی خواجەگانیان بە موریدەکان، ئەنجام داوە.

مورید: ئەو کەسە بوە کە دڵسۆزی خۆی بۆ تەریقەت و بۆ پیری تەریقەت دەربڕیوە. لە ئەلقەی زیکر و رابیتە و خەتمی خواجەگان دا، بە ڕابەری یەکێ لە خەلیفەکان، بەشدار بوە. بەڵام ژیانی ئاسایی خۆی و کار و

پیشەکەی ئەنجام داوە. بە زۆری لە چینی ناونجی و هەژاری کۆمەڵگا، دوکاندار، پیشەکار، جوتیار، بـون. زۆر لە مانە نازناوی سۆفی‌یان هەڵگرتوە.

مەنسوب: هەمو ئەوانە بون بە جۆریَ لە جۆرەکان دۆستایەتی، پشتیوانی، لایەنگیـری، هاوسـۆزی‌یان لە گەڵ تەریقەتەکە هەبوبێ. بەڵام پێویستی نەکردوە لە ژیانی تایبەتی خۆیان و لە ژیانی گشـتی نـاو کۆمەڵگـادا پابەندی رێنماییەکانی تەریقەت بن.

ئەگەر بە پیَی ئەوانەی مەولانا نامەی بۆ نوسیون و، ئێستا نامەکانی لە بەر دەس ماون، پۆلێن بکرێن، تۆڕی پێوەندی کۆمەڵایەتی مەولانا، لە چاو زەمانی خۆی دا، کە هێشتا هۆیەکانی پێوەندی سادە و سـەرەتایی بون، تۆڕێکی فراوان و بەربڵاو بوە، لە سەر ئاستی کەسایەتیە کاریگەرەکانی ناو کۆمەڵگـا و، لە سـەر ئاسـتی سـنوری جوگرافیـا. ئەوانەی لەم تـۆڕەدا بە دی ئەکـرێن، خەڵکـی شـوێنی جیـاواز بـون، لە پـلەی جیـاوازی کۆمەڵایەتی و زانستی و سیاسی دا:

- هەندێکیان مامۆستاکانی سەردەمی فەقێیەتی بون،
- هەندێکیان مەلا و زانا ئاینیەکانی هاوشانی خۆی بون،
- هەندێکیان میر و کاربەدەستەکانی کوردستان بون،
- هەندێکیان حوکمڕانەکانی ناوچەکە بون.
- هەندێکیشیان کەسوکاری خۆی بون.

ئەمانە بەشێکیان بون بە خەلیفەی، بەشێکی بون بو مورید و مەنسوب و، بەشێکی دوربەدور ناسـیاوی و ئاشنایەتی لە گەڵ دامەزراندون.

مەولانا لە گەڵ مامۆستاکانی سـەردەمی فەقیَیەتـی خـۆی دا، هەروەهـا لە گەڵ کوڕەکانیـان دا، بە نـامە پێوەندی بەردەوامی درێژە پیَ داوە، لەوانە:

شێخ عەبدوڵای خەرپانیَ. مەلا جەلالی خورماڵی و، کوڕەکانی مەلا مستەفا، مەلا ئەحـمەد و، مەلا مەحمود. مەلا عەبدوڕەحیمی زیارەتی. مەلاساڵحی تەڕەماری و کوڕەکانی.

(دەسنوس: 13 و 14 و 63 و 71)

ئەمەش جگە لە وەفاداری، هەم کەڵکی لە نفوزی ناوچەیی ئەوان وەرگرتوە، هەم هەوڵی داوە بیان خـاتە وێنەی راستەقینەی خۆی و جوڵانەوە تازەکەیەوە. راستیەکەیشی هەندێکیانی بە لای خۆی دا راکێشاوە.

لە گەڵ مەلا و زانا ئاینیەکانی هاوشانی خۆی، لەوانە:

- لە کۆیە، مەلا عەبدوڵای جەلی، مەلا عەباس.
- لە هەولێر، شێخ ئەحمەدی خەتیب، مەلا هیدایەتوڵا.
- لە هەورامان، شێخ عوسمانی سیراجەدین.
- لە قەڵاچوالان، مەلا محەمەدی مەلا سادق.
- لە گولعەنبەر، مەلا مەحمود و مەلا محەمەد، کوڕانی مەلا جەلالی خورماڵی.
- لە پشدەر، مەلا ئەحمەدی باوزیَ.

لە ساداتی بەرزنجە:

سەید عەلی بەرزنجی قازیی سلێمانی. سەید عەلی بەرزنجی مـودەڕیس. شـێخ عەبـدولقادری بەرزنجـی برای شێخ عەبدوسەمەدی قازیی سـلێمانی. سـەید عەبـدولقادری بەرزنجـی مـودەڕیس. سـەید عەبـدولعەزیزی بەرزنجی برای نەقیبی سلێمانی. سەید عەبدوڵای بەرزنجی برازای نەقیب. سەید ئیسماعیلی بەرزنجـی بـرازای نەقیب. سەید محەمەدی بەرزنجی. سەید عەبدوڵلەتیفی بەرزنجی کوڕی سید عەبدولکەریمی مامۆستای.

ساداتی بەرزنجە لە سلێمانی و دەوروبەری بنەماڵەیەکی ناسراو و ڕێـزدار بـون لە لای میرانـی بابـان. مەلای گەورە و قـازی و مودەڕیسـیان تـێدا هەڵکەوتـوە و، پیـاوی دەسرۆیشـتویان هەبـوە لە نـاو دەزگـای کارگێڕیی بابان دا.

لە زانایانی حەیدەری – ماوەرانی:

سـەید ئەسـعەد صـەدرەدینی حەیـدەری. سـەید صـیبغەتولای حەیـدەری. سـەید عەبـدولقادر صـدیقی حەیدەری. سەید عەبدوسەلامی حەیدەری. سـەید عەبـدولغەفوری حەیـدەری. سـەید عەبـدوڕەزاقی حەیـدەری. سەید عیسای حەیدەری. سەید فەزلولای حەیـدەری. سـەید عەبـدولحەکیمی حەیـدەری. سـەید عەبـدولحەلیمی حەیدەری. سەید محەمەدی حەیدەری. سەید ئیبراهیم فەصیحی حەیدەری

بنەماڵەی حەیدەری: لەو سەردەمەدا، لە بەغداد پلە و پایەی دینیی بەرزیان هەبوە. هەنـدێکیان مـوفتی و قازی و مودەڕیس و، لە دەزگای کارگێڕیی عوسمانی دا دەسەلاتدار و خاوەن نفوز بون.

لە بادینان: مەلا یەحیای مزوری. شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی. مەلا عەبدولوەهابی سوسەیی.

لە هەکاری: شێخ عەبدولقادری هەکاری. سەید تەهای شەمزینی.

لە سنە، میرزا لوتفولا. لە سابلاخ، مەلا ڕەسول.

ئەمانە بەشێکن لەو کەسایەتییانەی خەلیفە و باوەڕپێکراوی مەولانا خالیـد بـون لە شـوێن و نـاوچەی جیاواز. جـگە لەم شـوێنانە مەولانـا لە وان و دیـاربەکر، لە بەغـداد و بەسـرا و دیمەشـق و حەڵەب و مەکە و ئەستەموڵ، خەلیفەی باوەڕپێکراوی هەبون. *(بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ناوی خەلیفە و موریـدەکانی مەولانـا خالیـد، بڕوانە: یادی مەردان، 1/ 83- 86)*

پێوەندی لە گەڵ میر و دەسەلاتدارەکانی کوردستان، لەوانە:

- میرەکانی بابان، عوسمان بەگ و، حەسەن بەگ، سلێمان بەگ، محەمەد بەگ.
- والیی کوردستان، ئەمانولاخانی ئەردەلان. *(بۆ دەقی فارسی نامەکە بڕوانە کۆتایی باسەکە)*
- میری بادینان، زوبێر پاشا. *(الرقعة: 81)*
- پێوەندی لە گەڵ دەسەلاتدارانی ناوچەکە، لەوانە:
- داود پاشا، وەزیری بەغداد. *(الرقعة: 9 و 40)*
- عەباس میرزای کوڕی فەتحعەلی شا، وەلیعەهدی شای ئیران. *(بۆ دەقی فارسی نامەکە بڕوانە کۆتایی باسەکە)*
- شێخولئیسلام، مەکی زادە مستەفا عاسم ئەفەندی. *(الرقعة: 8)*

فراوانبـونی تـۆڕی پێوەنـدیەکانی و، زۆربـونی موریـد و مەنسـوبەکانی، زۆربـونی لایەنگرەکـانی، خانەقاکەی بۆتە بارەگایەکی گرنگی ئاڕاستەکردنی "ڕوحـانی" ی هەزاران کەس. یەکـێ لەو نەریتـانەی هێنـا بویە ناو تەریقەتەکەیەوە "ڕابیطە" بـوە. ڕابیـتە مەراسـیمێکی ئـاینیی تـازە بـوە، بـۆ بەسـتنەوەی موریـد بە شیخەکەیەوە. بەم بۆنەیەوە یار و نەیار چیرۆکی جۆراوجۆریـان هەڵبەسـتوە. مەولانـا خـۆی لە شـیعرێکی دا ئاماژەی بەوە کردوە، ئەڵێ:

ز سـودایت چنـان بـدنام گشـتم در هـمە عـالم
بگوش خود شنیدم هر طرف افسـانەی خـودرا

واتە:

لە سۆنگەی سەودای تـۆوە، لە دنیـادا وەهـا بەدنـاو بـوم
بە گوێی خۆم لە هەمو لایەک گوێم لە ئەفسانەی خۆم بو

پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی وا بە خێرایی و، گەورەبونی قەوارەکەی و، پتەوبونی رێکخراوەیی داوودەزگاکانی، ترسی لە لای شێخانی تەریقەتی قادری و، لە لای میرەکانی بابان دروست کردوە، بە تایبەتی لەو ماوەیەدا میرایەتی بابان بە قۆناغێکی نالەباردا تێ پەڕیوە بە هۆی ناکۆکی ناوخۆی بنەماڵەی بابان و، دەستێوەردانی بەردەوامی رۆم و عەجەم لە کاروباری کوردستان.

کێشەی ناوخۆی تەریقەت

مەولانا لە سەردەمی ژیانی خۆی دا لە ناو خۆی تەریقەت دا، لە گەڵ هەندێ لە خەلیفە و لایەنگرەکانی خۆی، توشی هەندێ کێشەی نەخوازراو بوە:

هەمان دەروێش محەمەدی، کە لە هیندستانەوە هاتوە بە دوای دا و، رێبەری کردوە بۆ هیندستان و، تا گەیاندویەتی بە شاە عەبدوڵا لە گەڵی بوە. مەولانا ئەو کاتەی لە سلێمانی بوە، لێی هەڵگەڕاوەتەوە و کەوتۆتە قسە دژی لە لای خەلیفە ناسراوەکانی و، لە لای کاربەدەستانی سەردەم.

لە نامەیەکی دا کە بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نوسیوە، ئەڵێ:

> نامەی لە هندستانەوە بۆ هاتوە، شاە عەبدوڵا دەری کردوە و، نامەکەی مەحمودی برای بردویەتی بۆ کەرکوک، پیشانی کەسانی پێوەندیداری بدا.
>
> هەرچەندە لە نامەیەکی دا باسی پێکهاتنەوەیان ئەکا، بەڵام ئەو متمانەیەی کە سەرەتا بە یەکیان هەبوە، نەماوە.

(ریاض المشتاقین: 175)

بیری تیۆلۆجی مەولانا

لە ناو نامەکانی دا گەلێ لایەنی ژیانی تایبەتی خۆی و خێزان و بنەماڵەکەی و، ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ئەو سەردەمە رون ئەبێتەوە. هەرچەندە مەولانا خۆیشی لە چەند نامەیەکی دا بە ئاشکرا نوسیویێتی کە "الاسرار لا تکتب فی الاسفار" نهێنیەکانی تەریقەت لە نامەدا نانوسرێن. *(الرقعة: 5)* بەڵام نامەکانی مەولانا و، نوسین و نامیلکە و شیعر و کتێب و حاشیەکانی کە لە سەر هەندێ لە کتێبە ناسراوەکانی نوسیوە، ئەشێ سەرچاوەیەکی گرنگ بن بۆ لێکۆڵینەوەی بیری تیۆلۆجی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، کە لەو ژینگە کۆمەڵایەتی و ئابوری و رۆشنبیری - دینیی و سیاسیەی ئەو کاتەدا، سەرەڕای هەمو دوژمنایەتیەک، تەشەنەی کردوە. تەریقەتی نەقشبەندی بۆتە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری، سیاسی، کاریگەر. تەنیا هێزی مەعنەوی روحی نەبوە، بەڵکو لە هەمان کات دا بۆتە هێزێکی مرۆیی "حساب" بۆ کراو. ئاخۆ ئەم بزوتنەوەیە، هیچ بەرنامەیەکی چاکسازی کۆمەڵایەتی هەبوە، یان لە هیچ جێگایەکی پرۆسەی چاکسازیی دینیی دا کە کەسانی وەکو: عەبدوڕەحمانی کەواکیبی، جەمالەدینی ئەفغانی، محەمەد عەبدە.. سالآنی دواتر ئالاهەڵگری بون، شوێنی ئەبێتەوە؟

ئەمە بابەتێکە پێویستی بە لێکۆڵینەوەیە.

مەولانا و
هەوڵی ڕێکخستنەوەی ناوماڵی بنەماڵەی بابان

لە کۆنەوە لە ناو بنەماڵەی بابان دا پیلانگێڕان لە یەکتری بۆتە نەریتێکی باو. برا پیلانی لە برا و ئامۆزا پیلانی لە ئامۆزا و مام لە برازا و برازا پیلانی لە مام گێڕاوە. برا خیانەتی لە برا و ئامۆزا خیانەتی لە ئامۆزا کردوە.

ئەمە بە تەنیا لە ناو چینی حوکمڕانی کوردا نەبوە، بەڵکو لە ناو چینی حوکمڕانی ئیرانی دا هەبوە، هەروەها لە ناو چینی حوکمڕانی عوسمانی دا هەبوە. تەنانەت لە ناو چینی حوکمڕانی ئینگلیزی و بنەماڵەی شاکانی ئەوروپادا هەبوە. ناکۆکی و پیلانگێڕان لە ناو خۆیان دا لە سەر زەوتکردنی دەسەڵات زۆر جار گەیشتۆتە پێکدادانی خوێناوی و دڕێژخایان، بەڵام چونکە داوودەزگای حوکمڕانی و بەشێکی زۆری جومگەکانی لاشەی بەڕێوەبەرایەتی: کارگێڕی و کارمەندەکانی، باجگیری و فەرمانبەرەکانی، لەشکر و فەرماندەکانی، دەزگای دینی و پێشەواکانی، وەکو خۆی ماونەتەوە، ئەستونەکانی حوکم نە روخاون. پاشاکە گۆڕاوە، بەڵام زۆری کارمەندانی دەزگاکان بە نەگۆڕاوی ماونەتەوە. لە ئەمارەتی بابان و ئەمارەتە کوردیەکانی تردا، لە گەڵ گۆڕانی حاکمەکەدا گۆڕان بە سەر فەرمانبەر و کارمەندەکانی دەزگاکانی کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتی و لەشکری دا هاتوە. دەستوپێوەندی حاکمی پێشو گۆڕاوە، دەستوپێوەندی حاکمی تازە هاتونەتە سەر کار. بیانویان بەوانەی پێشو گرتوە سەرەکانیان خستونەتە زیندانەوە، سامان و دارایی‌یان زەوت کردون.

میری بابان، هەر کامێکیان بو بێ، لە سەردەمی حوکمڕانی دا نەی زانیوە، یان نەی ویستوە داوودەزگایەکی بەڕێوەبەرایەتی هەمیشەیی: کارگێڕی، باجگیری، سەربازگیری، دادوەری، جێگیر دابمەزرێنێ و بۆ دوای خۆی پێوەندی نێوان خۆی و کوڕەکانی و، پێوەندی نێوان کوڕەکانی و ئامۆزا و برازاکانی و ئەندامانی تری بنەماڵەکەی، لە سەر بنچینەی دابەشکردنی سامان و دەسەڵاتی - پاشایەتی، لە گەڵ یەکتری بە جۆرێ ڕێک بخا کە نەگۆڕێ و سەبات بدا بە دەزگاکە، بەڵکو کاربەدەستەکانی لە داروودەستەکانی خۆی داناوە، دوای ئەو کەسێکی کە کە هاتوە ئەوانی پێش خۆی گۆڕیوە بە کەسانی داروودەستەی خۆی. لە بەر ئەوەی لە چوارچێوەیەکی ڕێکخراوی حوکمڕانی دا نەبوە، هەمیشە لە ئاڵوگۆڕدا بوە، برا و برا، ئامۆزا و ئامۆزا، بۆ وەرگرتنی دەسەڵات و سامان پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەم هەلومەرجە نائارامیی بەڕێوەبەرایەتی دروست کردوە، هەمیشە بۆتە مایەی لاوازیی دەسەڵاتی خۆجێیی لە بەرامبەر هێزی دەرەکی و هێزەکانی لە خۆیان گەورەتر. سەرەنجام بۆتە هۆی ئەوەی بناغەی دەوڵەتی تێ دا دانەمەزراوە.

لە ژێر سایەی ئەم بنەماڵەیەدا، شاری تازە - دامەزراوی سلێمانی گەشەی نەکردوە. هەرگیز نەگەیشتۆتە ئاستی هیچ کام لە شارەکانی ئیران یا دەوڵەتی عوسمانی. وەکو شارەدێیەکی بچوک لە روی ژمارەی دانیشتوان و دواکەوتو لە روی ژێرخانی ئابوریەوە ماوەتەوە. نەبۆتە ناوەندی راکێشانی بازرگان و سەرمایەدار، نەبۆتە ناوەندی راکێشانی زانای دینیی و زانستی. نەبۆتە ناوەندی راکێشانی پێشەساز و هونەرمەند. کۆچیان لێوە کردوە و کۆچیان بۆ نەکردوە. هێزی مرۆیی و ئابوری قەڵەمڕەوی بابان، ئەوەندە داهێزراو و داچۆڕاو بوە، بەرگەی هیچ هێرشێکی سەربازیی عوسمانی یا ئیرانی نەگرتوە.

مەولانا پیاوی دین بوە، لە هەمان کات دا پیاوێکی دنیادیدە بوە. بەغداد و تاران و دیمەشق، وڵاتانی تورکیا و شام و حیجاز و ئیران و خوراسان و هندستانی دی بو. تەجروبەی ژیانی لە مەحمود پاشا و میرەکانی تری بابان زۆرتر بوە. ئەبێ روانینێکی بۆ جۆری حوکمڕانی و بەڕێوەبەرایەتی ئەو شار و وڵاتانە هەبو بێ.

ئەو کاتەی مەولانا ئەرکی رێکخستنەوەی ناومالّی بنەماڵەی بابانی گرتۆتە ئەستۆ یان خراوەتە ئەستۆی، سەد ساڵ زیاتر بوە، ئەم بنەماڵەیە لە ناو خۆی دا ئەوەندە ناکۆک و ناتەبا بوە، ئێسکی یەکتریان شکاندوە. قەڵەمڕەوی بابان بە هۆی ململانێی ناوخۆی بنەماڵەکە و دەستێوەردانی رۆم و عەجەم، لە نائارامیەکی درێژخایانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، سەخت دا ژیاوە.

نمونەی ئەمە لە حوکمڕانی سەلیم پاشا و خالید پاشادا ئەبینرێ. دوای ئەوانیش لە ململانێ پێنج کوڕەکەی خالید پاشادا: سلێمان پاشا، مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، محەمەد پاشا، عومەر پاشا، لە گەڵ یەکتری. دوای ئەوانیش ئیبراهیم پاشا و خالید پاشای کوڕانی ئەحمەد پاشا و ئەوڕەحمان پاشای مەحمود پاشا.

تەنانەت کە مەحمود پاشای دوەم لە جێگەی ئەوڕەحمان پاشای باوکی دانراوە بە میری میران و "خەڵعەتی پاشایەتی" قەڵەمڕەوی بابانی لە لایەن وەزیری بەغدادەوە بۆ نێردراوە، لە هەمان ماوەدا سێ لە مامەکانی: عەبدوڵا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەر بەگ، بۆ دەربڕینی ناڕەزایی خۆیان هەڵاتون بۆ بەغداد و دەستوپێوەندەکانیان ناردوە بۆ کەرکوک *(دوحة الوزراء: 263)* و، ماوەیەک دوای ئەوانیش، یەکێکی تر لە براکانی، حەسەن بەگی ئەوڕەحمان پاشا، هەڵاتوە بۆ بەغداد. *(دوحة الوزراء: 283)*

مەولانا لە سەر داوای داود پاشای وەزیری بەغداد هەوڵی داوە تەبایی لە ناو بنەماڵەی بابان دا دروست بکا و، سنورێ دابنێ بۆ پیلانگێڕان لە یەکتری و، هێنانی دەستی بێگانە، بە تایبەتی دەستی عەجەم، بۆ ناوچەکە. مەولانا لە نامەیەک دا کە بە زمانی عەرەبی بۆ داود پاشای نوسیوە*(دەسنوس؛ 20 - 24. الرقعة: 9)* چەند بابەتێکی بۆ رون کردۆتەوە:

> "تێوەگلان لە بەجێهێنانی ئەرکێکی سامناکی وەکو "اصلاح ذات البین" و ئامۆژگاری بۆ نەهێشتنی کدورەت و شحنا و گۆڕینی نیفاق بە ویفاق و دوژمنایەتی بە ئیتیفاق، بە لای هەندێ کەسەوە ئێمە لە بەرچاوی خەڵک ئەخا و پایەی ئێمە دائەبەزێنێ، ئەمان خاتە بەر تانە و تەشەر، چونکە بەڵێنی ئەهلی دنیا پشتی پێ نابەسترێ.

بەڵام فەرمانی وەزیرانی ئیسلام، ئەگەر پێچەوانەی شەرع نەبێ، ئەبێ گوێڕایەڵی بکرێ، بە تایبەتی بۆ پاراستنی دین و قازانجی موسوڵمانان و بەهێزکردنی سوننەتی باڵا و گوێدانە لایەنی دەوڵەتی بەرز و رزگارکردنی باوەڕداران لە ناکۆکی

قۆڵی لێ هەڵمالیوە، ئیستیخارەی کردوە، ئیستیمدادی لە سادات و قاداتی نەقشبەندی وەرگرتوە، لە گەڵ مەحمود پاشا و عوسمان بەگی برای و عەبدوڵا پاشای مامی، یەکە یەکە قسەی زۆری لە گەڵ کردون، وەعزی داداون و هەڕەشەی لێ کردون، هەتا رازی کردون. ئینجا لە گەڵ قازی سلێمانی و گەورەپیاوەکانیان کۆڕێکیان بەستوە، مەحمود پاشا و ئەوانی تریان سوێند داوە و، بەڵێننامەیان پێ مۆر کردون، قورئانیان پێ مۆر کردون. وێنەی بەڵێننامەکە و قورئانە مۆرکراوەکەیان بۆ داواد پاشا ناردوە.

بەڵێنیان داوە، هەر کامێکیان نامەیەکی بۆ بێ نەیشارێتەوە لە بەردەم مەولانادا ئاشکرای بکا.

نابینێ ئەم بەڵێن و پەیمانە بشکێنن، مەگەر کەسێ لە سزای رۆژی مەوعود نەترسێ، لە بازنەی ئیسلام دەر بچێ، پاکانە لە میللەتی سەیدولئەنام بکا.

ئەگەر ئێوە یا مەحمود پاشا ئەم پەیمانە بشکێنێ و، لە پێناوی جیفەی دنیادا خۆی بخاتە بەر توڕەبونی خوا، لە بازنەی ئیسلام دەرچون، بونە جێگەی شەرم و نەنگی، زمانی توانج و تانەتان لێ کرایەوە، ئەوسا چ گلەییەک لەم مسکینە زەعیفە ئەکرێ، لە وەزیع و شەریف، چ قسوریەک لە ئەستۆی سوێندەر و سوێندەکەدایە. من ئەمە ئەڵێم چونکە غەیب نازانم. سیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون"

ریچ ئەو ماوەیە لە سلێمانی بوە. بەردەوام میرەکانی بابانی دیوە و گفتوگۆی لە گەڵ کردون. ئاگاداری ئەم ڕێککەوتنە بنەماڵەییە بوە. زیاتر چۆتە قوڵایی بابەتەکەوە.

لە یادداشتەکانی ڕۆژی 6 ی تەموزدا نوسیوێتی:

"ماوەیەکی کەم بەر لە ئێستا، دوای ئەوەی مەحمود پاشا، بڕیار دەدا خۆی بداتە پاڵ تورکەکان، خۆی و عەبدوڵا پاشای مامی و عوسمان و سلێمانی برای چوبونە لای خواناسی مەزن شێخ خالیدی سلێمانی و هەرسێکیان سوێندیان خواردوە کە لایەنگیر و پشتیوانی مەحمود پاشا بن و لە بەر ئەوەش کە چاوەڕوان دەکرا شازادەی کرماشان، تەقەللای ئەوە بدات یەکێکیان بە لای خۆی دا ڕاشکێنێ و لە دژی تورکەکان هانیان بدات، سوێندیان بە شمشێر و قورئان و تەڵاق خوارد بو، کە ئەگەر هەر کامێکیان نامەیەکیان لە لایەن تورک، یان ئێرانەوە پێ بگات، دەبێ لە ماڵی شێخ خالید لە بەر چاوی چەند کەسێک، کە خۆیان لە سەری ڕێک دەکەون، بیکاتەوە..."

(ریچ: 146)

لە یادداشتەکەی ریچ دا چەند لایەنێکی پێکهاتنەکە زیاتر ڕون ئەبێتەوە:

یەکەم، سوێند خواردنەکەیان سەرەڕای قورئان، بە تەڵاق سوێندیان خواردوە، هەروەها بە شمشێر.

دوەم، جگە لەو سێ میرەی بابان، ناوی یەکێکی تریشیان ئەهێنێ، کە ناوی سلێمان بەگ بوە.

سێیەم، هاتنی نامە و ئاشکراکردنی هەر بۆ نامەی ئێرانی نەبوە، بۆ هەمو نامەیەک بوە تەنانەت ئەگەر لە بەغدادیشەوە، واتە لە داود پاشاوە بێ.

مەولانا، وەکو لە نامەکانی و لە شیعرەکانی دا دەر ئەکەوێ، لە گەنجێتیەوە، بەر لەوەی حەج بکا و، بەر لەوەی سەفەری هیندستان بکا و، بەر لەوەی ببێ بە پیری تەریقەتی نەقشبەندی پێوەندی لە گەڵ میرەکانی بابان خۆش بوە. میرەکانی بنەماڵەی بابانی لە نزیکەوە ناسیوە. وەکو لە نامەکەی دا دەرئەکەوێ ئومێدێکی زۆری بە بەڵێن و سوێند و پەیمانەکانیان نەبوە. بەدگومانیەکەی مەولانا کە "پشت بە بەڵێنەکانی ئەهلی دنیا نابەسترێ" لە جێی خۆی دا بوە. هەر ئەو چەند ڕۆژەی ریچ لە سلێمانی بوە، شایەتی پەیمانشکێنی و بێبەڵێنی عەبدوڵا پاشا بوە، چونکە نامەی شازادەی کرماشانی بۆ هاتوە، ئاشکرای نەکردوە و لە سەر ئەوە گیراوە، عوسمان بەگیش، بە فیتی والیی بەغداد، هەمو دەسەڵات و موڵکەکانی لێ سەنراوەتەوە و دەس بەسەر کراوە. *(ریچ: 289)* مەولانا خۆیشی هەر لەو ڕۆژانەدا لە سنوری قەڵەمڕەوی بابان هەڵاتوە.

ئەو پەیمانەش جێبەجێ نەکراوە. ڕوداوەکانی ڕابوردو سەرلەنوێ دوبارە بونەتەوە.

میرایەتی بابان داوودەزگای بەڕێوەبردن و باجگیری و سەربازگیری و لەشکری پیشەیی نەبوە، بۆ ئەوەی دوای گۆڕانی میرەکە ئەوان بە نەگۆڕی بمێننەوە درێژە بە ئاسایش و کارگێڕی و ڕاپەڕاندنی کاروباری وڵات بدەن.

میرەکان لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ماوەی کورت لە میرایەتی دا ماونەتەوە. هەر جارەی بە یارمەتی لەشکری ڕۆم یا عەجەم دەسیان بە سەر ناوچەکەدا گرتوە. ئەمیرێ کە هەڵاتوە و ئەمیرێکی تر هاتۆتە جێگەی هەمو داوودەزگاکانی سەردەمی ئەمیری پێشوی گۆڕیوە، پیاوەکانی خۆی داناوە. هەمو جار یەکتریشیان تاڵان کردوە.

لەم شەڕانەدا هەزاران کەس لە خەڵکی ناوچەکە چ ئەوانەی پیاوی میرەکان بون، یان خەڵکی ئاسایی دانیشتوی شەڕگەکان بون کوژراون یا زەرەرمەند بون. تەنانەت هەندێ ئاوایی بە یەکجاری کوێر بونەتەوە.

لە پاڵ شەڕی ناوخۆی میرەکان، ئەرکێکی تریشیان لە سەر بوە. هەمو جار والی بەغداد خۆی ئامادەکردە بۆ لەشکرکێشی بۆ شەڕی یاخییانی خێڵەکانی ناوەڕاست و خواروی عیراق. میرەکانی بابان ناچار بون هێزی سوارە و پیادە کۆ بکەنەوە و، بچن بەشداری شەڕەکانی والی بکەن. لەم شەڕانەش دا هەزاران کەس کوژراون.

ناکۆکی شێخ مارف و مەولانا

لە گەڵ بنیاتنانی شاری سلێمانی دا (1199 ک) ئیبراهیم پاشای بابان مزگەوتی گەورەی سلێمانی دروست کردوە. میرەکانی بابان بایەخی زۆریان داوە بە مەلا و مزگەوت و خوێندنی دینیی. هەوڵیان داوە مەلا باش و ناسراوەکان لە دەوری ناوەندی دەسەڵاتی خۆیان کۆ بکەنەوە. ئیبراهیم پاشا، لە گەڵ دروستکردنی مزگەوتی گەورە، کەسایەتی دینیی و زانستی، شێخ مارفی نۆدێ (1175 - 1254 ک/ 1838 ز)، لە قەڵاچوالانەوە بانگ کردوە بۆ سلێمانی و، کردویەتی بە مەلای مزگەوتی گەورە.

مزگەوتی گەورە، تەنیا مزگەوتی شاری سلێمانی بوە کە نوێژی جومعەی تێ دا کراوە. لە چاو مزگەوتەکانی تردا وەقفی لە هەمویان زۆرتر بۆ تەرخان کراوە و، ژمارەی خوێندکارەکانی لە ژمارەی خوێندکاری مزگەوتەکانی تر زۆرتر بوە. کتێبخانەیەکی دەوڵەمەندیشی تێدا بوە.

شێخ مارف، سەیدی بەرزنجە بوە. ساداتی بەرزنجە، نەوەی محەمەدی پێغەمەری ئیسلام بون. شانازییان بە رێچەڵەکی خۆیانەوە کردوە و، خۆیان لە خەڵکی ئاسایی بە گەورەتر داناوە. هەوڵیان داوە بە هۆی ژنوژنخوازیەوە خوێنیان تێکەڵاوی خوێنی غەیری سەید نەبێ، لە بەر ئەوە کچی خۆیان بە غەیری سەید نە داوە.

شێخ مارف، جگە لەوەی سەید و گەورەی ساداتی بەرزنجە بوە، لە سۆنگەی ئەوەی مەلای مزگەوتی گەورەی سلێمانی بوە، خۆی بە گەورەی مەلاکانی سلێمانی و بە سەرۆکی زانایانی دینیی مەڵبەندەکە زانیوە. چەندین کتێبی بە هۆنراوە و بە پەخشان بە زمانی عەرەبی داناوە. بۆ فێربونی زمانی عەرەبی فەرهەنگی عەرەبی - کوردی "ئەحمەدی" ی بە هەڵبەست بە ناوی کاک ئەحمەدی کوڕیەوە هۆنیوەتەوە.

شێخ مارف، لە گەڵ ئەوەی گەورەی ساداتی بەرزنجە و مەلای مزگەوتی گەورە بوە، شێخی تەریقەتی قادرییش بوە. تەریقەتی قادری لە شێخ عەبدولقادری گەیلانیەوە داکەوتوە و، لە رێگەی ساداتی بەرزنجەوە هاتۆتە کوردستانەوە، لە کوردستان دا ریشەیەکی کۆن و بەربڵاوی هەبوە.

شێخ مارف، نیوێتی لە پڕ کەسێ پەیدا بوە، نە سەیدە و نە لە بنەماڵەیەکی ناسراوە، مەلایەکی ئاسایی یەکێ لە مزگەوتەکانی سلێمانی بوە، چۆتە هیندستان و هاتۆتەوە، لە گەڵ خۆی، تەریقەتێکی نوێ، بە باوەڕێکی نوێ و، بە شێوازێکی نوێی کارکردنەوە، هێناوەتەوە. بە چالاکی کەوتۆتە کار، رۆژ بە رۆژ ناوبانگی زیاتر بڵاو ئەبێتەوە. لایەنگری زۆرتر ئەبێ، لە سلێمانی و شارەکانی ترەوە روی تێ ئەکەن، تا دێ دەسەڵاتی مەعنەوی بەهێزتر ئەبێ، خەریکە جێگە بەو لێژ ئەکا. ئەمە بۆ شێخ مارف قابیلی قوبوڵ نەبوە. بە هەمو توانایەوە کەوتۆتە دوژمنایەتی خالید.

سەرسەختترین دوژمنی خالیدی "تازە - دەرکەوتو" شێخ مارف بوە. شێخ مارف جگە لەوەی میرەکانی بابان و، مەلا و شێخ و سەیدەکانی سلێمانی لێ هان داوە، نامەی لە دژی خالید بۆ والیی بەغداد و والیی موسڵ و زاناکانی بەغداد و موسڵ نوسیوە، خالیدی تاوانبار کردوە بە درۆزنی و بە کافری. داوای دەرکردن، بەڵکو سزادانی کردوە. لەم بارەیەوە هەندێ لە مەلاکان، بە تایبەتی هی موسڵ، نوسراویان لە سەر نوسیوە و بڵاویان کردۆتەوە. هەندێ رونوسی لێ نێردراوە بۆ حیجاز، تەنانەت هەندێ لەو نوسراوانە و وەڵامەکانیشی گەیشتونەتە شا عەبدوڵای دهلەوی.

شێخ مارف نامیلکەیەکی نوسیوە بە ناوی "تحرير الخطاب..."

عثمان بگ عبدالجليل الموصلي، یەکێ لە لایەنگرەکانی شێخ مارف، ئەم نامیلکەیەی "شەرح" کردوە، لە ژێر ناوی: "دين الله الغالب، على المنكر المبتدع الكاذب"

پێ ناچێ خالید خۆی داکۆکی نوسراوی لە خۆی کرد بێ. لە ناو نوسینەکانی دا نوسینێ بە جێ نەماوە، بە قەڵەمی خالید، خۆی نوسرا بێ، بۆ بەدرۆخستنەوەی ئەو تۆمەتانەی بە پاڵی داروە. راستەوخۆ وەڵامی دابێتەوە بەڵام کۆمەڵێ لە لایەنگرەکانی، کە هەمویان زانای ناوداری سەردەمەکە و، نوسەر و شاعیری

گەورە بون، ئەوان داکۆکیی سەرسەختانەیان لە خالید و، تەریقەتی نەقشبەندی کردوە. والیەکانی بەغدادیش ڕێیان لە چالاکیەکانی خالید و لایەنگرەکانی نەگرتوە.

لە وەڵامی نامیلکەکەی شێخ مارف و شەرحەکەی عوثمان بەگ دا، هەر ئەو کاتە چەند کەسێ بۆ بەرپەرچدانەوە لێیان ڕاپەڕیون لەوانە:

عبدالله الحیدری نوسیوێتی:

"القول الصواب، فی رد ما سمی بتحریر الخطاب"

محمد امین، مفتی حله نوسیوێتی؛

"السهم الصائب، لمن سمی الصالح بالمبتدع الکاذب"

(الحدیقة الندیة: 40)

– 1 –

دەقی فارسی نامەی مەولانا خالید

بۆ عەباس میرزا کوڕی فەتحعەلی شاهی قاجار

گوهر درج اقبال و سعادتمندی، و اختر برج کمال و سربلندی، منظور نظر بقرای نقشبندی، اعنی مرکز دائیرەی جلالت و سرافرازی، وقرەی باصرەی شاه عباس غازی، امیرزادەی اعظم در حرز الامان همم قاهره نجوم فلک هدایت و یکه تازان عرصەی ولایت، مکنوف بوده بانواع لطایف افضال مهیمن بیهمال محفوف باشند

در اینهنگام بنوازش نامەی فقرای بینوارا یاد و بارسال نیازی درویشانەی از باطن اهل فقر بمقام استمداد امده بودند، چه نعمتی است که کسی در لباس مکنت و حکمرانی، و در عین جمعیت اسباب بهجت و کامرانی، باوجود مستی صهبای غرور نوجوانی، از محض نیکوسیرتی و پاکیزەسیرتی با سودازدگان محبت جمال بیهمال محبوب لایزال تقدس جماله گرمی بازاری و نسبت به بی سروپایان بوادی فنا الفتی و سروکاری داشته باشند، بلی تواضع ز گردن فرازان نیکو است.

دگر چه نویسد منظور انظار اکسیر اثار اولیای کبار و مورد تلطفات بیحد و عنایات ایزد افریدگار باشند.

(دەسنوس: 193)

– 2 –

دەقی فارسی نامەی مەولانا خالید

بۆ ئەمانولڵاخانی ئەردەڵان والیی کوردستان

بامان الله خان حاکم کردستان مرقوم گشته است:

مخلص درویشان، خان والاشان را، بهمم علیه خواجگان میسپاریم که در هردو سرا بکام فقرا یار و مددکارش باشند، بمنه:

بمعیت منظور این مسکین بیوجود مخلص جان فشان میرزا محمود نوازشنامەی تحریر و شمەی سفارش را بایشان تقریر نموده بودند رسانید، و جواب ان را علی التفصیل حوالەی مومی الیه نمود که در وقت خاص انشاءالله تعالی گوشزد خاطر خواهد نمود. باید دانست که

مرد خردمند احیانا بمولای حقیقی مزید محبتی و بازیردستان تـرحم و مروتـی و گـاه گـاهی فکر اخرتی در کار است والا ادمی کدام مزیت و امتیاز از نقش دیوار است بلذایذ زهرالـودەی دارالغرور از دولت ابدی بازماندن خیلی از عقل دوراندیش دور است.

عزیزی چه زیبا فرموده است:

افسـوس که وقـت کـار از دسـت برفـت
ایــام وصـال یــار از دســت برفــت
در معــرض یــک دولــت ناپاینــده
صــد دولــت پــایەدار از دســت برفــت
دگــر چه نویســد. والســلام والاکــرام

(دەسنوس: 155)

–6–

خالیدی ئاوارە (1236 – 1242 ک)

کۆچی مەولانا بۆ بەغداد

شێخانی تەریقەتی قادری نەیان توانیوە باوەڕ بە زاناکانی عیراق بهێنن کە مەولانا خالید "کافر" ە و، خوێنی حەڵاڵ بکەن، نەیان توانیوە وەزیری بەغداد رازی بکەن کە کارێکی دوژمنانەی بەرامبەر بکا، پاشای بابان گوێی خۆی لێ خەواندوە، بۆیە بە تەما بون خۆیان کارێ بکەن دژی، کۆتایی بەو کێشەیە بهێنێ.

بە تەما بون بەیانی رۆژی هەینی کاتێ ئەچێ بۆ بەجێهێنانی نوێژی هەینی، کە ئەو زەمانە نوێژی هەینی تەنیا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی کراوە، لە بەر دەرگاکەی دا رێگەی پێ بگرن و بیکوژن. مەولانا و خەلیفەکانی بەم پیلانەیان زانیوە. مەولانا لە خانەقاکەی خۆی دا بۆ راوێژ و پرسوڕا لە گەڵ هەندێ لە خەلیفە و دۆستەکانی کۆ بۆتەوە کەوتونەتە گفتوگۆ، دو بۆچونی جیاوازیان تێدا بوە:

> هەندێکیان پێیان وا بوە، ئەگەر ئەوان توندوتیژییان بە کار هێنا ئەمانیش بە چەک بچنەوە بە گژیان دا، بۆ ئەو مەبەستە هەندێکیان، لەوانە شێخ ئەحمەدی سەرگەڵو، چەکدارەکانی خۆیان ئامادە کردوە.
>
> هەندێکی تریان، لەوانە شێخ عوسمانی سیراجودین، پێیان باش نە بوە ئەو شەڕە بکەن، پێیان باش بوە، مەولانا بە بێ ئاگادارکردنەوەی کەس بە نهێنی کۆچ بکا و دور بکەوێتەوە لە سلێمانی.

(ریاض المشتاقین: 176 و 246)

مەولانا خۆی بۆچونی دوەمی پەسند کردوە بە شەو خۆی و هاوسەرەکانی و دەسوپێوەندەکانی بە بێدەنگی لە سلێمانی دەرچون، چونکە شوێنی مەبەستی خۆیان دیاری نە کرد بو، نەیارەکانیان نەیان زانیوە بۆ کوێ چون. رۆژی دوایی کە دوایان کەوتون بۆ ئەوەی پەشیمانیان بکەنەوە یان بە زۆر بیان گێڕنەوە بۆ سلێمانی، هەرچی دوایان کەوتوە بێ دەسکەوت گەڕاوەتەوە هەر یەکەیان قسەیەکی کردوە. ئەو شەوەی مەولانا سلێمانی بە جێ هێشتوە ریچ لە سلێمانی میوانی مەحمود پاشای بابان بوە. لە دوا رۆژانی گەشتەکەی دا بوە. روداوەکەی بەمجۆرە گێڕاوەتەوە:

"20 ی تشرینی یەکەم
ئەم بەیانیە شێخ خالیدی بە ناوبانگ هەڵهات. لە گەڵ ئەوەش دا کە راکردنەکەی لە ناکاو و بە نهێنی بوە، بەڵام توانی بوی هەر چوار ژنەکەیشی لە گەڵ خۆی بەرێ و تا ئێستاش نازانرێ روی لە کوێ کردوە، پێش چەند رۆژێک کوردەکان لە عەبدولقادریان گەورەتر دادەنا، میریش وا خوی گرت بو، لە بەرامبەریا بە پێوە بوەستێ و قەننەی بۆ تێ بکات، بەڵام ئەمڕۆ بە کافری ناو دەبەن و زۆر شتیش دەربارەی لوتبەرزی و کافری و خوانەناسی دەگێڕنەوە... دوای مردنی کوڕەکەی میر، شێخ ناوبانگی زۆر دۆڕاند، چونکە وتبوی چاکی دەکاتەوە و سەیری کتێبی بۆ دەکات، بزانێ خوا چی لە چارەی نوسیوە و شتی تریش... گەلێ قسە و باسیش لە سەر هۆی راکردنەکەی دەوترا و هەندێک دەیان وت تۆوی پشێوی لە نێوان میر و براکانی دا وەشاندوە و ئەوانیش ویستویانە لە بەردەم میردا بەرەو رویان ببێتەوە. هەندێکی تریش دەڵێن خەریکی دانانی بناغەی ئایینێکی تازە بوە و ویستویەتی خۆی بکات بە گەورەی وڵات... ئیتر زۆری دەربارەی وترا و تاوانی شتی وا لەرادەبەدەریشی بە پاڵ دەدرا، کە لە راستی دا وا نەبوە، چونکە زانا و سەیدەکان هەمویان و، لە سەرو هەمویانەوە شێخ مارف، رقیان لێیەتی... ئەویش کاتێ دەسەڵاتی هەبو، هەمویانی بەزاند بو."

(ریچ: 288)

ریچ لە گێڕانەوەی باسەکە دا توانجی لە بێباریی خەڵکی سلێمانی داوە.

پاش چەند رۆژێ مەولانا لە بەغدادەوە سەری دەرهێناوە و، مژدەی گەیشتنی بە سەلامەتی لە نامەیەکی تایبەتی دا بە دایکی داوە. لە نامەکەی دا نوسیوێتی: "... ئەگەر لە چۆنێتی ئەم بێ چارەیە و پیری دەستگیر پرسیار بکەن، بە نیگەهبانی پیرانی بزگوار بە هەزاران هەزار شادی گەیشتینە شاری بەغداد. ئومێد بە خوای بێ هاوتا کامیاب و لەم گەردشەی رۆژگار بەرکەنار بن..."

(دەسنوس: 105)

مەولانا لە بەغداد (1236 – 1238 ک)

ئەوە جاری یەکەم نەبوە کە مەولانا چۆتە بەغداد. پێشتر چەند جارێ بە بۆنەی جیاوازەوە روی کردۆتە بەغداد.

- جاری یەکەم بە فەقێیەتی بۆ خوێندن چوە.
- جاری دوەم دوای گەڕانەوەی لە هندستان لە سەر داوای پیری تەریقەتەکەی، شاە عەبدوڵا.
- جاری سێیەم دوای ئەوەی ئەوڕەحمان پاشای بابان سەرپشکی کردوە لە نێوان بەجێهێشتنی سلێمانی یا دەسهەڵگرتنی لە ئیرشاد.
- جاری چوارەم لە ئەنجامی گەلەکۆمەکێی نەیارەکانی دا.

مەولانا شارەزای بەغداد و خەڵکەکەی و کاربەدەست و دەزگای دینیی و کارگێڕیەکانی بوە. ناسیاوی لە گەڵ داود پاشای وەزیری عێراق هەبوە. بە رۆیشتنی لە سلێمانی نەک هەر پچوک نەبۆتەوە، بەڵکو ئاسۆیەکی زۆر فراوانتری لە سەر ئاستی مرۆیی و لە سەر ئاستی جوگرافی لە بەر دەم دا کراوەتەوە.

لە نامەیەک دا کە بۆ شێخ ئیسماعیلی بەرزنجەیی کونەکۆتری نوسیوە، ئاگاداری ئەکا ریسالەکەی شێخ مارف دژی ئەو بە نهێنی گەیشتۆتە بەغداد بەڵام گەورەکانی بەغداد بەرپەرچیان داوەتەوە. نوسیوێتی:

"نور چشما سید اسماعیل، رسالەء کاک معروف نودەء کە تکفیر و تکذیب فقیر بیمـراد خفیـة باینجا فرستادە بود رسید. و أکابر اینجا کە علامات حقیقت این کار از خورشید رابعـة النهـار روشن تر می بینند. خیلی زبان بانچە او را شایستە باشد گشـودند، و او را بمـا یسـتحق او ستودند، و بسیار تکلم باین چند بیت نمودند، بیت:

نقشــــبندیە عجـــــب قافلەســــالاراننـد
کە برانـــداز رەء پنهـــان بحـــرم قـــافلەرا

تا بانجا کە میگوید، بیت:

همە شـیران جهـان بسـتەء ایـن سلسـلەاند
روبە از حیلە چە سان بگسلد این سلسـلەرا

بعد از تشریف بردن ان قرەالعین بغیر از ازدیاد رغبة طـریقەء علـیە، و ایـن واقـعە چیـزی رو ندادە است. البتە شما هم واقعەء انجارا خواهند نویشت والسلام علیکم و حبیب و سائر أحبارا سلام رسانیم."

(*دەسنوس: 68*)

لە نامەیەک دا بۆ مەلا یەحیای مزوری نوسیوە، ئەڵێ:
"... ووصل معها جواب مکتـوب الشـیخ معـروف، عومـل بحسـن الختـام مـن الکـریم الـرؤوف، فوجدناه مسکتا لە بالادلة والوجدان، ومفحما علی مسلک العلماء واهل العرفـان، فبعثنـاه الـیە مـع والینا، لعلە ینتفع بە وماراه."

(*الرقعة: 81*)

دوایین سەردانی کوردستان

مەولانا لە ژیانی ئاوارەیی بەغداد بێزار بـوە. وەڕزیـی کوردسـتانی کـردوە. ویسـتویەتی سـەردانێکی کوردسـتان بکـا. گەشـتە هـاوینیەکەی بـۆ هەورامـان دوایـین گەشـتە بـۆ کوردسـتان و یەکـێکە لە وێسـتگە گرنگەکانی ژیانی مەولانا. پێ ئەچێ ویستبێتی پێوەندی خۆی لە گەڵ میرانی بابان، بە تایبەتی مەحمود پاشـا ئاسایی بکاتەوە و، گفتوگۆیەک لە گەڵ زانا نەیارەکانی بە تایبەتی لە گەڵ شێخ مارفی نۆدێ دەس پـێ بکـا بە هیوای خاوکردنەوەی ئەو دوژمنایەتیەی لە گەڵ ئەو هەیان بوە.

لە بەغدادەوە لە گەڵ کۆمەڵێ لە خەلیفە و موریدەکانی، کورد و عەرەب، چۆتە سەرگەت کە هێشـتا مـاڵی حەمە خانی برای لەوێ بوە. مەولانا چەند نامەیەکی دەربارەی ئەم گەشتەی بۆ کەسانی پێوەندیـدار نوسـیوە، ڕەنگە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەم باسە، بەهێزترین سەرچاوە، نامەکانی خۆی بن، کە ئێستا هەنـدێکیان لە بەر دەس دان.

نامەی یەکەم

بۆ عوسمان بەگی نوسیوە.

عوسمان بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشا و برا بچوکی مەحمود پاشا بوە. لەو کاتەدا حاکمی کـۆیە بـوە. مەولانا لە کۆیە خەلیفە و موریدی ناسراوی هەبوە، لەوانە: مەلا عەبدوڵای کـاکی جەلـی، مەلا عەبـاس، مـحەمەد ئاغای عیسا ئاغا، کە یەکێ بوە لە دەسەڵاتدارەکانی ئەوێ.

لە نامەکەی دا، ئەڵێ:

"ئێوە چەند جارێ چ بە راسپاردن و چ بە نوسینی نامە هیوای گەڕانەوەی ئەم مسکینەتان بۆ ولایەتەکەی خۆتان خواستوە و، بە چەندین جۆر دڵسۆزیتان بەرامبەر بەم فەقیرە پیشان ئەدا، ئێستاش وا ئەم فەقیرە روی کردۆتە ولایەتەکەی ئێوە و، نیازی هەیە چەند رۆژێ بە میوانی لە کوێستانی سەرگەت بمێنێتەوە".

"جۆرەها جوڵانەوەی سەیر بەرامبەر خۆشەویستانی ئێمە ئەکرێ، ئەم کارەش جێگەی سەر سوڕمانە.

سەبارەت بە موبالەغەی جاران و ئادابی گەورەیی و میوانداری گومانم وابو ئێوە ئەگەر خۆتان بە پێشوازی فەقیرەوە نەیەن، یەکێ لە کەسە رێزدارەکانی خۆتان ئەنێرن و، ئازار و بەدرەفتاریەکی کە پێشتر لە خەڵکی سلێمانیمان دی بو هەڵئەگرن، ئێستا سەرباری هەمو ئەوە ئەبیستین جۆرەها قسەی ناشایستە لە مەجلیسەکانی ئێوەدا بەم فەقیرە ئەوترێ و، خەریکی ئازاردانی هەندێ لەو فەقیرانەن کە خۆشەویستییان بۆ فەقیر هەیە و، هەزاران ئیفتەرا بە زمانی ئەم لایەنە و دەسوپێوەندەکانیەوە داوە بە گوێی وکەلای عالی دا، ئەوانیش باوەڕیان کردوە. ئەم دۆخە لە هۆش و تێگەیشتنی وکەلای عالی چاوەڕوانکراو نەبو. بۆچی؟ ئەوان لە سەرەتاوە تا دوایی ئەم مسکینە لە هەمو کەس باشتر ئەناسن. مەردمی ئەهلی عیناد لە ئیفتەرا کۆتایی ناکەن.

کورتیەکەی، ئەگەر مەبەستیان برەوپێدەری تەریقەتی بەرزی نەقشبەندیە، ئەوە ئەم مسکینەیە و ئەگەر شایستەی گفتوگۆ و ململانێ بێ ئەویش هەر ئەم لایەنەیە. ئەگەر مەلاکانی، کە ئینکاری ئەربابی فەقر ئەکەن، راست ئەکەن و دەعوا لە پێناوی خوادا ئەکەن، کاری مەردان جنێودان و غەیبەتکردنی فەقیران نیە.

تۆ خۆت گەنجێکی بەختیاری، لە پێناوی خوا دا ئاگری ئەم فیتنە و فەسادە بکوژێنەوە. هەڵسە! شێخ مارف و مەلا سالح و شێخ عەبدولکەریم، کە لە گەورەکانی زانایانن، لە گەڵ خۆت بهێنە. ئەگەر ئەڵێن نەنگیە بۆ ئێمە برۆین بۆ لای فڵان، ئەم قسەیە گوێلێگیراو نیە چونکە ئەوان، بە قسەی خۆیان، دەعوا لە پێناوی خوادا ئەکەن نەک دێن بۆ لای ئەم لایەنە. ئەگەر بۆ گوندەکەی فەقیریش نایەن، با بێن بۆ گولعەنبەر ئێمە رازین، خۆمان ئەچین بۆ ئەوێ. ئەگەرچی پێش ئەمە، لە رۆژانی پاشای خوالێخۆشبودا، شێخ عەبدورەحیم و شێخ عەبدولکەریم لە گەڵ چەند کەسی رێزدار چونە لای شێخ رەزای بێلو کە عیلم و مەعریفەتی ئەو مەعلومی خاس و عامە، چ جای فەقیر کە چەندەها لە سادات و عولەما وەکو مەلا یەحیای مزوری و شێخ ئەحمەدی بەغدادی و مەلا عەبدورحیمی زیارەتی و مەلاکانی کۆیە، کە خۆت ئەیان ناسی، مورید و سەلمێنەری رەوایی کاری فەقیرن. ئێوەش خۆتان ئامادەی مەجلیسەکە بن. ئەم فەقیرە لە گەڵ ئەوان وتوویژ و گفتوگۆ ئەکا، ئەگەر بۆتان دەرکەوت جگە لە عیناد و حەسەد و ئیفساد مەبەستێکی تریان هەیە، ئەوا دوای ئەوە ئەگەر ئەم مسکینە دەعوای ئیرشاد و مەشیەخیەتی کرد، دەعوایەکی پوچ و بێهودە ئەکا.

ئەگەر مەلاکان خۆیان نایەن، ئێوە کە ئەربابی جاه و دەوڵەتن و، باوکی خوالێخۆشبوتان، چاکەی زۆری بە سەر ئەم مسکینەوە هەیە، بۆ ئێوەی بە گونجاو نازانم، بە قسەی بێهودە، ئازاری دڵی ئەهلی فەقر، بە رەوا بزانن. یەقین بزانن ئەم فەقیرە ئەگەر خۆیشی وەلی نەبێ،

بەڵام دەستی بە زنجیرەی ئەولیاوەیە. ڕەنجاندنی ئەولیا بۆ دیـن و دنیـا زەرەری تەواوی هەیە. وەلحاسڵ ئێوە ئەبێ هاتنی ئێرە بۆ خۆتان بە سەرئێشە نەزانن، کە باعیسی چەندەها ئەجـر و سەوابە و ئەبێتە مایەی نەمانی چەندین کێشەکێش. والسلام، ختام الکلام."

(نامە: 68.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی دوەم

بۆ حسێن بەگی هەورامی نوسیوە.

حســـێن بەگ یەکـــێ بـــوە لە دەســـەڵاتدارانی نـــاوچەکە و خـــاوەنی یەکـــێ لە هەوارەکـــانی ئەوێ بوە.

مەولانا پاش ستایشکردنی، ئەڵێ:

"لە گەڵ چەند کەسێ لە پیاوە نەجیبەکانی بەغداد بە نیـازی بینینـی ئەو وڵاتە چـونەتە گونـدی سەرگەت. هەمویان حەزیـان بە مـانەوەیە، هەوارەکەی ئەویـش لە هەمـو شـوێنەکانی هەورامـان جوانترە بۆیە، ئارەزویان وایە گەرمای هاوین لە ژێر سیبەری ئەودا بە سـەر بـبەن و لە پـایزدا بگەڕێنەوە بۆ بەغدادی "بورجی ئەولیا""

(دەسنوس: 104.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی سێیەم

بۆ عەبدولقادر حەیدەری نوسیوە

کە یەکێ بوە لە موریدە نزیکەکانی و، لەو کاتەدا قازی بوە لە بەسرا. باسی پەشـیمانبونەوەی مەحمـود پاشا ئەکا.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"گلەیی‌یان کردوە لە درێژەکێشـانی پچڕانـی دەنگوباسـی ئەوان و، وەڵام نە دانەوەی هەنـدێ لە نامەکانیـان... یەکەم ئەو نامەیەیـان پـێ نەگەیشـتوە. دوەم لە شـاری ئاشـتیەوە بەغـداد، بە ئیشارەتی سادەتی تەریقەت و اساطینی کشف و حەقیقەت، ڕۆیشتون بۆ لای کوردستان، تەنیـا بۆ سەردانی دایکی سەروەری، لە گەڵ ئەوانیش زۆرێک لە خۆشەویسـتەکانی بەغـدادیان، لەوانە موریدی دڵسۆزیان براکەیان مەلا عوبەیدوڵا ڕۆیشتوە.

"بەڵام دوای ئەوەی گەیشتونەتە گوندەکەی خۆیان و پێیـان ڕاگەیانـدون کە والـیی کوردسـتان ئەیەوێ قـازی سـلێمانی لە گەڵ چەنـد کەسـێکی ڕێـزدار، بە داوای لێبـوردنەوە، لەوەی خـۆی و باوکی بەرامبەر فوقەرا کردویانە، بە دوایان دا بنێرێ، ئەوانیش دەسـبەجێ گوێزاویـانەتەوە بـۆ خاکی هەورامان لە موزافاتی سنە، لەوێوە فەرمـانی داوە بە مەلا عوبەیـدوڵا ئەفەنـدی بچـێ بـۆ ماوەران بە هۆی خزمـایەتی و سـەردانی خزمـان و براکـانی. دوای تێپەڕینـی گەرمـا ئینشـاڵا ئەگەڕێنەوە بۆ شاری ئاشتی.."

(الرقعة: 30.

دەقی عەرەبی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی چوارەم

بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی حەیدەری نوسیوە

کە یەکێ بوە لە موریدە نزیکەکانی و، لەو کاتەدا یەکێ بوە لە موفتیەکانی بەغداد. باسی پەشیمانبونەوەی مەحمود پاشا ئەکا

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"ئینجا بۆ ئاگادارکردنیان کە ئەو، وەکو خۆی نوسیویێتی ئەو مسکینە، لە گەڵ هەمو خۆشەویستەکان گەیشتۆتە شارەزور.

"دوای ئەوەی بیستویانە مەحمود پاشا حاکمی بابان ویستویەتی قازی سلێمانی و چەند کەسێکی رێزداری تر بنێرێ، بانگیان بکا بۆ شار بۆ دڵنەوایی و هێنانەوەی ئیعتیزار لەوەی کە لە رابوردودا بەرامبەر بەو فەقیرەیان کرد بو، لە گوندەکەیانەوە گوێزاویانەتەوە بۆ هەورامان لە موزافاتی سنە، ئینجا پێیان راگەیاندون کە بڕیارەکەی هەڵوەشاندۆتەوە، هەندێ لە عالمەکانی سلێمانی کە لێتان ئاشکران رێیان لێ گرتوە، سپاسی خوا ئەکا چونکە حەساندونیەتیەوە لە ئەرکی بەرپەرچدانەوەی ئەوەی هیوایان بوە و، لە... پەیامهێنەکەیان. ئێستا ئەوان لە گەڵ کۆمەڵێ لە "فەقیران" سەرقاڵن بە کاروباری "فەقر و فاقە" وە..."

(الرقعة: 39.

دەقی عەرەبی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی پێنجەم

بۆ سەید عەبدولقادر و سەید مەحمودی نوسیوە

دو کەس بون لە شاگرد و هاوکارە نزیکەکانی، کە لە سلێمانی، بەشێ لە ئیشەکانی ئەویان راپەڕاندوە.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"نامەیەکی بۆ میری جەلیلولشەئن، عوسمان بەگ، نوسیوە، لە کاتی پێویست دا بیدەنێ و، هەوڵی زۆر بۆ سەرخستنی ناوەرۆکەکەی بدەن و، وەڵامەکەیشی بە زویی رەوانە بکەن.

"دوزمانەکان وتویانە فلانی لە موڵکی بابانەوە چوە بۆ خاکی سنە. لەم رێیەوە کورەی فیتنەی خۆیان ئەدەمێنن. مەگەر ئێوە نازانن کەلەخانی (رەنگە مەبەستی قەڵاخانی بوبێ - وەرگر) چەندەها ساڵە شوێنی هاوینەی حەمەخانە و بەستراوە بە سەرگەتەوە و، بۆ سەردانی دایکی چۆتە ئەوێ... ئیتر ئەوە کام سنە و سابڵاخە

ئەبێ ئەم قسەیە بە عوسمان بەگ بڵێن نەوەکو مەلاکان بڵێن فلانی رۆیشتوە ئیتر ئێمەش ناچین بۆ لای. هەرچەندە من نامەوێ بێنە ئێرە. ئەگەر تەشریف ئەهێنن بۆ گوڵعەنبەر من خۆم بە خزمەتیان ئەگەم. لەوانەیە ئەم گفتوگۆیە پەسەند نەکەن. ئومێد هەیە بە رەئی خۆیان نەکەن. شێخ مەحمود بە هاورێیەتی مەلا عەباس زۆروکەم گفتوگۆی کردوە. وەڵامەکەیان لە نامەدا ناگونجێ..."

(دەسنوس: 81 - 82.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

دیارە هەوڵەکانی مەولانا سەری نەگرتوە، تا ئەو لە هەورامان بوە مەحمود پاشا مەلاکانی نە ناردوە بۆ لای، هەروەها کەسایەتیەکی ناسراویشی نە ناردوە، عوسمان بەگیش، وەکو لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ کە دۆستێکی نزیکی بوە، ئەویش نە چوە بۆ لای، کورتیەکەی فەرامۆش کراوە و لێیان نە پرسیوەتەوە، لە ئەنجام دا بە نائومێدی گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد، پێ ئەچێ لەو نائومێدیەدا گەیشتبێتە تینی نامەیەکی توندی بۆ مەحمود پاشا نوسی بێ.

نامەی شەشەم

بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسیوە

کە لەو کاتەدا حاکمی سلێمانی بوە.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

من ئەوەی مەرجی ڕاگەیاندنە بە تۆی ئەڵێم

تۆش خۆت سەرپشکی پەند لە قسەکانم وەربگری یا بێزار بی

لەو ڕۆژەوە، کە بەر لە سەفەری هیندستان، "ئەم مسکینە" تان لە خەودا لە ژورەکەی مەلا عەبدوڕەحمانی جامی، قدس سرە السامی، دی بو، شەوی دوایی، بە تەواوی نیازمەندی و دلسۆزیەوە، لە مزگەوتەکەی نزیک حەرەم، خەونەکەتان گێڕایەوە و، لەم ئاوارەیەتان خواست چاوی لێتان بێ، تا بە ڕۆژی حکومەتەکەتان، کە لای ئەربابی فەقر کایەک ناهێنێ، هەرگیز لە هاوکاری ئێوە، کۆتایی‌مان نە کردوە، نە لە سەفەر و نە لە حەزەر، نە لە غوربەت و نە لە وەتەن، زیندانیی کرماشان و ئەمیری کۆیە و پاشای بابان، لە بەر چاوی ئەم مسکینە، بەرامبەر و یەکسان بوە.

تەنانەت ڕۆژێ بە موقتەزای "سوکری ولایەت" و "غلبەی باطن" لە شاهی جیهانئاباد، بە زمانی شەریفی، قطب الاولیاء وبرهان الاصفیاء، پیری دەستگیری ئێمە، قدس الله سرە العزیز، چەند وتەیەکی بتقریب دلداری و استمالتی ئەم فەقیرە وت، لەوانە: خالید دۆستی ئێمە و دۆستی خوایە، دۆستانی ئەو دۆستانی خوا و، دوژمنانی ئەو دوژمنانی خوان. لە کاتی ئەم خۆشیی و شادییە دا، کە موڵکی سولەیمان، لە بەرامبەری دا نرخی کوللەیەکی نیە، ئەدەبی بە جێ هێنا، عەرزی ئەو حەزرەتە بەرزمان کرد: مەحمود کوڕی ئەوڕەحمان پاشا، لە جوملەی دۆستانی دڵسۆزی ئەم مسکینەیە، لە ئەلقە لە گوێکانی ئەم دەرگایە دابنرێ و، ڕوحانیەتی پیرانی کیبار لە کارەکانی دا یار و مەدەدکاری بن و، لە گرفتاریی عەجەم رزگاری بێ. بە چەند وشەی تر، دوای موبالەغە و ئیستیدعای زۆر، قبوڵیان فەرمو. هەندێ مزگێنێیان سەبارەت بە ئێوە دا و، ڕۆژێ کە لە کرماشان بون لە نامەیەک دا بە ئاماژە بۆ ئێوەمان نوسیوە،.

و دوای ئەوە، ئەو هەمو ئەتک و ریسواییەی، بە دوزمانی چەند کەسێکی حەسودی بێ بنیاد و بەدنیهاد، بە سەری ئێمەیان هێنا، ئێوە قبوڵتان کرد، هەموی خرایە سەر بێ دەسەڵاتی ئێوە، ئەسلەن ئەوەش کاری لە گۆڕینی ئێمە نە کرد زیاتر و زیاتر بۆ چاکەی ئێوە ڕومان کردە ڕۆحانیەتی پیرانی کیبار.

سەرەڕای ئەوەی ئێوە خۆتان لێرە نەبون و، مدعیانی ئێوە لێرە لە ئیلتیماس دا چ موبالەغەیان کردوە، گوێمان نە داوەتە قسەی کەس. دوای ئەوەی بوی بە حاکم ئەبوایە لە پێناوی بەختیاری هەردو داردا، خۆت بە کەڕات و بە مەڕات، بە مەقامی ئیعتیزاری ئەو بێ ئەدەبیانەی پێشو هەستایتایە، کەسێکی ڕێزدارتان تەنیا بۆ هێنانەوەی ئەم مسکینە بناردایە، ئەوەی رابردوی

بژاردایە. ئەگەرچی فەقیر ئەسڵەن دڵی بەو دیارەوە نەما بو، بەڵام بۆ بەجێهێنانی ئادابی گەورەیی خۆتان و برەوپێدانی تەریقەتی بەرزی نەقشبەندی، کە چەندەها ساڵە لەم ناوچەیەدا پوکاوەتەوە، هەوڵتان بدایە و، هەرزەبێژانی بێ سەروپاتان لە قسەی پڕوپوچ مەنع بکردایە. تا لە بەر کوێریی حەسودیی ئینکاری نوری هەتاوی عالەمتاب نەکەن و دادی تەعزیم و تەکریمی ئەهالیی ئەم زنجیرە بەرزە بدەن، کە پادشاهان بە ماچکردنی لاشیپانەی دەرگای ئەم هەڵبژاردانەوە ئەنازن.

ئێستا ئەم کارە حەواڵەی ڕەئی راستی ئەو جەنابە ئەکەم، کام لەم گەورەییانەت بە جێ هێناوە؟

سەرەڕای ئەمانە هەموی وەڵامی نامەی مەردانی خودا، کە ناز بە سەر چەرخی سوڕاوەدا ئەکەن نانوسیتەوە، کە زمانی حاڵیان هەمیشە ئەم وتارە ئەڵێنەوە:

چەرخ تێک ئەدەم ئەگەر بە غەیری مورادی من بگەڕێ

من نە ئەوەم کە زەبونی لە چەرخی فەلەک بکێشم

بیانو بۆ نەنوسینی وەڵامی نامە ئەهێنیتەوە، هێشتا ئیدیعای باوەڕ و خۆشەویستی ئەم مسکینە ئەکەن؟

تۆ کە بە دوای حکومەت دا ئەگەڕێی، لەوپەڕی دەسەڵات دا، لە سۆنگەی ترسان لە تانە و گلەیی بەدناوکەری چەند لە ڕێ دەرچویەکی بێ سەرەنجام، نەتوانی چەند ڕێورەسمێکی وەفا و گیانبەختکردن سەبارەت بە شێرانی زنجیرەی ئێمە بە جێ بهێنی و، بەم هۆیەوە خۆت لە ڕیزی هیمەتی قاهیرەی ئەم تائیفە گەورەیە و شوکری نیعمەتی مەردانی خودا، هەموی لە بیر خۆت ببەیتەوە، ئیتر ئەولیائەڵا لە تەنگانەکان دا بۆچی دەستگیریی تۆ بکەن؟

خۆشەویستی زمانی یا قەلبی ئێوە، کە لەوپەڕی دەسەڵات دا، نەتوانی ئاشکرا بکەی، بە کاری چی دێ و کەی ئاساری ئەو خۆشەویستیە ئەتوانێ دەربکەوێ؟

مەگەر وەهاتان زانیوە کە ئادابی ئەربابی باطین بەو ئەندازەیە سەیر بکەی، یا ئەوەی ئەم فەقیرە بە ئەربابی باطین نازانن؟ ئەگەرنا بۆچی ئێمە ئەسراری غەیبیمان، بە زیادیەکی وەهاوە، بۆ ئێوە ئەنوسی، کەچی ئێوە ئەسڵەن گوێتان نە ئەدایە.

ئێستا سەید ئیسماعیل، بە فەرمانی حەزەرات، بۆ ئیرشاد بۆ ئەو لایە نێردراوە، ببینین چۆن ڕەفتاری لە گەڵ ئەکەن. والسلام.

(دەسنوس: 24.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

پێوەندی نێوان مەولانا و مەحمود پاشا لە ئاستێکی جێگیردا نەگیرساوەتەوە. جگە لەم نامەیە لە چەند نامەی تردا کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە و، لە چەند نامەی تردا کە بۆ عوسمان بەگی برای مەحمود پاشای نوسیوە گلەیی ئەکا، ئەڵێ کاتێ ئەو ئەسیری عەجەم بوە هەوڵی بۆ داوە رزگاری بێ. داوای لە مورشیدەکەی کردوە دوعای بۆ بکا و هەوڵی بۆ بدا، کە لە بەغدادیش بوە بە هەمان شێوە هەوڵی داوە ببێتە خاوەن دەسەڵات و، پلە و پایە، بە هیمەت و بەرەکەتی ئەو بوەتە خاوەن حکومەت، بەڵام ئەو نەک پاداشتی ئەو دۆستایەتیەی نەداوەتەوە و ئەو چاکانەی لە بەر چاو نەبوە، فەرامۆشی کردوە هەروەکو یەکتری نەناسن، چاوپۆشی کردوە لە ئازاردانی لایەنگرەکانی و، تەنگهەڵچنین بە مورید و خەلیفەکانی، وەڵامی نامەکانی نەداوەتەوە. باوەڕی بە بەدزمانی نەیارەکانی کردوە. لە کاتێک دا ئەو چاوەڕێ بوە مەحمود پاشا تەریقەتە

نوێیەکەی قوبوڵ بکردایە و، بە ئاشکرا بە هەمو لایەکی رابگەیەندایە تەریقەتی نەقشبەندی تەریقەتێکی هەقە! بە وتەیەکی تـر بە تەمـا بـوە مەحمـود پاشـا تەریقەتـی نەقشـبەندی وەکـو تەریقەتـی رەسـمی حکـومەتەکەی بسەلمێنێ.

لە یەکێ لە نامەکانی تریش دا کە بۆ عوسمان بەگی نوسیوە،

"نیسبەت بە برای گەورەی ئێوە، مەحمود پاشا، کۆتاییمان نە کرد بو، تەنـانەت دوای ئەوەی کە بە دەوڵەتێک شەرەفمەند بوین، کە سـوڵتانی حەوت کیشـوەر لە پەنـای ئەودا وەک نەبـو وایە، دیسان بە هۆی ئەوەوە کە زوتر ئەومان بە دڵسۆزی خۆمان هەژمار کرد بو، ئەومان فەرامـۆش نە کرد و سەبارەت بەوان ئەوەندە چاودێریمان کردوە کە بە خەیاڵی کەس دا نایەت. ئێستا کە بۆتە فەرمانڕەوا بە غروری دەسەڵاتی چەند رۆژە، کە ئەویـش لە بەرەکەتـی حەزەراتـی ئـێمەوە بو، بە جۆرێک لە خۆبایی بون، کە گۆیا لە نێوان ئێمە و ئەودا ئاشـنایەتی نەبـوە و مافەکـانی عینایەتی مەردانی خوایان بە تەواوی لە بیر چۆتەوە، دڵ نایەوێت کە لافی دۆستایەتی و پەیمان و یەکێتـی و خۆشەویسـتی لە گەڵ ببەسـتێت، بەڵام ئەوەنـدەم لا جێگیـر بـوە کە ئەم هەژارە هەمیشە دەرهەق بە میرانی دادگەر کە ئەهلـی مـروەت و چـاودێری حـاڵی خەڵـک بـن، دوعـای سەرکەوتن و پیرۆزیم کردوە و دەکەم و، تا چەند بـۆ رەواجـی شـەریعەت و چـاکەی رەعـیەت بکۆشن، بەو ئەندازەیە شایانی دوعای ئەم هەژارە دەبن، ئیتر چاکبونی حـاڵ و جـوانی مەئـال بۆ ئەو مەرکەزی دائیرەی ئیقباله لە خواوەندی بێ هەڤاڵ تکا و سوئال ئەکەم"

(نامە: 61.

وەرگێڕانی سەباح بەرزنجی)

پاشکۆ

سەفەرەکەی مەولانا بۆ هەورامان، دوایین سەردانی مەولانایە بۆ کوردستان و، ئیتر بە یەکجاری کۆچی کردوە بۆ شام و، جارێکی تر نەگەڕاوەتەوە بۆ کوردستان. بۆ ئەوەی خوێنەر لە وردەکاری رووداوەکان دا ئاگادارییەکی هەبێ، باشتر وایە دەقی نامەکانی مەولانا، وەکو بەڵگەی مێژویی لێرەدا تۆمار بکرێن.

بەڵگەکانی یەکەم و سێیەم و چوارەم، پێشتر لە "یادی مەردان" دا بڵاو کراونەتەوە. بەڵام بەڵگەکانی سێیەم و پێنجەم و شەشەم جاری یەکەمە بڵاو ئەکرێنەوە.

بەڵگە بڵاونەکراوەکان لە بەر دو دەسنوس، وەکو هەبون نوسراونەتەوە. هەندێ هەڵەیان تێ کەوتوە. نوسەری دەسنوسەکان پێ ئەچێ زمانی فارسی‌یان باش نەزانی بێ. لەمە باشتر راست نەکرانەوە. بەڵام بە چاکی مەبەست ئەدەن بە دەستەوە.

نامەی یەکەم

بۆ عوسمان بەگی بابان

"شما بدفعات چه بسفارش و چه بتحریر مکاتیب تمنای عودت اینمسکین بولایت خود مینمودند، و انواع دلالت و اظهار اخلاص نسبت باین فقیر میکردند، اکنون اینفقیر رو بولایت شما اورده و چند روزی بمهمانی در کوهستان سرگت نیت سکونت دارد. انواع حرکات عجیبه نسبت باحبای اینجانب کرده میشود، این کار جای تعجب است.

نظر بمبالغه‌های پیشین و به اداب بزرگی و مهمان نوازی چنان گمان میبردیم شماها اگر خود باستقبال فقیر نیاین، البته کسی‌را از معتبران خود خواهند فرستاد و رفع بعضی انیت و بدسلوکیها که پیشتر از اهالی سلیمانیه دیده‌ایم خواهند نمود. اکنون علاوه‌ی همه میشنویم که انواع سخنهای ناشایسته در مجالس شما باین مسکین گفته میشود، و در صدد ایذای بعض فقرای که محبت بفقیر دارند هستند، و هزاران افترا را از زبان اینجانب و متعلقان اینجانب بگوش وکلاء عالی رسانیده‌اند و ایشان هم باور نموده‌اند، اینحالت مأمول از هوش و فهم وکلاء عالی نبود. چرا ایشان اول تا باخر این مسکین را از همه کس بهتر میشناسند، و مردم اهل عناد از افتراء کوتاهی نمینمایند.

خلاصه اگر مروج طریقه‌ی علیه‌ی نقشبندیه است این مسکین است و اگر شایسته‌ی گفتوگو و نزاع است هم اینجانب.

اگر ملاهای که انکار ارباب فقر مینمایند راست میگویند و دعوا برای خدا مینمایند، کار مردان دشنام دادن و غیبت فقراکردن نیست.

شما خود جوان سعاتمند هستید، برای خدا نائره‌ی این فتنه و فساد را خاموش گردان، برخیز و شیخ معروف و ملا صالح و شیخ عبدالکریم، که از اکابر علما هستند، همراه خود اورده. اگر میگویند که ما عار داریم بنزد فلانی برویم، این سخن مسموع نیست زیرا ایشان بزعم خود دعوی برای خدا میکنند نه بنزد اینجانب می ایند، و اگر بقریه‌ی فقیر هم نمی ایند بشهر گلعنبر هم بیایند رضا داریم و ماخود بانجا خواهیم امد.

باوجود اینکه پیش ازین در ایام حکومت پاشای مرحوم، شیخ عبدالرحیم و شیخ عبدالکریم با چند نفر از اشخاص معتبر بنزد شیخ رضای بیلو که علم و معرفت او معلوم خاص و عام است رفته‌اند، چه جای فقیر که چندها از سادات و علماء منتهی مانند ملا یحیی مزوری و شیخ احمد

بغدادی و ملا عبدالرحیم زیارتی و ملاهـای کـوی که خـود اوهـارا میشناسـد مریـد و معتـرف حقانیت کار فقیرند و شما خود هم حاضر مجلس شوید اینفقیر با انها مباحثه گفتوگو میکنیم.
اگر معلوم خاطر شما شد که سوای عناد و حسد و افساد غرض دگر ندارند خوب والا بعد از اگر این مسکین دعوای ارشاد و مشیخت نمود معلوم است دعوی پوچ و عبث میکنیم.
و اگر خود ملاها نمی ایند، شماها که ارباب جاه و دولت دنیااند، و پـدر مرحـوم شـما بسـیار نیکیها با این مسکین دارد، برای شما مناسب نمیدانیم بسخن بیهوده انیت دل اهل فقـر را بـر خود روا دارید. یقین بدانند اینفقیر اگر خود ولی نیست، امـا تمسـک بسلسـلەی اولیـاء دارد، اولیارا رنجانیدن برای دین و دنیا ضرر کلی دارد.
والحاصل شما می باید امدن اینجارا تصدیع ندانند که باعث چندها اجر و ثواب و موجب رفـع چندین کشاکش میشود، والسلام ختام الکلام."

(نامە: 68)

نامەی دووەم

بۆ حسێن بەگی هەورامی

"الهی ذات حمیده صفات، مخلص جانی حسین بیگ، از شر فتن دارین در ضـمن همـت اولیـای کبار محفوظ باشند بمنه:
اگرچه خالی از تعارف پیش ازین هم حسن سلوک و وفور اخلاص شـما بـوجه مطبـوع بـود لیکن ایندفعه از قرار رضامندی محمد خان بیگ برادرم و تقریر ادمیت و نیکورفتاریهای شما و فرزندان ارجمند ان مرید مخلص پایه شخصیت را بمعـراج خـود رسـانیدەاند، خـانه ابـاد و رویتان سفید باد، البته در مکافات این اطوار حسنه منتظر حسن نظر عنایـت پیـران بزرگـوار بوده باشند.
چونکه فقیر درینوقت با چند کسی از نجباء بغداد بعزم تفرج این سامان وارد سرگت شده و طبع همه بغایت بدیدن مکان سردسیر و خوردن و نوشیدن اب سرد مائل است، و هـمه سـراب سلور را درین دیار سرامد همه جاهای اورامان میدانند، و ان مکـان متعلـق بسـرکار انمخلـص است، گر شوق و رغبت کلی داشته باشند گرمی ایـن تابسـتان را در سـایه شـما میگـذرانیم و موسم پایز باز ببرج اولیای بغداد رجوع خواهیم انشاالله المهیمن العزیز والسلام علیکم."

(دەستنووس: 104)

نامەی سێیەم

بۆ عەبدولقادر حەیدەری

"اخص بالسلام التام القرون بمزید العـز والاکـرام، جنـاب الحسـیب النسـیب والادیـب الاریـب، المحب فی الله والمعتقد لوجه الله، فرع الشجرة المبارکة الحیدریـة السـید عبـدالقادر افنـدی لازال مترقیا فی درج خلوص الفقراء ومتربیا فی حجر عنایة الاولیاء.
وبعد، فقد وصلت الوکتکم الکریمة، مخبرة عن صحة ذاتکم السلیمة، وحاکیة عن اضمحلال الفرقـة الوهابیة، ومبشرة عن بعض اخبار وصولنا الی العتبة العلیة، مع بعض دواعـی الاخـلاص، وعلائـم الاختصاص، جزاکم الله خیـرا فـی الـدارین خیـر الجـزاء، وحشـرکم فـی زمـرة خلـص عبـاده الاصفیاء، بحرمة خاتم الانبیاء واله وصحبه الازکیاء. وشکوتم من طول انقطاع اخبارنـا وعـدم

جواب بعض مكاتيب كنتم ارسلتموها مع عريضة الحاج. اولا ما وصل ذلك المكتوب. وثانيا انتقلنا من مدينة السلام بغداد باشارة من سادة الطريقة واساطين الكشف والحقيقة، الى طرف كردستان لمجرد زيارة الوالدة الماجدة، وانتقل معنا كثير من احبة بغداد منهم اخوكم مريدنا المخلص الملا عبيدالله افندى. لكن بعد ما وصلنا الى قريتنا و بلغنا ان والى كردستان عازم على ان يبعث فى طلبنا قاضى السليمانية مع بعض اشخاص معتبرين، معتذرا عما سلف منه ومن والده فى حق الفقراء، ارتحلنا حالا الى ارض اورامان من مضافات سنه، ومن هنا امرنا الملا عبيدالله افندى بذهابه الى ماوران لصلة الرحم وزيارة الاقارب والاخوان. وبعد مضى مدة الحر نعود انشاءالله الرحمن الى مدينة السلام. وفى ضمن ما كتبت الاعتذار عن تقصير اخى الملا عبيدالله افندى فى قلة المكاتبة مع جنابكم، العذر عند كرام الناس مقبول.

هذا، وقد تعترى احيانا بعض الاحوال الباطنية تمنع الفقراء عن الاداب الرسمية، وتشغلهم عن جميع الامور الدنيوية. فان اتفق على الندرة عدم الجواب والتعويق فى الخطاب، فليس لعدم الالتفات الى جنابكم او قلة الاحتفال بحسن خطابكم. والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته."

(الرقعة: 30)

نامەی چوارەم

بۆ محەمەد ئەسعەد حەیدەری

"بعد حمدالله والصلوة والسلام على اشرف رسل الله، اني اخص بالدعوات المرجوة الاستجابة في الاوقات المعلومة المستطابة، جناب العالم التحرير والعلم الشهير، جامع شرفى الحسب والنسب، وحائز خصلتي الفضل والادب، محب الفقراء الاكرم الافخم، سيدي الحاج محمد اسعد افندي مفتي بغداد الافخم، جعله الله منظورا بعين الاولياء، ورزقه مزيد الاعتقاد في السادة الاصفياء.

وبعد، فالبادى لتحرير رقعة المودة والخلوص، هو شكر احسان ودادكم الذى كأنه البنيان المرصوص، ثم اخباركم بان هذا المسكين وصل مع كافة الاحباب على شهرزور.

وبعد ما سمعنا ان محمود پاشا حاكم بابان يريد ان يرسل الينا قاضى السليمانية مع اشخاص أخر معتبرين، يدعونا الى البلد لاستمالة قلوبنا والاعتذار عما سلف منهم فى حق الفقير، انتقلنا من قريتنا الى اورامان من مضافات سنه، ثم بلغنا انه فسخ عزيمته حيث منعه بعض من لا يخفى عليكم من علماء السليمانية، فاسترحنا بحمدالله تعالى عن تكليف مدافعة مأمولهم، وتجشم م رسولهم، فالان نحن مشغولون مع جماعة من الفقراء بأمر الفقر والفاقة متحفون لكم صالح الدعوات بقدر الطاقة. والمرجو منكم تذكار هذا المسكين احيانا بدعاء توفيق اتباع السنة السنية، وان لا تقطعوا اخباركم عنا الى حين اللقاء. والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته، ما جرى للفلك حركاته."

(الرقعة: 39)

نامەی پێنجەم

بۆ سەید عەبدولقادر و سەید مەحمود

"جناب سعادت نصاب، سيادت انتساب، سيد عبدالقادر و سيد محمود خيوتى را بخداى بيهمتا مى سپاريم، كه از شر چشم زخم حسود عنود و منكران مردود نابود، محفوظ باشند بمنه:

نامەی‌را بمیر جلیل الشأن عثمان بیگ نوشته‌ایم، البته در وقت فراغ نـامەی مزبـورەرا بـاو مـی نمایند و در انجاح مضمونش سعی بلیغ می کنند و جواب را زود خواهند فرستاد.
و سخن چینان گفته‌اند که فلانی از ملک بابان بخاک سنه رفته است، و ازیـن رهگـذر کـورەی فتنه خودرا دمەی دادەاند مگر شما نمیدانید کەلەخانی این سالهاسـت بـورود تابسـتانی محمـد خان و متصل قریەی سرگت است و فقیر بمجرد زیارت والده این مسکین دفـعه عـودت نمـوده است و در حال عودت خانەی محمد خان درینجا بود ما هم توقف ناکرده باینجا رسیدیم. دگر این کدام سنه و ساوجبلاغ است که رفته‌ایم.
می باید این سخن را هم بعثمان بیگ القا نمایند مبادا ملاها بگویند فلانی دگر رفـته اسـت مـا بنزد او نمی رویم. با وجود اینکه من نمی خواهم باینجا بیایند. اگر بگلعنبر تشریف می ارند ما خود بخدمتشان خواهیم رسید و محتمل است که این گفتگـورا نپسـندند. امـا امیـد هسـت برأی خود نکنند و شیخ محمود گفتگوی زیادوکم را بصـحابت مـلا عبـاس القـا نمـوده بودنـد رسیدند جوابشان در مکتوب نگنجد. والسلام."

(دەسنوس: 81 - 82)

نامەی شەشەم

بۆ مەحمود پاشای بابان

"من انچه شرط بلاغ است با تو میگویم
تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال

از روزی که پیش از سفر هند این مسکین را در خواب در حجـره مولانـا عبـدالرحمن جـامی، قدس سره السامی، دیده بودند و فردای ان شب امده به کمال نیازمندی و اخـلاص در مسـجد نزدیک حرم، آن خواب را نقل و چشم التفاتی را ازین آواره التماس نمودند تا بروز حکومـت شما، که در نزد ارباب فقر بکاهی نمی ارزد، هرگز امداد شما کوتاهی ننمودەایم، نه در سـفر و نه در حضر، نه در غربت و نه در وطن، مسجونی کرمانشاهان و امیری کوی و پاشـای بابـان در نظر این مسکین برابر و یکسان بوده است. حتـی روزی بمقتضـی سـکر ولایـت و غلبـەی باطن در شاه جهان اباد بزبان شریف، قطب الاولیاء و برهان الاصفیاء، پیر دستگیر ما، قدس سره العزیز، چند کلمه بتقریب دلداری و استمالت این فقیر رفت از ان جمله: اینکه حالا دوست ما دوست خداست، و دوستان او دوستان خدا، و دشمنان او دشمنان خدایند، در عین ان طـرب و بشارت که ملک سلیمان را در جنبش قدر ملخی نیست ادب را بجا اورده در ان حضرت علـیه عرض کردیم که محمود پسر عبدالرحمن پاشا از جملەی دوستان مخلص این مسکین اسـت، از حلقه بگوشان این استانه محسوب شود، و در هر کار روحانیت پیران کبـار یـار و مـددکار او شوند، و از گرفتاری عجم رستگار شود، با چند کلمه دگـر بعـد از مبـالغه و اسـتدعای بسـیار قبول فرمودند و بعضی بشارتها در خصوص شما دادند و در مکتوبی باشاره بشما نویشته‌ایم روز که در کرماشاهان بودند، و بعد از ان این هـمه هتـک و ریسـوایی را بنمیمـی چنـد نفـر حساد بی بنیاد بدنهاد بر سر ما اوردند قبول کردن همەرا حمل بر بـی اختیـاری شـما نمـوده اصلا با شما تغییری راه نیافت و پیشتر از پیشتر برای اصلاح شما متـوجه روحانیـت پیـران کبار شدەایم

باوجود که شما درینجا حاضر نبوده و مدعیان شما در اینجا در التماس چه مبالغها نموده و بحرف کسی التفات ننمودەایم بعد از انکه حاکم شدی می بایست برای سعادت دارین، خود بکرات و مرات، بمقام اعتذار بی ادبیهای ماتقدم برامده، کسی معقولی‌را صرف به باز طلبیدن این مسکین بفرستند، و قضای مامضی نمایند، اگرچه اصلا فقیر را تعلق خاطر بان دیار نماندەاست. اما برای اداب بزرگی شما، و در ترویج طریقه علیه نقشبندیه، که مدتهاست درین دیار مندرس شدەاست، بذل مجهود نمایند، و هرزه درایان بی سروپا را از یاوەگوییها منع نمایند، تا از کوری حسد شب پرەسان انکار نور افتاب عالمتاب نکنند، و داد تعظیم و تکریم اهالی این سلسله علیه دهند، که پادشاهان بعتبەبوس این برگزیدەگان می نازند اکنون این کار را برأی صائب انجناب محول می نماییم که کدام ازین بزرگیهارا بجا اوردی؟ علاوەی اینهمه جواب مکتوب مردان خدارا، که از ناز بر فلک دوار میکنند و همیشه زبان حالشان ناطق باین مقال است:

چرخ برهم زنم ار غیر مرادم گردد
من نه انم که زبونی کشم از چرخ فلک

نانویشته، و تعلل برای نانویشتن جواب می ارند، و باز ادعای اعتقاد و محبت باین مسکین میکنند،

تو که در جویای حکومت و عین اختیار سبب بمخافة طعن و ملامة بدنام کنندەی نیکونامی چند از راه افتاده بی سرنجامی چند راه و رسم وفا و جانفشانی را نسبت بشیران سلسله ما نتوانی بجا اری و بدین سبب خودرا در ضمن همت قاهره این طائفه کبری و شکر نعمت مردان خدارا همگی نسیا منسیا میکنی، دیگر اولیاء الله در تنگیها ترا چرا دستگیری کنند؟ و محبت زبانی یا قلبی شما، که در عین تسلط اورا اشکار نتوانی نمود، بچه کار می اید؟ و کی اثار ان محبت بظهور تواند رسید؟ یا مگر که چنان دانسته اید که اداب ارباب باطن را همین قدر باید نگاه باید داشت تا اینکه این فقیر را از ارباب باطن نمیدانند و گر نه چرا ما اسرار غیبی را با چندان مبالغه بشما می نویشتیم و شما اصلا مبالاتی بان نمی نمودی اندکی. اکنون سید اسمعیل را بامر حضرات بارشاد ان سمت فرستادیم ببینیم با ایشان چه گونه سلوک می نمائید. والسلام."

(دەسنوس: 24)

مەولانا لە شام (1238 – 1242 ک)

مەولانا پێش ئەوەی خۆی بڕوات بۆ شـام، شـێخ ئەحـمەدی خەتیـب، کە بە شـێخ ئەحـمەدی هەولێـری ناسراوە، ناردوە بۆ شام. لە دیمەشق خەریکی بڵاوکردنەوەی تەریقەت و پەیداکردنی پشتیوان و موریـد بـوە، شێخ ئەحمەد لە کارەکەی دا سەرکەوتو بوە. لە دیمەشق بنکەیەکی داناوە. یەکـێ لەوانەی رای کێشـاوە مـوفتی دیمەشق بوە.

مەولانا دوای ئەوەی لە سەفەرەکەی هەورامانی، لە گەڕانەوەی بۆ کوردستان، نائومێد بوە، بڕیـاری داوە بچێ بۆ شام. خێزانەکەی لە بەغداد بە جێ هێشتوە، خۆی لە گەڵ کۆمەڵێ لە خەلیفەکانی بە ڕێ کەوتون بەرەو شام.

ئەوانی لەم کـۆچەدا لە گەڵـی بـون: شـێخ عوبەیـدوڵای حەیـدەری، شـێخ ئیسـماعیلی هەنـارانی، شـێخ ئیسـماعیلی بەرزنجـی، شـێخ ئیسـماعیلی زلزلەیـی، شـێخ عیسـا، مەلا ئەبـو بەکـر، شـێخ مـحەمەدی فیراقـی، عەبدولفەتاحی ئاکرەیی، شێخ عەبدوڵای هیراتی، شێخ محەمەد سـاڵحی سـلێمانی، شـێخ مـحەمەد ناسـیح، شـێخ عومەر، ئەحمەدی کوردی مەکی.

مەولانا سەرەتا لە مزگەوتـی "جـامع المعلـق" لای شـێخ ئەحـمەدی خەتیـب دامەزراوە، پـاش مـاوەیەک خانویەکی کڕیوە، بەشێکی لێ کردۆتە شوێنی ئەنجامدانی نوێژی پێنج فەرزە. *(اصفی الموارد: 46)*

لە نامەیەک دا کە بۆ، مەلا عەبدولغەفوری کەرکوکی و مەلا محەمەد جەدیدی بەغدادی نوسـیوە، کە دو لە خەلیفەکـانی شـاری بەغـدادی بـون، بـاس ئەکـا کە تـا ڕۆژی 17 ی ڕەبیعـولئەوەلی 1238 ک خێـزانەکەی نەگەیشتۆتە شام. لەو ماوەیەدا خۆی دورەپەرێز ڕاگرتوە لە بینینی خەڵک و لە ئیرشاد. شێخ ئەحمەدی خەتیب خەریکی "تەوەجوهـ" بوە و خەلیفەکانی هەر یەکەیانی ڕاسپاردوە بـۆ شـوێنێک: مەلا ئیبـراهیم بـۆ جەزیـرە. سەید ئیسماعیلی بەرزنجی بۆ شارەزور، شێخ مەحمودی برای بۆ سلێمانی، عوبەیدوڵا ئەفەنـدی حەیـدەری بـۆ بەغداد، محەمەد مەجزوب بۆ کەرکوک، سەید تەهای شەمدینانی بۆ وان. *(الرقعة: 75)*

سێ گروپ لە زاناکانی دیمەشق، کە هەر گروپەیان زانای مەزەبێکی ئەهلی سـوننەت و جەمـاعەت بـون بۆ تاقیکردنەوەی بیروبۆچونەکانی مەولانا سەردانیان کردوە و گفتوگۆیان لە گەڵ کردوە:

گروپی زانایانی شافیعی کە پێکهاتوە لە: عبدالرحمن الکزبری. عبدالرحمن الطیبـی، عمـر افنـدی القـری، حامد العطار، حسن البیطار.

گروپی زانایانی حەنەفی کە پێکهـاتوە لە: عبـدالغنی السـادات. محمـد الرحمتـی. عمـر المجتهـد. هاشـم الناجی. محی الدین الادلبی.

گروپی زانایانی حەنبەلی کە پێکهاتوە لە: حسن الشطی. سعدی افندی الرحیبانی.

هەر سـێ گـروپ بە دڵنیـایی لە بـاوەڕی دینیـی و قـوڵیی زانـایی، بە ئاسـودەیی، مەولانایـان بە جـێ هێشتوە. *(اصفی الموارد: 48)*

مەولانا لە نامەکانی دا هەمیشە بە خۆی ئەڵێ "ئەم فەقیرە"، یا "ئەم مسکینە" و، هەنـدێ جـار خـۆی بە "مرکز دائرە مستمندی" و "مرکز دائرە دردمندی" ناو ئەبا. بەڵام بە کردەوە "مەرکەزی دائیرەی ئیرشاد" بـوە. چۆتە هەرشوێنێ، لە سلێمانی بو بێ یان لە بەغـداد یـا شـام، ئەو مەرکەزە لە گەڵ ئەو گـوێزراوەتەوە بـۆ ئەو شوێنە. ئیتر شام بۆتە مەرکەزی تەریقەتەکەی لە سەرانسەری جیهان دا.

کێشەی ناوخۆی تەریقەت

مەولانــا ویســتویەتی هەنــدێ لە خەلیفەکــانی بنێــرێ بــۆ ئەســتەموڵ بــۆ ئیرشــاد و بڵاوکــردنەوەی تەریقەتەکەی. لە گەڵ چەند کەسێکیان قسەی کردوە، لە بەر ئەوەی حەوت مەرجی بۆ داناون، لە ترســی ئەوەی پێیان جێبەجێ نە کـرێ، کەسـیان چـونی قبـوڵ نەکـردوە، جـگە لە عەبـدولەهاب سوسـەیی کە یەکـێ بـوە لە خەلیفەکانی مەولانا لە ئاکرێ لە کوردستان. *(اصفی الموارد: 68)*

عەبدولوەهاب سوسی، یەکێ بوە لە شاگرد و مورید و خەلیفەکانی مەولانا. مەلایەکی زیرەک و شـارەزا بوە، بەڵام پێ ئەچێ دوزمان بو بێ. کە چۆتە ئەستەموڵ بۆ بڵاوکردنەوە و برەوپێدان "تەرویـج" ی تەریـقەت. تەریقەتەکەی بۆ مەبەستی خراپ بە کار هێناوە، وتار و رەفتـاری، قسـە و هەڵسـوکەوتی لە گەڵ ئوسـوڵەکانی تەریقەت ناساز، یا پێچەوانە بوە، بەدگومانی لای کاربەدەستانی عوسمانی و بەدناوی لە ناو خەڵک دا دروست کردوە. پێ ئەچێ زەرەری گەورەی لە ناوبانگی مەولانا و تەریقەتی نەقشی دابێ. مەولانا بانگی کردۆتەوە بـۆ دیمەشق بۆ لای خۆی، بۆی دەرکەوتوە ئەوەی بە پاڵی دراوە راستە. داوای لێ کردوە دەسـت لەو کـارانە هەڵ بگرێ. لای ئەو پەشیمان بۆتەوە لە کردەوەکانی، بەڵێنی داوە کە ئیتر پێڕەوی رێنماییەکانی مورشـیدی کامیـل بکا، بەڵام درۆی لە گەڵ کردوە، بەڵێـنەکەی نە بـردۆتە سـەر. بە دزی مەولانـاوە، بە پـێچەوانەی ئەوەوە کە لە بەڵێنی بە مەولانا داوە، نامەی بۆ موریدەکانی نوسیوە. لە سەر ئەوە مەولانا وەکو لە نامەکانی دا نوسـیوێتی: "ئیرادەی ئیلاهی دەرچوە بۆ دەرکردنی لە تەریــقەت" و دەری کـردوە، داوای لە گشـت خەلـیفە و موریـدەکانی کردوە هەمو جۆرە پێوەندیەکی لە گەڵ ببڕن و، هەر کەسێ پێوەندیشی لە گەڵ نە بڕی بێ، پێوەنـدی ئەویشـی لە گەڵ تەریقەت بڕیوە. *(الحدائق الوردیة: 313 - 314)*

لە نامەیەکی دا کە بۆ حاجی محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نائیب زادە وەکیلی بە غدادی نوسیوە، ئەڵـێ: "لە سۆنگەی حیل و دسائس و هێنانی کەلاکی بۆگەنی دنیایی و، چەندین شتی تر کە دوای هیجرەتی شـام پـێی زانراوە، ئیرادەی ئیلاهی بۆ دەرکردنی عەبدولوەهاب دەرکەوت و ئەویان لە تەریقەت دەرکـرد و دۆسـتەکانی و دوژمنەکانیشی پاکانەیان لێ کرد..." *(دەسنوس: 112)*

هەر لەو بارەیەوە نامەیەکی بۆ مەلا یەحیای مزوری نوسیوە، *(الرقعة: 15)* لە کوردسـتان چەنـد گونـدێ بە نـاوی سوسـێ هەیە. یەکێکیـان لە سورداشـە، یەکێکیـان لە شـەقڵاوەیە، یەکێکـی تـر گونـدێکە لە ئـاکرێ، عەبدولوەهاب خەڵکی گوندی سوسەی سەر بە قەزای ئاکرێ بوە. ناسیاو و نزیکی مەلای یەحیای مزوری بوە. بۆیە مەولانا هەواڵی دەرکردنی ئەوی لە تەریقەتی نەقشبەندی لە ناو هەمـو خەلیفەکـانی کوردسـتان و بەغـدادا تەنیا بۆ ئەو نوسیوە، بۆ ئەوەی لە رێگەی ئەویشەوە کەسانی پێوەندیدار ئاگادار بن.

بـۆ ئاگـادارکردنەوەی خەلیفەکـانی ئەسـتەمولی لە دەرکردنـی عەبـدولوەهابی سوسـی، مەولانـا چەنـد نامەیەکی نوسیوە، بۆ ئەوەی بڕوا بە نامەکانی بکەن نامەکانی بە خەتی خۆی نوسیوە:

بۆ نەجیب پاشا. (الرقعة: 17)

بۆ سێ لە خەلیفەکانی لە ئەستەموڵ. (الرقعة: 18)

بۆ عەینی ئەفەندی. (الرقعة: 19)

دوای دەرکردنی لە تەریقەت، عەبدولوەهاب، لە دیمەشقەوە رۆیشتوە بۆ مەکە لە حیجـاز و، لەوێـوە چـوە بۆ دهلی لە هیندستان، بۆ سەردانی شاە عەبدوڵای دهلەوی. ئەویش دەری کردوە.

عەبدولوەهاب کتێبێکی دژی مەولانا نوسیوە هەندێ پرسی بە پاڵ داوە کە پێچەوانەی شـەرع بـون. بە قسەی لایەنگرەکانی مەولانا ئەوانە ئیفتەرا بون لە ئەنجامی رق و کینەدا نوسیونی. "محمد امین ابن عابـدین" بە کتێبی: "سل الحسام الهندی، لنصرة مولانا خالد النقشبندی" بەرپەرچی داوەتەوە.

وەکو ئەگێڕنەوە نەیارەکانی مەولانا لە حەڵەب راپۆرتی خراپیان لە سەر هەلسوکەوتی مەولانا بۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە. سوڵتان ویستویەتی ڕێگەوشوێنی قەدەغکردنی بگرێ، بەڵام شێخولئیسلام داوای لێ کردوە پێش ئەوە هیچی دەربارە بکرێ لێکۆڵینەوەی لێ بکرێ. دو کەسیان بە جلوبەرگی دەروێشیەوە ناردوە، بۆ دمشق، بۆ لێکۆڵینەوەی نهێنی لە جموجوڵ موریدەکانی تەریقەت و، شێخ خالید. هەردوکیان بە دو راپۆرتی باشەوە گەڕاونەتەوە. تەنانەت دوای گەڕانەوەیان بۆ ئەستەموڵ یەکێکیان گەڕاوەتەوە بۆ شام، لە سەر دەستی مەولانا تەریقەتی وەرگرتوە بۆتە موریدی. *(الحدائق الوردیة: 314 - 315)*

خانەقای سلێمانی

مەولانا کە لە بەغداد بوە یا لە شام، بە وردی چاودێری خانەقاکەی سلێمانی کردوە. جموجوڵ لە ناو خانەقا دا دوای رۆیشتنی خۆیشی هەر بەردەوام بوە، بەڵام هەمیشە کێشەی تێ دا بوە.

مەولانا کاتێ سلێمانی بە جێ هێشتوە شێخ عەبدوڵای هەرەوی لە جێگەی خۆی بۆ سەرپەرشتی کاروباری خانەقای سلێمانی داناوە. شێخ عەبدوڵا، کەسایەتیەکی زانا و لێوەشاوە بوە. بەڵام خەڵکی وڵات نەبوە. ئەفغانی بوە.

سەرپەرشتی کردنی خانەقا، وەکو پایەیەکی بەرزی تەریقەتی و کۆمەڵایەتی لە ناو موریدەکانی تەریقەت و لە ناو خەڵک دا، هەروەها دابەشکردنی داهاتی دارایی خانەقا، کە پێ ئەچێ کەم نە بو بێ، دوای رۆیشتنی مەولانا لە سلێمانی ململانێی لە نێوان خەلیفەکانی دا خوڵقاندوە. خەلیفەکانی نیشتەجێی سلێمانی چاویان بڕیوەتە هەردوکی.

لە نامەیەک دا کە بۆ هەمو کاربەدەستەکانی خانەقای سلێمانی بە کۆمەڵ: مەلا عەبدوڵای هەرەوی، مەلا عەبدوڕەحمان، دو عەبدولقادر و دو ئەحمەدی، نوسیوە، گلەیی لە بێسەروبەری کاروباری خانەقا کردوە و سەرلەنوێ ئیشوکاری بە سەر دا دابەش کردون. پلەکانی ریزبەندی کردون و، هەمان پرنسیپی گوێڕایەڵی بێ چەندوچۆنی مورید بۆ شێخەکەی دوبارە کردۆتەوە، کە "ومن قال لشیخە: لم؟ لا یفلح ابدا"، واتە هەر کەس بە شێخەکەی بڵێ: بۆچی؟ هەرگیز سەرکەوتو نابێ! هەڕەشەی لێ کردون کە ئەگەر رێنماییەکانی جێبەجێ نەکەن، لە نێوان ئەو و ئەوان دا "فیراقی ئەبەدی" رو ئەدات. *(نامە: 148)*

لە نامەیەکی تری دا کە لە شامەوە بۆ شێخ عەلی قازیی سلێمانی نوسیوە، چەند پرسێکی باس کردوە:

یەکەم، ئەو دەنگۆیەی بە درۆ خستۆتەوە کە کاربەدەستانی سلێمانی بە خۆشیەوە بڵاویان کردۆتەوە، گوایە مەولانا لە بەر دەسکورتی و قەرزاری سەرەنجام ناچار ئەبێ، پەنا بۆ ئەوان بباتەوە و، لەوانەیە بگەڕێتەوە بۆ بەردەستی ئەوان. وەکو خۆی نوسیویێتی، لە شارەزور ئاڵۆزیەک روی داوە، هەندێ لەوانە ویستویانە ئەوە بکەن بە بیانو شارەزور بە جێ بهێڵن و رو بکەنە شام بچن بۆ لای ئەو. نەیویستوە ئەوانە بچن، خۆی وای بڵاو کردۆتەوە قەرزارە و باری دارایی باش نیە بۆ ئەوەی کەس لەوانە روی تێ نەکەن و نە بن بە بار سەریەوە.

دوەم، وەکو گوشارێ بۆ سەر ئەو گوندی سەرگەتیان لە حەمەخانی برای سەندۆتەوە.

سێیەم، پرسی خانەقای لە گەڵ باس کردوە. ناڕەزایی لە هەندێ لە بەڕێوەبەرەکانی ئەوێ دەربڕیوە و، هەڕەشەی دەرکردنی لێ کردون، ئەگەر لە سەر هەڵسوکەوتی پێشویان بەردەوام بن. *(نامە: 159. دەسنوس: 124)*

مەولانا لە نامەیەک دا کە بۆ یەکێ لە دۆستەکانی بەغدادی نوسیوە، *الرقعة: 39)* دەستەواژەی سەرقاڵبونی خۆی و موریدەکانی بە "فەقر و فاقە" وە بە کار هێناوە. ساڵانی دوایی، پاش رۆیشتنی بۆ شام و

مردنی، خانەقاکەی لە سلێمانی هەر بە ئاوەدانی ماوەتەوە. نالی، وەکو لە قەسیدە رائیەکەی دا، هەواڵی سلێمانی پرسیوە ماوەیەک لە حوجرەیەکی ئەم خانەقایەدا ژیانی بەسەر بردوە. دیارە لەو سەردەمەدا کە ئەو لەوێ بـوە، کاروباری خانەقاکە و رەفتاری سۆفیەکانی جۆرێ بوە، بۆتە جێگەی رەخـنە و گـاڵتەپێکردن. نـالی دەربـارەی دەستەواژەی فەقر و فاقە ئەڵێ:

"سـۆفی لە فەقـر و فـاقە، وەکـو فـاقە فـاقی دا
تەسـبیحی دام و دانە، ریشـی دوفـاقی فـاق!"

دەربارەی خانەقاکەش ئەڵێ:

"نـالی سـەرت لە گـونبەدەکەی خانەقـا دەکـا
لایەک پڕە لە مەشعەلە و لایەک پڕە لە مەشـغەلە"

ئاوارەیی و نۆستالجیا

مەولانا خالید لە نامەکانی دا چەند جارێ وشەی "غەریـب" و چەنـد جـارێ وشـەی "ئـاوارە" ی بەکـار هێناوە، راستیەکەیشی بەشێکی گرنگی تەمەنی لە ئاوارەیی دا بە سەر بردوە. بەڵام وشەی "غەریـب" چەنـدین لێکدانەوەی جیاواز هەڵئەگرێ، رەنگە مەبەستی "لەخۆبێگانەبون" بو بێ، یان خۆ بە بێگـانە زانـین لەو ژیـنگە کۆمەڵایەتی و سیاسیەی تێی دا ژیاوە، یان لەم دنیایە کە ژیانی مرۆڤی تێ دا کاتیە.

خالیدی لاو، خالیدی حاجی، خالیدی سەحرانەوەرد، خالیدی پیـری تەریـقەت و خالیـدی ئـاوارە، لە هەر جێیەک گیرساوەتەوە، هەمیشە سۆزی خۆشەویستی نیشتمان لە دڵ و دەرونی دا جۆشی سەندوە. ئەم سـۆزە دەرونیەی، لە دوروڵاتی دا، بە شیعری فارسی، وەکو نۆستالجایەکی قوڵ رەنگی داوەتەوە.

خالیدی سەحرانەوەرد، لە رێگەی هیندستان، کەوتۆتەوە بیری نیشتمان و دۆسـت و خۆشەویسـتەکانی و، ناڵەی دەرونی خۆی لە شیعرێکی پڕ سۆز و سوتان دارشتوە، سالم یش، دوای ئەو بە چەند سـاڵێ ئـاوارە بوە. لە ژێر کاریگەری شیعرە فارسیەکەی مەولانا، بە هەمان شێواز، شیعرەکەی بە کوردی تەخمیس کـردوە، لە دوا بەشی دا ئەڵێ:

کەس نەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشـی دەرد
بێ نەوا کەوتومە غوربەت، نـاتەوان و رەنگـی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم، هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
خالـدا گـر نیسـتی دیـوانە و صـحرانورد
تـو کجـا و کابـل و غـزنین و خـاک قنـدهار

سالم ئیلهامی لە شیعرێکی تری مەولاناش وەرگرتوە، بە هەمـان شـیواز و بە هەمـان کـێش و ئـاوازی "ئەلویداع" ەکەی ئەو، کە لە ماڵئاوایی "خانەی خوا" دا لە حیجاز وتـویەتی. سـالم ماڵئـاوایی لە نیشـتمانەکەی کردوە، ئەڵێ:

ئەلویـداع، ئەی مـوڵکی بابـان، ئەلویـداع!
ئەلویـداع، ئەی جـایی جانـان ئەلویـداع!... تاد

لە بەردەمی دەرگای شاهی جیهانئابادا، کە ئەو خۆی ئەو ڕێگا دورە پڕ مەترسیەی بۆ ماچکردنی خاکی دەرگاکەی پێواوە و، ئەوەندە بە تاسەیەوە بوە ناوی ناوە: "کەعبەی ئامـاڵ"، کەچـی لە بەر ئەو کەعـبەیەدا روی کردۆتەوە دۆستەکانی کوردستانی، سەرەتای نامەکەی بەم چوارینە دەس پێ کردوە:

والەی شـــوق جمـــال دوســـتان   بی نصیب از گشت بـاغ و بوسـتان
بنـــدەء وامنـــدە از وصـــل حبیـــب   خالـــد درمانـــدە در هندوســـتان

لە سەفەرەکەی دا بەرەو شام، کە گەیشتۆتە شاری نسێبین، وەستایانە، ناوی نسـێبینی لە چـوارینەیەک دا داڕشـتوە، بەڵام داخ و خەمـی دوری خـۆی، کە بـوە بە بەشـی ئەو، بە ئاشـکرا دەربڕیـوە، بەڵام لە گەڵ چارەنوس ئەتوانێ چی بکا؟ ئەڵێ:

امـروز کە منـزلم نصـیبین گردیـد   از داغ غمت نصیب من ایـن گردیـد
دوری زسر کوی تو از مـن دور اسـت   اما چە توان کرد، نصیب این گردید

لە شیعرێکی تردا، لە ستایشی کەسێک دا، باسی چەپکێ وەنەوشەی چەمی زەڵـم، هـەڵبژاردە لـە گـوڵی گوڵشەنی گولعەنبەر (خورماڵی ئێستا) ئەکا و، ئەڵێ:

ای مـــە بـــرج شـــرف ســـروری   وی در درج صـــــدف دلبـــــری
مهـر جهـان تـاب و سـپهر کمـال   تـــازە گـــل گلـــبن پیغمبـــری
چنـــد بنفشـــە ز ریـــاض زلـــم   منتخـــب از گلشـــن گلعنبـــری

مەولانـا خالیـد، لە شـیعرێکی تـری دا، داوا لە نەسـیمی سـەبا ئەکـا ببێـتە غەمخـۆری ئەو، بە دەشـتی شارەزور دا تێ بپەڕێ و پەیامەکەی بە یار بگەیەنێ، چـونکە خـۆی نـاتوانێ بـڕوا بـۆ ئەوێ، غەم ئەوەنـدەی کێوی پیرەمەگرون لە سەر دڵی نیشتوە، چاویشی وەکو سەرچاوەی ئاوی سەرچنار فرمێسک ئەڕێژێ. ئەڵێ:

خون شـد دلـم، نسـیم صـبا غمگسـار شـو   بـر دشـت شـهرزور دمـی رهگـذار شـو
رفـت انـکە مـا بعـیش دران بـوم بگـذریم   زینهـار تـو وکیـل مـن دلفگـار شـو
میـوس خـاک ان چمـن و بعـد ازان روان   نزدیـک بارگـاه بـت پـردەدار شـو
...
تـاری ز چـین طـرەاش از لطـف بـاز کـن   گو سرچناررا کە تـو رشـک تتـار شـو
غم بر دلم نشست چو گـدرون ز داغ هجـر   ای چشمەسار چشم تو هم سرچنار شو
بی کاری است کار جهان و جهانیان
بگریز خالد از همە و مرد کار شو

نالی لە ئاوارەیی دا پێ ئەچێ ئیلهامی قەسیدە بەناوبانگەکەی:

"قوربـانی تـۆزی ڕێگەتـم، ئەی بـادی خۆشـمرور
ئەی پەیکـی شـارەزا بە هەمـو شـاری شـارەزور..." تاد

لەم شیعرەی مەولانا وەرگرت بێ و، لاسایی ئەمی کردبێتەوە لە ناردنی پەیامەکەی دا.

سەردانی فەلەستین و حەج

ساڵی 1240 ک سەردانی فەلەستینی کردوە، لەو سەردانەی دا سەری "بیت المقدس" یشی داوە.

هەر لەو ساڵەدا ناردویەتی بە شوێن شێخ مەحمودی برای دا لە سلێمانیەوە هاتوە بۆ شام، ناردویەتی لە حیجاز نیشتەجێ بێ. ئەرکی تایبەتی پێ سپاردوە.

ساڵی 1241 ک بۆ دوەم جار چوە بۆ حەج. بەر لە ڕۆیشتنی "وەسیّت" ی کردوە. کتێبەکانی و هەندێ لە داراییەکانی خۆی وەقف کردوە، بۆ سەرپەرشتی جێبەجێکردنی وەسێتەکەی لە ناو خەلیفەکانی دا چواری دیاری کردوە، بە ڕیز: شێخ ئیسماعیلی هەنارانی، شێخ محەمەد ناسیح، شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی، ئینجا ئیسماعیل ئەفەندی غەزی.

وەبای تاعون

مانگی ڕەمەزانی ساڵی 1242 ک لە شام نەخۆشیی تاعون بڵاو بۆتەوە.

مەولانا پێشتر کارەساتی بڵاوبونەوەی تاعونی دی بو. لە سلێمانی مامۆستاکەی خۆی، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی، کە ئەم لە جێگەکەی ئەو دانرا بو، بە تاعون مرد بو. چەند جارێکی تریش وەبای تاعون لە سلێمانی و ناوچەکەی دابو، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی قڕ کرد بو. زانیویّتی کە تاعون نەخۆشیەکی چەندە کوشندەیە، بەڵام ئەوسا زانایانی وڵاتانی ئیسلامی جگە لە دوعا باوەڕیان بە هیچ چارەسەرێکی تر نەبوە و، هیچ چارەسەرێک و هیچ ڕێگەیەکی خۆپاراستنیشیان نەزانیوە، پێیان وا بوە تاعون غەزەبی خوایە بە سەریان دا باریوە. لە بەر ئەوە لە ئەنجامی تێکەڵاوی دا بە کۆمەڵ لێی کوشتون.

26 ی شەوالی 1242 ک کوڕێکی مەولانا بە تاعون مردوە. بەیانی ڕۆژی هەینی لە بناری قاسیون ناشتویانە. بۆ نوێژی جومعە چونەتە مزگەوتی "جامع العداس". مەلا عیسا، ئیمامی مزگەوتەکە و یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، ئەویش توش بوە. بە زەحمەت نوێژەکەی پێ تەواو کراوە. ڕۆژی دواتر مردوە.

لە پاش چەند ڕۆژێ کوڕێکی تری مەولانا تاعون کوشتویەتی. تەرمی ئەویشیان بردوە لە بناری قاسیون لە تەنیشت براکەیەوە ناشتویانە. مەولانا لەوێ شوێنی بۆ گۆڕی خۆی و هاوسەرەکانی و خەلیفەکانی دیاری کردوە و، گۆڕێکی بۆ خۆی بە هەڵکەندن داوە. لە گەڕانەوەی دا بۆ ماڵەوە. ئیسماعیل ئەلغەزی بانگ کردوە "وەسێتنامە" ی بۆ بنوسێ. غەزی هەم برای یەکێ لە هاوسەرەکانی بوە، هەم خەلیفەیەکی نزیکی بوە. بە پێی وەسێتەکەی بە دوای یەک دا ئەم خەلیفانەی بە جێنشینی خۆی و وەصی لە سەر خێزانەکەی داناوە: ئیسماعیل هەنارانی لە سەر سوجادەی ئیرشاد و وەصی لە سەر خێزانەکەی و چاودێر بە سەر وەقفەکانیەوە، دوای ئەو محەمەد ئەلناصیح، دوای ئەو شێخ عەبدولفەتاح عەقری، دوای ئەو ئیسماعیل غەزی. بۆ ئەوەی هەر یەکێکیان مردن، بێ کێشە و هێنان و بردن، ڕاستەوخۆ ئەوی دوای ئەو جێگەی مەولانا بگرێتەوە. سوجادەی ئیرشاد نە بە چۆڵی بمێنێتەوە و، نە ناکۆکی لە نێوان خەلیفەکانی دا دروست بکا.

هەمو خەلیفەکانی کۆ کردۆتەوە وەسێتەکەی لە بەردەم هەمویان دا دوبارە کردۆتەوە. داوای لێ کردون تەبا و کۆک و یەکگرتو بن، هەمویان گوێڕایەڵی جێنشینەکەی بن.

بەر لە مردنی مەولانا، محەمەد ئەمین بن عابدین، بۆ پرسەی کوڕەکانی چۆتە سەردانی مەولانا، وتویەتی:

لە خەوم دا تۆم بینی نوێژی مردوت لە سەر تەرمی عوسمانی کوڕی عەفان ئەکرد.

مەولانا لە وەڵام دا وتویەتی:

ئەوە منم ئەمرم چونکە من لە نەوەی عوسمانم!"

مردنی مەولانا

دوای ئەوەی لای چۆڵ بوە چۆتە ژورەوە بۆ لای هاوسەرەکانی. ئامۆژگاری کردون.

بەیانی چوارشەمە 11 ی زیلقەعیدەی 1242 ک، نیشانەکانی تاعونی لێ دەرکەوتوە و کاری تێ کردوە. داوای کردوە کەس نەچێ بۆ لای.

ڕۆژی پێنجشەمە 12 ی زیلقەعیدەی 1242 ک، ڕێگەی بە خەلیفەکانی داوە بۆ یەک جار بچن بۆ بینینی. 20 خەلیفە بە یەکەوە چونەتە ژورەوە بۆ سەردانی. مەولانا لە سەر لای ڕاست ڕوەو قیبلە ڕاکشاوە. بە ئیشارەت پێی وتون قسە نەکەن و زۆر نەمێننەوە و بڕۆن.

ئێوارەی هەینی 13 ی زیلقەعیدەی 1242 ک مردوە.

قازی شام ئاگاداری بانگدەرەکانی مزگەوتە گەورەکانی کردوە کە هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنن. تەرمەکەیان بردۆتە مزگەوتی "یەلبەغا" نوێژی مردوی لە سەر بکرێ و، لەوێوە ببرێ بۆ گۆڕستان. قەرەباڵغیەکی زۆری لە سەر کۆبۆتەوە. بە ئیمامەتی شێخ عەبدوڕەحمان کەزبەری نوێژی لە سەر کراوە. زۆری ئامادەبوان نەیان پەرژاوە نوێژی لە سەر بکەن. دوای ئەوەی بردویانە بۆ قاسیون، بە ئیمامەتی محەمەد ئەمین بن عابدین، دوبارە نوێژی لە سەر کراوە، ئینجا بە خاکیان سپاردوە.

خەون و زیندەخەو

مەولانا کەسایەتیەکی بەهێز بوە. کاریزمایەکی کەم وێنەی هەبوە. کاریگەریەکی قوڵی لە سەر خەلیفە و موریدەکانی هەبوە. لە مردنی دا هەزاران کەس لە پرسەکەی دا بەشدار بون. دەیان قەسیدەی درێژ لە شیوەنی دا هۆنراونەتەوە. دەیان کتێب لە سەر ژیان و مەناقیب و کەراماتی نوسراون. سەدان چیرۆکی جۆراوجۆری گەورەیی و توانای ژورئاسایی بۆ هەڵبەستراوە. لە ڕۆژانی مردن و ناشتن و پرسەکەی دا گەلێ کەس خەونی دیوە و خەونی گێڕاوەتەوە. لەوانە:

محەمەد ئەمین بن عابدین، یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، لە زمانی پیاوچاکێکەوە گێڕاوێتیەوە:

لە شەوی مردنی مەولانا دا، مانگ لە ئاسمانەوە، بە سەر ماڵەکەی ئەو دا بەر بۆتەوە.

شێخ عەبدولقادری دیمەلانی، یەکێکی تر لە خەلیفەکانی مەولانا، خەوێکی گێڕاوەتەوە. لە خەوی دا مەولانا لە سەر گۆڕەکەی دانیشتوە. خەلیفەکانی لە دەوری بون. دەرگاکانی ئاسمان کراوەتەوە. حوریەکان بە ڕازاوەیی لە بەر دەرگا چاوەڕێ بون.

شێخ لێی پرسیون: چاوەڕوانی چی ئەکەن؟

وتویانە: مەلا بەکر دێ بۆ لامان.

دوای ناشتنی مەولانا ڕویان کردۆتە مزگەوت بۆ نوێژی جومعە. مەلا بەکر، یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، پێشەوای مزگەوتەکە بوە. ئەو نیوەڕۆیە بە زەحمەت لە سەر مینبەری مزگەوتی عەداس نوێژەکەی پێ تەواو کراوە، چونکە تاعون لەویشی داوە. ئەویش ڕۆژی یەکشەمە مردوە.

هەر عەبدولقادر دیمەلانی، لە زمانی پیاوێکی ئەهلی تەقوا و سەلاحەوە گێڕاوێتیەوە:

"ئەو پیاوە لە مزگەوتی عارفی گەورە، شێخ محێدینی عەرەبی بوە. شێخ لە گۆڕەکەی هاتۆتە دەرەوە بۆ ناو مزگەوت، کۆمەڵێ لە ئەتباعەکانی لە گەڵ بوە. کابرا هۆی دەرهاتنی پرسیوە. یەکێکیان پێی وتوە شێخ ئەیەوێ بڕوا بۆ بناری قاسیۆن بۆ ئەوەی سڵاو لە حەزرەتی مەولانا خالید بکا. کابرا شوێنیان کەوتوە تا گەیشونەتە گردەکە. سەرگردەکە خانوی گەورەی لێ بوە کە ئەم پێشتر هەرگیز نەی دیون.

حەزرەتی مەولانا بە خێرایی لە خانوەکان هاتۆتە دەرەوە بۆ ئەوەی پێشوازی لە شێخ محێدین بکا. شێخ و مەولانا کە گەیشتونەتە یەکتری وەکو لە دو سەفەری دورەوە هاتبن، سڵاویان لە یەکتری کردوە و، دەستیان کردۆتە ملی یەکتری. حەزرەتی شێخ گلەیی لە حەزرەتی مەولانا کردوە، کە بۆچیۆ تا ئێستا لە گەڵی کۆ نە بۆتەوە.

حەزرەتی مەولانا وتویەتی:

مەشغول بوم، حەزرەتی حەق، جل جلالە وعظم نوالە، هەر هەشت دەرگاکانی بەهەشتی بۆ کردومەتەوە، فەرمانی پیۆ کردوم لە بەر دەم هەر یەکیۆ لەو دەرگایانەدا یەکیۆ لە ئەتباعەکانم دابنێم، بۆ ئەوەی هەرکەس لەم تاعونە دا بمرێ، ئەوان پێشوازی بکەن.

کابرا وتویەتی:

روانیم هەر هەشت دەرگاکانی بەهەشت کرا بونەوە. کەس ناتوانیۆ باسی خۆشییان بکا. لە بەر هەر دەرگایەکیان دا، یەکیۆ لە تابیعەکانی حەزرەتی کەریم وەستا بو، سەیری هاتوانی ئەکرد. ئەگەر پیاویۆ لە رۆیشتن دا ناتەوان یا لاواز بوایە، ئەوان دەستیان ئەگرت و ئەیان برد بۆ ژوری بەهەشت.

کابرا لە حەزرەتی کەریمی پرسیوە:

ئەم تاعونە کەی ئەڕوا؟ داوای یارمەتی لیۆ کردوە.

مەولانا وتویەتی: ئینشائەڵا دەفعی ئەکەین.

کابرا پرسیوێتی:

گەورەم ئەگەر ئەمە قەزاوقەدەری خوا بیۆ چۆن دەفعی ئەکەن؟

مەولانا وتویەتی:

ندفعه بالله لله!" *(اصفی الموارد: 61)*

ئەم چێرۆکانە و دەیان چیرۆکی تر کە نوسەرانی بیۆگرافیەکانی مەولانا خالید، وەکو راستیەکی بێگومان، تۆماریان کردوە، نیشانەن بۆ پێوەندی رۆحیی خالیدی پیری تەریقەت لە گەڵ خەلیفە و مورید و مەنسوبەکانی. مەولانا خالید هیچ دەسەڵاتێکی دنیایی نەبوە. نە توانیوێتی هیچ پلەیەکی حوکمڕانی بە کەس ببەخشیۆ، نە پارەیەکی ئەوەندە زۆری هەبوە خەڵکی پیۆ بکڕێ، بەڵام کاریگەریەکی سایکۆلۆجی ئەوەندە بە هێزی هەبوە، ئەو هەمو پیاوە گەورەیە شوێنی کەوتون و، خەویان بە تواناکانیەوە بینیوە و، ئومێدی گەورەی دینیی و دنیاییان لە سەر هەڵچنیوە. خۆیشی ئەمەی زانیوە. لە یەکیۆ لە شیعرەکانی دا بەوپەڕی راستگۆییەوە دەری بڕیوە، ئەڵیۆ:

به معمار غمت نو ساختم ویرانهء خودرا
به یادت کعبه کردم عاقبت بتخانهء خودرا
فرو ماندند اطبای جهان از چارهام اخر
به دردی یافتم درمان دل دیوانهء خودرا
ز سودایت چنان بدنام گشتم در همه عالم
بگوش خود شنیدم هر طرف افسانهء خودرا... تاد

به وەستای غەم، ویرانەکەی خۆمم نۆژەن کردەوە و،
بە یادی تۆ، سەرەنجام کەعبەم کرد بە بتخانەی خۆم
هەمو پزیشکەکانی جیهان لە چارەسەری من دامان
بەڵام دڵە دێوانەکەی خۆم لە دەردێک دا دەرمانەکەی دۆزیەوە
لە سۆنگەی سەودای تۆوە، لە دنیادا وەها بەدناو بوم
بە گوێی خۆم لە هەمو لایەک گوێم لە ئەفسانەی خۆم بو... تاد

مردنی هەنارانی

وەبای تاعون لە ناو خەلیفە و موریدەکانی مەولانا دا بڵا بۆتەوە.

ئیسماعیلی هەنارانی لە سەر سوجادەی ئیرشاد دانیشتوە دەستی کردوە بە کارەکانی.

هەناران گوندێکە لە دۆڵەڕوتی سەروی شاری سلێمانی. ئیسماعیل یەکێ بوە لە شاگردە نزیکە دڵسۆز و گوێڕایەڵەکانی، کە بە درێژایی تەمەنی ئیرشادی مەولانا، لە گەڵ خۆی بوە. مەولانا ئەوەندە متمانەی پێ بوە بەر لە مردنی خۆی وتویەتی: "مادام شێخ ئیسماعیل ماوە وا بزانن من ماوم و نەمردوم!"

تاعون لە جێنشینەکانی داوە.

لە یەک رۆژدا شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی و شێخ محەمەد ئەلناصیح توش بون، پاش دو رۆژ شێخ محەمەدی کوشتوە، بەڵام عەبدولفەتاح ماوە.

رۆژی دەهەم لە شێخ ئیسماعیلی هەنارانی داوە پاشا 14 رۆژ کوشتویەتی. 4 رۆژ پێش ئەوەی بمرێ وەسێتی کردوە. بۆ سەرپەرشتی وەقفەکانی شێخ محەمەد بن عەبدولڵا ئەل خانی دیاری کردوە، بەڵام بۆ دیاریکردنی بۆ جێنشینی خۆی لە جێگەی مەولانا لە سەر بەرماڵی ئیرشاد خەلیفە و موریدەکانی کۆکردۆتەوە راوێژی پێ کردون لە دوای مردنی ئەو کێ بێتە "مورشید". خەلیفەکان سەریان لێ شێواوە چونکە هەر کەسەیان خۆی بە شایستەی ئەو جێیە زانیوە و ویستویەتی خۆی بێ.

ئیسماعیل غەزی وتویەتی: "ساڵی پار، مەولانا کە چو بۆ حەج، لە وەزیریب وەسێتی نوسی و ناردی بۆ من و شێخ محەمەد ئەل ناصیح، مەلا عەبدولڵای هەرەوی کردۆتە خەلیفەی موتڵەق لە سەر بەرماڵی ئیرشاد، دوای ئەو محەمەد ئەلناصیح، دوای ئەو شێخ عەبدولفەتاح، دوای ئەو ئەم فەقیرە، لەم وەسێتەدا باسی خەلافەتی تۆی نەکردوە."

هەنارانی سپاسی کردوە. هەرەوی لەو کاتەدا لە سلێمانی بوە. هەنارانی نامەی بۆ نوسیوە بگاتە شام. داوای لە گشت خەلیفەکان کردوە تا هەرەوی ئەگات، هەر کەسەیان، لە شوێنی خۆی، خەریکی تەوەجوهـ بێ.

مەولانا تۆڕێکی رێکخراوەیی فراوانی خەلیفە و موریدی لە سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامی دا لە دوای خۆی بەجێ هێشتوە. مردنی کتوپڕی مەولانا بۆ هەمویان چاوەڕوان نەکراو بوە. کەسایەتی ئەو لە ناو خەلیفەکانی تەریقەتەکەی دا ئەوەندە گەورە و بەهێز و کاریگەر بوە، دوای ئەو ئیتر کەسێکی تر نەی توانیوە جێگەی بگرێتەوە و، ئەو بۆشاییەی ئەو بەجێی هێشتوە پڕ بکاتەوە.

ئەم پیاوە چی ویستوە؟

مەولانا ئەو رۆژەی مردوە تەمەنی لە پەنجا ساڵ کەمتر بوە (1193 - 1242 ک). ئاخۆ ویستی ئەو، کە ئەو هەمو هەوڵەی بۆ داوە و بەرگەی ئەو هەمو گوشارەی گرتوە، هەر تەنیا پێڕەوی کیتاب و سونەتی رەسول بوە، یان لە ژێر چەتری ئیسلامەتیەکی پاک دا ئامانجێکی گەورەتری هەبوە، بەڵام بە هۆی مەرگی ناوەختەوە بە رانەگەیەنراوی بردویەتیە ژێر گڵ؟

ئەمە پرسیارێکە وەڵام نەدراوەتەوە.

دوای مردنی مەولانا خەلیفەکانی، هەر یەکەیان لە شوێنی خـۆی و لە خانەقـاکەی خـۆی دا، درێـژەی بە ئیرشاد داوە. بەڵام خەلیفایەتی ئیرشاد لە هەمو شوێنەکان لە ناو خێزانەکانیان دا بۆتە "وراثی"، کوڕ جـێگەی باوکی گرتۆتەوە. مەولانا خۆی لەو کاتەدا کوڕێکی وای نەبوە جێگەی بگرێتەوە، بەڵام شێخ مەحمودی برای و محەمەد ئەسعەدی برازای شوێنەکەیان گرتۆتەوە.

دوای مردنـی مەولانـا، ناوەنـدێتی لە ئیرشـادی تەریـقەتەکەدا نەمـاوە. نەقشـبەندی بـۆتە تەریقەتێکـی نەناوەندی. دۆستایەتی لە نێوان خەلیفەکان دا مـاوە، ناوەنـدێتی لە ئاراسـتەکردن دا نەمـاوە. یەک مورشـیدی کامیل نەبوە هەمویان ئاڕاستە بکا و هەمویان گوێڕایەڵی و ملکەچی بکەن.

خەلیفەکان، هەمو بون بە شێخی ئیرشاد، هەریەکەیان مورید و مەنسوبی خۆی هەبـوە، هەنـدێکیان بـۆ ئەوەی سنوری نفوزی خۆیان فـراوان بـکەن، ئیجـازەی ئیرشـادیان داوە بە خەلـیفەی تـر. پـلەی "مورشـیدی تەریقەت" یان لە ناو خێزانەکانی خۆیـان دا هێشـتۆتەوە. دەزگاکەیـان کـردۆتە دامەزراوەیەکـی "ویراسـی"، لە باوکەوە بۆ کوڕ. سەرچاوەی داراییان بۆ خۆیان پەیدا کردوە.

شێخایەتی تەریقەت لە کوردستان دا بۆتە یەکێ لە شـێوەکانی دامەزرانـدنی سیسـتەمی دەرەبەگـایەتی. ئەوان خاوەنی زەویوزار و خەڵک جوتیـاری بـێ زەوی. سـاڵی 1958 کە حکـومەتی جمهـوری لە عیـراق دا "قانونی ئیسلاحی زەراعی" دەرکـرد. بەشـی زۆری شـێخانی تەریـقەت بەرکەوتـن. سـێ بنەماڵەیـان لە ریـزی زەویـدارە هەرە گەورەکـانی عیـراق دا بـون، لەوانە: دو خێزانیـان لە کەرکـوک. خێزانێکـی شـێخی قـادری، سەدوسیوحەوتهەزارو سەدوشەستوسێ (163،137) دۆنم ئەرز و ئەوی تریان، خێزانێکی شێخی نەقشـبەندی، چلـودوهەزارو سێسـەدوپەنجاویەک (351،42) دۆنـم ئەرز و، لە سـلێمانی یەک خێزانــی شـێخی قـادری حەفتاویەک هەزارو حەوتسەدوشانزە دۆنم (716،71)، ئەرزیان هەبوە. *(حنا بطاطو: 1/82-85)*

شێخانی تەریقەت، ناوبانگیان پەیدا کردوە، نفوزی دینییان زیاد و، دەسەڵاتی دنیاییان پەیدا کردوە. بونەتە خاوەن زەوی و ران و رەوە. سوڵتانەکانی عوسمانی بـۆ بەهێزکردنـی دەسـەڵاتی خۆیـان، بە تـایبەتی دوای کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میرایەتیە کوردیەکان، لە کوردستان یـارمەتی بەهێزبـونی دەسـەڵاتی ئەوانیـان داوە. وەقـف یـان بـۆ تەرخـان کـردون، موچەیـان بـۆ بڕیـونەتەوە، خانەقـا و تەکێیـان بـۆ دامەزرانـدون، کاربەدەستانی حکومەتی رێزیان لێ گرتون. بە مانەش پایەی کۆمەڵایەتییان بەهێز بوە. لە خێزانی بچـوک و نەناسراوەوە بون بە بنەماڵەی فراوان و دەسەڵاتدار.

سەرچاوە

بۆ نوسینی ئەم باسە سود لە گەلێ سەرچاوە وەرگیراوە، لەوانە:

بە عەرەبی

الشیخ عثمان بن سند الوائلی النجدی،
اصفی الموارد، من سلسال احوال مولانا الامام خالد،
المطبعة العلمية بمصر - 1313.
شێخ عوسمان ئەم کتێبەی ساڵی 1234 ک نوسیوە. لە پەراوێزی ئەم کتێبەدا کتێبێکی تر چاپ کراوە، لە نوسینی:
محمد بن سلیمان الحنفی البغدادی،
الحدیقة الندیة فی الطریقة النقشبندیة والبهجة الخالدیة،
نوسەر باسەکەی تا ساڵی 1233 هێناوە، بە سەری دا مردوە، محەمەد ئەسعەد ساحێب زادە، کوڕی شێخ مەحمود ساحێب (1197 - 1283 ک) و، برازای مەولانا درێژەی پێ داوە و هەندێ پەراوێزی بۆ زیاد کردوە.
الرسائل المغنية لكل محتاج،
رسائل ارسلها الملا یحیی المزوری الی الشیخ معروف النودهی،
اعدها وقدم لها: محمد القرەداغی،
اربیل - 2009.
محمد امین بن عمر بن عبدالعزیز، المعروف ب (ابن عابدین) الحنفی،
سل الحسام الهندی لنصرة مولانا خالد النقشبندی،
اربیل - 2009.
عبدالمجید بن محمد الخانی،
الحدائق الوردية فی حقائق اجلاء النقشبندیة،
اربیل - 2009.
الشیخ رسول الکرکوکلی،
دوحة الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد،
ترجمة موسی کاظم نورس،
منشورات الشریف الرضی، قم - 1413 هـ

بە فارسی

کاتب الاسرار ملا حامد بیسارانی،
سیری در ریاض المشتاقین،
در بیان احوال و مناقب حضرت مولانا خالد ضیاءالدین
و حضرت شیخ عثمان سراج‌الدین قدس سرهما
به تصحیح و مقدمه و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سپهرالدین
ایران - 1386
مەلا حامیدی مەلا عەلی بێسارانی (1223 - 1310 ک) ساڵی 1251 چۆتە هەورامان بۆتە کاتبی ئەسراری شێخ عوسمانی سیراجودینی نەقشبەندی تا مردنی هەر لەوێ ماوەتەوە و هەمان کاری کردوە. ساڵی 1274 دەستی کردوە بە نوسینی کتێبی "ریاض المشتاقین". ساڵی 1277 لە نوسینەوەی بۆتەوە.
عبدالقادر ابن رستم البابانی،
تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم به: سیر الاکراد،
به اهتمام محمد رؤووف توکلی،
تهران - 1366.

بە کوردی

مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس،
یادی مەردان، بەرگی یەکەم،
بەغداد - 1979 .
بەشێکی زۆری نامەکانی مەولانا خالید بە فارسی و عەرەبی، هەروەها دیوانی شیعرەکانی، لەم سەرچاوەیەدا هەیە.
جگە لەم سەرچاوە چاپکراوە سود لە چەند سەرچاوەی دەستنوس وەرگیراوە، لەوانە:
دو دەستنوسی "مەکتوبات" ی مەولانا خالید کە تێکەڵاوە لە نامە فارسی و عەرەبیەکانی یەکێکیان لە 21 ی شەعبانی 1293 لە لایەن "عبدالفتاح النقشبندی الخالدی کردی" نوسراوەتەوە. ئەوی تریشیان کۆنە بەڵام ساڵی نوسینەوەی لە سەر نیە. هەندێ نامە لەم دو دەستنوسەدا هەیە، لە یادی مەردان دا نین.
هەروەها چەند دیوانێکی دەستنوسی مەولانا خالید.
کۆپی ئەم دەستنوسانە لە بنکەی "ژین" وەرگیراون.
نامە فارسیەکانی مەولانا، ئەوانەی لە یادی مەردان دا هەن، کراون بە کوردی:
مەکتووبات،
وەرگێڕدراوی نامە فارسیەکانی مەولانا خالید،
دکتۆر سەباح بەرزنجی وەریگێڕاوە و پەراوێزی بۆ داناوە،
هەولێر، ئاراس - 2009.
نامە عەرەبیەکانی مەولانا، ئەوانەی لە یادی مەردان دا هەن، کراون بە کوردی:
نامە عەرەبییەکانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی،
وەرگێڕان و لێکدانەوەی: ئیبراهیم فەتاح
هەولێر، ئاراس - 2009.
بەشێکی زۆری شیعرە فارسیەکانی مەولانا لە لایەن پیرەمێردەوە کراوە بە کوردی و، لە چلەکان دا لە رۆژنامەی "ژین" دا بلاوی کردونەتەوە. لە کتێبێکی تایبەتی دا کۆ کراونەتەوە و چاپ کراون:
رۆحی مەولانا،
پیرەمێردی شاعیر کردوویە بە کوردی،
ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: محمود احمد محمد،
بەغداد - 1987 .
کلاودیوس جەیمس ریچ،
گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان 1820 ،
لە عەرەبیەوە محەمەد حمە باقی کردویە بە کوردی، بەرگی یەکەم.
ئەم گەشتنامەیە چەند جارێ چاپ کراوە.
محمد القزلجی،
التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیة،
بغداد - 1938 .
تەرجومەی کوردی:
ناساندنێکی مزگەوتەکانی سلێمانی و خوێندنگە ئاینییەکانی،
وەرگێڕانی: د ئاراس محەمەد صالح،
سلێمانی - 2013.
محمد امین زکی،
تاریخی سلیمانی و ولاتی،
بەغداد - 1939 .

بەهائوڵا لە سلێمانی

ئاینی بابی و بەهایی

سەید عەلیمحەمەدی شیرازی (1225 - 1266 ک) لە شیراز لە دایک بـوە و، لە 19 سـاڵی دا چـۆتە بوشەهر، لە سەر پیشەی باوکی چەند ساڵێ خەریکی بازرگانی بوە. دوای ئەوە دەستی لە بازرگانی هەڵگرتوە چۆتە "عتبات" لە لای سەید کازمی رەشتی خوێندویەتی.

سەید کازم پێڕەوی لە شێخ ئەحمەدی ئەحسایی (1166 - 1242 ک) کـردوە. شـێخ ئەحـمەد دانەری رێبازی "شەیخیە" بـوە. دوای مردنـی شـێخ ئەحـمەد، سـەید کـازمی رەشـتی (1212 - 1259 ک) جـێگەی گرتۆتەوە. هەردوکیان دو ئاخوندی بنچینەوانـی شـیعە بـون و، بە بـۆنەی تێپەڕینـی هەزار سـاڵەوە بە سـەر غائیب بونی ئیمام، لە نوسین و وتەکانیان دا مژدەیان بە شیعە و بە خەڵک داوە کە رۆژی دەرکەوتنی مەهـدی "مەوعود" نزیک بۆتەوە، خۆیان ئامادە بـکەن بـۆ پێشـوازی و گـوێڕایەڵی فەرمانەکـانی. ئەم بـاوەڕە لە نـاو مەزەبی شیعەدا زەمینەی هەبوە و بڵاوبۆتەوە. سەید کازم لە کەربەلا دەرسی وتۆتەوە، بە سەدان شـاگرد و، بە دەیـان پێـڕەویکەری هەبـوە. کتـوپڕ کە مـردوە بـێ ئەوەی کەسـی بـۆ جێنشـینی خـۆی دیـاری کـرد بـێ، پێڕەویکەرەکانی کۆ بونەتەوە، لە ناو خۆیان دا رێک کەوتون بە ناوچە جیاوازەکان دا بڵاوەی لێ بـکەن و بە دوی "مەوعود" ا بگەڕێن. هەر یەکێکیان رێکەوتی مەوعودی کرد ئەوانی تری لێ ئاگادار بکاتەوە، تا هەمویـان بەیعەتی پێ بکەن و، کاری لە گەڵ بکەن.

مەلا حوسەینی بوشـرەوی، یەکـێ لە شـاگردەکانی رەشـتی، سـەید عەلـیمحەمەدی شـیرازی لە بوشـەهر دۆزیوەتەوە. پاش بینین و گفتوگۆ و، نیشانەکانی کە رەشتی بۆ مەوعودی دانـابو، لەم کەسـە گەنـجەدا بە دی ئەکا، خۆی یەکەم کەس بڕوای پێ ئەهێنێ و، هاوڕێکانی لێ ئاگادار ئەکاتەوە.

سەید عەلیمحەمەد، کە یەکێ لە شاگردەکانی سەید کازمی رەشـتی بـوە، خۆیشـی بـاوەڕی هێنـا کە ئەو کەسی "مەوعودە". سەرەتا خۆی بە "بابی ئیمامی زەمان" راگەیاند، مەبەسـتی ئەوە بـو کە ئەو دەرگـایەکە بـۆ پەیوەندی لە گەڵ ئیمامی زەمان. بۆ ئەوەی بانگەوازەکەی لە مەکەوە دەس پـێ بکـا سـەفەرێکی حەجـی کـرد.

داوای لە شەریفی مەکە کرد بە دەنگیەوە بچێ. بە هۆی جەنجاڵی حاجیانەوە داواکەی بێ وەڵام ماوەتەوە، گەڕاوەتەوە بوشەهر، لەوێوە دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەی. خۆی بە "مەهدی مەوعود" و "نوقتەی ئولا" و "مەزهەری ئیلاهی" ناساندوە. مەلا حوسەینی بوشرەوی، کە یەکەم کەس بوە باوەڕی هێناوە و ڕۆڵی هەبوە لەوەدا کە سەید عەلیمحەمەدی قانع کردوە و، پێڕەویکەری لێ کۆکردۆتەوە بابیەکان پێی ئەڵێن "اول من آمن" و سەید عەلی نازناوی "باب الباب" ی پێ بەخشیوە. ئەوانەی لە سەرەتاوە باوەڕیان بەوە هێناوە کە سەید عەلی "مەهدی" و "ئیمامی قائیم" ە هەژدە کەس بون کە ناو نراون حروفی "حی". وشەی "حی" بە ژمارەی جومەل ئەکاتە هەژدە.

ئەم گروپە کەوتنە چالاکیەکی زۆر و لە گەلێ لە شارە گەورەکانی ئێران باوەڕی خۆیان بڵاو ئەکردەوە.

کاربەدەستانی ئێرانی لە جموجوڵەکانی باب کەوتنە گومان، سەید عەلیمحەمەد بانگ کرایە شیراز، پاش فەلاقەکردنی، خرایە زیندانەوە.

لە شیرازەوە گوێزرایەوە بۆ ئەسفەهان. لەوێ کۆڕێکیان بۆ گرت لە گەڵ کۆمەڵێ لە ئاخوندەکانی شیعە گفتوگۆ بکا. لە ئەنجامی گفتوگۆدا بڕیاری گرتن و دورخستنەوەی درا. بە گیراوی نێردرایە زیندانی قەڵای چەهریق لە ئازەربایجان.

گیرانی باب ڕێگەی نەگرت لە لایەنگرەکانی پەرە بە هەوڵەکانیان بدەن بۆ بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەیان.

ساڵی 1263 ک باب لە چەهریقەوە هێنرایەوە بۆ تەورێز. بە ئامادەبونی وەلیعەهدی ئێران، ناسرەدین میرزا، گفتوگۆیەکی بۆ ڕێکخرا لە گەڵ کۆمەڵێ لە ئاخوندەکانی شیعە. باب لە باوەڕەکەی پەشیمان نەبۆتەوە. بۆ سزادانی، دوای فەلاقەکردنی براوەتەوە زیندان لە چەهریق.

محەمەد شای قاجار مرد. لایەنگرانی باب ویستیان کەڵک لەو پشێویە وەربگرن. بەڵام ناسرەدین میرزا کە لە جێگەی باوکی بو بە شای ئێران، بۆ کۆتایی هێنان بە کێشەی بابیەکان، فەرمانی دا سەرلەنوێ بابیان لە زیندانی چەهریقەوە هێنایەوە بۆ تەورێز بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کۆمەڵێ لە ئاخوندەکانی شیعە. لەو دانیشتنەدا ئاخوندەکان فتوای کوشتنی سەید عەلی‌یان دا و، شا پەسندی کرد و لە تەورێز گولەباران کرا (1266 ک).

بابیەکان لە چەند جێگەی ئێران کەوتنە بەرگری چەکدارانەی دەسەڵاتی قاجاری: مەلا حوسەینی بوشرەوی لە قەڵای تەبرس، مەلا محەمەد عەلی بارفرۆش کە ناسرا بو بە "قدوس" و یەکێ بو لە حروفی حی، لە تەورێز، سەید یەحیای دارابی، لە زەنجان مەلا عەلی زەنجانی کە لە سەرکردە ناسراوەکانی بزوتنەوەی بابی بون، خۆیان و کۆمەڵێ لە هاوبیرەکانیان لە بەرگری چەکدارانەدا کوژران.

بزوتنەوەی بابی، وەکو بزوتنەوەیەکی ئاینی، بوە بە بزوتنەوەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی مەترسیدار. دەرباری قاجار بە توندی کەوتە ڕاونان و گرتن و کوشتنی بابیەکان. بابیەکان هەوڵیان دا ناسرەدین شا بکوژن (1228 ک). سەرکەوتو نە بون. ئەمەیان کرد بە بیانو بۆ لە ناوبردنیان. ژمارەیەکی زۆریان لێ گرتن، دابەشیان کردن بە سەر داوودەزگاکانی حکومەت و خەڵک دا بیانکوژن. بە دڕندانەترین شێوە کوشتنیان. یەکێ لەوانەی بەر ئەم شاڵاوە کەوت قوڕەتولعەین بو. قوڕەتولعەین ژنێکی هەڵکەوتو بو، یەکێ بو لە بانگخوازە هەرە چالاک و کاریگەرەکانی ئۆلی باب و یەکێ بو لە قوتابیەکانی سەید کازمی رەشتی و یەکێ بوە لە هەژدە کەسەکەی حروفی "حی". وەکو سەرچاوەکانی خۆیان ئەڵێن، لەو شاڵاوانەدا 25 هەزار کەسیان لێ کوشتون.

باب، پێش ئەوەی بکوژرێ میرزا یەحیای کوڕی عەباسی نوری (1246 - 1330 ک) کە دواتر بە ناوی سوبحی ئەزەلەوە ناوی دەرکرد، بە جێنشینی خۆی دیاری کردوە. میرزا یەحیا و میرزا حوسەینعەلی، کە دواتر بە بەهائوڵا (1233 - 1309 ک) ناوی دەرکردوە، باوکبرا بون. لەم ڕوداوانەدا میرزا حوسەینعەلی لە

تاران گیراوە و، میرزا یەحیای باوکبرای، لە شارەدێی نوری مازەندەران خۆی شاردۆتەوە. پاش ئازادکردنی میرزا حوسەینعەلی برای و دورخستنەوەی خۆی و بنەماڵەکەی بۆ بەغداد (1269 ک)، میرزا یەحیاش بە جلی دەروێشیەوە بە رێ کەوتوە بەرەو بەغداد، هەردو برا لە بەغداد یەکیان گرتۆتەوە.

بەهائوڵا لە سلێمانی

بابیەکانی عیراق لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. چەند کەسێکیان ئیدیعای پێشەوایەتی و جێنشینیی بابیان ئەکرد. بەهائوڵا هەوڵی زۆری دا بۆ ئەوەی کۆیان بکاتەوە، نەک سودی نەبو بەڵکو خەریک بو خۆیشی بە کوشتن بچێ. سەرەنجام لە گەڵ سوبحی ئەزەلی برایشی تێکچو. وەک دەرئەکەوێ نائومێد بوە بۆیە بەغدادی بە جێ هێشتوە و بەرەو کوردستان سەری خۆی هەڵگرتوە.

بەیانی رۆژی 12 ی رەجەبی 1270 کۆچی (بەرامبەر 10 ی نیسانی 1854 زایین)، بەهائوڵا بە ناوی خواستراوی دەروێش محەمەدەوە، بێ ئەوەی کەس، تەنانەت خێزان و منداڵەکانی، ئاگادار بکا لە رۆیشتن و مەبەستی رۆیشتنەکەی و شوێنی رۆیشتنەکەی، لە گەڵ یەکێ لە لایەنگرە باوەڕپێکراوە دڵسۆزەکانی، کە ناوی ئەبولقاسمی هەمەدانی بوە، شاری بەغدادی بەجێ هێشتوە و روی کردۆتە سلێمانی.

ئەو کاتەی بەهائوڵا چۆتە سلێمانی شەش ساڵ کەمتر بو میرایەتی بابان کۆتایی هات بو. ناوچەکە لە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی تورک دا بو. قایمقامی تورک و سەربازی تورک لە سلێمانی فەرمانڕەوا بون.

بەهائوڵا لە سلێمانی چۆتە خانەقای مەولانا خالید، کە مەڵبەندی سەرەکی تەریقەتی نەقشبەندی بوە. هەر لە ناو خانەقاکەدا بە ناوی دەروێش محەمەدەوە جێگیر بوە و، هەندێ جار جێگەی خۆی گواستۆتەوە بۆ نزیک گوندی سەرگەڵو و، لە یەکێ لە ئەشکەوتەکانی ئەوێ دا گۆشەگیری هەڵبژاردوە.

دەروێش محەمەد، بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی خۆی و هاوڕێکەی، بڕێ پارەی داوە بە ئەبولقاسمی هەمەدانی هاوڕێی تا بازرگانیی پێوە بکات، ئەویش بە داهاتی کارەکەی پێویستیەکانی هەردوکیانی دابین کردوە.

رێی تێ ناچێ بەهائوڵا بە رێکەوت ملی رێگای سلێمانی و سەرگەڵوی گرت بێ، بەڵکو ئەشێ پێشتر ئاگاداریی لە سەر سلێمانی و خانەقاکەی و تەریقەتی نەقشی هەبو بێ و هەندێ کەسایەتی لێ ناسی بن. هەروەها ئەشێ لە گەڵ شێخانی سەرگەڵوش جۆرێ لە ناسیاویی هەبو بێ. شێخ ئەحمەدی سەردار، کە شێخی دەسەڵاتداری سەرگەڵو بوە، یەکێ بوە لە کەسایەتیە نزیک و دڵسۆزەکانی مەولانا خالید. ئەو کاتەی مەولانا لە سلێمانی تەنگی پێ هەڵچنراوە و نەیارەکانی بە تەما بون بچنە سەری، یەکێ لەوانەی بە چەکەوە خۆی و دەسوپێوەندەکانی ئامادە کردوە بۆ پارێزگاری و داکۆکی لە مەولانا، شێخ ئەحمەد بوە. (*مەلا حامیدی بێسارانی، رياض المشتاقين: 176*) شێخ ئەحمەد نزیکەی نەوەد ساڵ ژیاوە، بۆیە دور نیە هاتوچۆی بەهائوڵا بۆ سەرگەڵو لە سەردەمی ئەودا و بە پشتیوانی ئەو بو بێ.

بەهائوڵا و کەسایەتیەکانی سلێمانی

بەهائوڵا ئەگەرچی بە ناوی دەروێش محەمەدەوە لە سلێمانی بوە، بەڵام وەکو سەرچاوەکانی بەهائیەکان ئەی گێڕنەوە پێوەندی دۆستانەی لە گەڵ چەندین کەسایەتی دینی و رابەرانی تەریقەتی ئەو سەردەمەی ناوچەکە هەبوە لەوانە:

پێوەندیی لە گەڵ دو لە کوڕەکانی شێخ عوسمانی سیراجەدین، شێخ محەمەد ئەبولبەها (1252 - 1298 ک) و شێخ عەبدوڕەحمان ئەبولوەفا (1253 - 1285 ک) هەبوە. ئەم دو شێخە دو کەسایەتی زانا

و ناسراو بون. گۆیا دو مانگ لە خانەقای مەولانا لە سلێمانی لە گەڵی ژیاون. ئەبولوەفا شاعیرێکی بە توانا بوە بە زمانی فارسی. شیعرەکانی لە پلەیەکی ئەدەبی باش دان. ساڵانی دواتر چۆتە بەغداد لە مەرقەدی شێخ عەبدولقادری گەیلانی نیشتەجێ بوە، ئیرشادی کردوە. هەر لە بەغداش مردوە.

یەکێ لە نامەکانی بەهائوڵا بۆ شێخ عەبدوڕەحمانی نوسیوە. *(ایمانی: 251 - 253)*

پێوەندی لە گەڵ مەلا حامیدی بێسارانی (1223 - 1310)، ناسراو بە "کاتب اسرار" ی شێخ عوسمانی سیراجەدین هەبوە. مەلا حامید دانەری چەندین کتێبە لەوانە "ریاض المشتاقین" کە بۆ باسی ژیان و کەراماتی مەولانا خالید و شێخ عوسمانی سیراجەدین و ڕێوشوێنی تەریقەتی نەقشبەندی نوسیوە. بەهائوڵا لە گەڵ مەلا حامید نامەیان ئاڵوگۆڕ کردوە، دەقی نامەکانی بەهائوڵا لە بەر دەس دایە، وەڵامەکانی مەلا حامید، ئەگەر وەڵامی بۆ نوسیبێتەوە، لە بەر دەس دا نیە. *(ایمانی: 222 - 231)* نامەکانی بەهائوڵا، بە زمانێکی ئەدەبی و عیرفانی بە پەخشان و شیعر نوسراون.

هەروەها نامەیەکی بۆ حاجی ڕەسول نوسیوە کە یەکێ لە کەسایەتیە ناسراوەکانی ئەوسای سلێمانی بوە.

پێوەندی لە گەڵ شێخ عەبدوڕەحمانی خالیس (1212 - 1275 ک)، مورشیدی تەریقەتی قادری هەبوە. بەهائوڵا لە گەڕانەوەی دا لە سلێمانیەوە بۆ بەغداد، لە تەکیەکەی ئەو لە کەرکوک، میوان بوە.

کەسایەتی ڕاستەقینەی دەروێش محەمەد دیارە لە لای گەورەپیاوانی سلێمانی زانراو بوە. بەڵام لای خەڵک نەناسراو بوە. خۆیشی ویستویەتی بە نەناسراوی بمێنێتەوە. بەڵام سەرەنجام وەکو کەسایەتیەکی گرنگ دەرکەوتوە.

ئاشکرابونی لە سلێمانی

فەقێیەکی سنەیی لە خانەقا خوێندویەتی. مامۆستاکەی دەرسی مەشقی خەتخۆشی پێ وتوە، لە بەرئەوەی لە فێرکردنی نائومێد بوە دەری کردوە. فەقێکە ئەوەندە دڵگران بوە گریاوە. دەروێش محەمەد، کە لەو کاتەدا نیشتەجێی خانەقا بوە، گوێی لە گریانەکەی بوە لێی پرسیوە بۆچی ئەگری؟ هۆی گریانەکەی بۆ باس کردوە. دەروێش بەزەیی پێدا هاتۆتەوە، ویستویەتی یارمەتی بدا. مەسرەعێکی لە شیعرەکانی مەولەوی ڕۆمی، بە خەتێکی خۆش لە سەر کاغەزێ، بۆ نوسیوە کە بیکا بە سەرمەشقی فێربونی خەت. پاش ماوەیەک مەشق، فەقێکە بە چاکی فێری بوە و خەتی خۆش بوە. مامۆستا و فەقێ و شاگردەکانی تر لە مە سەریان سوڕماوە و، تێگەیشتون کە ئەم دەروێش محەمەدە کەسێکی ئاسایی نیە، بەڵکو خوێندەوارێکی شارەزایە. ئیتر رویان تێ کردوە و ناوی بڵاو بۆتەوە. *(ایمانی: 137)*

ئاشکرا بونی لە سەرگەڵو

یەکێ لە شێخەکانی سلێمانی باخی هەبوە لە سەرگەڵو. جاروبار بۆ بەسەرکردنەوەی باخەکەی چۆتە سەرگەڵو. جارێکیان بۆ حەوانەوە نوستوە. پێغەمەر چۆتە خەوی پێی وتوە: "برۆ بۆ کێوی سەرگەڵو ئەنواری زاتی کردگار ببینە!". شێخ کاتێ لە خەو هەستاوە کەوتۆتە گەڕان لەو نزیکانە گوێی لە دەنگی موناجات بوە. بە دوای دەنگەکەدا چوە دەروێشێکی دیوە لە ئەشکەوتێکی نزیک سەرگەڵودا بە دەنگێکی خۆش موناجات ئەکا. ئاشنایەتی لە گەڵ پەیدا کردوە. جاروبار سەری داوە. لە گەڕانەوەی دا بۆ سلێمانی باسی کردوە. ئیتر دەماودەم هەواڵەکە بڵاوبۆتەوە. شوێنەکەی و خۆی ئاشکرا بون. *(ایمانی: 133)*

ئاشکرابونی لای کەسوکاری

پێ ئەچێ دەروێش محەمەد دوای ئەوەی ئاشکرا بوە، بڕیاری دابێ سلێمانی بە جێ بهێڵێ. لە گەڵ ئەبولقاسمی هاوڕێی تەگبیریان کردوە، ئەبولقاسم بگەڕێتەوە بۆ هەمەدان، هەرچی ماڵ و دارایی خۆی هەیە بیفرۆشێ و بیکا بە پارەی نەختینە و، بگەڕێتەوە سلێمانی لە گەڵ دەروێش محەمەد پێکەوە بڕۆن بۆ میسر. *(ایمانی: 148)*

ئەبولقاسم گەڕاوەتەوە بۆ هەمەدان و داواکەی دەروێش محەمەدی بە جێ هێناوە. شتەکانی فرۆشتوە و کردویەتی بە پارە و لە ڕێگەی سنەوە چۆتە گوندی "ڕێژاو" لە هەورامان. شەو حسەینعەلی خان سوڵتان، بە میوانی لای خۆی گلی داوەتەوە. دیارە زانیوێتی پارەی پێیە، بەیانی کە بە ڕێ کەوتوە بەرەو شاری سلێمانی، خان، چەند سوارێکی بە بیانوی پاراستنیەوە لە گەڵ ناردوە. پارێزەرەکانی لە ڕێگە گەیاندویانەتە پەنایەک لە شاخی گراویدۆڵ، پارەکەیان لێ سەندوە و گەرویان بڕیوە. وایان زانیوە مردوە بەجێیان هێشتوە. بە ڕێکەوت شوانێ لەو نزیکانە بوە، لاشەیەکی بینیوە چۆتە سەری و سەیری کردوە نەمردوە، برینەکەی پێچاوە. چوە ئاگاداری خەڵکی گوندەکەی کردوە. خەڵکەکە بە دەنگ بریندارەکەوە چون. هەڵیان گرتوە و گوێزاویانەتەوە بۆ ناو دێ. لە بەر زامی گەروی نەی توانوە قسە بکا بەڵام داوای قەڵەم و کاغەزی کردوە. کە بۆیان هێناوە نوسیوێتی:

"من ئەبولقاسم بازرگانێکی هەمەدانیم. حسەینعەلی خان سوڵتان میوانداری کردم و چەند کەسی بۆ پارێزگاری لە گەڵ ناردم. ئەوانە لە ڕێگەدا وایان لێ کردم بۆیە داوای سزادانی ئەو و وەرگرتنەوەی شتەکانم ئەکەم.

لە کۆتایی دا نوسی بوی:

"ئەگەر حکومەت شتەکانیان بۆ وەرگیرایەوە، ئەبێ شتەکان و پارەکان بگێڕنەوە بۆ دەروێش محەمەدی ئێرانی کە نیشتەجێی کێوی سەرگەڵوە و هاتوچۆی تەکیەی شاهی نەقشبەند ئەکا لە سلێمانی. من دوای بینینی ئەو چومەتە ئێران و ئێستا گەڕاومەتەوە بۆ دیدەنی ئەو. ئەگەر پارەکەیان بۆ گەڕایەوە، ئەوان ئەتوانن بە هەر جۆرێ بیانەوێ بە کاری بهێنن."

خەڵکی گوندەکە وەسێتنامەکەی ئەبولقاسم و هەواڵەکەیان گەیاندۆتە خانەقای مەولانا لە سلێمانی و، دەروێش محەمەدیان لێ ئاگادار کردۆتەوە. دەروێش محەمەد دۆستایەتی لە گەڵ شێخ عەبدوڕەحمان و شێخ محەمەد کوڕانی شێخ عوسمانی سیراجەدین هەبوە. لە روداوەکە ئاگاداری کردون. هەردو شێخ خۆیان خەڵکی هەورامان بون. هەردوکیان بە دەنگ داواکەوە چون و، دەروێش محەمەدیان لە گەڵ خۆیان بردوە بۆ شوێنی روداوەکە کە لە ناو خاکی ئێران دا بوە. لەوێ تەرمی ئەبولقاسمیان، بە ئامادەیی دەروێش محەمەد بە خاک سپاردوە. شێخ عەبدوڕەحمان خەرجی کفن و دفن و بە خاکسپاردنی کوژراوەکەی کێشاوە. *(ایمانی: 248)*

دەروێش محەمەد لە گەڵ هەردو شێخ گەڕاوەتەوە سلێمانی بەڵام لە سەر داوای شێخ عەبدوڕەحمان سکاڵایەکی لە گەڵ وەسێتنامەکەی ئەبولقاسم نوسیوە بۆ کاربەدەستانی ئێران بۆ ئەوەی لە روداوکە بکۆڵنەوە و وەسێتەکەی ئەبولقاسم بە جێ بهێنن. دوای سکاڵاکەی دەروێش محەمەد روداوەکە بوتە هەواڵ لە ڕۆژنامەی ڕەسمی ئەو سەردەمەی ئێران دا. بڵاوکردنەوەی ئەم هەواڵە بوتە هۆی دۆزینەوەی شوێنی خۆحەشاردانی دەروێش محەمەد لە لایەن کەسوکارەکەیەوە.

ڕۆژنامە ڕەسمیەکەی ئێران هەمو مانگێ جارێک نێردراوە بۆ کارگوزاری ئێران لە بەغداد. کارگوزار هاتوچۆی قاوەخانەیەکی کردوە. هەروەها زاوایەکی دەروێش محەمەدیش هەمیشە هاتوچۆی ئەو قاوەخانەیەی کردوە. کارگوزاری ئێرانی روداوەکەی بۆ دانیشتوانی قاوەخانەکە باس کردوە. زاواکەی یەکسەر گومانی

کـردوە کە دەروێـش مـحەمەد هەمـان کەس بـێ کە لەمـان بـزر بـوە. لە گەڕانەوەی دا بـۆ مـاڵ کەوتـۆتە مشورخواردنی پەیجوری دەروێش محەمەد.

شێخ سوڵتان کەربەلایی، کە یەکێ بوە لە بابیەکانی عەرەب و، لە ئەتباعی تـاهیرە بـوە و لەوانە بـوە کە هاوسەفەری تاهیرە بوە لە گەڕانەوەی دا لە بەغدادەوە بۆ کرماشـان و هەمەدان، هەر لە سـەر داوای ئەم چـۆتە قەزوێن و تاران و چۆتەوە بەغداد. میرزا موسـا کلـیم، بـرای بەهـائولا کچـی شـێخ سـوڵتانی هێنـاوە. شـێخ سوڵتان، ئەگەرچی بە تەمەن پیر بوە، بەڵام ئەو داوای کردوە بچێتە کوردستان و بە دوای بەهائولادا بـگەڕێ. شێخ سوڵتان لە گەڵ ئاقا محەمەد جەواد حەطاب، کە ئەویش عەرەب و لە پەیڕەوانی باب بوە، بە چەنـد نـامەی خێزان و بنەماڵە و لایەنگرەکانیەوە، کە داوای گەڕانەوەیان کرد بو بۆ بەغـداد، بە درێژایـی ڕێـگە لە هەواڵـی دەروێش محەمەدیان پرسی و چون بـۆ سـلێمانی لە خانەقـا دامەزران. ئاگاداریـان کـرد دەروێـش مـحەمەد لە ئەشکەوتێکە لە سەرگەلو. کەسێکیان ناردوە بە دوای دا کە بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. دوای هاتنەوەی 22 ڕۆژ لە گەڵی خەریک بون و پاڕاونەتەوە تا ڕازییان کردوە لە گەڵیان بگەڕێتەوە بەغداد. پێـی وابـوە لایەنگرەکانیـان بێ سەروبەر و لە ڕێ لایان داوە. ئەوانیش هەڕەشەیان لێ کردوە کە ئەگەر نەگەڕێتەوە هەمـو ئەوان دێـنە لای ئەم لە سلێمانی لێی کۆ ئەبنەوە. *(ایمانی: 311 - 312)*

ڕۆژی 12 ی ڕەجەبـی سـاڵی 1272 ک بەرامـبەر 19 ی مـارتی 1856 ز لە ڕێـگەی کەرکـوکەوە گەڕاوەتەوە بەغداد *(ایمانی: 316)*

بەهائولا لە بەغداد ئیتر خۆی بە یەکجاری ئاشکرا کردوە. بەیانیان و ئێواران چـوە بـۆ یەکـێ لەو دو قاوەخانەیە، قسەی بۆ خەڵک کردوە و بانگی کردون بۆ سەر دینەکەی خۆی.

بەهائولا و زانایانی کورد

ئەگەرچی بەهائولا نزیکەی دو ساڵی تەمەنی لە سلێمانی بە سەر بردوە و، لەو ماوەیەدا کە لە خانەقـای مەولانا خالید ماوەتەوە هەلێکی باشـی بـۆ هەڵکەوتـوە تـا لە گەڵ دەیـان زانـای ئـاینی و ڕابەری تەریـقەت و کەسانی ئاسایی ئاشنایەتی پەیدا بکات و، هەر لەو ماوەیەدا بەشێ لە شیعرەکانی و کـارە فیکریەکـانی بەرهەم هێناوە، بەڵام نەی توانیوە کاریگەریەکی ئەوتۆی لە نـاو مەلا و زانـا و ڕابەرانـی تەریـقەت و کەسـایەتیەکانی سلێمانی دا هەبێ و، هەندێکیان بە لای خۆی دا ڕابکێشێ و بیان کا بە هـاوبیر و هاوڕێبـازی خـۆی. ئەمەش ئەشێ بە دو جۆر لێک بدرێتەوە:

یەکەم، ڕەنگە خۆی نەی ویستبێ بە ئاشکرا بانگەواز بۆ باوەڕەکەی بکـات بـۆ ئەوەی کەسـایەتیەکەی ئاشکرا نەبێت و، ژیانی نەکەوێتە مەترسیەوە. بە تایبەتی کە لەو سـەردەمە دا داوودەزگـای قاجـاری لە ئێـران زۆر بە توندی کەوتبونە ڕاونان و گرتن و کوشتنی بابیەکان.

دوەم، زەمینەی فیکریی بڵاوبونەوەی ئەو باوەڕەی بەهائولا هەی بوە لە ناو مەلا و زانایان و ڕابەرانـی تەریقەتە باوەکانی کوردستان دا نەبوە. زانایانی ئاینی و ڕابەرانـی تەریقەتـی قـادری و نەقشـی و بە گشـتی خەڵکی کوردستان سوننی – شافیعی بون. بیروباوەڕی بابی و دواتـر بەهـائی چ لە ئێـران و چ لە نەجەف و کەربەلا و بەغداد لە ناو شیعەدا، بە تایبەتی لە ناو ڕێبازی شەیخیەکان "شـیخیە" دا بـڵاو بـۆتەوە. شـەیخیە و بـابیە و بەهـائیە لە کوردسـتان زەمیـنەی بڵاوبـونەوەی نەبـوە. تەنـانەت یەکـێ لە ڕابەرەکـانی بـابی کە بـۆ بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەیان چۆتە سنە، شەڕێکی خوێناوی لێ قەوماوە، کە بە "جەنگی کاروانسەرا" ناسراوە.

سەرچاوەکان

دەربارەی ئاینی بابی و بەهائی و باوەڕەکەیان و کەسایەتیە سەرەکیەکانیان، بە زمانی فارسی بڕوانە:
دهخدا، لغت نامە، تهران 1336 شمسی،
بابەتەکانی: بـاب (ص 32 - 64)، بهـاءالله (ص 397)، حسـین علـی بهـاء (ص660)، صـبح ازل (ص 122 - 126)، طاهره (ص 109 - 113)
دایره المعارف فارسی،
بە سرپرستی غلامحسین مصاحب،
بابەتەکانی: باب، بهاءالله، بهائیه یا بهائیان،
بۆ دەقی نامەکانی بەهائوڵا بۆ کەسایەتیەکانی کورد و مانەوەی لە کوردستان بڕوانە:
امیر فرهنگ ایمانی، عنقای بقا در قاف وفا
هجرت حضرت بهاءالله به سلیمانیه و کوه سرگلو،
وقایع دوران بغداد و کردستان، فیبروری 2007، موناکو.
دەربارەی ئۆلی بابی و بەهائی و باوەڕکەیان و کەسایەتیە سەرەکیەکانیان، بە زمانی عەرەبی بڕوانە:
علی الوردی، لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق،
الجزء الثانی، قم 2004. لەم بەرگەدا لە چەند شوێن لە ژێر سەردێڕی جیاوازدا باسی بەهائیەکانی کـردوە لەوانە:
عقائد الشیخیین (ص140 - 144)، ظهور الباب (ص 144 - 153)، قرة العین (ص 163 - 203)، بهاءالله فی بغداد (ص 216 - 222)، بین البابیین والشیعة (ص 238 - 241)
عباس العزاوی، العراق بین احتلالین،
الجزء السابع، الباب و البهائیه (ص 72 - 76)
دەربارەی ژیاننامەی شێخ محەمەد ئەبولبەها، شێخ عەبدوڕەحمانی ئەبولوەفا، بە زمانی عەرەبی بڕوانە:
عبدالکریم محمد المدرس،
علماؤنا فی خدمة العلم والدین، عنی بنشره محمد علی القرەداغی، بغداد 1983.
کاتب الاسرار ملا حامد بیسارانی،
سیری در ریاض المشتاقین، بتصحیح ومقدمه و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سپهرالدین، 1386.

Picking Flowers Along the Way

Nawshirwan Mustafa Amin

Volume 1
Book 2

ISBN 978-614-01-1607-8

9 786140 116078

nwf.com
نيل وفرات.كوم
جميع كتبنا متوفرة على الإنترنت
في مكتبة نيل وفرات.كوم
www.nwf.com

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
www.asp.com.lb - www.aspbooks.com

www.nawshirwanmustafa.org